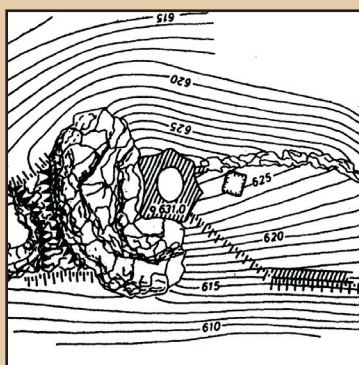
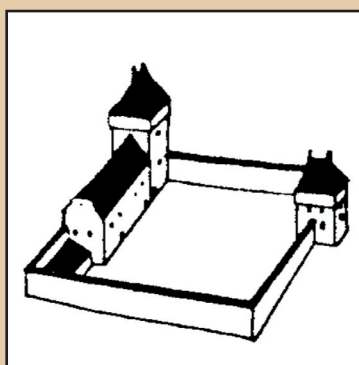
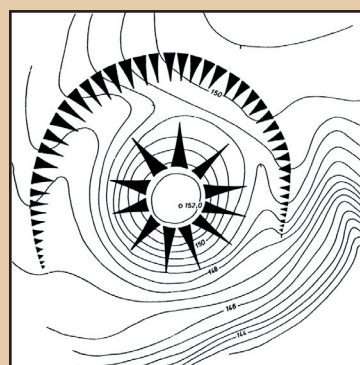

NOVÁKI GYULA – BARÁZ CSABA – DÉNES JÓZSEF –
FELD ISTVÁN – SÁRKÖZY SEBESTYÉN

HEVES MEGYE VÁRAI AZ ÓSKORTÓL A KURUC KORIG

Heves megye várai
az őskortól a kuruc korig

MAGYARORSZÁG VÁRAINAK TOPOGRÁFIÁJA 2.

Sorozatszerkesztő:
FELD ISTVÁN

NOVÁKI GYULA – BARÁZ CSABA – DÉNES JÓZSEF – FELD ISTVÁN – SÁRKÖZY SEBESTYÉN

HEVES MEGYE VÁRAI AZ ŐSKORTÓL A KURUC KORIG

Szerkesztette:

SÁRKÖZY SEBESTYÉN

Castrum Bene Egyesület

Castrum Bene Egyesület – Bükk Nemzeti Park Igazgatóság

Budapest – Eger, 2009

A szerkesztő technikai munkatársa:
HONTI SZABOLCS

Lektorálta:
HORVÁTH RICHÁRD

A kötet megjelenését támogatta:

Nemzeti Kulturális Alap

Dobó István Vármúzeum, Eger

ISBN 978-963-88285-0-7

© Nováki Gyula, 2009
© Baráz Csaba, 2009
© Dénes József, 2009
© Feld István, 2009
© Sárközy Sebestyén, 2009

Technikai szerkesztési és nyomdai munkák: Garamond Kft., Eger

Felelős vezető:
Veres Imre

Tartalomjegyzék

Bevezetés	7
I. Felmért és meglévő maradványokkal rendelkező őskori, középkori és kora-újkori erődtípmények	11
1. Abasár – Hajnácskő	13
2. Abasár – Rónya-bérc	14
3. Apc – Somlyó	15
4. Atkár – Halomi dűlő	15
5. Boconád–Alatka-pusztá – Nagy-legelő	16
6. Boldog – Vajda-rét	16
7. Bükkszék – Pósvár	17
8. Bükkszenterzsébet – Nagy-kő	18
9. Csány – Akasztó-halom	18
10. Domoszló – Oroszlánvár	19
11. Eger – vár	20
12. Eger – településerődítés	24
13. Egerszalók – Maklyánvár	25
14. Feldebrő – r. k. templom körüli árok	26
15. Felsőtárkány - Várhegy	26
16. Gyöngyös-Mátrafüred – Benevár	28
17. Gyöngyös-Mátrafüred – Benevár-bérc (Vár-bérc)	29
18. Gyöngyös-Mátrafüred – Dobogó-hegy	30
19. Gyöngyös-Mátrafüred – Muzsla-tető	31
20. Gyöngyös-Gyöngyöspüspöki r. k. templom erődtípménye	32
21. Gyöngyöspata – Várhegy	33
22. Gyöngyössolymos – Dezsővár	35
23. Gyöngyössolymos – Eremény-tető	36
24. Gyöngyössolymos – Kis-hegy (Csáki-tető)	37
25. Gyöngyössolymos – Nyestetvár	38
26. Gyöngyössolymos – Óvár	38
27. Gyöngyöstarján – Világosvár	39
28. Hatvan – Kerek-halom	40
29. Hatvan – Nagygombos	41
30. Kisnána – vár	42
31. Maklár – Baglyas	44
32. Markaz – Markazi vár	44
33. Mátradereske – Kanászvár	46
34. Mátraszentimre – Ágasvár	46
35. Mátraszentimre – Óvár	48
36. Novaj – Halom	49
37. Parád – Marhádvár 1.	50
38. Parád – Marhádvár 2.	50
39. Parád – Várhegy	51
40. Parád – Veresvár	51
41. Pétervására (Ivád) – Remete-tető	52
42. Pétervására – r. k. templom erődfala	53
43. Poroszló – Aponhát	54
44. Poroszló – Földvár	55
45. Recsk – Szederjes-tető	56
46. Sirok – vár	57
47. Sirok – Kis-Várhegy	58
48. Szarvaskő – vár	59

49. Szentdomonkos – Vajdavár	60
50. Szihalom – Földvár (Árpád-vár)	61
51. Szilvásvárad – Éleskővár	63
52. Szilvásvárad – Gerennavár	64
53. Szilvásvárad – Kelemen széke (Töröksánc)	65
54. Tarnalelesz – Kőbőlvár	67
55. Verpelét – Földvár	67
 II. Elpusztult erődítmények	
II.1. Elpusztult és lokalizálható erődítmények	69
56. Aldebrő – Debrői vár (Csalavár)	71
57. Gyöngyös – településerődítés	72
58. Hatvan – vár és településerődítés	74
59. Heves – vár	76
60. Noszvaj – castellum (Imány?)	77
61. Tarnaszentmária – Dobivár	78
62. Tarnaszentmária – Várhegy	78
II.2. Elpusztult és nem egyértelműen lokalizálható erődítmények	81
63. Bükkszenterzsébet – castellum	82
64. Pétervására – castellum	82
65. Tarnalalesz – castellum	82
66. Visonta – toronyhely	83
 III. További kutatást igénylő bizonytalan, illetve tévesen várnak tartott helyszínek és objektumok	
Irodalom	105
Földrajzi nevek mutatója	117
 IV. Felmérések, alaprajzok	
Színes képek	177

Bevezetés

A „Magyarország várainak topográfiája” sorozat második, a mai Heves megyét tárgyaló kötete ugyanazon célkitűzésekkel és hasonló elvek szerint kívánja bemutatni e terület egykori erősségeit, mint a szomszédos Borsod-Abaúj-Zemplén megye őskori, középkori és kora újkori erődítményeit áttekintő, 2007-ben napvilágot látott munka.¹ Az utóbbiról megjelent kritikák² ugyan számos fontos szempontra és lehetőségre hívták fel a figyelmet, az e sorokat jegyző szerzők azonban nem vállalkoztak a korábbi, hasonló tematikájú közlemények alapján kialakított topográfiai feldolgozás tagolásának, dokumentációs és jelzésrendszerének alapvető módosítására. Természetesen ezzel korántsem kívánjuk azt állítani, hogy az általunk választott megoldás ne lenne tovább tökéletesíthető, s nem képzelhető el a várak és erősségek, mint a Kárpát-medence fontos, a terepen található történeti forrásai speciális adattárának sok más formája is – erre jó példa Tolna megye várainak ugyancsak 2007-ben megjelent feldolgozása³ – azonban lehetőségeink korlátozott volta mellett a sorozat egységes jellegének megőrzését is fontosnak tartottuk.

Ez ugyanakkor nem jelenti az első kötet felépítéséhez való szigorú ragaszkodást, s azt, hogy ne hasznosítottuk volna az annak összeállításakor gyűjtött tapasztalatokat. Munkánkban egyrészt bővítettük a tárgyalásra kerülő emlékek sorát, számba véve a még egyértelműen nem értékelhető vagy épp a továbbiakban a kutatásból kizárandó objektumokat is. Másrészt, míg a keleti szomszédmegye vártopográfiájának bevezetőjében csak az utóbbi évtizedek várkutatása országos áttekintését találja az olvasó, itt az alábbiakban már Heves megye erősségei kutatástörténetének vázlatos összefoglalására is kísérletet teszünk.⁴

Mint ahogy ez az ország más tájaira is jellemző, Heves őskori és középkori-újkori várainak a többségét csak néhány évtizede tudjuk egymástól korban elválasztani. A korábbi kutatók sokszor még nem tettek különbséget közöttük, illetve gyakran tévesen határozták meg az egyes erősségeket. A megye várainak kutatástörténete alapvetően három szakaszra osztható. Az első időszak a 18. századtól az 1880-as évekig tartott. Akkor még nem volt cél a megye várainak összegyűjtése, de az irodalomban már több helyen találkozhatunk egy-egy erődítmény tárgyalásával. Bél Mátyás 1735-ben érdekes legendát írt le Markaz várával kapcsolatban. Vályi András több mátrai várat említ 1799-ben. Fáy András 1819-ben Parád környékéről sorol fel vármaradványokat. Sok adatot találunk Fényes Elek 1851. évi összefoglaló könyvében. A megye régi leírásaiban, így Tahy Gáspár 1837. évi, majd Ipolyi Arnold és Balássy Ferenc 1868-ban kiadott munkájában már gyakran találkozunk várakkal. Ipolyi számolt be az egri várban 1862-ben folytatott első ásárások eredményeiről is. Különösen sok érdekes adattal járult hozzá a várkutatáshoz Pesty Frigyes 1864. évi nagy gyűjteménye. Jelentős volt Foltiny János kutatása, aki 1868-ban Szíhalom – Földváron végzett ásátásokat. Az itteni megfigyeléseket és a leleteket Rómer Flóris 1878-ban ismertette. Foltiny 1873-ban még Novaj – Földvárra hívta fel a figyelmet. 1880-ban Ethei Sebők László a gyöngyössolymosi Kis-hegy sáncáról emlékezett meg. Néha meglepő következtetései ellenére fontosak Balogh János 1881-ben közzétett megfigyelései az egri várról.

Az 1880-as évek végétől nagyjából az első világháború kitöréséig tartott a Heves megyei várkutatás következő, különösen intenzív szakasza. Az első kutató, aki ekkor átfogóan foglalkozott a megye váraival, Bartalos Gyula volt.⁵ Ő a Mátra és a Bükk várkutatásának kiemelkedő alakja, akit ugyanakkor leginkább a „védelmi vonalak” nyomai érdekelték. Részeredményei alapján megjelent monográfiájában azt a végkövetkeztetést fogalmazta meg, hogy a különböző népek által készített sáncszakaszokat az avarok építették ki egységes rendszerre, melyek később, az Árpád-korban gyepeként működtek. A hosszanti-sáncárkok (Csörsz-árkok) illetve a hegyvidéki „kőgarádok” mellett a figyelmét nem kerültk el a „győrvárak”, „gyűrűvárak”, „kőrsáncok”, „halmok” sem, melyeket ma „földváraknak” (sáncváraknak, földhalomváraknak, vagy ún. „kisváraknak”) nevez a szakirodalom.

Bartalos „kőgarádjai” ugyan többségükben természetes sziklavonulatoknak bizonyultak, de a Gyöngyössolymos – Kis-hegy és az Eremény közötti hosszú kőszáncot helyesen ismerte fel. Kutatásait Heves megyén kívüli területekre is kiterjesztette, több várban ásátást is végzett. 1894-ben Jóna Andrással közösen a szabolcsi ispánsági várban kutatott – az ő nevükhöz fűződik az első magyarországi céltudatos sáncátvágás. A következő évben Edelényben a borsodi várban folytatott ásátást, valamint az abaújtúri és a gyöngyöspatai sáncok szerkezetét is tanulmányozta. Két bronzkori földvárban is végzett régészeti feltárást: 1893-ban a Tard melletti Tatár-dombon, 1897-ben pedig a novaji „Halom” néven említett Földváron. Várlistái, bár következtetései nem mindig helytállóak, a későbbi várkutatások megkerülhetetlen alapját képezik. Munkáiban a Mátra, a Bükk vidékére és a Tiszáig terjedő területre vonatkozóan mintegy 140 várat, illetve erre utaló adatot találunk.

Mellette ki kell emelnünk Kandra Kabos nevét, akinek ugyan elsősorban Borsod megye volt a kutatási területe, de Heves megyében is hat várat keresett fel. 1871–1885 között többüknek részletes leírását és történeti adatait is közölte, majd 1890-ben Benevárról külön tanulmányban értekezett. Emellett több kifejezett történeti munkát is említhetünk, melyekben a megye középkori várainak adatait tették közzé, közülük tartozik Csánki Dezső 1890-ben megjelent történeti földrajza, Gerecse Péter adatgyűjtő munkája 1906-ból, illetve az 1909-ben napvilágot látott Borovszky-féle megyei monográfia.

¹ NOVÁKI GY. – SÁRKÖZY S. – FELD I., 2007.

² E szempontból kiemelendő: JANKOVICH B. D., 2008.

³ MIKLÓS Zs., 2007.

⁴ Az itt felsorolandó kutatók közleményeit lásd az egyes váraknál illetve a kötet irodalomjegyzékében.

⁵ BARTALOS GY., 1910.; BARÁZ Cs., 1997.

A 20. század elején három gyöngyösi tanár, Pásztor József, Stiller János és Vargha Tivadar kezdett a Mátrában és megye egyéb területein is a várakkal foglalkozni. Bejárták a legtöbb erősséget, azokról vázlatos alaprajzot, vagy távlati rajzot készítettek. 1910–1911-ben Pásztor a helyi újságban közzétett cikksorozatban, 1913-ban Vargha a Turisták lapjában számolt be az eredményeiről. Kapcsolatban álltak Soós Elemérrel, akinek az egész országra kiterjedő hatalmas kéziratos gyűjteményében Heves megye várai is jelentős helyet kaptak.

A két világháború közötti évtizedek várkutatása nem volt különösebben eredményes, de ki kell emelnünk az egri vár 1925-ben megkezdett ásatását és a kishánai várban az 1940-es években folyt kisebb munkát. 1928-ban, majd 1933-ben Pásztor József foglalta össze „Heves megye várai” című könyvében a korábbi kutatások eredményeit, ez az első vármonográfia megyénk területéről. Tompa Ferenc 1935-ben Szihalom – Földvár korábbi előkerült bronzkori leleteit értékelte.

A második világháború utáni évtizedeket már a modern régészeti ásatások jellemezték. Az egri vár rendszeres feltárását 1957-től több évtizeden keresztül végezte Kozák Károly, munkáját napjainkig Fodor László folytatja. Felsőtárkány – Várhegyen 1962-ben és 1964-ben Párducz Mihály, Kishána várában 1962–1966 között Pamer Nóra, Gyöngyöspata – Várhegyen 1964–1965-ben és 1971-ben Kovács Béla, majd 1973–1974-ben Szabó J. Győző, Feldebrő templománál Kovalovszki Júlia 1973–1979 között, majd 1982-ben végzett ásatást. Szilvásvárad – Kelemen-széken 1962-ben Salamon Ágnes, ezt követően 1963-ban és 1970–1973 között Patek Erzsébet folytatott feltárásokat. Kovács Béla 1965–1966-ban a siroki alsóvárban dolgozott, munkáját csak 2003-ban folytatta Fülöp András. 1981-ben Somogyi Ágnes Novaj – Földváron, 1983-ban Dénes József Mátrafüred – Muzsla-tetőn, 1984-ben pedig Szabó J. Győző a Pósvár melletti Pósváralján végzett régészeti feltárást. 1982–1992 között zajlott Mátrafüred felett a Castrum Bene Egyesület névadó várának ásatása Szabó J. János irányításával.

Az utóbbi évtizedekben a korábbi években előkerült régészeti leletek feldolgozása terén is történt előrelépés, így Szihalom – Földvár őskori anyagával Makkay János, Kalicz Nándor, Kemenczei Tibor és Bóna István, az itteni középkori leletekkel Fehér Géza, Éry Kinga és Kralovánszky Alán foglalkozott. Párducz Mihály Felsőtárkány – Várhegyen végzett ásatásának őskori anyagát D. Matuz Edit dolgozta fel.

Különösen jelentős a megyei műemléki topográfia Dercsényi Dezső és Voit Pál szerkesztette, 1969 és 1978 között megjelent három vaskos kötete, melyekben azonban csak a jelentősebb kőfalakkal rendelkező középkori várak kerültek bemutatásra, sok esetben sajnos hiteles felmérések, sőt leírások nélkül. A kifejezetten történeti irodalom új eredményei közül nem hagyhatók végül említés nélkül Fügedi Erik, Györffy György és Engel Pál Heves megye vonatkozásában is hatalmas adatmennyiséget felsorakoztató munkái.

A megye várainak kutatása tehát nagy múltra tekinthet vissza. Azonban az erősségek többsége esetében a régi, gyakran csak futólagos leírások és főleg a kor meghatározások igen sok bizonytalanságot, sőt tévedést rejtenek magukba, s ezek egy alapos ellenőrzés hiányában tovább hagyományozódnak az új kiadványokba is. Így érthető, hogy az 1970-es évektől hazánkban kibontakozó modern várkutatás kihívásai Hevest sem hagyták érintetlenül, itt is szükségesnek mutatkozott a műemlékvédelem látókörébe mindaddig nem került erősségeket újból bejárni, felmérni és a régészeti-történeti kutatások mai eredményei alapján kiértékelésüket elvégezni. Ezt a munkát a Mátrában Dénes József kezdte meg, aki itt – Skerletz Iván közreműködésével – egyetemi szakdolgozata előkészítéseként 1981–1983 között felkereste az összes ismert őskori és középkori várat és azokat vázlatosan fel is mérte.

Ugyanakkor a hevesi erősségek részletes, geodéziai felmérésében az első lépéseket Sándorfi György tette meg, ő 1973-ban Gyöngyöspata – Várhegyet, 1982-ben Mátraszentimre – Óvart, 1983-ban Vepelét – Földvárat mérte fel. A felméréseket más irányú elfoglaltságai, majd 1993-ban bekövetkezett halála miatt nem folytathatta. Ezt a munkát így állandó munkatársa, Nováki Gyula vette át, aki a Sándorfi által kidolgozott terepfelmérési módszerrel 1990–1994 között a Mátrában 10 őskori és 15 középkori várat mért fel – két esetben Skerletz Iván segítségével –, majd 1993–1999 között a megye Mátrán kívüli területén, részben Baráz Csaba közreműködésével, 6 őskori és 8 középkori-újkorai vár felmérését fejezte be.

Mindez természetesen az összes objektum részletes helyszíni, terepi kutatását jelentette, s ezek eredményeit – kiegészítve a széles körű gyűjtés során feltárt irodalmi adatokkal, adott esetben a régészeti ásatások megfigyeléseivel – Nováki Gyula (egy-egy esetben Dénes Józseffel illetve Baráz Csabával, mint társszerzővel együtt) 1995 és 2000 között három jelentős tanulmányban közzé is tette.

Így bizonyára érthető, hogy az e tanulmányokban foglaltak képezik a jelen topográfiai munka alapját, miközben kötetünk jóval több, mint a korábbi közlemények egybeszerkesztett változata. Nováki Gyula és Baráz Csaba ugyanis az utóbbi években is számos új erősséget és adatot fedezett és tárt fel, számos esetben már a – szisztematikusnak ugyan még nem mondható – légi fényképezés eredményeinek felhasználásával is. Feld István néhány, hosszú évekig ásatással kutatott kővár (Eger, Benevár, Kishána és Sirok) önálló monográfiát igénylő ismertetését kísérelte meg a vállalkozás adott keretei között. Továbbá Sárközy Sebestyén foglalta össze az irodalom alapján néhány elpusztult erősség (Hatvan, Heves, Gyöngyös stb.) és a III. fejezet számos objektumának adatait, ugyanő emellett szerkesztőként igyekezett kialakítani egy közel egységes rendszert, melyet ugyanúgy nevezhetünk topográfiának, mint az elsősorban a terepen található jelenségek adattárának. Célunk mindenesetre az volt, hogy munkánk alapvető segédkönyvként járuljon hozzá a megye és egyúttal az ország 18. század előtti erősségeinek megismeréséhez, a további tájékozódás és kutatás előkészítéséhez.

Annak elemzése, hogy egy ilyen munkában – s ugyanúgy a különböző műemléki, régészeti topográfiákban – mennyire, milyen vonatkozásban lehet és indokolt teljességre törekedni, s főleg, hogy milyen mértékben lehet ezt a teljességet el is érni, külön tanulmányt érdemelne. Itt ezért csak azt szeretnénk rögzíteni, hogy a sorozat előző kötetéhez hasonlóan, munkánk

nem vállalkozik a megye várépítészetének átfogó értékelésére. Fő célkitűzésünk, hogy magukról az általunk ismert egyes erősségekről, azok topográfiai jellemzőiről, építményeiről, s főként azok eddigi kutatásáról, annak eredményeiről szolgáltatson megbízható adatokat. Ugyanakkor sem az eddig feltárt régészeti leletek elemzésére, sem az álló várak műrészeinek részletes bemutatására nem kívántunk vállalkozni, ahogy a középkor és a korai újkor erődítményei esetében az írott forrásanyag teljes, saját levéltári kutatáson alapuló bemutatásáról is le kellett mondanunk. Az utóbbi vonatkozásában csak arra szorítkozhattunk, hogy a legfontosabb, lehetőség szerint hiteles történeti adatokat soroljuk fel, minden esetben hivatkozva az e tárgyban rendelkezésre álló további irodalomra.

A kötet terjedelmének legjelentősebb részét több mint félszáz, a terepen nem csak azonosítható, de megelégszünk így felmérhető maradványokkal rendelkező őskori, középkori és kora újkori erősség – az erődítmények jellegéből és kutatottságából következően – igen eltérő mélységű, de a lehetőségek függvényében azonos felépítésű szöveges tárgyalása teszi ki. Az adott objektum helyének és jellegének meghatározását és egyúttal a terepen való azonosítását minden szócikkben azonos léptékű ($M = 1: 25\,000$) térképkivágások is szolgálják. A várak hosszabb-rövidebb leírását, amely az ismert, jelentősebb erősségek esetében csupán az alapelemek felsorolását, míg az eddig nagyrészt ismeretlen erősségeknél azok részletes ismertetését jelenti, a kutatástörténet összefoglalása követi. Ezt különösen fontosnak tartjuk, mivel ez teszi lehetővé a további tájékozódást és kutatást, úgy az irodalomban, mint az adattári, régészeti gyűjteményekben. A történeti adatok említett mélységű tárgyalása után egy, alapvetően a kutatottság mai fokát tükröző tömör értékelés olvasható, amely azonban tudatosan magába foglalja az adott várról érkező szerző álláspontját is, főleg akkor, ha az eltér az eddig közzétett felfogástól.

A következő fejezet az elpusztult erődítményekről rendelkezésünkre álló adatokat foglalja össze, köztük számos olyan erősség található, melynek helye a terepen már viszonylagos pontossággal meghatározható az eddig feltárt különböző források alapján. Néhány esetben azonban csak a jövőbeni kutatástól várhatjuk az okleveles említésekből ismert építmény egykori helyén felderítését.

A Borsod-Abaúj-Zemplén megyéről szóló kötetben tartalmi, terjedelmi okok és korlátok miatt nem volt lehetőség arra, hogy a vizsgált területen fellelhető valamennyi olyan objektumot, említést, helynevet és egyéb utalást is számba vegyünk, amelyek esetleg erődítményekre utalnak. Jelen kötet harmadik fejezetében, amely a „További kutatást igénylő bizonytalan, illetve tévesen várnak tartott helyszínek, objektumok” néven szerepel, Heves megye vonatkozásában megpróbáltuk a lehető legszélesebb körű, várakra vonatkozó adatgyűjtést is közreadni. Valószínűleg ezek sorát is lehetne még folytatni, ugyanakkor nem zárható ki, hogy a jövő kutatói számos objektum esetében talán már ki fogják mutatni azok erődítetttségét. Ugyanígy természetesen az sem elképzelhetetlen, hogy néhány, az adattárunkban várként tárgyalt építményről azok erődítetlen volta vagy épp téves korhatározása bizonyosodik majd be.

A kötet végén található dokumentációs anyag minden egyes, a terepen meglévő maradványokkal rendelkező objektum alaprajzát tartalmazza. Ezek a legtöbb esetben az eddigi feldolgozásokból átvett felvételek, melyek grafikai egységesítésére – már csak az emléktárgy igen szerteágazó volta miatt sem – nem volt lehetőségünk. Így ezek is óhatatlanul a kutatás jelenlegi állását tükrözik, azonban reményeink szerint így is alkalmasak egy átfogó topográfiai-tipológiai tájékozódásra. Részben ez az oka annak is, hogy nem a szöveg mellé betörölve találja őket az olvasó, hiszen sok kutató nem annyira egyes várak iránt érdeklődik, hanem párhuzamokat keresve vesz kézbe egy topográfiai kötetet. Egy átfogó, a részletekre is kiterjedő fotódokumentáció ugyanakkor meghaladta volna vállalkozásunk reális kereteit. Ezt a megye váairól, többségében az eddig készített légifotókból összeállított válogatás hivatott pótolni⁶ – célirányos légrégészeti vizsgálatokra eddig azonban még nem került sor Heves megye várai esetében.

A sorozat első kötetének bevezetője behatóan tárgyalta a várkutatásban használatos terminológia számos, máig megoldatlan problémáját.⁷ Ezzel kapcsolatban most csak azt kívánjuk hangsúlyozni, hogy a jelen munkában is tág gyűjtőfogalomként használjuk a „vár” megnevezést. Ez alatt értve mindazon, a 18. század első évtizedeit megelőzően emelt építményeket, melyek valamilyen védelmi berendezéssel rendelkeztek, függetlenül attól, hogy mennyiben töltöttek be lakó-, színhely- vagy katonai funkciót, s milyen megnevezésekkel (*castrum*, *castellum*, *fortalitium*, *arx*, lakótorony, várkastély, erőd stb.) illették őket a kortársak vagy későbbi kutatóik. Különböző történeti vagy tipológiai kategóriák szerinti osztályozásra tehát nem vállalkoztunk, s a leírások során igyekeztünk az általános jellegű, de ugyanakkor egyértelmű megfogalmazásokat használni. Ennek során nem mindig sikerült az olyan fogalmak következetes alkalmazása, mint a „földvár” vagy a „sánc”. Úgy tűnik, e két szakterminus egységes használata egyelőre megvalósíthatatlan az általunk tárgyalt, több ezer éves időszak egésze vonatkozásában. Továblépést e téren – hasonlóan a várépítészeti átfogó értékeléséhez – csak a hasonló topográfiai áttekintések sorának elemzése és főként számos további, korszerű régészeti feltárás eredményezhet.

Ami ezek közül az előbbi illeti, a kilátások biztatónak látszanak, hisz Miklós Zsuzsa már készíti elő Pest megye erősségeinek átfogó feldolgozását, a „Magyarország várainak topográfiája” sorozatban pedig a következő években először Fejér, utána pedig Nógrád megyék várainak a jelen munkához hasonló rendszerű közzétételét tervezi a *Castrum Bene* Egyesület. Ha mindezek a kötetek napvilágot látnak, az ország várakban talán leggazdagabb északkeleti és középső vidékeiről – úgy a történeti kutatás bármely területén tevékenykedő szakemberek, mint pedig az érdeklődő laikusok és lokálpatrióták számára – rendelkezésre fognak állni az itt állt erősségeket tárgyi valóságukban bemutató topográfiai kézikönyvek.

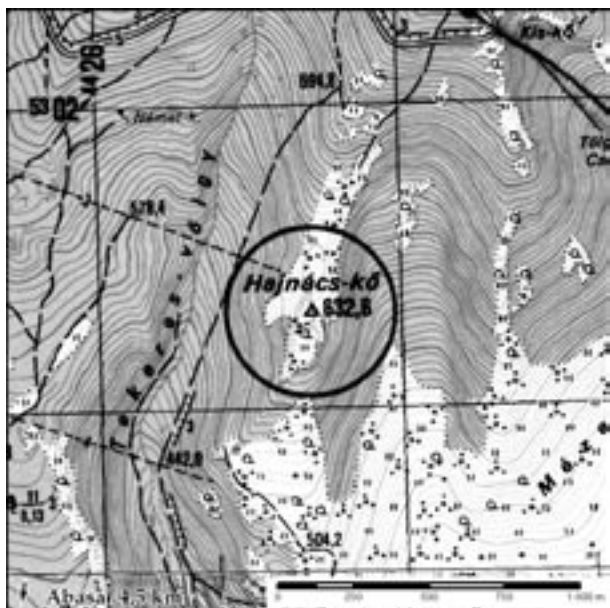
⁶ Ezúton köszönjük meg elsősorban László Jánosnak (Civertan Bt.), továbbá Czajlik Zoltánnak az általuk készített légifotók felhasználását.

⁷ NOVÁKI GY. – SÁRKÓZY S. – FELD I., 2007. 10–11.

I.

Felmért és meglévő maradványokkal rendelkező őskori,
középkori és kora-újkori erődítmények

1. Abasár – Hajnács-kő

A Kékes csúcsától hosszan lenyúló déli, széles lejtőből dél-délkeletre 3,5 km-re szakad ki a Hajnács-kő különálló gerince, tszf. magassága 632,6 m. Egy, az összekekenyedő nyeregből 4–5 méterre kiemelkedő, természetes eredetű, alig 5–6 m széles, keskeny sziklafokkal kezdődik, majd déli irányban fokozatosan kiszélesedik. Tőle nyugatra közvetlenül mellett található a Rónya-bérc (a Tekeres-kő sziklavinovatával), melytől a mély Tekeres-völgy választja el.

A Hajnács-kő gerincének nyugati és keleti oldala egyaránt rendkívül meredek, sziklás, több helyen szakadékos, ezért ezeken az oldalakon nem volt szükség sáncra. Az első kőszancot az északi, keskeny sziklafoktól délre 160 méterre találjuk, amely kelet-nyugat irányban zárja le a gerincet, árok nélkül. A sánc hossza 70, szélessége 5 m, magassága helyenként eléri a 2 métert. A gerinc közepén 3 m széles kapunyílás szakítja meg. Ettől keletre, 17 méterre kb. fél méter szélességben a sánc felső részéből hiányoznak a kövek, mintegy keskeny átjárót képezve, de ez bizonyára újkori bolygatás.

E felső vár nyugati oldalán egy rövid, 25 méteres szakaszon is találunk sáncot, de ez alig 2 m széles, magassága a fél métert sem éri el, külső oldala egybeolvad a kőgörgötes meredekkel. A felső vár legmagasabb részén természetes eredetű sziklacsoporthoz emelkedik ki. A felső vár hossza 160, legnagyobb szélessége a déli végében 75 m.

A sáncotól tovább déli irányban 140 méterre húzódik az alsó várat lezáró kőszanc, amely a két meredek hegyoldalt nagy ívben köti össze, ugyancsak árok nélkül. Hossza 145, szélessége 6–7 m, magassága itt is eléri helyenként a 2 métert. A gerinc nyugati széléhez közel 5 m széles kapunyílás szakítja meg.

Ezt az alsó sáncot a belső oldalon alacsony kősor kíséri, a nyugati oldalon 12–17 méterre, a keleti oldalon azonban alig 5 méternyire. A rövidebb, nyugati szakaszon a szélessége mindössze 3 m és magassága nem éri el a fél métert. A kapunyílásnak megfelelően ez is megszakad, de annál sokkal szélesebben, 20 m hosszan teljesen hiányzik a kőszanc. A hosszabb, keleti szakasz már alig 2 m szélességben követhető, egyre kevesebb kőből áll, de egészen a keleti meredek oldalig tart. Ennek a kőszancnak a rendeltetése kérdéses, de aligha tekinthető a mellette húzódó tekintélyes kőszanc belső védelmi vonalának. Az alsó vár hossza 140, legnagyobb szélessége 105 m. A hegytető felső, sziklás része jól áttekinthető, füves, az alsó várat részben ritka erdő fedi.

A sáncok teljesen épnek mondhatók. Újkori kőbányának nem használták, mert a kő elszállítása a meredek hegyoldal és a mai települések nagy távolsága miatt nehéz lett volna. A Hajnács-kőre jelzett út nem vezet, újabban zárt vadvédelmi területté nyilvánították. Látogatása csak engedéllyel lehetséges.

Első ízben Hanák Kolos említi, hogy a Hajnács-kőn „kézi gabona-örlöket” lehet találni, de a sáncokról nem tesz említést.¹ Bartalos Gyula már „két kőkerítéssel” körülvett „győrvárat” említ és a belső vár hozzávetőleges méretét is megadja lépésben.² Pásztor József a következőket írja: „Te-tején nagy terméskődarabok vannak felállítva, részint egymásra rakva. Emberi kéz műve, de eredeti célját meghatározni nem lehet.”³ Az egy évvel később megjelent mátrai útikalauz felhívja a figyelmet a Hajnács-kő „trachit-kúpjára”, a sziklákról rajzot is közöl, de a sáncokat nem említi.⁴ Pásztor későbbi összefoglaló munkájában már csak a várak felsorolásában szerepel a Hajnács-kő.⁵ Két újabb útikalauz is megemlíti.⁶ Dénes József röviden leírta a sáncokat, kapukat és a méreteket is megadta, régészeti leletet nem talált.⁷ A várat 1991-ben Nováki Gyula mérte fel Skerletz Iván segítségével (1. ábra). A vár részletes leírására és felmérésének közzétételére 1995-ben került sor.⁸

Régészeti leletet nem ismerünk a területről. A Kandra Kabos által említett örlőkőveket sem ismerjük. A Hajnács-kő magas fekvése és a sáncvár viszonylag nagy kiterjedése alapján az erődítmény keletkezése a késő bronzkorra tehető.

¹ HANÁK K., 1909. 62.

² BARTALOS GY., 1910. 121.

³ PÁSZTOR J., 1929. 89.

⁴ BARCZA I. – VIGYÁZÓ J., 1930. 136–137.

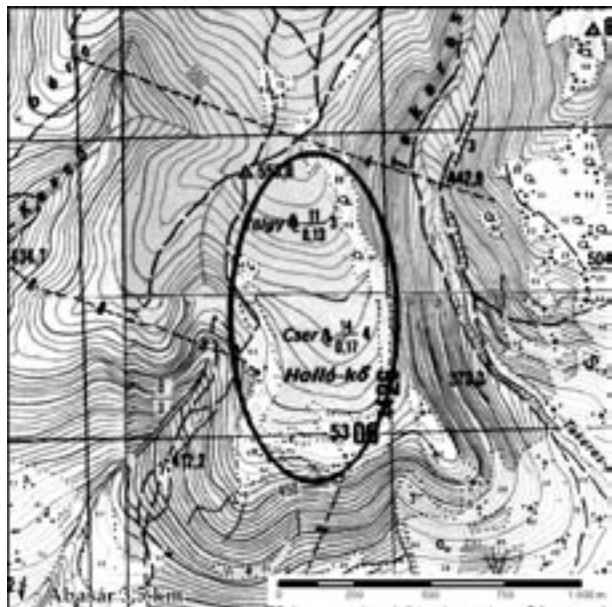
⁵ PÁSZTOR J., 1933. 5.

⁶ CSORBA CS., 1977. 399.; FEHÉR M., 1978. 289.

⁷ DÉNES J., 1984.

⁸ DÉNES J. – NOVÁKI GY., 1995. 9–11, D. MATUZ, E. – NOVÁKI, GY. 2002. 14, 100 (Abb. 24.).

2. Abasár – Rónya-bérc

A Rónya-bérc nagyméretű sáncvárának déli (alsó) széle Abasártól északra kb. 3,5 km-re kezdődik. A Kékes hosszan lenyúló, déli, széles lejtőjéből, a csúcstól kb. 4 km-re 570 m tszf. magasságban különálló hegygerinc szakad ki, a Rónya-bérc. Keleti oldalát a Tekeres-völgy sziklás, igen meredek oldala határolja. Nyugat felé csak a déli végét határolja az előzőhöz hasonló hegyoldal, felső része azonban összeolvad a nyugat felé eső oldalgerinccel. Észak felé, a Kékes irányában széles, szintkülönbséggel alig kimutatható nyereg zárja le.

A sáncvár az egész, déli irányban lejtő, széles hegygerincet magába foglalja. Mivel a keleti és nyugati oldal nagy része sziklás-szakadékos hegyoldallal határolt, ezért ezeken a részekén nem volt szükséges sáncot építeni. A területen jelenleg két nagy, de egymással közvetlenül össze nem függő sáncvonal található, a felső (északi-északnyugati) és az alsó (déli-délkeleti). Árok egyik mellett sincs.

A terület északi végében, a széles nyereg felett kezdődik a felső kősánc. A meredek keleti oldaltól kiindulva 75 m után széles kapunyílás szakítja meg. Ennek délnyugati oldalán kétrészes, újkori kőház romjai vannak. Szemmel láthatóan az őskori kősánc köveiből épült. Valószínű, hogy a kapunyílás azért ilyen szokatlanul széles, mert a köveket onnan hordták el a házépítéshez. A kapunyílás mérete jelenleg 17 m.

Ettől kezdve a kősánc jól követhető délnyugat, majd dél irányába, az egykori telep nyugati szélén. E felső sánc hossza, a kapunyílástól számítva 540 m. Közben azonban kisebb-nagyobb szakaszokon 4–15, egy helyen pedig 50 m hosszan teljesen hiányoznak a kövek, a sáncnak nyoma sincs. Déli végén közel 40 m hosszan ismét nem találjuk a sáncot, majd 50 m hosszan szétszóró kövek jelzik a sánc vonalát. Ezután déli irányban rendkívül meredek, többnyire sziklás hegyoldal következik, ahol már nem volt szükség mesterséges védővonalra. Ilyennek legalábbis a felszínen nincs nyoma, esetleges kerítés, cölöpsor csak ásás révén kerülhet elő. A

felső kősánc szélessége 5–6 m. Elég szétomlottnak látszik, de magassága néhol eléri az 1–1,5 métert.

A felső sánc déli végétől déli irányban kb. 635 méterre helyezkedik el az alsó sánc nyugati vége. Ez a sánc kelet irányában húzódik, de nehezen követhető, mert rövid, aránylag ép rész után csak kevés szétszóró kő jelzi az irányát. Több mint 200 m után érünk el egy rövid, ívben görbülő ép részhez, majd 70 m hosszan ismét teljesen hiányzik a sáncvonal. Ezután azonban impozáns, ép kősáncot kísérhetünk végig, további 350 m hosszan, míg ki nem érünk a sziklás, igen meredek keleti oldalhoz. Innen északi irányban ismét nem volt szükség sáncra. Az alsó sánc teljes hossza, a hiányzó részekkel együtt kb. 620 m. A keleti oldal ép sáncának szélessége 6 m körüli, magassága néhol eléri a 2 métert.

Mindkét sánc hiányos részeiből bizonyára az újkorban hordták el a köveket. A legjobban mutatja ezt az alsó sánc, annak is a legalsó része, ahol az alatta lejtő oldalon könnyebben lehetett leszállítani a követ Abasár felé. A keleti oldalról ez már nehézségbe ütközött volna, ezért maradt meg ott épen a sánc. A felső sánc hiányzó szakaszai mellett ma is kocsit vezet, tehát ott is adva volt a lehetőség a kő leszállítására. A sáncvár területe részben bokros erdővel fedett, de a nyugati és déli része nagyjából jól áttekinthető, füves tisztás.

Elsőnek Bartalos Gyula említi ezt a hegyet, mint „ősvár”, melyet „négyeszeres vonalban sziklák és kőrákások kerítene.” A „gyűrűn belül” két bő forrást is említ. A kősáncokat, melyeket „kőrákások”-ként ismertet, helyesen ismerte fel. Azonban az általa említett „négyeszeres vonal” a sziklákra vonatkozik, amelyek több helyen valóban „vonalban” húzódnak,¹ de természetes eredetűek. Közülük legfeljebb a legkülső jelentette a védelmi vonalat ott, ahol nincs sánc. Ezt az őskori telepet egy, nem pedig négy sánc- illetve sziklával zárja körül. Pásztor József csak röviden említi, hogy „a szélén sáncszerű vonalakat képeznek a nagy szikladarabok.”² Még további két említését ismerjük, de mindkettő közelebi adatokat nélkülöz,³ utóbbi a török időből származtatja. Dénes József a felső sáncot járta be, régészeti leletet nem talált, de a sáncvárat már az őskorba helyezte.⁴ A vár kutatástörténetét és részletes ismertetését 1995-ben Dénes József és Nováki Gyula tette közzé.⁵

Régészeti leletet nem ismerünk a vár területéről. A Rónya-bérc erődtípusát magas fekvése és a sáncval befogott terület nagy kiterjedése alapján a késő bronzkorba soroljuk.

¹ BARTALOS GY., 1910. 121.

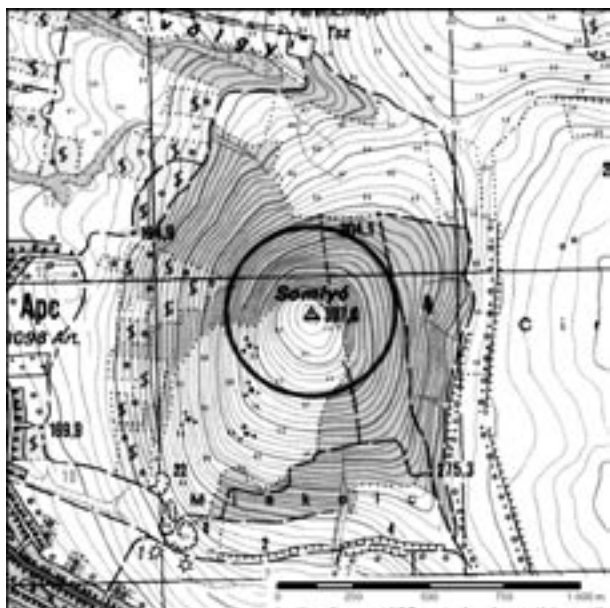
² PÁSZTOR J., 1929. 89.

³ BARCZA I. – VIGYÁZÓ J., 1930. 136.; PÁSZTOR J., 1933. 9.

⁴ DÉNES J., 1984.

⁵ DÉNES J. – NOVÁKI GY., 1995. 11–12. D. MATUZ, E. – NOVÁKI, GY. 2002. 14, 101 (Abb. 25.).

3. Apc – Somlyó

A Somlyó (vagy apci Nagy-hegy) közvetlenül Apc község felett, tőle keletre emelkedik (397,0 m). Teljesen csupasz hegy, északi és északnyugati oldala sűrű, járhatatlan bokros. Keleti oldalát ugyancsak bokros erdő fedi. Maga a vár teljesen tiszta, gyepes, csak az északi szélén kb. 50 m hosszú szakasz járhatatlan.

A vár két részből áll. A felső várat teljesen körbeveszi a sánc, melynek csekély belső magassága csak a délkeleti oldalon figyelhető meg, mintegy 70 m hosszán, a többi részen inkább terasz. A hegy déli és a nyugati oldalain kb. 8–12 méterrel alacsonyabb szinten húzódik az alsó vár sánca,

de ez nem veszi körbe a felsővárat. Két vége a keleti, illetve a nyugati meredek lejtőnél fejeződik be, így a felső várhoz csak félkörben csatlakozott. A sánc részben kőből áll.

A felső vár átmérője 95×70 m, az alsó vár legnagyobb átmérője kb. 180 m. A vár területén a talajt több helyen megbolygatták, ahonnan sok jellegetlen őskori cserép került elő.

A Somlyó sáncvárát Bartalos Gyula említi először, a Csörsz-árkokkal kapcsolatban.¹ Pásztor Józsefre hivatkozva Soós Elemér mint „háromrészes” földvárat, „csehvárat” jegyezt fel róla.² Maga Pásztor József többször is megemlíti a sáncvárat és a rajta állott egykori kápolna maradványait, melyet „a régi vár köveiből” építettek.³ Ezzel egy időben egy mátrai útikalauzban is említik.⁴ Magáról a kápolnáról csak annyit tudunk, hogy 1746-ban egy remete gondozásában állt, de 1766-ban már romladozó állapotban volt.⁵ Dénes József a felszínen található cserépek alapján a bronzkor eleji hatvani és a késő bronzkori pilinyi kultúrába sorolta.⁶ A vár részletes leírására és 1993. évi felmérésének (3. ábra) közzétételére 1995-ben került sor.⁷

A felszínen előforduló jellegetlen kerámiatöredékek alapján az erődítmény kora leginkább a késő bronzkorba helyezhető.

¹ BARTALOS Gy., 1909. 439.

² SOÓS E., 1889–1928. IX. 60.

³ PÁSZTOR J., 1929. 186.; PÁSZTOR J., 1933. 5.

⁴ BARCZA I. – VIGYÁZÓ J., 1930. 47.

⁵ SZMODISNÉ ESZLÁRY É., 1969. 494.

⁶ DÉNES J., 1984.

⁷ DÉNES J. – NOVÁKI Gy., 1995. 9.

4. Atkár – Halomi-dűlő

Atkár község délkeleti végétől délkeletre kb. 2 km-re, Vámosgyörk község északnyugati szélétől északra 700 m-re emelkedik a 111,5 m tszf. magasságú kis halom, amelyről a dűlőt is elnevezték. A dombtetőtől számítva 100 méterre északkeletre ásott medrében folyik a Rédei-Nagy-patak. Az egykor vízenyős terület ma nagyrészt szántó, de több helyen lehet még találni kisebb nádasokat. A dombot most is szántják, sík környezetéből 3–3,5 m magasan emelkedik ki. Alakja ovális, domború, eredeti alakját csak ásással lehetne rekonstruálni. Északnyugati és délkeleti aljában az egykori árok elmosódott nyoma látszik, ez a szomszédos csekély emelkedőtől választotta el. A domb alsó átmérője kb. 110 × 100 m. A felszínen sok őskori cserép, patics található.

A lelőhelyet Kalicz Nándor járta be első ízben, és széles, mocsaras területből kiemelkedő szigetszerű dombnak írta le. A felszíni leletek alapján a hatvani és füzesabonyi kultúrába sorolta. Az őskori telep leleteit a közeli dombtetőn is megtalálta.¹ Az elmúlt évtizedben több ízben Csajka Ferenc kereste fel a dombot. Vázlatosan felmérte, a domb körüli egykori árok

nyomaival együtt. A felszínen sok őskori cserepet gyűjtött a hatvani, illetve nagyrészt a füzesabonyi kultúrából.²

Legutóbb Nováki Gyula és Baráz Csaba foglalta össze a várra vonatkozó adatokat, amikor a Nováki Gyula által 1999-ben készített felmérését (4. ábra) is közzétették.³

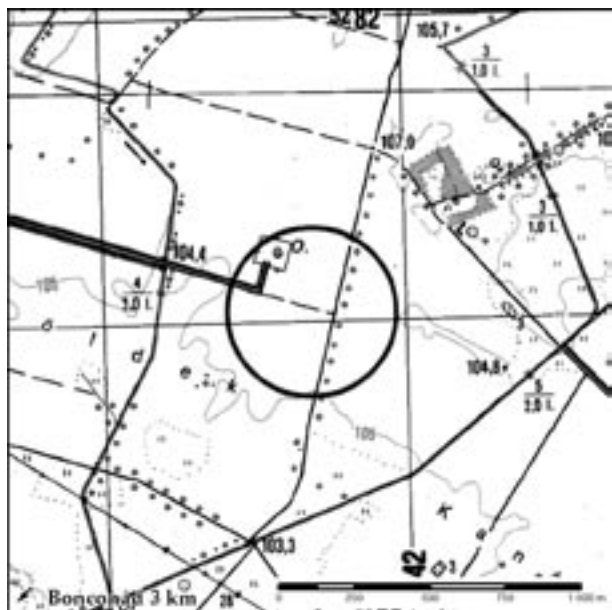
Az erődített helyet Kalicz Nándor meghatározása alapján a hatvani, illetve a füzesabonyi kultúra korszakába sorolhatjuk.

¹ KALICZ N., 1960.; KALICZ N., 1968. 134.; KALICZ N., 1969. 25. – A lelőhelyet Vámosgyörkkel kapcsolatban említi.

² Ezúton köszönjük Csajka Ferencnek, hogy vázlatos felmérését és az általa gyűjtött leletek rajzát rendelkezésünkre bocsátotta.

³ NOVÁKI GY. – BARÁZ CS., 2000. 6. 31.

5. Boconád – Alatka-puszta – Nagy-legelő

¹ DIM RA 516. 3859. sz. légifotóhely. – A felvételre Szabó J. József hívta fel a figyelmet.

² NOVÁKI GY. – BARÁZ CS., 2000. 6. 32.

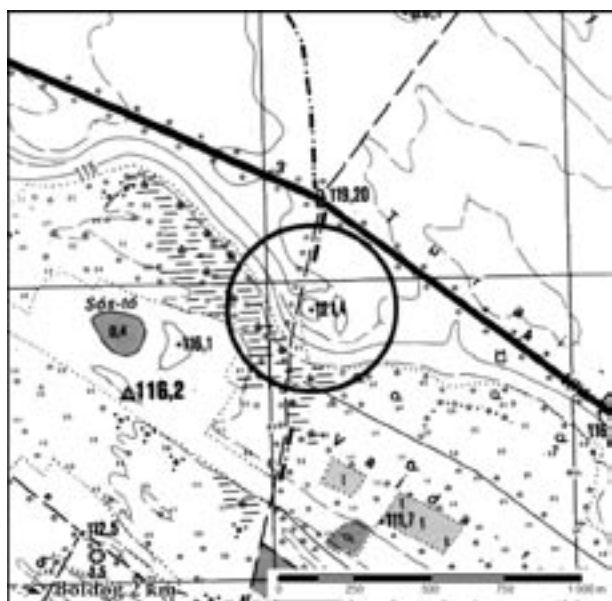
A lelőhely Boconád község északkeleti szélétől északkeletre 2,3 km-re, Alatka-pusztától délnyugatra 500 méterre helyezkedik el. Tőle északnyugatra, 200 méterre jelenleg is egy elhagyott fűrtorony áll.

Az egész környék szántóföld. Az igen alacsony, kerek domb 107,5 m tszf. magasságú, a körülötte volt egykori, majdnem teljesen betemetődött árok nyomvonala még követhető. A domb relatív magassága 1–1,5 m, az egykori árok közepétől mért átmérője kb. 110–120 m. A domb keleti szélé mellett 10 méterre földút van, az ebből merőlegesen nyugat felé kiágazó út a domb északi végét szeli át. A felszínen kevés középső bronzkori cserep található.

Az erődítmény az irodalomban nem szerepel, légifelvétel alapján sikerült azonosítani.¹ Első alkalommal Nováki Gyula és Baráz Csaba foglalkozott az erődítménnyel, 1999-ben felmérték (5. ábra) és az eredményeket 2000-ben tették közzé.²

Az erődített helyet – egyelőre közelebbi besorolás nélkül – a középső bronzkor időszakába sorolhatjuk.

6. Boldog – Vajda-rét

Boldog falutól nyugatra kb. 2 km-re, a Vajda-rét nyugati szélén egy 121,4 m tszf. magasságú, a környező vizenyős területből enyhén kiemelkedő domb található. A domb nyugati szélén húzódik Pest és Heves megye közös határa, de a domb nagyobbik része Heves megye területére esik.

A lelőhellyel Miklós Zsuzsa foglalkozott, ennek alapján adjuk közre az alábbiakat. A lelőhely középső része egy kb. 60–70 m átmérőjű központi kiemelkedést képez, melyet 3 oldalról kb. 30–40 m széles, és a dombtetőtől számítva kb. 2,5–3 m mélységű árok övez. A vizenyős déli, délnyugati oldal felől jelenleg nincs nyoma ároknak.

Az erődítés felszínén a talaj szürke, ahol a hatvani kultúrára jellemző, seprős díszítésű és textilmintás edénytöredékeket lehetett találni. A terület jelenleg is mezőgazdasági művelés alatt áll.

Az erődítéshez a már Pest megye területét képező nyugati-északnyugati irányból egy nyílt (nem erődített) település is csatlakozik. A lelőhely teljes kiterjedése mintegy 430 × 230 m, ahol a felszínen sok őskori (újőkori, hatvani, késő

bronzkori), valamint kelta és Árpád-kori edénytöredéket és paticsot lehetett találni. A talaj itt is eléggé szürke. A nyílt telep keleti irányú kiterjedésének meghatározására már történtek megfigyelések, de ehhez a jövőben még további terepbejárások szükségesek.²

A lelőhelyet először Kalicz Nándor említi ugyanezen a néven, mint a hatvani kultúra lelőhelyét, ahonnan sírokra utaló edények kerültek az egri Dobó István Vármúzeumba. Kalicz azonban az első közlésében magára az erődítményre nem utalt.³ Az erődítmény első leírását – 1980. és 1981. évi terepbejárási eredmények alapján – Miklós Zsuzsa tette közzé 1982-ben a Gödöllői dombvidék várairól szóló kötetben.⁴ Ugyancsak ő volt az, aki később több alkalommal készített a lelőhelyről légi felvételeket, mivel az erődítés csak szántásban mutatkozott: a sáncarkot sötét, a sáncot világos gyűrű mutatja. A védett területen a talaj szürke. Minden esetben jól látható volt, hogy a déli vízenyős terület felől is volt sáncárok, ez azonban a mezőgazdasági művelés miatt a felszínen már nem volt észlelhető.⁵

A földvár geodéziai felmérését Virágh Dénes készítette el 1982-ben (6. ábra).

¹ Ezúton mondunk köszönetet Miklós Zsuzsának, aki az előkészületben lévő MRT. Pest megye régészeti topográfiája 13/3. kötetéhez készített (Tura – Vajda-rét 22/14 lelőhely) feldolgozott szövegét és felmérését nagylelkűen rendelkezésünkre bocsátotta.

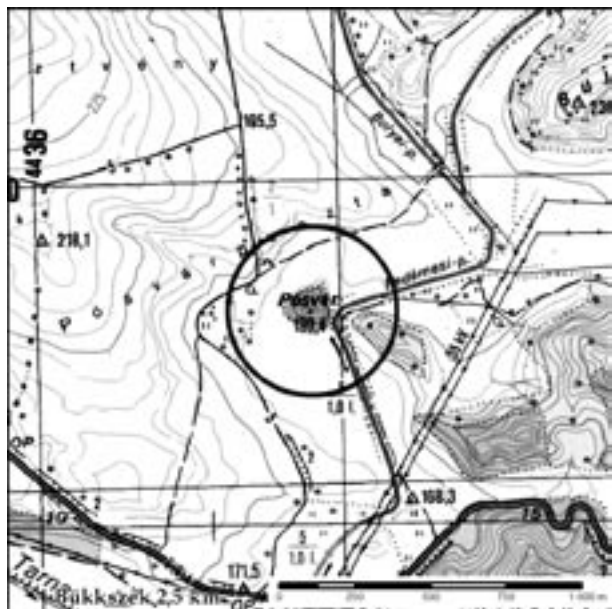
² Váci Tragor Ignác Múzeum Adattára

³ KALICZ N., 1968. 121. (64. sz. lelőhely); majd a földvár 1982-ben megjelent felmérését átvéve: KALICZ N., 1984. 194–195. LIX. t. 5.

⁴ MIKLÓS Zs., 1982. 28–29.; 2–3. kép, 39. kép 1–3.

⁵ MTA RI Neg. sz. 205.587–588. (2005. május 25.); MTA RI Neg. sz. 206.086. (2006. május 25.); MTA RI leltározatlan. (2006. december 20.) – MIKLÓS Zs., 2006. 165. 7. kép.

7. Bükkszék – Pósvár

Bükkszék község északi végétől északnyugatra 2,5 km-re található a Pósvár nevű, kis, természetes eredetű domb (tszf. magassága 190,4 m), amely a Pétervárosa – Terepes közötti országút egerbaktai elágazásától északra 1 km-re emelkedik mocsaras környezetben. Tőle kb. 100 méterre, a mocsaras rét keleti szélén, a Kecske-hát nevű domb aljában a Fedémesipatak folyik.

A vár védett területét jelentő dombtető ovális, közepén kissé domború. Szélét természetes eredetű perem jelzi, átmérője 30 × 11 m. Hat méterrel alacsonyabban mesterséges árok veszi körbe, külső oldalán 1 m magas sánccal, majd a domb meredek oldala következik. A sánc azonban a déli oldalon hosszú szakaszon csak terasz alakjában követhető, a keleti oldalon is alig észrevehető. A sánc, illetve terasz által körülvett teljes terület legnagyobb átmérője 72 m.

A várba észak-északkelet felől volt a bejárat, ahová egy természetes eredetű, széles gerinc vezet fel. Ennek felső végén elmosódott út éri el a sánc vonalát, amely itt kapu gya-

nánt megszakad. Az út nyoma innen meredeken folytatódik egészen a dombtetőig.

Elsőként Balássy Ferenc Pósvár pusztája neve alapján következtetett várra, de magát a várat nem ismerte.¹ Később több alkalommal Bartalos Gyula említette.² Csánki Dezső Póstoronyalja településre 14–15. századi adatokat közölt.³ A vár Pásztor Józsefnél is szerepel.⁴ További történeti adatokat Voit Pál,⁵ majd Györffy György ismertet.⁶ 1984-ben Szabó J. Győző a vár közelében, attól északkeletre, a Pusztatemplomnak nevezett területen, egy kis magaslaton, az egykori Pósváralja település egyenes szentélyzáródású, keletelt templomának alapfalait és árokkal körülvett, többretegű temetőjének sírjait tárta fel a 13–14. századból. A várat nem említette, területén nem végzett kutatást.⁷ Pósvár első részletes leírását 2000-ben Nováki Gyula és Baráz Csaba tette közzé, amikor az általuk 1997-ben készített felmérését (7. ábra) is közzélték.⁸

A vár építésének pontos idejét nem ismerjük. A mellette lévő, egykori Póstoronyalja (*Pobostornaalia*, *Poustornalia*) nevű települést 1334–1335-ben említik először, a helynév alapján ekkor tehát már állt a vár. 1229–1341 között több forrás említi a közeli, azóta ugyancsak elpusztult Alsók és Buja birtokosait: Alsoki Nevetlent, Marsa fia (Alsoki) Pous comest és fiait, valamint Alsoki fia Lászlót. Közvetlenül a várról nincs okleveles adat, építettetőjét a felsoroltak között kell keresnünk. Maga a vár neve arra utal, hogy Pous emeltette.⁹ 1415-ben, 1428-ban és 1498-ban a mellette lévő település már Pósváralja néven szerepel,¹⁰ a magát innen nevező Pósváraljai család pedig 1418 és 1511 közötti forrásokban tűnik fel.¹¹

Maga a település 1546–1549 között helyi nemesek birtoka volt, de 1552-ben elpusztult. 1554-ben is az elpusztult falvak közé sorolják, többé nem népesült be.¹² A vár pusztulásáról sincs adatunk, ez bizonyára még a török idők előtt, talán már a 14. században bekövetkezett.

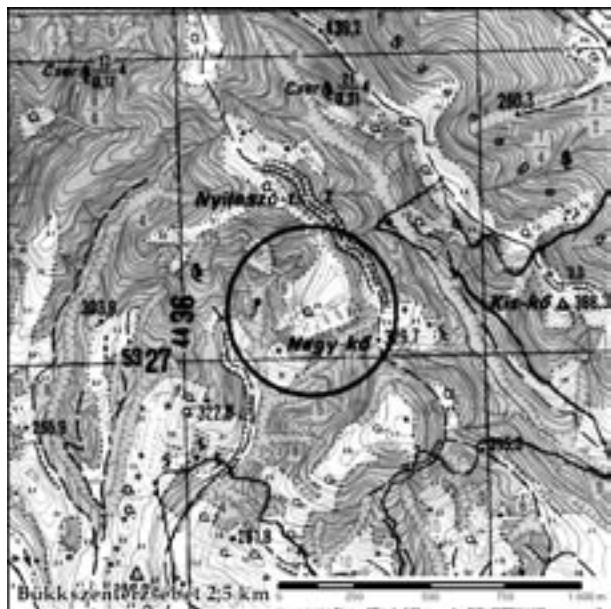
¹ BALÁSSY F., 1868. 473–474.

² BARTALOS Gy., 1888. 545.; BARTALOS Gy., 1901. 56. sz.; BARTALOS Gy., 1902. 8, 9. sz.; BARTALOS Gy., 1909. 436.

³ CSÁNKI D., 1890. 68.

⁴ PÁSZTOR J., 1933. 7.⁵ VOIT P., 1969b. 573.⁶ GYÖRFFY GY., 1987–1998. III. 127.⁷ SZABÓ J. GY., 1985. 94.; – Az ásati napló: DIM Szabó J. Győző hagyatéka 29. doboz.⁸ NOVÁKI GY. – BARÁZ CS., 2000. 14. 40.⁹ CSÁNKI D., 1890. 68.; GYÖRFFY GY., 1987–1998. III. 127.¹⁰ CSÁNKI D., 1890. 68.; ZsO. V. 242. sz.;¹¹ ZsO. VI. 2112. sz.; Csánki D., 1890. 83.; DL 105623.¹² Voit P., 1969b. 573.; Engel P., 2002.; Soós I., 1975. 228.

8. Bükkszenterzsébet – Nagy-kő

A Nagy-kő Bükkszenterzsébettől északnyugatra, a község közepétől számítva 2,5 km-re emelkedik. A Nyilazó-tető (helyesen „Nyilaszó”) nevű, hosszan elnyúló, északnyugat-délkelet irányú hegyvonulat déli, 392 m tszf. magasságú, kiszélesedő végét jelenti. Keskeny, alig bemélyedő nyereggel függ össze a tőle északnyugatra emelkedő, magasabb hegyvonulattal.

A Nagy-kő déli, délkeleti oldalát 250 m hosszan, ívelő vonalban hatalmas, közel függőleges, 30–40 m mély homokkőfal határolja. A hegy keleti és nyugati oldala is igen meredek, a hegytetőre északnyugat felől az említett hegynyergén lehet feljutni.

A felszínen csak a nyereg felől látni egy sáncot, amely majdnem egyenes vonalban köti össze a keleti és nyugati oldalát, hossza 82 m. Rendkívül alacsony, belső magassága

alig 10–20 cm, külső magassága valamivel több, mint 1 m. Árok egyik oldalán sem látszik, de a sánc alatti külső terület 1–2 méterrel alacsonyabban folytatódik.

A belső terület közepén kissé domború, délnyugat irányában erősen lejt. Délnyugati, déli és délkeleti oldalát éles, természetes eredetű perem jelzi, ez alatt rövid, rendkívül meredek oldal után következik a homokkő sziklafal szakadéka. A perem több mint 50 m hosszan elmosódottá válik, majd a keleti oldalon ismét folytatódik, egészen a sánc keleti végéig. Utóbbi oldalon 15 méterrel távolabb, 6 méterrel alacsonyabb szinten, a hirtelen meredekebbé váló hegyoldal felett újabb perem van, amely tovább vonul a nyereg alá. A perem a nyugati oldalon is elmosódottá válik egy szakaszon, majd a sánc nyugati vége alatt, de azzal nem összefüggve, tovább folytatódik a hegynyereg alá.

A lelőhely kiterjedését a sánc és a hozzá csatlakozó peremek jól behatárolják, csak a nyugati szélét nehéz közelebből meghatározni. Az így körülhatárolható terület hossza 170, szélessége a magasabb részen kb. 50–55 m. Egyelőre nincs adatunk arra, hogy a keleti és nyugati oldal alsó pereme, amelyek mindkét oldalon a hegynyereg alá indulnak, egyben a lelőhely (telep) szélét jelentik-e.

A délnyugati peremnél néhány kisebb megbolygatott részen sok őskori cserép gyűjthető, közelebbi kormeghatározásra alkalmas darabok azonban eddig még nem kerültek elő.

Bartalos Gyula több helyen említi.¹ Szerepel Soós Elemérnél,² és a „sáncos pogányvár”-at Pásztor József is ismerte.³ 1997-ben Nováki Gyula és Baráz Csaba mérte fel (8. ábra), és a várra vonatkozó részletes adatokkal együtt közzétették.⁴

A hegy fekvése és jellege alapján legvalószínűbb, hogy a lelőhely a késő bronzkor erődített telepei közé tartozik.

¹ BARTALOS GY., 1888. 524, 528.; BARTALOS GY., 1901. 56. sz.; BARTALOS GY., 1902. 8. sz.; BARTALOS GY., 1909. 436.² SOÓS E., 1889–1928. IX. 60, 440.³ PÁSZTOR J., 1933. 7.⁴ NOVÁKI GY. – BARÁZ CS., 2000. 7. 33.

9. Csány – Akasztó-halom

Csány határában északnyugatra a falu szélétől kb. 1 km-re, a Hortra vezető út délnyugati oldalán található a 127,7 m tszf. magasságú *Akasztó-halom*.¹

A halom maga egy közel észak–déli tengelyű kb. 100 m hosszú, ovális alakú dombot képez, amely a környező terepből kb. 2–3 m magasra emelkedik ki. Területe szántóföld. Területéről leletek nem ismertek. A domb északkeleti szélén a Csányból Hortra vezető északnyugat–délkeleti irányú országút helyezkedik el (9. ábra).

Első alkalommal Bél Mátyás utal a halomra Csány leírásánál, „ahol a Csörszárka (nevű) árok megszakad, és egy (sír)halom is látható a faluhoz közel, északra. Arról a részről, ami kelet felé néz, kilátás nyílik az ároknak és a sáncnak a végére, amit Csörszárkának nevezünk, és a vezér sírdombjára, akiről úgy hiszik, ennek a műnek a létrehozója volt, itt ölték meg és temették el.”²

2002-ben Czajlik Zoltán készített légi felvételt a halomról, melyet feltételeken bronzkori tellnek állapított meg. Megfigye-

lése szerint a talajelszíneződésként jelentkező, a teltet körülvevő árkon belül csak egy kis területen áll még a tell dombja, de a légifotón a tell körül további hasonló foltokat is észlelt.³

2008. július 10-én Nováki Gyula végzett terepbejárást az Akasztó-halomnál, de azt a lábon álló kukorica miatt nem tudta bejárni. Nováki Gyula 2009. május 29-én bejárta a lelőhelyet. Erősen szétszántott dombon az egykori árok nyomai még többnyire láthatók voltak. A domb kisebbik része az országút ÉK-i részén is túlnyúlik. A szántóföldön sok őskori cserép hever, a textilmintás töredékek a hatvani kultúrára vallanak. A domb közepén HP pont köve áll (127,7m).

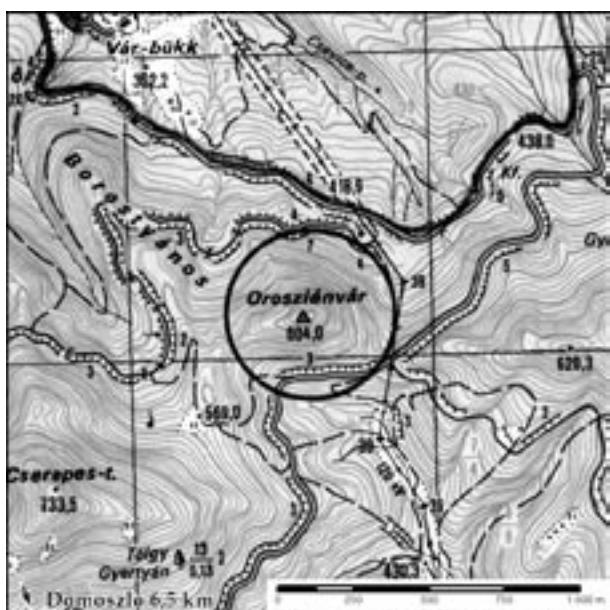
A légifotókon az árok alakja éppúgy ovális alakú, mint a halom alakja, a domb északkeleti részén elhelyezkedő út éppen az árok feltöltött szakaszán húzódik.

¹ Ezen a néven szerepel már az I. katonai felmérés Coll. 17. Sect. XIX. számú, 1783. évi térképlapján is.; Pelle B., 1970–1988. IV. 270. (175. szám alatt) – A helynév eredetével kapcsolatban a megyei helynévjátemény arra utal, hogy a néphagyomány szerint vermek voltak itt, s az egyikben valaki felakasztotta magát. Koponyákat találtak a területen.

² BÉL M., 2001. 217.

³ CZAJLIK Z., 2004a. 168.

10. Domoszló – Oroszlánvár

Az Oroszlánvár¹ hegye (tszf. 604,0 m) Domszlótól észak-északnyugatra 5,5 km-re helyezkedik el. A Kékestől keleti irányba kiinduló mátrai főgerinc hegycsúcsainak egyike. Oldala körös-körül igen meredek, csak a nyugat felől csatlakozó keskeny gerinc felé enyhébb a lejtő. A vár az egész hegytetőt magába foglalja.

A vár magja hosszúkas, ovális alakú. Hossza 33, legnagyobb szélessége 16 m. Jól követhető peremén a kőből rakott egykori övezőfal vonala nagyrészt meghatározható. Csak a déli oldalon áll 15 méteres hosszúságban egy kb. 1,20 m vastagságú, mintegy 0,5 m magas falvonulat, északon és délkeleten csak a terepviszonyok utalnak ma már föld alatt levő további szakaszokra. Terepalakulatokból következtethetünk egy toronyra a terület nyugati szélén,

továbbá egy (alápincézett?) épületre északkeleten. A terület erősen bolygatott középső részén több nagy gödör található, egyikük talán ciszterna lehetett.

A várat árok veszi körül. Ebben főként délen több, felülről lezuhant faldarab és nagy mennyiségű épülettörmelék van, tehát erősen feltöltődött, eredeti mélységét és alakját csak ásással lehetne megállapítani. A nyugati oldalon a kőzetbe vágott, függőleges sziklafalak jelentik az árok két oldalát. Mivel az épülettörmelék nagymértékben beborítja a vár oldalát, lehetséges, hogy sziklába vágott függőleges árokszél máshol is előfordul. Az árok szélessége a két sziklafal között 7 m, a többi helyen 15–24 m között váltakozik. Mélysége a jelenlegi, erősen feltöltődött állapotban is 6–8 m körüli.

A vár két hosszanti oldalán az árkot külső sánc kíséri. A délnyugati és északkeleti széleken azonban a hegy természetes domborlata szükségtelenné tette mesterséges sánc készítését.

A délkeleti oldalon a sánc alatt 10–11 m távolságra, 4 méterrel alacsonyabb szinten egy határozott terasz húzódik, mellette a belső terület valamivel egyenesebb felületű, mint közvetlenül a sánc alatt. Ez a terasz kb. 55 m hosszan követhető. Északkeleti vége elmosódott, itt bizonyára felkanyarodott a sánchoz, mert igen meredek oldal következik.

Egy korai említése² után Szederkényi Nándor,³ majd a Borovszky-féle megyemonográfia foglalja össze először a várra vonatkozó adatokat.⁴ Könyöki József és két alkalommal Bartalos Gyula is szerepelteti munkájában, ez utóbbi őskori eredetét hangsúlyozza.⁵ Pásztor József is többször említi, 1933-ban a történetét ismerteti részletesen, de szövegéből kiderül, hogy a helyszínen nem járt.⁶ A vár történetének összefoglalására újabban többször is sor került.⁷ A történeti adatok mellett a romokat röviden,⁸ majd kissé részletesebben⁹ csak az újabb időkben írták le. 1980–1983 között Dénes József járt a helyszínen, és ő az, aki elsőként

részletes és szakszerű leírást ad róla, és vázlatos felméréssel összekapcsolva kutatástörténetét is ismerteti. A vár területéről az Árpád-kor második felére tehető fehér színű, csigavonalas díszítésű, valamint késő középkori cserepek és falenyomatos paticstörödékek is kerültek elő.¹⁰ Legutóbb Nováki Gyula foglalta össze a várra vonatkozó adatokat, amikor az általa 1993-ban készített felmérését is közölte,¹¹ 2004-ben Feld István járt a helyszínen (10. ábra).¹²

Az Aba nembeli [Vepelēti] Demeter fia Leusták 1289-ben átadta az „Oroszlánhegyet” tartozékaival, határai között Aba nembeli Kompolt fia Péter comesnek cserébe a Heves megyei Ányásért. Mivel az első említésnél a „hegy”-hez tartozó birtokról van szó – mint azt Dénes József megállapította – nem zárható ki, hogy ekkor már állt is a vár.¹³ A kutatók többsége Kompolt fia Péterrel hozta összefüggésbe a vár építését, amelyet először 1325-ben említenek, amikor három fia osztozkodásakor közös birtok marad. A 14. sz. folyamán végig a tőlük származó Nánai Kompolti- és Domoszlói családoké. 1415-ben Domoszlói László kapott a várbirtokra új adományt, de a Domoszlói család kihalásával (1418) a rokon Kompoltiakra szállt.¹⁴

1476-ban Kompolti Miklós özvegyéé volt, aki ekkor új férjének, Lévai Cseh Jánosnak adományozza.¹⁵ 1510-ben a Guti Ország család és a Kompolti család tagjai kölcsönös örökösödési szerződést kötnek egymással birtokaikra, amelyet a király is jóváhagyott.¹⁶

A Kompolti család férfiágon 1522-ben kihalt, ekkor a birtokot részben Losonczy István, részben Ország Imre kapta; 1552 után kizárólag az Ország családé lett.¹⁷ Bánffy Istvánné Ország Magdolna 1548-ban pert indított Ország Kristóf ellen s Oroszlánkő várát és a hozzátartozó községekből részét követelte. A per 1560-ban dőlt el Bánffyné javára, bár Ország Kristóf a végrehajtásnak ellene szegült, de végül is egyezsége léptek.¹⁸ Ennek eredményeként 1560-ban I. Ferdinánd új adományként adja a birtokot Ország Kristófnak.¹⁹

1567-ben az Ország család férfitagjai is kihaltak, ezért 1569-ben Enyingi Török Ferenc – az előző birtokos Ország-családból származó Borbála férje – kapja királyi adományként. A birtokba iktatásra 1570-ben kerül sor.²⁰ A Török családé marad 1606-ig, amikor a Nyáryaké lesz.²¹ Utolsó adatunk 1607-ből származik, amikor még 50 hajdú őrizte a várat.²² Ezután többet várként nem említik.

¹ Az Árpád-kori oklevelekben Oroszlánvár és Oroszlán hegye, azaz „Wruzlanbege” alakok szerepeltek, majd a 16. században megjelent az Oroszlánkő vára névváltozat is.

² Fáy A., 1819. 4.

³ Balássy F. – Szederkényi N., 1890–1897. II. 103–104.

⁴ Reiszig E., 1909. 28.; Bartalos Gy., 1909. 436.

⁵ Könyöki J., 1905. 285.; Bartalos Gy., 1909. 436, 441.; Bartalos Gy., 1910. 116.

⁶ Pásztor J., 1911. 9. sz.; Pásztor J., 1929. 83.; Pásztor J., 1933. 4, 8, 105–110.

⁷ Baranyai B., 1969b. 607–608.; Fügedi E., 1977. 173.; Engel P., 1977. 138.; Györffy Gy., 1987–1998. III. 120.

⁸ VK. I. (1975) 119.

⁹ Kiss G., 1984. 217–218.

¹⁰ Dénes J., 1984.; Dénes J., 1985. 86–87.; Dénes J., 1990. 42–43.

¹¹ Nováki Gy., 1997. 8–9.

¹² Ekkor pontosította az 1993-ban készült felmérést.

¹³ Dénes J., 1990. 43.

¹⁴ Csánki D., 1890. 53.; Fügedi E., 1977. 173.; Engel P., 1977. 138.; Györffy Gy., 1987–1998. III. 120.; Dénes J., 1990. 42–43.; Feld I., 1994b. 509.; Engel P., 1996. I. 382. – A vár helyének 1242 előtti megerősítését az ismert adatok még nem igazolták. Vö.: Baranyai B., 1969b. 607–608.

¹⁵ DL 17836.

¹⁶ DL 24349.; DL 24350.

¹⁷ Demkó K., 1914. 615.

¹⁸ Reiszig E., 1909. 28.

¹⁹ MOL A 57 Libri Regii. 3. 642.

²⁰ MOL A 57 Libri Regii. 3. 953–954.; Baranyai B., 1969b. 607–608.

²¹ Demkó K., 1914. 615.; Baranyai B., 1969b. 607.

²² Benda K., 1983. 58. – Az adat ugyan Domoszlót említi, de valószínű, hogy a várra vonatkozik.

11. Eger – vár

A város keleti részén, a települést átszelő Eger patak völgyéig ereszkedő, három oldalán meredek sziklafalakkal, a keleti, magasabb külső terepszint előtt mélyebb bevágással övezett hegynyúlvány lejtős fennsíkján épült erősség – a középkorban püspökvár, a korai újkorban az ország egyik jelentős erődje – talán a magyarországi várépítészet egyik legismertebb emléke. A nagyjából ötszögű elrendezést mutató, mintegy 200x200 m-es kiterjedésű vár részletes leírása is meghaladná e munka kereteit, nem szólva másfél évszázados intenzív kutatástörténetéről. Így a többi, nagy kiterjedésű, jelentős erősséghez hasonlóan itt is csak arra vállalkozhatunk, hogy a főbb topográfiai elemek sorra vétele után áttekintsük kutatásának történetét, továbbá – közép- és kora újkori történetének főbb fordulópontjai kapcsán – építéstörténetének legjelentősebb kérdéseit. Nagy segítségünkre szolgál ebben, hogy a megyei műemléki topográfia 1972-ben napvilágot látott II. kötete¹ már összefoglalta a várról addig ismertté vált levéltári, építészeti és régészeti forrásokat. A későbbi kutatások hasonlóan átfogó igényű értékelésre ugyan még

nem történt kísérlet, de az utóbbi évtizedek különböző részterületeket tárgyaló szakmunkáinak áttekintése is kellő kiindulópontot adhat a további tájékozódáshoz.

A vár külső megjelenését ma alapvetően a változó magasságban megmaradt és az utóbbi félévszázad műemlékvédelmi munkái során többé-kevésbé kiegészített illetve visszaépített ágyúvédművek – különböző olaszbástyák és ágyúdombok –, a közöttük húzódó, folyamatosan átalakított várfalszakaszok, továbbá az északnyugati négyzetes udvart övező, részben emeletes épülettömbök, így különösen az északi várfalhoz csatlakozó egykori püspöki palota határozzák meg. A mai várterület északkeleti részén felépült székesegyház ránk maradt romjai ugyanakkor csak jelentéktelen magasságban állnak, hasonlóan az egyes várfalak belső oldalához kapcsolódó középkori épületmaradványokhoz.

Különösen jelentősek a délkeleti fülesbástya – egy, a terepviszonyok és a korábbi várfalak felhasználása miatt két szintre tagolódó, s az erősség déli bejáratát magába foglaló nagyméretű védmű – maradványai, melynek déli sarkához egy későbbi elővédmű (az ún. Törökert) csatlakozik. Falaiban alul aknafigyelő folyosók, a fülekben kétszintes ágyútermek találhatók, s ezek egységes rendszert alkotnak a nyugati részen kialakított, ugyancsak földfeltöltés takarta kazamatatermekkel és a többszörös bővítés során kialakult ún. Sötét-kapu boltozott, törtvonalú folyosójával. Az erősség utóbb említett keleti bejáratának – leegyszerűsített formában helyreállított – kapunyílása a várat ma ebből az irányból lezáró s szintén aknafigyelő folyosóval épített egyenes kortinafalban található, amely összeköti egymással az erősség két sarokpontját. Az 1906-ban az ágyútermek vonalában a vasútvonalal átvágott, s a korábbi Sándor- illetve Zárkándybástyák befoglalásával kialakított északkeleti fülesbástya pontos elrendezése még nem minden részletében tisztázott.

A délkeleti fülesbástya torka előtt helyezkedik el a déli sarokpont védelmét korábban ellátó ötszögű Gergely-bástya közel eredeti falmagassággal ránk maradt tömbje. Mögötte emelkedik az erősség legmagasabb pontja, a palástfallal övezett földfeltöltés alkotta, szabálytalan sokszög alaprajzú ágyúdomb, a máig helyreállításra váró ún. Szépbástya. A vár délnyugati sarkának védelmét egykor a nyújtott ötszögű, 1983–85-ben visszaépített Dobó-bástya, az északi és a nyugati (kortina)falak oldalazását a Tömlőc-bástya/Földbástya bonyolult alaprajzú épületegyüttese látta el. A kora újkori védelmi rendszer fontos része volt a déli Varkocs-kapu ugyancsak ötszög alaprajzon emelt épülete. Ez utóbbiakból már csupán alacsonyabb falszakaszok állnak. A középkori védművek közül a festett címerdiszes – később elfalazott – déli kaputoronyból maradtak meg jelentős részletek, a Dobó-bástya falainak leomlása kapcsán napvilágra került kis kerek torony, valamint a tőle délre álló négyzetes „Kovácsok tornya” mai formájában nagyrészt modern rekonstrukció. Az utóbbtól keletre egy további ágyúdomb illetve sánccfeltöltés maradványa helyezkedik el.

A várbelsőben a nem szakrális funkciójú épületek közül a 20. századi helyreállításnak köszönheti mai formáját az emeletén is jelentős késő gótikus és reneszánsz műrészleteket megőrző középkori püspöki palota, melynek pontos keleti

záródását azonban nem ismerjük. A tőle délre álló három múzeumi épületet csak a 19. században emelték. A további középkori illetve kora újkori építmények közül a nyugati várfal belső oldalához csatlakozó ház/helyiség/sorból, a déli belső várfalhoz támaszkodó épületből, továbbá az északi várfal keleti része előtt feltárt s jelenleg visszatemetett építményekből – s egy itt volt további várkapuból – csak az alsó szintek különböző magasságú falai maradtak ránk. Ez vonatkozik az ezekhez képest kevésbé ismert délnyugati épületre (a mai ún. „ispotálypince” területén) illetve a várterület közepét elfoglaló ún. provizori palota még csak részben helyreállított maradványaira is, mely utóbbiak alatt tekintélyes kiterjedésű, részben sziklába vágott pincerendszer húzódik.

Az ettől keletre található romkert a középkori székesegyház román kori eredetű háromhajós magját és – egy magasabb keleti szinten – a késő gótikus csarnokszentély ránk maradt csonkját foglalja magába. Az utóbbi két oldalához csatlakoznak a tárgyaló várterület legkorábbi keleti lezárását alkotó (ún. Perényi-)fal magas szakaszai. A templom déli kápolnasora közepén, védőtető alatt láthatók egy rotunda csekély maradványai. A székesegyház északi oldala előtt kerültek feltárára – majd visszatemetésre – a Szent István prépostsági templom romjai.

Az egri vár kutatástörténete korán, már Gorove László 1826-tól közzétett, majd 1876-ban önálló kötetben is megjelent várostörténetével² indult, sőt 1862-ben már figyelemre méltó ásatások is folytak az elpusztult középkori székesegyház területén. Ez utóbbiakról Ipolyi Arnold számolt be.³ Kiemelkedő Balogh János 1881-ben megjelent, saját helyszíni megfigyeléseire támaszkodó, s külön hangsúllyal a „földalatti járatokkal” foglalkozó, Gárdonyi közismert regényére is nagy hatást gyakorló könyve.⁴ 1925-ben kezdődött meg a vár keleti felének – az adott korszakban úttörő jelentőségű – feltárása Pálosi Ervin, Lénárt János és Pataki Vidor vezetésével. A változó intenzitással egészen 1938-ig zajló ásatás során elsősorban a keleti védelmi rendszert és a székesegyház területét vizsgálták, összefoglaló jellegű értékelés azonban csak az utóbbiról jelent meg Csemegi József tollából.⁵ Az erődítésrendszer kutatásáról Pataki Vidor csupán röviden számolt be, az elsősorban a 16. századra vonatkozó, alapvető levéltári kutatásait összegző, 1934-ben közzétett munkájában.⁶ 1938-ban kerültek ugyanakkor először közzétételre az erősséget ábrázoló metszetek.⁷

Miután 1956-tól a vár egésze múzeumi funkciót kapott, a központosított magyar műemlékvédelem kiemelt feladatának tekintette az erősség kutatását és helyreállítását. Az ekkor megjelent első építészeti összefoglalások⁸ ugyan még csak a korábbi kutatások eredményeire támaszkodhattak, 1957-ben azonban Kozák Károly vezetésével megindultak a rendszeres ásatások. A kisebb megszakításokkal több, mint három évtizeden át, 1987-ig zajló feltárások a vár területének több mint a felét érintették. Munkája eredményeiről az ásató 1963-tól szinte évenként tett közzé jelentéseket az egri múzeum évkönyvében, előbb általában az aktuális ásatási területek sorrendjét követve,⁹ majd a székesegyház, a mellette feltárt Árpád-kori temető és település vonatkozásában tematikus egységek formájában,¹⁰ s végül két, az újabb megfigyeléseket már inkább csak vázlatosan tárgyaló cikkben.¹¹

Számos kisebb beszámolója olvasható minderről az Egri vár híradójában is.¹² Néhány, elsősorban a műemléki felügyelőség évkönyvében közzétett tanulmányt a helyreállítás tervezőivel, Détshy Mihállyal, majd Sedlmayr Jánossal jegyezték,¹³ s az előbbi volt társszerzője a megyei műemléki topográfia idézett, máig alapvető összefoglalásának is.¹⁴ Emellett több kisebb összefoglaló kötete, kiállításvezetője és nagyszámú anyagfeldolgozó tanulmánya is megjelent.¹⁵ Nem hagyható figyelmen kívül régésztechnikus munkatársa, Kárpáti János tevékenysége sem, ő számos, másutt hozzáférhetetlen kutatási adatot ismertetett 2004-ben közzétett, részben ugyan népszerűsítő jellegű összefoglalásában.¹⁶ Az 1990-es évektől az ekkor már csak egy-egy kisebb területre korlátozódó feltárásokat Fodor László végezte, nevéhez azonban csak néhány rövidebb kutatási beszámoló és összefoglalás fűződik.¹⁷

Détshy Mihály műemlékvédelmi munkássága mellett alapvető levéltári kutatásokat is végzett az 1950–60-as években, melyek eredményeit a műemléki topográfia mellett számos résztanulmányban tette közzé.¹⁸ A munkáját folytató számos történész közül – a teljesség igénye nélkül – Sugár István,¹⁹ Domokos György²⁰ és Nagy Géza Balázs²¹ nevét kell itt megemlíteni.

Az utóbbi években megkezdődött a várban folytatott régészeti kutatások eredményeinek kritikai feldolgozása is. Havasi Krisztina a székesegyház korai időszakának egyes kérdéseit elemezte egy kőfaragvány-csoport kapcsán,²² Buzás Gergely ugyanezen épület 13–14. századi építéstörténetét,²³ Feld István a feltételezett Árpád-kori erődítések kérdését vette revízió alá.²⁴ 2006-ban készült el Giber Mihály szakdolgozata, melyben a késő középkori püspöki rezidencia átfogó ismertetésére tett kísérletet.²⁵ Ennek két jelentős fejezete 2008-ban már nyomtatásban is napvilágot látott.²⁶

Az eddig ismert történeti és régészeti adatok még nem teszik lehetővé az egri püspöki székhely legkorábbi formájának megbízható rekonstrukcióját. Az általában Szent István alapításának tekintett püspökség előzményként feltételezett fejedelmi udvarhely, az itt felépült keresztelőegyházként értelmezett rotunda (sőt, rotundák?!), továbbá a későbbi székesegyház déli oldalán vélelmezett korai püspöki palota kérdése az eddigi ásatások eredményeinek részletes feldolgozása nélkül még nem ítéhető meg egyértelműen – azaz nem választhatók el itt egymástól a hipotetikus és a valós elemek.²⁷ Magának a székesegyháznak az építéstörténete – mely a háromhajós bazilika szinte folyamatos átépítését és bővítését jelenti – megbízhatóan csak a 12. századtól követhető,²⁸ s még az Árpád-korból származik az annak északi oldalán állt – s a 14–15. században ugyancsak átépített – Szent István-templom első formája.²⁹ Minden további, az eddigi irodalom által feltételezett Árpád-kori építészeti részlet, köztük egy, a várhegy északnyugati részét elfoglaló, délkeleten kaputoronnyal, másutt árokkal–sáncsal védett korai erődítés,³⁰ csupán még további kutatásokkal bizonyítandó hipotézisnek tekinthető, s ez vonatkozik az északnyugati sarokban feltárt ún. „lakótorony” korai keltezésére is.³¹

A püspöki rezidencia esetében ugyanakkor Árpád-kori erődítéssel nem is kell feltétlenül számolnunk – ha volt is ilyen, nem nyújtott védelmet a tatárok ellen – írott adatok ugyanis csak 1323-tól bizonyítják a várnagy s így közvetetten

egy püspökvár létezését.³² Sajnos, az eddigi régészeti kutatások még nem tisztázták részletesen a 14–15. századi erődítésrendszer építéstörténetét sem, s ebben nem segítenek a 15. század közepe huszita harcairól beszámoló források sem.³³ Így ma csupán az állítható, hogy a 15. században már nagy valószínűséggel állt az északi, nyugati és déli várfalak jelentős része, s így azok ma meglévő legkorábbi rétege a legtöbb esetben még a késő-középkorból eredeztethető. Ugyancsak még Mohács előtt épült a korai formáját tekintve nem teljesen egyértelmű északnyugati Tömlőc-(kapu?)torony/bástya, délnyugaton egy-egy kisebb kerek illetve négyzetes torony, továbbá a déli falban a későbbi Estei Hippolit püspök festett címerével ellátott kaputorony. Ugyanakkor a falak és az utóbb felsorolt védőművek pontos időbeli viszonya még nem ismert, s ez vonatkozik az egykori északi várkapura (*porta lignea*) vagy a tőle keletre álló kis lépcsőtoronyra is.³⁴ Azt azonban kifejezetten hangsúlyoznunk kell, hogy a ránk maradt vár csak mintegy a fele a késő középkori püspöki erősségnek, de a 18. század elején elbontott keleti várrész – kevés régészeti megfigyelésen túl – lényegében csak a 16. századi hadmérnöki felmérésekből ismert, s így olyan fontos védőművei, mint a délkeleti ún. Ó-kapu, közelebből nem elemezhetők.³⁵

A vár nem védelmi célú középkori építményei közül az északnyugati késő gótikus püspöki palotáról rendelkezünk a legtöbb adattal, bár az korántsem állítható, hogy a Bekensloer János püspök 1475. évi oklevelével kapcsolatba hozott kiépítés során létrejött épület egykori földszinti és emeleti elrendezése, sőt kiterjedése pontosan rekonstruálható lenne.³⁶ Még inkább áll ez az építése során felhasznált korábbi részletekre, melyekről még az sem dönthető el egyértelműen, hogy egy vagy több építészeti egységhez tartoztak-e. Sőt az is kérdéses, hogy a mai gótikus pilléres folyosó hátfala azonosítható-e netán egy korai északi várfallal – ebben az esetben az itteni épületek már annak külső oldalához csatlakoztak volna! A keleti ún. középpilléres tér egykori légfűtő-rendszerének feltárt kemencéje mindenesetre nem egy alárendelt funkcióra utal, s a várbeli püspöki palotáról egyébként már 1390-ből és 1401-ből is ismerünk oklevelés adatokat.³⁷

Jelentős (késő)középkori épületek jóval csekélyebb maradványait ismerjük még a mai várterület északkeleti részéről. Ezek valószínűleg a káptalan illetve a kanonokok, oltárjavalmazások számos oklevelében említett házaival azonosíthatóak, s talán össze is voltak kapcsolva az említett püspöki palotával.³⁸ Hasonló funkcióra gondolhatunk a nyugati várfal belső oldalához támaszkodó építmények középkorinak tartható északi része esetében. Ugyanakkor számos gazdasági épület is állhatott a falakkal övezett, szinte a korabeli városokkal összemérhető kiterjedésű területen. Ezek közül azonban csak a déli várfal belső oldalán álló nagyméretű építmény pinceszintjéről vannak közelebbi adataink, ehhez később egy kovács(?)műhely(?) épült.³⁹ Több reneszánsz műrészlet is utal a már nagyrészt a 16. század első harmadára-felére helyezhető építkezésekre, de ezekről még nincsenek átfogó, megbízható ismereteink.⁴⁰

Mai tudásunk szerint így a püspökvár építéstörténetének jelentős fordulópontja 1542, amikor a belháborúk és a török előrenyomulás időszakában stratégiai szerepet nyert erősség Perényi Péter – akkor országos főkapitány – fennhatósága

alá került. Ekkor kezdődött meg az a fél évszázados folyamat, melynek során – itáliai hadmérnökök közreműködésével – a középkorban sokkal inkább reprezentációs, mint katonai jelentőséggel bíró vár a Habsburg-fennhatóság alá került országrész egyik legjelentősebb modern erődjévé, a kiépülő végvárrendszer fontos sarokpontjává vált. Az utóbbi évtizedek már idézett történeti és építészeti kutatása – bár mindenképp kérdés természetesen még korántsem oldott meg – elsősorban ezzel az időszakkal foglalkozott, így a következőkben ennek eredményeit foglaljuk vázlatosan össze.⁴¹

Az erősség új funkciója alapvetően megkövetelte a keleti irányból való védhetőség feltételeinek megteremtését, hisz a lényegében már a hegyoldalba felnyúló várrész felől a vár egésze rendkívül könnyen támadható volt. Perényi várkapitánya, Varkocs Tamás és itáliai származású építómestere, Alexander Vedani ezt a problémát úgy oldották meg, hogy egy-egy, a székesegyház korai szentélyzáródásához befutó és egymáshoz csatlakozó fallal két részre osztották az erősség területét, s az így levágott a késő gótikus szentélyből egy kelet felé néző védőművet alakítottak ki, előtte már bizonyára ekkor is árokkal. Az olasz rendszerű hadiépítészeti bizonyos elemeit – így az ötszögű bástyákat – már alkalmazó építkezések során 1548-ig felépülhetett az építómester nevét őrző, máig kutatatlan északkeleti Sándor-bástya, északnyugaton a Tömlőc-bástya egy része – előtte a szerkezetére utaló nevét későbbi, kőbe történt átépítése után is megőrző Föld-bástyával – valamint a Varkocs nevét megőrkítő új délnyugati „kapubástya”.

Miután az erősség 1548-ban közvetlen királyi fennhatóság alá került, Dobó István kapitánysága idején folytatódott az erődítési munkák, a híres 1552. évi várvédelem előtt épült meg délnyugaton a Dobó-bástya. Ugyancsak a várkapitányok nevét viselik az azt követő újjáépítés során felépült új keleti védőművek (Gergely-bástya, 1553–1555, Zárkándy-bástya, 1556), melyek mellett természetesen még új várfalszakaszok és belső ágyúdombok is készültek – nem térve ki itt a már említett keleti „külsővár” kérdéseire.

Az Udvari Haditanács az 1570-es évek elején döntött az erősség átfogó, már az olasz rendszer teljeskörű alkalmazását előírányozó – de annak léptéke és költségigénye miatt teljesen meg nem valósítható – kiépítéséről. A tervezett és tényleges építkezések menetéről egyedülállóan gazdag felmérési- és tervanyag maradt ránk Paolo Mirandola, Pietro Ferrabosco és Ottavio Baldigara munkájaként. Ezek alapvetően egy szabályos ötszög alaprajzú, fülesbástyás erőd kialakítását javasolták a ránk maradt „belsővár” esetében, s közülük az utóbbi hadmérnök elképzeléseinek megvalósítását kezdték meg. 1596-ig, Eger török kézre kerüléséig azonban csak – az egyébként legfontosabb – két keleti fülesbástya épült meg az azokat összekötő kortinafallal, melynek áldozatául esett az említett, ún. Szentélybástya. Északnyugaton emellett sor került a Földbástya – a realitásokat figyelembe vevő mértékű – kőből való kiépítésére, s több helyen a törtvonalú középkori falsíkok kiegyenesítésére is.

A török megszállás időszakából jelentősebb építkezés csak a délkeleti fülesbástya esetében ismert, de az 1542 és 1687 – a visszafoglalás éve – közötti közel másfél évszázad egyúttal a középkori, főként egyházi épületek pusztulásának, köveik erődítési munkákhoz való felhasználásának időszaka is.

Ez utóbbi nem ért véget a török hódoltság után sem, s itt nem csupán a stratégiai szerepét már teljesen elvesztő külső vár 1702. évi elbontása említhető meg.⁴² Jelentős bontásokra került sor a „belsővár” esetében is, s ez nem szűnt meg azt követően sem, hogy a vár 1783-ban visszakerült az egyház tulajdonába. Sőt, az 1870-től ismét a katonaság által használt nyugati várrész ma is álló épületei emelése kapcsán is folytatódott a falak bontása – szinte az első tudományos célú feltárások megkezdéséig.⁴³

¹ DÉTSHY M. – KOZÁK K., 1972.

² GOROVE L., 1876.

³ POLYI A., 1865.

⁴ BALOGH J., 1881.

⁵ CSEMEGI J., 1935a.; CSEMEGI J., 1935b.

⁶ PATAKI V., 1934.; PATAKI V., 1964.; PATAKI V., 1972., valamint LÉNÁRT A., 1976.; LÉNÁRT A., 1982.; FELDI I., 2002.

⁷ BARCSAY A. Z., 1938. – lásd ehhez még: RÓZSA GY., 1972.

⁸ GERŐ L., 1957.; GALVÁN K., 1958b.

⁹ KOZÁK K., 1963.; KOZÁK K., 1964.; KOZÁK K., 1966.; KOZÁK K., 1968.; KOZÁK K., 1969.

¹⁰ KOZÁK K., 1972.; KOZÁK K., 1974.; KOZÁK K., 1975a.; KOZÁK K., 1980.; KOZÁK K., 1981a.; KOZÁK K., 1983.; KOZÁK K., 1986.

¹¹ KOZÁK K., 1987.; KOZÁK K., 1990.

¹² Lásd erre a szerző egri vonatkozású műveinek közel teljes bibliográfiáját: KÁRPÁTI J., 1990.

¹³ DÉTSHY M. – KOZÁK K., 1964.; DÉTSHY M. – KOZÁK K., 1967.; KOZÁK K. – SEDLMAYR J., 1972.

¹⁴ DÉTSHY M. – KOZÁK K., 1972. – e kötetben jelent meg az ismert történeti ábrázolások katalógusa is: RÓZSA GY., 1972.

¹⁵ KOZÁK K., 1973.; KOZÁK K., 1979., továbbá KOZÁK K., 1965.; KOZÁK K., 1975b.; KOZÁK K., 1976.; KOZÁK K., 1981b.; KOZÁK K., 1981c.; KOZÁK K., 1984a., valamint FODOR L. – KOZÁK K., 1972., és KOZÁK K. – SEDLMAYR J., 1987.

¹⁶ KÁRPÁTI J., 2004., lásd még korábban: KÁRPÁTI J., 1991.

¹⁷ FODOR L., 1990.; FODOR L., 1998.; FODOR L., 2003.; FODOR L., 2005.; FODOR L., 2006.

¹⁸ Így többek között: DÉTSHY M., 1963–1964.; DÉTSHY M., 1964.; DÉTSHY M., 1967a.

¹⁹ Összefoglalásai: SUGÁR I., 1971.; SUGÁR I., 1984b.; SUGÁR I., 1991.

²⁰ DOMOKOS GY., 2000.; DOMOKOS GY., 2001.

²¹ Így többek között: NAGY G. B., 2000.; NAGY G. B., 2004.; NAGY G. B., 2006.

²² HAVASI K., 2003.

²³ BUZÁS G., 2006.

²⁴ FELDI I., 2006.

²⁵ GIBER M., 2006.

²⁶ GIBER M., 2008a.; GIBER M., 2008b.

²⁷ A kérdésre: KOZÁK K., 1984b. 130–132.; KOZÁK K., 1987.; KOZÁK K., 1990. 317–341.; KÁRPÁTI J., 2004. 8–19.; FELDI I., 2006. 9–10.

²⁸ BUZÁS G., 2006.; GIBER M., 2008b. 38–46.

²⁹ GIBER M., 2008b. 46–49.

³⁰ KOZÁK K., 1987. 418–422.; KÁRPÁTI J., 2004. 10–19.

³¹ FELDI I., 2006.

³² GYÖRFFY GY. 1987–1998. III. 88.

³³ PATAKI V., 1972. 60.

³⁴ Mindezekre legutóbb összefoglalóan: GIBER M., 2006. 55–67., a korábbi irodalom áttekintésével.

³⁵ A kérdésre újabban: FODOR L., 1990. és KÁRPÁTI J., 1991.

³⁶ Lásd erre legutóbb GIBER M., 2008a. a korábbi irodalom feldolgozásával.

³⁷ DÉTSHY M. – KOZÁK K., 1964. 67.

³⁸ GIBER M., 2008b. 50–60.; NAGY G. B., 2004. 175–179

³⁹ KOZÁK K., 1981b.; GIBER M., 2006. 52–54.

⁴⁰ Emiatt e kérdésben továbbra is mérvadó: DÉTSHY M. – KOZÁK K., 1972.

⁴¹ Ebben a vonatkozásban máig alapvető: DÉTSHY M. – KOZÁK K., 1972, az újabb irodalomból kiemelendő: DOMOKOS GY., 2000. 31–37., 42–48., továbbá DOMOKOS GY., 2001., s különösen gazdag dokumentációs anyaggal: KÁRPÁTI J., 2004.

⁴² DÉTSHY M., 1967b.

⁴³ FELDI I., 2002.

12. Eger – településerődítés

Eger belvárosát egykoron körülvevő városfalból csak mintegy 10 helyen maradt fenn napjainkra egy-egy rövidebb, hosszabb falszakasz.¹ Az egyes falszakaszok sok helyen azért tudtak még fennmaradni, mert kerítések, támfalak céljait szolgálták, illetve egyes épületek falaként nyertek további felhasználást.

Általánosságban úgy lehet meghatározni a falak helyét, hogy azok – az észak-déli irányú Eger patak völgyében fekvő Eger körül – a várost övező magaslatok gerincén épültek meg, bástyáik pedig elsősorban a keresztező mélyebb völgybeágatok, vízmosságok egyik vagy mindkét oldalán a magasban nyertek elhelyezést. A városfalak nyomvonala a legtöbb helyen napjainkban is jól felismerhető, s telekhatárok jelzik a régi falak helyét.²

A városról készült 18. századi térképek, amelyeken a városfalak, bástyák és kapuk helye pontosan követhető és beazonosítható, mintegy kettős falat ábrázolnak a város körül. Valójában arról volt szó, hogy a védelem fokozása érdekében a városfalon kívül egy váltakozó szélességű és mélységű árkot létesítettek, amelynek külső peremén egy – az árokból származó – alacsony földsánc húzódott. E sánc árok felőli oldalának megtámasztására, mintegy ellenfalként (kontrafalként) képezték ki ezt a „külső falat” a fal védhetőségének, nehezebb megközelíthetőségének és nem utolsósorban a sánc erózióvédelme miatt. A két fal közötti területet „cincturális” területnek nevezték. 17. század végi adatok kövel bélelt árokról is szólnak.³

A várost övező nagyjából téglalap alakú városfal négy sarkán helyezkedtek el a városfal kapui, a már korábban kialakult kivezető utaknak megfelelően. A Hatvani kapu az ország központi területeivel, a Maklári (Almagyari) kapu a keleti országrészekkel, a Cifra (Felnémeti) kapu a Bükk hegység keleti és északi térségével, végül a Rác (Szent Miklós) kapu az Egertől északnyugatra eső helységekkel kötötte össze Eger városát. Mind a négy kapu kettős kiépítésű volt: a kör-

falba volt illesztve a „belső”, a kapu előtti cincturális terület külső határán helyezkedett el a „külső” kapu. Ezeken kívül a városfal nyugati hosszú szakaszán még két kisebb kapuról is maradt fenn adat, a Serte- és a Kis kapuról; északkeleten pedig a Vécsey-völgy felé is nyílt egy kapu.

A régészeti adatok szerint a városfal vastagsága 0,8 – 1,2 m között váltakozott, a nyugati szakaszon az árok mélysége a 2 – 2,5 métert is elérte.

Érdekes jelenség volt Egerben az is, hogy a városerődítmény feltűnően nagyobb térséget zárt körül, mint amely be volt építve. Ehhez hasonló városerődítmény hazánkban csak Pécsről ismert. Egerben majd csak a 18. sz. elején alakult ki az a helyzet, hogy a 16. századi védett terület szűknek bizonyult.

Eger történetéről gazdag forrásanyag maradt ránk, amelyben ugyancsak bőséges, elsősorban 18–19. századi forrásokat lehet találni a városfalakra is. E források összegyűjtésére Sugár István vállalkozott, aki 1969-ben megjelent tanulmányában adta közre a városfalakról és a kapukról szóló legfontosabb adatokat.⁴ Heves megye műemléki topográfiajának II. kötetében Voit Pál foglalkozott két helyen is a városfalakkal,⁵ legutóbb, 2006-ban pedig Berecz Mátyás foglalta össze újra az egri városerődítményekre vonatkozó ismert adatokat.⁶ Ugyancsak 2006-ban adta közre Kovács Béla a város 17. sz. végi és 18. századi összeírásokon alapuló topográfiáját, amelyhez Hazael Hugó 1753. évi felmérését is felhasználta (12. ábra).⁷

Eger városa a 16. sz. közepéig semmilyen védőművel nem rendelkezett. Közvetlenül az 1552. évi ostrom előtti években létesült egy palánkból és árokból készült védőmű négy kapuval, melyről – a szemtanú hitelességével – maga Tinódi tudósít.⁸ Ez az első védelmi építmény létesítése bizonyára azzal is összefügg, hogy a korábbi egyházi központ 1548-ban királyi kezelésbe került és a magyar (Habsburg) területet védelmező végvárrendszer kulcsfontosságú erődítménye lett.

Az 1552. évi nagy török ostrom során a palánk nem nyújtott számba vehető védelmet. Valószínű, hogy amikor a katonaság közvetlenül az ostrom előtt felgyújtotta a várost és a várba vonult, a palánk is zömében áldozatul esett a tűznek, illetve a török sereg harci tevékenységének. Az ostrom után a várost kerítő palánkmű teljessége sohasem állott helyre.⁹

A 1552. évi ostromban súlyosan megrongálódott vár helyreállítása és megerősítése már a következő évben megkezdődött. Az Egerbe küldött itáliai hadmérnökök a stratégiailag rendkívül fontos erődítmény bástyás rendszerű átépítésére terveket dolgoztak ki. Ekkor figyeltek fel a vár és város védelmi képességeinek szoros összefüggéseire is. Ezért a vár megerősítése után a város és egyúttal a vár védelme érdekében szükségessé vált a várost kerítő palánkmű korszerűbb kőfallal való helyettesítése. Az 1560-as években kezdték a munkát, az azonban bizonyos, hogy 1583 tavaszáig a várost övező kőfal („Ringmauer”) félig elkészült. 1596 után a falrendszer kiépítését, különösen a bástyákon a törökök tovább folytatták a kőfalak építését, de továbbra is maradtak megerősített palánkfalak.¹⁰

A törökök kiűzését, illetve a Rákóczi-szabadságharcot követően a város védművei elvesztették hadi jelentőségüket. A városfal a 18. században folyamatosan pusztul. 1695-től a fenntartás költségei a várost terheltek. 1758-ban a püspök a Hatvani kaput barokk stílusban újjáépítette. A 18. században maga a városfal viták keresztüzébe kerül. 1765-ben a magyar katonai főparancsnok hiába rendelte el a városfalak haladéktalan kijávitását, a várostól és a püspökségtől is visszautasítást kapott. Háromévi eredménytelen vita után végül a bécsi katonai hatóságok hozzájárultak a városfal teljes lebontásához. Ekkorra azonban már az építmény egy része áldozatul esett a püspökség nagyarányú város-átalakító munkájának, építkezéseinek. A falak teljes lebontásával a városi magisztrátus már veszélyeztetve látta jogi és anyagi érdekeit, ezért a püspöknél kérelmezte a még fennálló falak megtartását.

A püspökség által elrendelt falbontások azonban nem terjedtek ki a falrendszer egészére. Így egy 1786-ban és egy 1822-ben készült térkép az építmény ÉNy-i részét zömében fennállónak ábrázolja. A kapuk lebontására a 19. században került sor. A város négy kapuja közül a legjelentősebbet, a Hatvanit bontották le először 1837-ben az új főszékesegyház környékének rendezésekor. Ezt követte a Rác- és a Maklári

kapu. Utolsónak a Cifra kapu maradt, melyet az 1878. évi nagy árvíz után hordtak el.

A kapuk megszüntetésével a még itt-ott fennmaradt városfalak javarészt is lebontották a 19. század közepéig. A Cifra kapunál lévő „posuerunt”-nak nevezett 18. századi eredetű vízvédmű utolsó falmaradványait 1969-ben rombolták le.¹¹

¹ Az álló részeket felsorolják: SUGÁR I., 1969. 182–184.; BEREZ M., 2006. 565–566.

² SUGÁR I., 1969. 184.

³ SUGÁR I., 1969. 182–184.

⁴ SUGÁR I., 1969.

⁵ VOIT P., 1972d. 224–225., 594–597.

⁶ BEREZ M., 2006.

⁷ KOVÁCS B., 2006.

⁸ TINÓDI S., 1984. 226. (88–90 sorok)

⁹ SUGÁR I., 1969. 178–179.; BEREZ M., 2006. 557.

¹⁰ SUGÁR I., 1969. 179.; BEREZ M., 2006. 557.

¹¹ VOIT P., 1972d. 224.; BEREZ M., 2006. 559., 565.

13. Egerszalók – Maklyánvár

A vár kerek dombja Egerszalók község délkeleti végétől közel 1,5 km-re, egy ívben kanyarodó völgy közepe táján, északnyugat felé kiugró földnyelv kimagasodó végén helyezkedik el. Oldala körös-körül meredek, csak a keleti nyereg felé enyhébb a lejtő.

A vár magját kis lapos plató alkotja. A plató északi felén egy nagy és egy kisebb gödör mélyed az erősen sziklás talajba. A plató átmérője 10 × 6,5 m, melyet 2–2,5 méterrel alacsonyabb szinten terasz veszi körbe, amely csak a déli, meredekebb oldalon szakad meg 14 m hosszán. A terasz szélessége

4–5 m. 20 m távolságra, 6–8 méterrel alacsonyabb szinten újabb terasz következik. Ez azonban csak háromnegyed körben övezi a várdomb oldalát – a déli oldalon egy nagy sziklában végződik –, a nyugati és délnyugati oldalon hiányzik. A keleti nyereg felé eső szakaszon, ahonnan leginkább meg lehetett közelíteni a várat, kb. 40 m hosszan sánc is emelkedik a terasz szélén, belső oldalán árokkal. Az árok közepe táján egy nagy gödör van, mellette töltés hidalja át az árkot, ezek bizonyára újabb keletűek.

Kandra Kabos már 1885-ben röviden leírta a várat, és három vele kapcsolatba hozható középkori adatot is ismertetett.¹ Bartalos Gyula kőkorszakbeli leleteket és kettős sáncot említ röviden.² Szerepel Gerecse Péter gyűjteményes munkájában is.³ Soós Elemér a Mokyan családdal kapcsolatban említi, közelebbi adatok nélkül.⁴ Pásztor József a történeti adatokon túl, röviden leírja a vár maradványait is.⁵ Tanner József már részletesen ismerteti a helyszínt és jó távlati fényképet is közöl a várról.⁶ A várra és részben Szalók birtokra vonatkozó történeti adatok később is többször szerepelnek a történeti-topográfiai munkákban.⁷ Legutóbb 2000-ben Nováki Gyula és Baráz Csaba foglalta össze a várra vonatkozó adatokat, amikor Nováki Gyula által 1993-ban készített felmérését (13. ábra) is közzétették.⁸

Györffy György szerint a vár építője az Aba nemzetség Debrői-tarjáni ágából származó III. Makján lehetett, aki 1286–1289-ben nádor volt. 1337-ben azonban már csak a vár „hegyét” (*Makyanvarahegy*), 1350-ben pedig a váraljai (*Mokyanvarahya*, *Mokyanuarahya*) rétet,⁹ valamint a vár helyét (*locum castris Mokyanuvara*) említik.¹⁰ 1435-ben egy Egerszalók birtok megosztásáról szóló oklevélben a határ leírásánál ugyancsak a várhegy (*montem Makyanuvar*), és a mellet lévő

rét (*pratum Maklyanavaravelye vocatum*) szerepel. Az 1435. évi oklevél 1509. évi átírásában a vár helyén „in loco castri Maklyán” épület már nincs, csak egy régi kutat említenek.¹¹

A valószínűleg a 13. sz. második felében, végén épült magánvár már korán, talán már a 14. sz. elejének harcai során elpusztulhatott.

¹¹ KANDRA K., 1885. 51.

² BARTALOS Gy., 1890.; BARTALOS Gy., 1899b. 13, 33.; BARTALOS Gy., 1909. 440.

³ GERECE P., 1906. 371.

⁴ SOÓS E., 1889–1928. IX. 372.

⁵ PÁSZTOR J., 1911. 6. sz.; PÁSZTOR J., 1933. 59–62.

⁶ TANNER J., 1961. 241.

⁷ VOIT P., 1972a. 660, 662.; KISS G., 1984. 225–226.; GYÖRFFY Gy., 1987–1998. III. 78, 114, 132–134.

⁸ NOVÁKI Gy. – BARÁZ Cs., 2000. 13–14, 39.

⁹ GYÖRFFY Gy., 1987–1998. III. 114, 133–134.

¹⁰ Z. II. 427.; VOIT P., 1972a. 660.

¹¹ DF 210358.; VOIT P., 1972a. 660, 662. – 1509. évi oklevél utalt arra is, hogy Egerszalókon, a Maklyán vár helyén van egy hely, ahol építkezéshez alkalmas követ lehet fejteni. Vö.: LÉNÁRT A., 1983. 190.

14. Feldebrő – r. k. templom körüli árok

Feldebrő község belterületén áll az elsősorban az altemploma és freskói révén közismert román kori római katolikus templom. Építéstörténete Méri István 1963–1964. évi, majd Kovalovszki Júlia 1973–1979 közötti és 1982. évi régészeti kutatása révén tisztázódott. A 11. század első harmadában épült az első, négyapszisos, centrális elrendezésű templom, az Aba nemzetség Mátra vidéki birtokainak egyik központ-

jában. Lehetséges, hogy az itteni bencés monostor Aba Sámuel első temetkezési helye volt.

A 12–13. század fordulója körül a templomot háromhajóssá alakították át, ettől kezdve plébániatemplomként működött. Ekkoriban ástak az új templom köré egy árkot, melynek felső átmérője 8 m, a mai felszínhez mért mélysége 4 m volt (14. ábra). Ezzel az árokkal a DK-i oldalon egy valamivel korábbi, rövid ideig működő bronzöntő műhely maradványait is átvágták.

A 15. században a körárok még nyitva volt, belső szélére gyenge minőségű habarcsba rakott, 70–80 cm széles kőfalat emeltek. Alapozása az eredeti felszín alatt alig 10–15 cm-re mélyedt, magasságára nincsen adatunk.¹ Az árok védelmi célt szolgált, de a fal nem várfal volt, hanem a templom körüli temető kerítésfala.²

Az árok végleges betemetésére nincs adatunk.³ Ma már nincs nyoma a felszínen, az ásások utáni tereprendezéskor a visszatemetett fal nyomvonalát kőből kirakott vonallal jelölték meg. A templom körüli erődítésről Nováki Gyula és Baráz Csaba 2000-ben tett közzé először rövid önálló ismertetést.⁴

¹ KOVALOVSZKI J., 1993.; KOVALOVSZKI J., 1994–1995.; KOVALOVSZKI J., 1994. 216.; NOVÁKI Gy. – BARÁZ Cs., 2000. 20.

² Kovalovszki Júlia szíves szóbeli közlése.

³ Az I. katonai felmérésen (1783) még ovális alakban vette körül a templomot a fal (Coll. XIX. Sect. 15.), az 1858. évi II. katonai felmérés (Sect. 47., Coll. XXXVII.) már nem ábrázolja a falat.

⁴ NOVÁKI Gy. – BARÁZ Cs., 2000. 20–21.

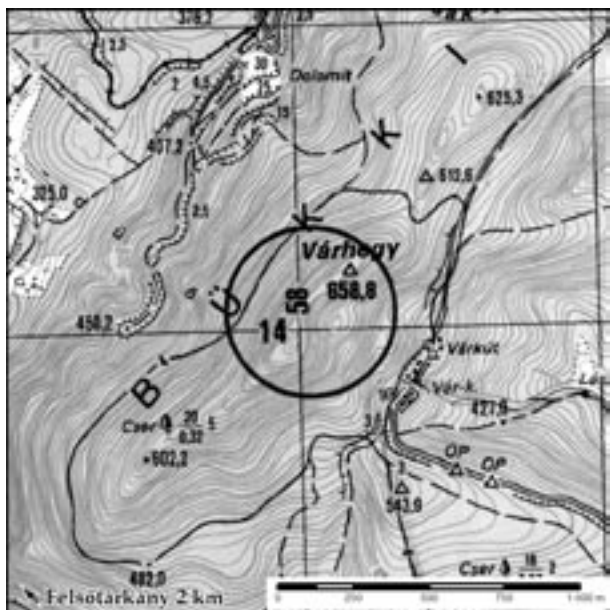
15. Felsőtárkány – Várhegy

Az Egertől északkeletre, 7 km-re fekvő Felsőtárkány község délkeleti határában, a Várkúti menedékház fölött található a 659 m tszf. magasságú Várhegy. Nehezen megközelíthető felszíne egyenetlen, legnagyobb részét erdő borítja. Az északkelet–dél nyugati irányú hegytető két végén egymással közel azonos kiterjedésű és magasságú csúcs emelkedik. Felületüket több kisebb szikla szakítja meg, a dél nyugati részen egy régi ásátás gödrei látszanak.

A két csúcsot rendkívül keskeny, alig 6–7 m széles nyereg köti össze. Átlagosan alig 0,5–1 m körüli magasságú sánc és egy rajta elhelyezkedő kőfal veszi majdnem teljesen körbe a területet. A hegy keleti-délkeleti oldala különösen meredek, itt a sánc és a kőfal két helyen, 40, illetve 70 m hosszan

hiányzik. A sáncok által körülvett területek nagysága az északkeleti részen 50 × 180 m, a délnyugati részen 80 × 160 m, a szélesebb délnyugati fele kevésbé lejtős.

A sáncot és a kőfalat kísérő külső árok sok helyen ma már csak terasz alakjában követhető, a keleti-délkeleti oldalra csak a vár két végén kanyarodik be röviden, különben ezen az oldalon hiányzik. A Várhegyre a két végén, északkelet és délnyugat felől lehet viszonylag könnyebben feljutni, ezért jóval magasabb itt a sánc és rajta a kőfal, 2–2,5 m körüli. Az északkeleti végén a külső árok is jelentősebb. E terület több korszak: a középső neolitikum, a késő bronzkor, a kora vas- kor és a 12–14. század emberének emlékeit őrzi. Az őskori és középkori vár teljes terjedelmében azonos területen fekszik.

Teljes hossza 468, legnagyobb szélessége 56, illetve 80 m, területe 12 ha.¹

A Várhegyre a sok régészeti lelet révén már Rómer Flóris idejében felfigyeltek², majd Bartalos Gyula említi a sáncot és a mésszel kötött kőfalat.³ Később Pásztor József írt róla részletesen.⁴ Galván Károly 1954-ben végzett megfigyeléseket a helyszínen. 1959-ben Chikán Zoltán a délnyugati sarokban egy kutatóárokkal átvágta a középkori falat.⁵ Ez hívta fel a figyelmet ismét a várra, ezt követően Párducz Mihály az 1960. évi helyszíni szemléje után 1962-ben és 1964-ben két, illetve négy hetes ásatást végzett a vár területén.⁶ Eredményeit, a kutatás történetét és az őskori maradványokat csak rövid összefoglalásokban közölte,⁷ korai halála után minderről a dokumentáció alapján D. Matuz Edit tett közzé részletes feldolgozásokat a közelmúltban.⁸

Az 1962. és 1964. évi feltárások alapvetően a vár délnyugati részére korlátozódtak, az északkeleti részen ásott két kutatóárok szerint azt a területet egyik korszakban sem lakták. A délnyugati részen általában megfigyelhető volt a hármás rétegződés: legalul a neolitikum, e felett a késő bronzkor, majd legfelül a középkor volt képviselve a leletek, illetve a telepjelenségek révén.

A neolitikum rétege jelenti az első megtelepedést, főként sok cseréptöredék került elő, de telepjelenségeként csak néhány gödör. A korábbi véleményekkel ellentétben – amint ezt D. Matuz Edit megállapította – e leletek nem a бүккі, hanem az azzal egy időben elterjedt szilmeği csoport hagyatékát jelentik. Ennek a népességnek máshol is ismerjük a magaslati telepeit, de valamennyit, így a Várhegyet is, mesterséges erődítés nélkül lakták.

A következő népcsoport, amelyik a hegyet megszállta, a késő bronzkori Kyjatice-kultúrába tartozott, a Ha A2 vége – Ha B3 periódusban. Ezen belül két réteget, azaz két fázist különböztethetünk meg. Az első fázist (Ha A2 vége – Ha B1) még erődítés nélküli telep jelenti, majd a második fázisban (Ha B2 – B3) megépül a sánc is. A sáncot három helyen vizsgálták meg kutatóárokkal, de szerkezetére, felépítésére semmi adatot nem szolgáltatott az ásatás.

A késő bronzkorból három házat teljesen, hármát részben tártak fel, ezeken kívül még gödrök és tűzhelyek kerültek elő. Mindez arra vall, hogy a hegy állandóan lakott volt ebben a korszakban is.

A középkorban az őskori sáncre körben habarccsal kötött kőfalat építettek. A fal szélessége átlag 2 m és az ásatás idején néhol még 160–180 cm magasan is állt. A kőfalat azonban nem a sánc tetejébe alapozták, hanem a külső, kifelé lejtősdő részébe. Párducz megemlíti ezzel kapcsolatban, hogy ez is a sánc őskori eredetét igazolja. A sánc és kőfalon kívül árok húzódik majdnem teljesen körbe, melyet két kutatóárok is átvágtak. Az árok az őskori sánccal egy időben készült. A középkorban még nyitott volt, de akkor már lassan feltöltődött. Ma a kőfal omladéka borítja el nagy részét.

Párducz a kőfal korát annak habarcsában talált kerámia-töredékek alapján a 13. sz.-ra tette. Az előkerült ezüst dénárr (1244-ből), valamint a talált vastárgyak (kulcsok stb.) is ugyanerre az időre utaltak, és előkerült egy Árpád-kori épület „meszes alapozása” is.⁹

Máshol is több helyen említik a Várhegy erődítményét, így a vártúrák kalauza,¹⁰ majd Sándorfi György összefoglalása is, amely az – ugyan közelebből nem elemzett – régészeti leletek alapján a tatárjárás előtt épült várak közé sorolta.¹¹ Az 1964. évi ásatás óta újabb kutatás nem volt a Várhegyen. 2000-ben Nováki Gyula és Baráz Csaba foglalta össze a várra vonatkozó adatokat, amikor D. Matuz Edit eredetileg 1992-ben közölt és Nováki Gyula által 1999-ben kiegészített felmérését (15. ábra) is közzétették.¹²

Legutóbb Tóth Sándor foglalkozott a várral egy önálló kötetében. Szerinte a Várhegyről származó leletek arra utalnak, hogy a bronzkor után a kelták is felhasználták a sánctárat, ugyanakkor a középkori falazott erődítményt – csupán logikai alapon – az egri vár korai elődjének tartja, amely a tatárjárásig állt volna fenn.¹³

Az erődített földvár a késő bronzkor idején emelték és ebbe építették bele az Árpád-kor idején a habarcskötésű kőfalat. A középkori várra és annak történetére okleveles adatot nem ismerünk, eredetére semmilyen adatunk sincs. A Várhegy területe a középkor folyamán végig az egri püspök birtoka volt.

¹ D. MATUZ E., 1992. 5.

² D. MATUZ E., 1988. 95.; D. MATUZ E., 1992. 5–6.

³ BARTALOS GY., 1886–1900. 245.; BARTALOS GY., 1891. 31. sz.; BARTALOS GY., 1901. 44. sz.; BARTALOS GY., 1909. 436.; BARTALOS GY., 1917. 9.

⁴ PÁZSTOR J., 1933. 74–78.

⁵ MNM Adattár V. 1960/190.; CHIKÁN Z., 1961. 29–33. – Beszámolójában felvetette annak lehetőségét is, hogy a falrendszer, vagy legalábbis annak jelentősebb része a korai vaskorból származik, középkori erősítéssel, javításokkal.

⁶ MNM Adattár V. 1960/188.; MTA Régészeti Intézete Adattár A-17/1963.; 16/1967.

⁷ PÁRDUZ M., 1963. 22.; PÁRDUZ M., 1965. 9.

⁸ D. MATUZ E., 1984. 13–45.; D. MATUZ E., 1992. 5–84.; D. MATUZ E., 1997.; D. MATUZ E., 1998.

⁹ PÁRDUZ M., 1963. 22.

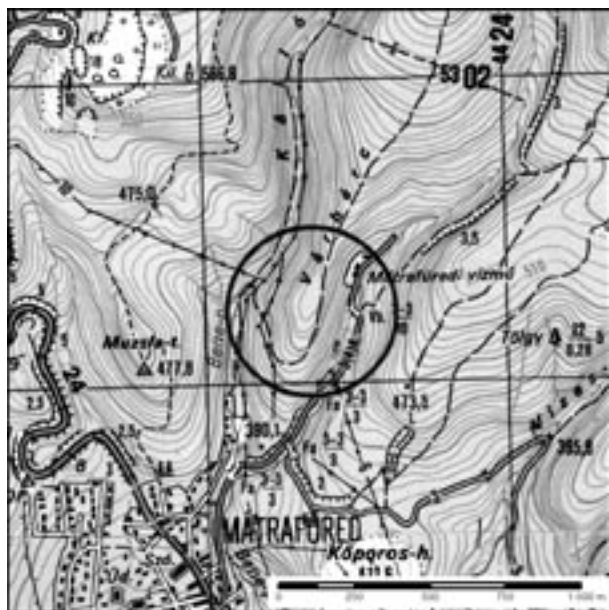
¹⁰ VK. I. (1975.) 143–144.

¹¹ SÁNDORFI GY., 1979. 250.

¹² NOVÁKI GY. – BARÁZ CS., 2000. 7–9, 34.; MATUZ, E. – NOVÁKI, GY. 2002. 11, 90 (Abb. 14.)

¹³ TÓTH S., 2005. passim

16. Gyöngyös-Mátrafüred – Benevár

Mátrafüred felett északra, a Kékes tömbjétől ereszkedő Várberc keskeny gerincének 460–470 m tszf. magasságú – kelet és nyugat felől a Somor- és a Csatorna-patakok völgyének meredek oldalai által határolt és így csak dél felől könnyebben megközelíthető – pihenőjén található Bene várának, a modern magyar és a közép-európai várkutatás emblematisz erösségének az 1980–90-es években nagyrészt feltárt és konzervált maradványai.

A szabálytalan ötszög alaprajzú, mintegy 40×45 m kiterjedésű vármagot néhol 3 méteres mélységű, változó szélességű árok övezi, de az erösség védelmi rendszeréhez északon és délen még egy-egy, a gerincet teljes szélességében átvágó árok is tartozik, az utóbbi külső oldalán jelentős, néhol 8 m magas földfeltöltéssel.¹ Az egykori felvezető út a nyugati oldalon valószínűsíthető. Az erösség legjelentősebb ránk maradt részlete az északnyugaton elhelyezkedő, mintegy 10×30 méteres téglalap alaprajzú épületegyüttes, mely egy néhol a 3 métert is meghaladó falvastagságú négyzetes északi építményből, egy középső, egykor falpillérekre támaszkodó ívvel megosztott nagyobb, továbbá egy kisebb déli, zárt térből áll. Ismert a két északi tér kelet felé nyíló bejárati nyílása, de a 2–3 méteres magasságig fennmaradt, a déli épületrész esetében csak 1,5–2 m vastag falak további építészeti részleteket nem őriztek meg. Az épület külső falai egyben várfalként szolgáltak, tovább kelet felé északon az egymással tompaszöget bezáró két várfalszakasz átlagosan csak 1 m magasán áll, a déli és a keleti fal sokszor a járószintig, sőt a szikláig lepusztult. Északkeleten egy sziklába vágott négyzetes mélyedés és körülötte néhány falcsonk utal az egykori várkapura. Tőle délre egy 9×5 méteres, egykor faszerkezetű épület visszatemetett, csupán a járószintben jelzett maradványai. Az enyhén dél felé lejtő váruddvar közepén egy „vízgyűjtő ciszternára utaló”² bevágás felett fából épített modern kútház áll.

A vár tudományos kutatásának kezdetei Kandra Kabos nevéhez fűződnek, kinek 1890-ben a megjelent tanulmánya³ hosszú időre meghatározta az erösséggel foglalkozó turisztikai és helytörténeti irodalmat. Pásztor József ezt követően született összefoglaló munkáinak vonatkozó részei⁴ is az általa összegyűjtött adatokra támaszkodnak. Soós Elemér 1911-ben megjelent dolgozatában – bár az erösségből álló falak ekkor már aligha voltak kivehetőek – az alaprajz rekonstrukciójára is kísérletet tett, ez azonban – hasonlóan a szerző más várakról közzétett rajzaihoz – nem tekinthető megalapozottnak.⁵ Ennek ellenére ezt találjuk meg a megyei műemléki topográfia III. kötetében, ahol 1978-ban Kozák Károly kellő kritika nélkül foglalta össze a korábbi irodalom állításait.⁶

A legfontosabb írott adatokat közölték ugyanakkor Fügedi Erik⁷, Engel Pál⁸ adattárjai és Gyöffy György⁹ történeti földrajza, majd 1988-ban Draskóczy István külön tanulmányban is feldolgozta a vár történetét.¹⁰ Ez utóbbira már azzal kapcsolatban került sor, hogy Gyöngyös városprivilegiumának 1984. évi jubileuma alkalmából 1982-ben megkezdődött és 1992-ig folytatódott Szabó J. József vezetésével az erösség régészeti feltárása. Az ásató első eredményeiről, így az előkerült leletanyagról már 1984-ben és 1986-ban is rövid beszámolót tett közzé,¹¹ majd 1988-ban tudósított a déli várárkon kívül feltárt 14–15. századi mészegető kemencéről is.¹² Ezt követően azonban csak az 1989-ig végzett ásásokat foglalta össze röviden a nemzetközi *Castrum Bene*-konferenciák 1990-ben megjelent első kötetében,¹³ kutatásai monografikus feldolgozására már nem vállalkozott. Az eddigi legteljesebb ásatósi alaprajzot így Feld István tette közzé 1994-ben¹⁴ (16. ábra). Mindezek alapján megállapítható, hogy az árokkal övezett várterület északnyugati részét elfoglaló törmelékdombból szinte teljesen kibontotta az ott állt épületek maradványait, kiást a északi várfalat, továbbá nagyobb felületet tárt fel keleten is, az erösség számos részét azonban csak kutatóárokokkal vizsgálta, s így még jelentős területek maradtak feltáratlanul. Az eddigi ásások kiértékelésére újabban Koller Beáta vállalkozott egyetemi szakdolgozata keretében, s tőle várhatjuk az építéstörténet még nyitott kérdéseinek tisztázását is.¹⁵

Az Aba-nemzetség ősi birtokának számító Mátraalján a birtoktörténeti adatok szerint¹⁶ a Csobánka-ághoz tartozó János 1275 után emeltethette az erösséget, melyről 1301-ben emlékezik meg először egy, a vártörténeti kutatás szempontjából egyedülálló oklevél. Ekkor ugyanis János három fia felosztotta egymás között az atyjuktól rájuk háramlott birtokokat, ezen belül magát a várat is. A felosztás mikéntjét rögzítő leírás az erösség számos elemét – *palatium*, *domus*, *camera*, *magna stuba*, *capella*, *porta* – és további nem részletezett terek, valamint négy fatornyot – sorolja fel, közülük a kápolnát és a keletre lokalizált kaput közös birtoklásban maradóként említi.¹⁷ A Károly Róberttel szembekerülő Csobánkák ezután elveszítették az erösséget, melyet 1327-ben Szécsényi Tamás kapott adományul. Leszármazottai birtokolták 1424-ig, amikor Luxemburgi Zsigmond elkobozta az általa hűtlenné nyilvánított Szécsényi (Salgai) Miklóstól.

További történetének részletei, így felhagyásának, lerontásának közelebbi időpontja nem ismertek, 1497-ben már elhagyottként említik.¹⁸

Bár az ásások eredményeinek – így az alapos rétegtani vizsgálatok és a leletanyag feldolgozásának – közzététele előtt a vár építésnek kezdetei még nem tekinthetők teljesen tisztázottnak, mai ismereteink szerint a terepviszonyokból adódóan szinte szabályos alaprajzú nemesi magánvár alapvetően egyetlen építési periódusban jött létre, minden bizonnyal a 13. század utolsó harmadában. Az északnyugati, síkföld-mekkel emelt épület – elsősorban annak feltételezhető egykori emeleti része – foglalhatta magába az 1301. évi oklevélben említett különböző, pontosan már nem azonosítható illetve nem értelmezhető tereket, köztük talán a kápolnát is. Közben az épület északi része, falvastagsága alapján egy egykori torony maradványának tartható, kifejezett kőtoronyról nem esik szó az oklevélben, ugyanakkor az ott említett fatornyok eddigi lokalizálási kísérletei nem tűnnek meggyőzőnek. Ez vonatkozik a keleti rész közepén feltárt épület toronyként való értelmezésére is, bár kétségtelen, hogy az itt előkerült részletek egy alapvetően fából készült felmenő szerkezetű, de valószínűleg csak földszintes építményre utalnak, melynek egyik sarkában kőből rakott tűzpaddal rendelkező tüzelőberendezés állt. A környezetében előkerült további falmaradványok még nem értelmezhetőek, s kétséges a várudvar közepén feltárt sziklamélyedés vízgyűjtőként való azonosítása is. Egy későbbi – talán 15. századi? – építési periódus emlékének tűnik viszont az eddigi kutatások alapján az északkeleti várfal belső oldala előtt feltárt négyszögletes, belső farkasveremként értelmezett sziklamélyedés és a körülötte előkerült, egy

négyszetes (kapu-)építményre utaló falrendszer. További késő középkori átépítésekre az északnyugati részekben is utaltak rétegtani adatok, s itt különösen jól megfigyelhetőek voltak a vár – az eddig ismert leletanyag alapján még a 15. század közepe előtt bekövetkezett – pusztulása során leégett fáfödémek maradványai. Mindezt az azt követő évszázadok vastag omlásrétege fedte, mely az ásások megkezdése előtt szinte teljesen elrejtette a szemlélő elől ennek a viszonylag rövid életű középkori erősségnek a megmaradt részleteit.¹⁹

¹ Az árokrendszer kutatás előtti felmérése: SZABÓ J. J., 1990. 169., 2. kép. – Sajnos, a Ny-i árokszakasz a várfalak konzerválása kapcsán 1990 körül munkagéppel betöltésre került.

² SZABÓ J. J., 1984. 137.

³ KANDRA K., 1890. – Szabó J. József szerint 1889-ben talán kisebb ásatást is végzett itt (SZABÓ J. J., 1984. 129.) – ugyanekkor jelent meg Csánki Dezső történeti földrajza is a várra vonatkozó adatokkal: CSÁNKI D., 1890. 52.

⁴ PÁSZTOR J., 1929. 38–40.; PÁSZTOR J., 1933. 15–20.

⁵ SOÓS E., 1911a.

⁶ KOZÁK K., 1978f. 155–157.

⁷ FÜGEDI E., 1977. 107. – A szerző tudomása szerint ugyanakkor a vár helye sem ismert!

⁸ ENGEL P., 1977. 97.; majd ENGEL P., 1996. I. 277.

⁹ GYÖRFFY GY., 1987–1998. III. 71–72.

¹⁰ DRASKÓCZY I., 1988. – megemlíti még: SEREG J., 1983.

¹¹ SZABÓ J. J., 1984.; SZABÓ J. J., 1986.

¹² SZABÓ J. J., 1988.

¹³ SZABÓ J. J., 1990.

¹⁴ FELD I., 1994c. Abb. 10.

¹⁵ Első eredményei: KOLLER B., 2007.; KOLLER B., 2008.

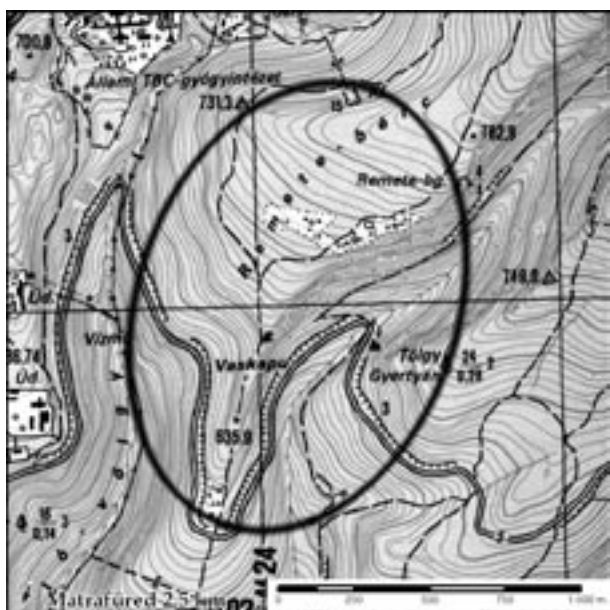
¹⁶ DRASKÓCZY I., 1988.

¹⁷ DRASKÓCZY I., 1988.; SZABÓ J. J., 1990.

¹⁸ SZABÓ J. J., 1984. 131.; ENGEL P., 1996. I. 277.

¹⁹ SZABÓ J. J., 1990.; KOLLER B., 2008.

17. Gyöngyös-Mátrafüred – Benevár-bérc (Vár-bérc)

A Gyöngyös városához tartozó Mátrafüred feletti középkori Benevártól észak-északkeleti irányban, a gerincen felfelé haladva, kb. 1150 méterre érünk el egy további erődtítés első

kőszáncahoz, amely kelet-nyugat irányú egyenes vonalban zárja le a gerincet. A gerinc felfelé összekeskenyedek, a sánc minden oldalról behatárolja, árok nincs mellette. A kapunyílás a gerinc keleti szélén van. A kőszánc a nyugati oldalon épnek mondható, bár feltűnő, hogy a kövek nem képeznek magas sáncot, inkább úgy tűnik, mintha szándékosan szét volnának dobálva. Így a sánc jelenlegi magassága nem éri el a fél métert, ennél magasabb részt alig találunk.

A gerincet lezáró alsó, kelet-nyugat irányú sánc, valamint ennek rövid folytatása a gerinc keleti szélén, végig igen kevés, de feltűnően nagy kövekből áll.¹

A sánc és hyperemmel körülzárt alsó vár hossza 155, szélessége alul 80, felül 55 m. A sánc jelenlegi szélessége 3–5 m között váltakozik. A felső vár a gerinc még jobban összekeskenyedő részén húzódik felfelé. Nyugati és déli oldalát végig kőszánc zárja le, a keleti oldalon azonban csak 60 m hosszan követhető a sánc egyre fogyó kövei, utána a hegy természetes pereme folytatódik. A sánc mellett itt sincs árok. Déli kapuja ugyancsak a gerinc keleti szélén van. Északi lezárását is kőszánc biztosítja, a kapunyílás azonban itt már a nyugati szélén van.

A felső várban is azt tapasztalhatjuk, hogy a sánc kövei mintha többnyire szándékosan szét lennének teregetve, felma-

gasodó sánc-alakot csak kevés helyen találunk. A sánc jelenlegi szélessége általában 6 m körüli, de a két kapunál 10–12 m szélességben vannak a kövek szétszóródva. A felső vár hossza 210, szélessége az alsó részen 58, a felső végében 25 m.

A felső kaput elhagyva 5–8 méterre összekeskenyedő, kissé görbülő gerincen haladunk felfelé és 125 m után érünk az ún. Vaskapuhoz. Mint a korábbi kutatók is egyöntetűen megállapították, ez természetes sziklaperemet jelent. Középen út vágja át, ebben feltehetően mesterséges kialakítás is közrejátszott.

A Vár-bércen tehát egy kétrészes sáncvár van, mindkettőt kőszánc védi. A hegyoldal mindkét oldalon igen meredek, a nyugati oldal járhatatlan kőgörgeteg.

A Vaskapu után tovább felfelé haladva a hegygerinc hegyháttá szélesedik ki, észak felé egyenletesen tovább emelkedve. Oldala minden irányban igen meredek, nyugati, északnyugati és keleti szélé sziklás, szakadékos. Mesterséges erődítésnek csak az északkeleti, összekeskenyedő részen találni nyomát. A sánc a Remete-barlangtól felfelé számított 200 méterre tűnik a szemünkbe. Kandra Kabos a Nagy-nyak nevű, rendkívül keskeny gerincet említi, mint ameddig az őskori vár terjedt. Az említett gerinc azonban az itteni sánc-tól felfelé, további 750 méterre húzódik a Kékes irányában, amely már messze az őskori telepen kívülre esik.

A kőszánc kelet-nyugat irányban zárja le az összekeskenyedő hegyhátat. Előtte, az északi oldalon, a hegynyereg kissé bemélyed, de a sáncot itt sem kíséri mesterséges árok. A sánc hossza kb. 92, szélessége 4–6 méter, magassága alig fél méter. Nyugati vége nem állapítható meg pontosan, szélesen elterülő természetes kőtengerben veszik el. A sánc végétől tovább nyugatra kb. 150 méterre kis, természetes dombocskák van a meredek szélén. Elméletileg ez lehetett a védelmi vonal vége, de erre konkrét nyom a felszínen nem látszik.

A Vaskapu feletti széles hegyhát hossza, a felső sáncig mérve, kb. 1000 méter, legnagyobb szélessége kb. 600 méter. Ha a „Nagy-nyak” alatti rövid sánc nem létezne, a Vaskapu alatti kétrészes sáncvárat önálló, erődített telepnek tekinthetnénk. Így azonban e nagy kiterjedésű, erősen emelkedő hegyhátat elővárnak kell tekintenünk.

A Benevár-bérc őskori sáncvárat elsőként 1864-ben említik röviden.² Kandra Kabos 1890-ben már részletesen leírta a középkori Benevárral kapcsolatban. Kis- és Nagy-Vaskaput különböztet meg. A „Nagy” bizonyára a felső, 650 m magasságban lévő, sok sziklából állót jelenti, a kisebbik pedig ettől lefelé 125 méterre lévő kőszánc kapuja. Mindkettőt természetes eredetűnek tartotta. Ezekről lefelé figyelte meg a hegygerinc két oldalán a „kiklopszfalakat”. A Vaskapu előtti

tér (nem világos, hogy északi, vagy déli irányban?) három nevét ismerte: „Vár-piac”, „Vidék-vár” és „Törökök piaca.” Kiemeli a „kiklopszfalakat” (tkp. a kőszáncok) óriási méretét. Már ő is megállapította, hogy az őskori vár a Vaskaputól északra lévő, kiszélesedő hegyhátra is kiterjedt, egészen a Nagy-nyakig. Ezt ugyan közelebbről nem indokolta meg, a felső rövid sáncot sem említi, de megállapítása helytálló. Ezt a felső nagy területet „Nagy-Parlag” név alatt, 719 m magasságban említi, a mai térképeken, Remete-bérc-nek jelölik. Neki is feltűnhetett a déli sánc feltűnően kevés kőből álló maradványa, mert megjegyzi, hogy „a kereszténykori benei várnak ez volt a kőbányája”. Néhány mesét is leírt a Vaskapuváral kapcsolatban.³

Később, Kandrára hivatkozva ugyanezt rövidebben említi Hanák Kolos is.⁴ Pásztor József 1929. évi útikalauzában írja le ezt a „pogányvárat”, de ő is Kandrára hivatkozik. Egyúttal vázlatos, de megközelítően jó térképét is közli, a Nagy-nyak alatti sánc azonban ezen sem szerepel.⁵ Rövid említését egy a következő évben megjelent útikalauzban is megtaláljuk.⁶ Pásztor nem sokkal később ismét röviden leírta a Vaskapu alatti sáncokat, az általa megadott méretek azonban még megközelítően sem helytállóak. Véleménye szerint a honfoglalók megszállták és itt keletkezett Bene-város,⁷ ezt azonban semmi sem támogatja. Végül Dénes József leírását említyük a kétrészes várról, a Vaskaput ő is természetes eredetűnek tartja. A Remete-bérc közel 50 ha területű fennsíkját az őskori vár részének tartja és ő említi meg először a Nagy-nyak alatti kis kőszáncot.⁸

A vár felmérésére 1992-ben került sor (17. ábra). A vár kutatástörténetét és részletes ismertetését 1995-ben Dénes József és Nováki Gyula tette közzé.⁹

Régészeti leletről nincs tudomásunk, ezek fellelését az egész területet beborító erdő is nehezíti. A sáncvárat magas fekvése és különösen nagy kiterjedése alapján elsősorban késő bronzkorinak tarthatjuk.

¹ El kell fogadnunk Kandra Kabos azon megjegyzését, miszerint a középkori Benevár építéséhez innen szállíthatták a legkönnyebben a követ az enyhe lejtésű gerincen lefelé, alig több mint 1 km távolságra. A déli egyenes sánc és a keleti szélén lévő volt a legjobban megközelíthető, ezért csak az igen nagy sziklákat hagyták ott.

² PESTY F., 2005. 104.

³ KANDRA K., 1890. 11–13.

⁴ HANÁK K., 1909. 60–62.

⁵ PÁSZTOR J., 1929. 40, 72, 73.

⁶ BARCZA I. – VIGYÁZÓ J., 1930. 134.

⁷ PÁSZTOR J., 1933. 15–16.

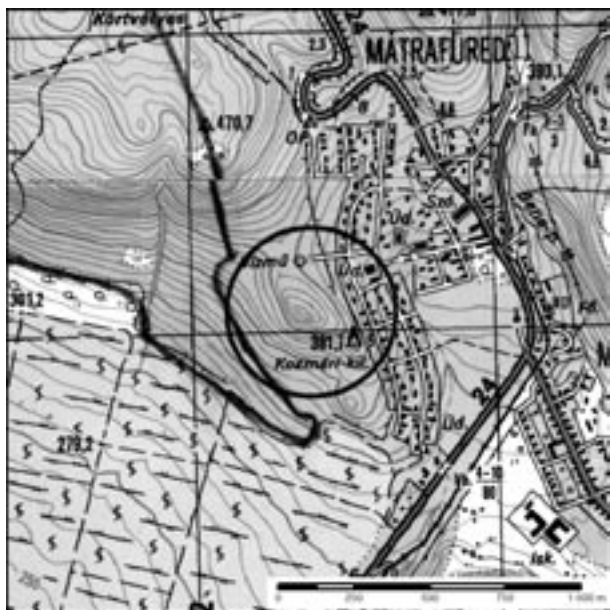
⁸ DÉNES J., 1984.

⁹ DÉNES J. – NOVÁKI GY., 1995. 13–14.; D. MATUZ, E. – NOVÁKI, GY. 2002. 14, 102 (Abb. 26.).

18. Gyöngyös-Mátrafüred – Dobogó

Mátrafüred nyugati szélé felett emelkedik az önálló hegyet képező Dobogó, vagy más néven Tarma-hegy (tszf. 398 m). Délnyugati oldala igen meredek, helyenként sziklás, többi oldala viszonylag enyhébb lejtésű. Délkelet felé kb. 20 méterrel alacsonyabban nyereg köti össze egy kis oldalmagaslattal, amelyen a Kozmári-kilátótorony áll.

A vár területe a hegy alakjának megfelelően ovális, enyhén domborodik. Legmagasabb része a délnyugati meredek oldal felett van. Utóbbi oldalon nincs nyoma erődítésnek, de észak és kelet felől kőszánc védte, ennek szétomlott, igen elmosódott nyomait lehet követni. A sáncnyom vonala a hegy délkeleti oldalán igen sűrű, áttekinthetetlen bozótban, illetve fiatal feny-

vesben kb. 25 m hosszan bizonytalanul követhető. Ezután már a déli oldal meredéke következik, ez zárja le a telepet. A sáncsal behatárolt terület hossza kb. 80, szélessége 37 m körüli.

Az egész területet sűrű aljnövényzetű erdő fedi, legmagasabb része füves tisztás, ennek szélén esővédő faház áll. Keleti oldalán drótkerítéssel körülzárt telek vége nyúlik fel a hegytetőig, ennek nyugati sarkában kis romos téglapépület van. A terület északkeleti oldalán, a sáncnyom mellett nagyobb bolygatás gödrei feltehetően a korábbi kutatások helyeit jelzik.

A Dobogó, más néven Tarma-hegyen már a 19. század végén, 1889-ben tudunk egy kisebb ásatásról, Kandra Kabos és Magyary Kornél vezetésével.¹ Az ásatás két ízben folyt, mindkét alkalommal egy-egy négyzetméternyi területen

1,5 m mélységre ástak le. Mintegy 50 db „durván gyúrt sárga és vöröses agyagból” készült edény töredéket gyűjtöttek, amelyek „bütykös vagy némi vonalas dísszel kezdetlegesen vannak ékítve.” Leírásuk szerint hamuvál kevert földrétegekre is találtak. „Az alsó réteg salakhoz hasonló, de kissé súlyosabb anyagú volt.” Kandra Kabos 1890-ben „kincskeresőkötől minden részében feldúlt bronzkori, ősi kohókat” említ. „Itt öntötték bronz harci és házi szereiket, miként ez a töredékes és maradvány agyagmintákból még kivehető.”² Hanák Kolos 1909-ben a „kohókon” felül az itt talált „lyukas kerek köveket, kézi gabona őrlőket” említi.³ Pásztor József 1913-ban röviden említi, mint bronzöntőműhely, bronz- és rézedények lelőhelyét, de nem csak mint telepet, hanem mint temetőt is.⁴ Hosszú szünet után Kemenczei Tibor mint a késő bronzkori pilinyi kultúra lelőhelyét említi.⁵ Dénes József a telep leírásában említi, hogy késő bronzkori cserepeket talált a sáncn kívül, a keleti és északkeleti lankásabb oldalban is, érc-salakkal együtt.⁶ 1985-ben Sz. Kállay Ágota egy, a középső bronzkorból származó paticsfalu ház részletét és egy gödröt tárt fel, utóbbiban sok állatsont is volt. Az itt előkerült cserepek feltehetően a füzesabonyi kultúra hagyatéka.⁷

A vár felmérésére 1992-ben került sor (18. ábra). A vár kutatástörténetét és részletes ismertetését 1995-ben Dénes József és Nováki Gyula tette közzé.⁸

A telep korát az őskoron belül ma még nem határozhatjuk meg, az eddigi leletek a középső és késő bronzkorra vallanak.

¹ MAGYARY K., 1889. 378–379.

² KANDRA K., 1890. 14.

³ HANÁK K., 1909. 62.

⁴ PÁSZTOR J., 1913. 40–41.

⁵ KEMENCZEI T., 1967. 260.

⁶ DÉNES J., 1984.

⁷ SZ. KÁLLAY Á., 1986. 12.

⁸ DÉNES J. – NOVÁKI GY., 1995. 12–13.

19. Gyöngyös-Mátrafüred – Muzsla-tető

A Gyöngyös városához tartozó Mátrafüred északi szélé felett található a 485 m tszf. magasságú Muzsla-tető, a település fölötti relatív magassága 140 m. A hegy valójában egy észak–déli irányú keskeny gerincet képez, amely nyugatról nagyon meredek, keletről valamivel lankásabb oldalú. Nyugati oldalán a Belső-Mérges-patak, keleten a Kalló-völgy határolja a lejtőket. A vár területe nagyrészt járhatatlan, bokros, kivéve a hegyen keresztül vezető turistautat és a kilátó környékét. A vártól 450 méterre északra, a 475 méteres szinten fakad a Rákóczi-forrás.

A Muzsla-tetőt északi, keleti és délkeleti oldalán megközelítően félkör alakban sánc, és annak külső oldalán árok veszi körbe, az árokból kidobott föld a külső oldalon is némi domborulatot eredményez (19. ábra).¹ A nyugat–dél nyugati oldal annyira meredek, hogy itt nem volt szükség sáncépítésre. A belső terület átmérője északnyugat–délkeleti irányban 62 m, délnyugat–északkeleti irányban 36 m. Így az alapterület 0,15 ha. A sziklába vágott, lapos aljú árok szélessége 8 m. A sánc magassága mai lepusztult állapotában

az árok aljáról mérve az északi szakaszon 3 m, a belső terület felől 0,5–0,8 m. A sánc a keleti, délkeleti részekén erősen lepusztult. Lehetséges, hogy egykor a Muzsla-kilátó építéséhez hordták el a lepusztult sáncszakasz köveit. A vár bejárata északon lehetett, ott ahol a sánc nyílásán a turistaút elhagyja a belső területet.

Az erősség a korábbi szakirodalomban egyedül Kandra Kabosnál szerepel. A Benevárról 1889-ben tartott előadásában említette meg a Muzsla „mostani mesterséges alakját” és azt a helyi hagyományt, miszerint a „törökök táborozó helye volt”, ahonnan Bene várát ágyúzták. Jó érzékkel arra is rámutatott, hogy a várat „öreg századok választják el a török világtól”.² A Muzsla-tetőn lévő sáncvárat 1981–1983 közötti mátrai terepbejárásai során Dénes József azonosította, majd még 1983-ban az erődítmény részleges szondázó ásatását is elvégezte.³ Az eredményekről később több helyen is beszámolt.⁴

Az ásatás keretében az erődítmény két pontján történt sáncátvágás. Az északi sáncátvágás (I. kutatóárok) egy 1,1 m széles és 11 m hosszú kutatóárkot jelentett. Ennek északi végétől 3 méterre találták meg a várárok legmélyebb pontját, a mai felszíntől 0,8 m mélyen. Alja lekerekített, V-profilú volt. A betöltésben elég sok, nagyméretű kődarab volt, melyek a sánc pusztulását követően kerülhettek oda. Feltűnő volt, hogy a kutatóárok nyugati falától 0,3 – 0,4 méterre már nincsenek hasonlóan egymásra rakott kövek.

Az I. kutatóárokban került elő a mai felszíntől 0,9 méternyi mélységben az első, sáncirányra merőleges, elszenesedett gerenda is. A kutatóárok keleti irányú 0,5 méterre történő kiszélesítése eredményeként 0,8 m mélységben előkerült a korábban megfigyelt gerendától 1 méterre az azzal párhuzamos gerenda maradványa is, s így megállapítható volt, hogy a sánc 1 × 2,5 méteres egysoros fa kazettaszerkezettel készült. Anyaga tölgyfa, az elszenesedett kerek átmetszetű gerendák átmérője 15 cm (az égés előtt valamivel vastagabbak lehettek). A kész farekeszeket utólag törtkővel, kőtörmelékkel és kevés földdel töltötték ki.

Megállapítható volt, gondosan ügyeltek arra, hogy a köveket a faszerkezethez megfelelően illesztve rakják, a re-

keszt minél tökéletesebben kitöltve. A nagyobb, 0,50 – 0,60 méteres kőtömbök közé kisebbeket raktak. A faszerkezet égésekor a föld narancsvörösre égett, de porózus maradt. A kutató szerint spontán égésről vagy felgyújtás miatti tűzről lehet szó. A szárazárkot sziklába vágták, a kitermelt követ a sáncépítéshez használták fel, de a törmelékét részben a külső, lejtő felőli oldalra termelték.

A keleti sáncszakasz konstrukcióját a nagyfokú pusztulás miatt már nem lehetett megfigyelni, az ott nyitott II. kutatóárokban tett megfigyelések szerint az egészen a sziklás, kőmorzsalékos természetes felszínig lepusztult. A védőárok itteni átvágása is megerősítette az ásató azon feltételezését, miszerint a szikla vésésével egy idő után felhagytak. Egy mélyebben sziklába vágott árok megvalósíthatatlan lehetett az építéskori időszak technológiai színvonalán.

A leletanyag egyetlen darabja egy félbetörött, félkész malmkő volt. Ez a sánc kövei közt került elő a II. kutatóárokban.⁵ Az erődítmény létesítési idejét csak a sánc faanyagának radiokarbon és dendrokronológiai vizsgálatával lehetne pontosítani.

Az ásatás eredményei alapján feltételezhető, hogy a kis sáncvár a 10. század végén – 11. század elején, tehát az államszervezés-korában épülhetett. Talán az Aba nemzetség korai központjának erődítménye volt a hegyhez közeli abasári monostor közelében. Ezt a keltezt Dénes József a honti – és a feltehetően a Honfpázmány nemzetséghez köthető – bernecebaráti sáncok⁶ konstrukciójának rokon voltára alapozta.⁷

¹ A vár felmérését Nováki Gyula 1991-ben készítette el.

² KANDRA K., 1890.

³ SZABÓ J. J. – DÉNES J., 1984. 90. – Az ásatásra 1983. augusztus 1–12. között került sor. Az ásatási napló egy-egy példánya a Dobó István Vármúzeum és a Magyar Nemzeti Múzeum Adattáráiban található meg.

⁴ DÉNES J., 1985. 81–82.; DÉNES J., 2000. 7–11.

⁵ DÉNES J., 2000. 8–9.

⁶ NOVÁKI GY. – SÁNDORFI GY. – MIKLÓS ZS., 1979. 12–21.; NOVÁKI GY. – SÁNDORFI GY., 1981. 135–136.

⁷ DÉNES J., 1985. 82.; DÉNES J., 2000. 9.

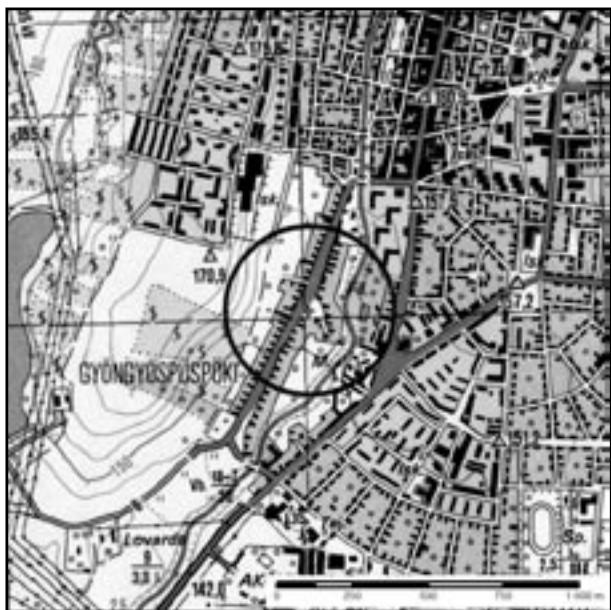
20. Gyöngyös-Gyöngyöspüspöki – r. k. templom erődítménye

A Gyöngyös délnyugati részén elhelyezkedő Gyöngyöspüspöki 1922-ig önálló falu volt, ekkortól Gyöngyös városhoz csatolták.¹ Egyutcs eredeti településszerkezetét napjainkig megőrizte. A Gyöngyös patak jobb partjára települt. Egykori főutcájának középső szakaszán, annak keleti oldalán áll a lőréses fallal körülvett műemléki védettségű római katolikus temploma. A szabadon álló, egyhajós, keletelt templom eredeti formájában gótikus eredetű, melyet a barokk korban átépítettek és homlokzattornyos bővítménnyel láttak el.

A templomot szabálytalan alakzatú, de egyes falszakaszokból álló törtkő fal veszi körbe, melyben 13 kőből faragott, kulcslyuk alakú lőrés, valamint egy északi- és egy nyugati félköríves záródású kapu található. Egy korábbi kapubejárat befalazott helyét annak bennmaradt eredeti szélességű küszöbköve jelöli a fal délnyugati oldalán. A fal

vastagsága átlag 0,7 m körüli. A kulcslyuk alakú lőréseket egyenként egy-egy szabályos négyzet alakú, 60–70 cm oldalhosszúságú és kb. 15 cm vastag andezittufa anyagú kölemezéből faragták ki, melyeket a fal külső síkjában helyeztek el. Belső oldali kialakításuk egy későbbi befalazás következtében nem volt megfigyelhető.

A vakolatlan körítő-fal szerkezete kétrétegű: az alsó korábbi falszövet a mai terepszinttől kb. 1,5 – 1,9 m-es magasságban vízszintes síkban falegyent képez és elválk a felette lévő kb. 0,80–0,90 m magas más falazási technikát mutató későbbi magasztástól. Míg az alsó szakasznál a köveket elsődlegesen lapjára fektetve helyezték el, a felső szakaszon a fal külső síkjában inkább élére állított kövek a jellemzők, hasonlóan a falmagasítással egyidejűleg elhelyezett lőréseket tartalmazó kőlapokhoz, amelyeket a korábbi falegyen tete-

jére állítottak. A fal jelenlegi, betonlappal történő lezárása a közelmúltban történhetett.

A megyei műemléki topográfiában Baranyai Béláné foglalta össze a templomra vonatkozó adatokat.² A templomon illetve a cinterem falán külön régészeti- vagy falkutatás nem történt, ennek ellenére az összefoglalás részletes megfigyeléseken alapul. 1992-ben Molnár József két kis cikket szentelt az egykori különálló településnek, amelyben a templom történetét is vázlatosan leírja. Szerinte a templomot a 15. sz.-ban kerítették be lőréses kőfallal, ami a török időkben védelmet nyújtott.³

2001-ben Tolnai Gergely is foglalkozott vele, értékelését 2005-ben kiegészítette, ebben leírta a körítő-fal két eltérő részből történő kialakítását valamint a kőlapok falban lévő elhelyezkedését.⁴ A templom körüli erődítés felmérését 2008-ban Nováki Gyula és Sárközy Sebestyén készítette el (20. ábra).

A falu mindig az egri püspök (1804 után érsek) birtoka volt, melyre a település neve is utal. Először 1261-ben szerepel, templomát az 1333–1335. évi pápai tizedjegyzék említi.⁵ 1544-től, Hatvan várának török kézre kerülésétől török uralom alá került. 1560-tól a gyöngyösi ferencesek vették át a gyöngyöspusztai templomot vállalva a lakosság pasztorálását. A templom 1644-ben romos, alig használható, csak kőkerítése volt épségben, lőrésekkel, de még 1696-ban is elhagyatottan állt. Eszterházy Károly püspök 1767–1773 között restauráltatta és átépítteti a templomot, melyen 1805-ben, majd 1960-ban tatarozási munkákat végeztek.⁶

A templom körüli kőfal valószínűleg középkori eredetű cinteremfal lehet, melyet talán a 16. sz. első felében erődítettek meg és építettek át. Mindezt természetesen további kutatásokkal, illetve régészeti ásatással kell a jövőben igazolni.

¹ KOVÁCS B., 1991. 90.

² BARANYAI B., 1978a. 125–128. – Utal arra, hogy a templom 12. sz.-i eredetű, ezt azonban egyelőre sem a források, sem a templom mai formája nem igazolja.

³ MOLNÁR J., 1992a. 18–19.; MOLNÁR J., 1992b. 18–19.

⁴ TOLNAI G., 2001. 47–48. (22–25. fotó); TOLNAI G., 2005. 40. – A kulcslyuk alakú lőrések kialakítása a törtkő falazatban rendkívül nehéz lett volna, illetve nem is lehetséges, ezért alkalmazták ezt a megoldást, hogy a lőréseket mindig faragott kőből képezték ki.

⁵ GYÖRFFY GY., 1987–1998. III. 127.

⁶ BARANYAI B., 1978a. 125–127.; DRASKÓCZY I., 1984. 118.; SOÓS I., 1985. 322.; MOLNÁR J., 1992a. 18.

21. Gyöngyöspata – Várhegy

A Várhegy közvetlenül Gyöngyöspata község északkeleti széle felett emelkedik. Nagyjából kelet–nyugati irányú,

lapos fennsík, melynek teljes területe erődített volt. Nyugati része 8–10 méterrel magasabban elkülönül, ez az egész fennsíknak kb. egy negyedét jelenti. Ez utóbbi terület közel kör alakú, átmérője 120 – 140 m. A peremén egykor futó kb. 400 m hosszú sáncot a későbbi földművelés elsimította. A délkeleti részén több beásás nyoma látszik, északnyugati, északi és északkeleti felét sűrű aljnövényzetű erdő fedi. A köztudatban a Várhegynek csak ezt a részét tekintik erődítettnek. E terület most parlag, keleti szélén és oldalában kerítéssel körbezárt vízmű magasodik.

A Várhegy keleti nagyobbik, kissé alacsonyabb fekvésű, Póc-tetőnek nevezett része lapos fennsík. Északi és déli oldala meredek, keleti oldala lankás hegyoldalban folytatódik. Délkeleti sarkában és keleti szélén erősen szétosztott sánc ismerhető fel. A korábban még szántott területen sok bronzkori és kora vaskori cserép volt található, most a parlag magas növényzete fedi. Délkeleten alaprajzában bemutatott középkori templom látható.

1964-ben földet hordtak el a Várhegy nyugati részének északkeleti oldalából. Az itt előkerült vörösré égett, salakos állagú talaj felkeltette a kutatók figyelmét. Ennek alapján végzett itt Kovács Béla 1964–1965-ben, majd 1971-ben a

Várhegy nyugati részére korlátozódó ásatásokat.¹ Ennek során e kiemelkedő rész északkeleti szélén egy sánc bontakozott ki, mely a 4,5 m széles, és 1,5 m mély, mesterségesen kiásott árokból emelkedett ki, az árok aljától mért magassága 3,5 m volt. Az ásatási metszetrajz szerint a telep belseje felé csak kissé emelkedett ki, de ez a mai felszínen nem látszik. Az árok belső szélétől 1,5 – 2 m-re agyagba rakott, 0,8 – 1,0 m széles kőfal került elő. Ennek belső oldalához csatlakozva bontakozott ki a sánc faszerkezete. Alul erős égés nyomát mutató, teljesen elszenesedett 2–3 m hosszú, 20–25 cm átmérőjű fatörzsek feküdtek vízszintesen, szorosan egymás mellett, a sánc irányára merőlegesen. Néhány fatörzs ezeken keresztben feküdt, ezek az alattuk lévőekkel össze voltak csapolva. Az ezekre „domborodó” sánc, kohósalakhoz hasonló kemény, vörös nagy tömbökből állt, benne a faszerkezet további maradványaiként fakéreg lenyomatok és fahamu mutatkoztak. A vörös anyag több helyen szétporladt és kormos kövek is kerültek elő.

A sáncban bronzkori és kora vaskori cserepek mellett néhány 10–11. századi is volt, de előkerült egy vasszőg is. Ez egyértelműen jelzi, hogy a sánc nem őskori. A benne talált leletek, az Anonymus által említett 10. századi Pata személye és az ismert történeti adatok alapján Kovács Béla a 10. század közepére valószínűsítette a Várhegynek ezen nyugati része erődítését.² A szárazon rakott kőfalon kívül, a lejtő aljában 15. századra utaló kerámia is előkerült.

1973–1974-ben Szabó János Győző egy a 11. sz. közepére keltezhető egyenes szentélyzáródású templom alapfalaiba tárta fel a Póc-tetőn, amit a 13. században bővítettek és félköríves szentélyű templommá építettek át. A körülötte feltárt 26 db sír S végű hajkarikái és az üveggyöngyök is korai századokra utalnak. A templom későbbi használatára utal a belsejében feltárt sír egy 1544. évből származó éremmel, továbbá sok csecsemő csontváza fazekakban, 18. századi érmével együtt. Valószínűleg ez volt a patai főesperesség 11. századi esperesi temploma.³

Szabó János Győző a Póc-tetőn több helyen kisebb kutatóárokokkal kereste a telepnyomokat is, de ilyen nem került elő. Leírása szerint a nyugati kiemelkedő résztől számítva északkeletre 150 m-re talált egy 180 cm vastag, Árpád-kori „feltöltést” (földhányást), amelynek alsó szintjén 11–12. századi kerámia, égésnyomok és állatcsontok voltak.⁴ Szabó e földhányás eredetének a kérdését nyitva hagyta, de a megjelölt hely a Póc-tető északi szélére esik, ahol minden valószínűség szerint eredetileg sánc volt, de mára már szétszántották. Itt kell megemlíteni, hogy a nyugati, kiemelkedő rész északkeleti lejtőjén a Kovács Béla által feltárt sánc alatt, attól függetlenül egy jelentős sáncot találunk, amely kb. 50 m hosszan a Póc-tető északi szélé felé halad, de kiérve az egykori szántóföldre, hirtelen megszakad, nyilván szétszántották. E sánc folytatásának a maradványát találhatta meg Szabó János Győző az említett „földhányás”-ban. A Várhegy felmérését Sándorfi György készítette el 1973-ban (21. ábra).

A Kovács Béla által megállapított eredményeket, – a vár építésének 10. század közepére történő helyezését és annak Pata személyéhez való kötését – a kutatók hosszú ideig elfogadták,⁵ csak jóval később tette Bóna István kérdésessé az ásató megállapításainak eredményeit. Szerinte „Pata

keltezését eleve gyanússá kellett hogy tegye „népvár” jellege, faluja 11. század közepe után épült plébánia temploma és 11–12. századi sírjai, a vár mellé a 11. század végén épült esperességi templom, s az a körülmény, hogy a 12–13. században nem hagyták el. Még Mátyás király is hadakozott a falai közt megbújó huszitákkal, ismert volt, hogy ő rombolta le a várat. Ennél fontosabb, hogy a korai Patavár korát illusztrálni kívánó cserepek 11. és 12. századiak, s éppúgy nem támogatják a „történeti” keltezést, mint a sánc földjében talált vasszőg.”⁶ Bóna véleményét kiegészítve említjük, hogy a főesperességi templom nem a vár mellé, hanem annak belső területére épült.

2004-ben Fodor László kutatott a Várhegyen. A nyugati oldalon elkülönülő, kissé magasabb rész északkeleti szélén, a vízműtől északra két helyen végzett feltárást az átégett sáncban. A sárba rakott, gyenge kőfal mögött a sáncszerkezet elszenesedett fatörzsei kerültek elő, melyeket a kutató nem tudott pontosabb korhoz kötni. Őskori cserepek mellett, a felszínhez közel 13–14. századiak is napvilágra kerültek. A vár alacsonyabban fekvő fennsíkján, a Póc-tetőn a Szent Péter templom maradványaitól keletre, kissé kimagasodó részen őskori településmaradványok mellett két középkori ház sárral tapasztott padlója bontakozott ki, egy-egy kőkemencével. A házmaradványokba beásott, későbbi, mellékletek nélküli sírok is előkerültek.⁷

Megállapítható, hogy a Várhegy teljes területe bronzkori és kora vaskori telep volt, őskori erődítménye valószínű, de ezt még ásatással kell bizonyítani.⁸ A következő korszak, amikor a területet és az erődítményt ismételten felhasználták, a kora Árpád-kor időszaka, amire elsősorban a főesperességi templom ásatási leletei utalnak. Bizonytalan ugyanakkor, hogy a Várhegyen lévő két várrész mikor különült el egymástól. Kérdésként merül fel, hogy az Anonymus által említett Pata építette egyáltalán a várat, vagy ő netán csak az őskorit használta fel és ilyen formában láthatta azt Anonymus is. A nyugati rész északi aljában lévő sánc arra mutat, hogy a kora Árpád-kori erődítmény nem csak a nyugati, elkülönülő részt, hanem a Várhegy teljes fennsíkját is magába foglalhatta. A teljes fennsík átmérője északnyugat–délkeleti irányban kb. 430 m, észak–déli irányban kb. 300 m. Az itt folyt élet megszűnésére nincsen adatunk, a legvalószínűbb, hogy legkésőbb a 13. században felhagyták az erősséget.

A későbbiekben azonban, a huszita betörésekkel kapcsolatban, még egyszer szerepet kapott a Várhegy. 1460. április végén a husziták megszállták Patát és a Várhegyet megerődítették. Mátyás király Rozgonyi Sebestyént küldte ellenük, aki május 1-jén érkezett a vár alá. A husziták szabad elvonulás ellenében békét ajánlottak, de Rozgonyi ezt nem fogadta el. A husziták tovább erősítették a várat. A kortárs Bonfini favárat említ és röviden leírta a sikertelen ostromot. Egy hónappal később, június 15-től már személyesen Mátyás király is a Pata alatti haditáborban tartózkodik⁹ ostromszerekkel és ágyúkkal felszerelt seregével, mire a husziták július 8-án szabad elvonulás fejében feladták az erődítményt. Nem sokkal később, még ugyanabban az évben a király a várat felégettette.¹⁰ Az erősséget a későbbi források már nem említik.

A gyöngyöspatai Várhegy eddigi kutatása több kérdést is felvet. A 10–11. század tág időhatárán belül ma még kockázatos lenne építésének közelebbi korát megjelölni. Elvileg nem zárható ki, hogy a fennsík teljes területe egy ún. nemzetségi vár volt, bár e vártípus léte még bizonyítékot kíván. Biztosnak csak az tűnik, hogy itt egy főesperességi központ működött feltehetően a 13. századig, amikor az ismeretlen korú és funkciójú erősség is felhagyásra került. Hosszú szünet után a husziták építettek itt várat, de ők minden bizonnyal csak a nyugati, kissé magasabban fekvő, elkülönülő részt erődítették meg. A husziták 73 napig voltak a hegyen, ez alatt volt idejük egy „favárat” építeni, amit Bonfini említ, és amelyet azután tűzvész pusztított el. Mindenesetre a Kovács Béla által feltárt sánc szerkezete nehezen illeszthető be a többi korai (10–11. századi) magyarországi vár sáncának szerkezetei közé. Ezért felmerül annak a lehetősége, hogy ez a huszita „favárhoz” tartozott. További ásatásokra lenne szükség, hogy ezekre a kérdésekre feleletet kapjunk.

¹ KOVÁCS B., 1974. 235–243.

² KOVÁCS B., 1974. 239.

³ KOVÁCS B., 1974. 139.; SZABÓ J. GY., 1974a. 72–73.; SZABÓ J. GY., 1975. 94–95.; SZABÓ J. GY., 1984a. 21–25.; GYÖRFFY GY., 1987–1998. III. 123. – A templom rekonstruált alapfalait 1976-ban, majd véglegesen az 1990-es években ráfalazással védték meg, közelében 2000-ben emelt emlékmű található.

⁴ SZABÓ J. GY., 1975. 94–95.; SZABÓ J. GY., 1976. 436–437.

⁵ NOVÁKI GY., 1975. 53.; SZABÓ J. GY., 1984a. 21–24.; GYÖRFFY GY., 1987–1998. III. 123.; NOVÁKI GY., 1988. 149.

⁶ BÓNA I., 1998. 47.

⁷ FODOR L., 2004. 48–54.

⁸ D. MATUZ E. – NOVÁKI GY., 2002. 15, 105. (Abb. 29.)

⁹ Mátyás 1460. június 15. és július 8-a között tartózkodik a Pata alatti haditáborban. – Vö.: HORVÁTH R., 2009. Ezúton köszönjük meg Horváth Richárdnak, hogy kéziratok adattárának adataira felhívta figyelmünket.

¹⁰ BARTFAI SZABÓ L., 1907. 193–218.; TÓTH-SZABÓ P., 1917. 317–319.; KOVÁCS B., 1974. 240.; BARANYAI B., 1978b. 211, 228.; BONFINI, A., 1995. 726–727. – A két időpont között is fennálló, a vár alatti katonai tábor létre, több egykori itt keltezett oklevél utal (DL 15460., DL 88351., DL 71992., DL 15462., DL 15463., DL 15468.). A husziták és részben az ostromló sereg pusztítása miatt Mátyás király 1460. július 8-án Pata mezőváros lakosait véglegesen felmenti a kamarahaszna fizetése alól. (DL 15472.).

22. Gyöngyössolymos – Dezsővár

Gyöngyössolymos északi végétől északra 2 km-re található a Dezsővár, a Nagy-völgy keleti oldalán. Az Eremény-tető délnyugati irányban hosszan lenyúló oldalának aljából északnyugat felé különálló gerinc ugrik ki a Nagy-völgy fölé, ennek végén van a Dezsővár. Nem a gerinc magas részén található, hanem annak 10–15 méterrel alacsonyabb végén. A hegynyúlvány északi aljában felhagyott kőbánya tisztása és bányatava van.

A Dezsővár kis különálló, természetes kúpot képez, melyet 3 méterrel alacsonyabb szinten keskeny nyereg választja el a gerinc jóval magasabb és meredeken felmagasodó folytatásától. A nyeret sekély árokkal tovább mélyítették, amely negyedkörívben húzódik a kis várdomb aljában. A vár széléhez mért szélessége 9 m körüli.

A vár dombja körös-körül meredek oldalú, északi oldalát az egykori kőbánya függőleges, sziklás szakadéka zárja le. A vár belső területe azonban sértetlen. A kis plató hosszúság, szabálytalan ovális alakú, déli részén kissé magasabb. Hossza 15 m, legnagyobb szélessége 9 m. Az egész területet sűrű, fiatal erdő fedi, de áttekinthető. A kis plató füves tisztás.

Pesty Frigyes helynévgyűjtésében még *Kisgalya vár* néven szerepel.¹ 1906-ban Gerecse Péter,² 1909-ben Hanák Kolos,³ majd Bartalos Gyula⁴ említi. Pásztor József 1911-ben,⁵ majd 1929-ben⁶ és 1933-ban foglalkozik vele részletesen, középkori történetének tárgyalására is kísérletet tesz, de megfelelő indokok nélkül.⁷ Az újabb útikönyvekben, útleírásokban is szerepel.⁸ Dénes József 1990-ben vázlatos felmérését és rövid leírását közölte.⁹ Legutóbb Nováki Gyula foglalta össze a várra vonatkozó adatokat, amikor az általa 1991-ban készített felmérését (22. ábra) is közzé tette.¹⁰

A várat oklevél nem említi, Dénes József késő-Árpád-kori cserepeket talált a vár területén, melynek alapján középkori várnak tekinthető.

¹ PESTY F., 2005. 200.

² GERECSÉ P., 1906. 375.

³ HANÁK K., 1909. 66.

⁴ BARTALOS GY., 1909. 436.

⁵ PÁSZTOR J., 1911. VI.

⁶ PÁSZTOR J., 1929. 220–221.

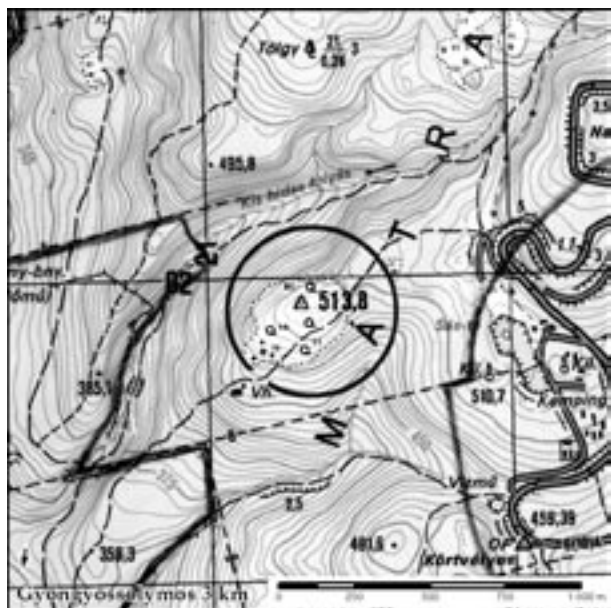
⁷ PÁSZTOR J., 1933. 4, 6, 56–58.

⁸ FEHÉR M., 1978. 282–283.; FODOR F. I., 1978. 21.; CSORBA CS., 1977. 391, 398.

⁹ DÉNES J., 1990. 43, 53.

¹⁰ NOVÁKI GY., 1997. 9.

23. Gyöngyössolymos – Eremény-tető

Az Eremény nevű hegy a Mátrafüred feletti Sás-tótól nyugatra 600 méterre található (513,2 m). Északi és nyugati oldala igen meredek, dél és kelet irányában már enyhébb a lejtő. Északkelet felé a hegység folytatásától alacsony, széles nyereg választja el. A hegytető több helyen erősen sziklás. Az északnyugati és északi meredek oldal felé a hegytetőt természetes, többnyire több méter mély, függőlegesen leszakadó sziklafal határolja, ez zárja le részben az északkeleti nyereg felé is.

Az erődítést kőszánc jelenti, ez azonban több helyen nehezen ismerhető fel és hosszú szakaszokon hiányzik is. A hegy nyugati oldalán két, mai állapotában közvetlenül össze nem kapcsolódó sáncrészlet figyelhető meg. Az egyik az északnyugati meredek oldal feletti sziklaletörés elején kezdődik, gyenge ívben déli irányban halad a lejtőn lefelé, hossza 95 m. Ennek déli végétől 25 méterrel lejjebb van a másik kőszánc, amely azonban az előzőre derékszögben helyezkedik el, kelet-nyugati irányú. Utóbbinak hossza mindössze 45 m, keleti vége egy nagy természetes sziklatömbben végződik. E második kőszáncból indul lefelé a meredek lejtőn délnyugat irányába egy hosszú „sánc”, amelyre később még visszatérünk.

Az említett két sánc, ha nem is kapcsolódnak közvetlenül össze, mégis lezárták a hegytetőt nyugat és kis részben dél felől. Az elsőnek ismertett sánc északi végétől északkelet irányába az egykori telep szélét a természetes sziklaletörés jelentette és egyúttal védte is. Ez a sziklafal a hegytető északkeleti végén átkanyarodik a nyereg fölé is. Kb. 270 m hosszán követhetjük ezt a nagyjából egyenes vonalat. A természetes sziklafal a nyereg közepe felett azonban befejeződik. Tovább követve az irányt, szétszórva nagy köveket találunk a lejtőn, kb. 8 m szélességben. Ez jelzi a szétszóródott (az újkorban elhordott?) kőszánc nyomvonalát. Így érünk le a ma is használatban lévő földúthoz.

E földúttól lefelé a hegyoldalba, tovább követve az eddigi irányt, ismét határozottan felismerhető kőszánc következik,

amely gyenge ívben halad dél-délnyugat irányába, majd egy természetes sziklacsoportnál nyugati irányba vált át, egyre kevesebb kővel. Rövid szakasz után újabb természetes sziklacsoportnál végleg eltűnik, tovább már nincs nyoma a kőszáncnak. Ha az irányt tovább követjük, a szintvonalak jól jelzik a meredekebb hegyoldal kezdetét és így eljutunk a leírás elején ismertetett kelet-nyugat irányú, 45 m hosszú kőszáncához.

A kőszáncokkal, illetve azok szétszórt maradványaival és a természetes sziklaletöréssel jól körülhatárolható belső terület hossza kb. 300, legnagyobb szélessége kb. 175 m. A belső területen nem figyeltük meg földmunka nyomát. Az északnyugati szélétől 10–15 méterre, a HP-ponttól kissé lejjebb két, téglalap alakú kőrakást találunk. Szárazon rakott kőfal (ház?) szétomlott maradványai, bizonyára újkoriak.

Külön kell foglalkoznunk azzal a már fent említett és a Kis-hegynél később ismét szóba kerülő hosszú kőszáncal, amely az Eremény délnyugati oldalában a rövid kőszáncból indul lefelé délnyugat irányába. A sánc meredeken tart lefelé, a szintvonalakra merőlegesen. 200 m után egy kis kunyhó romjai alatt halad tovább. Innen további 300 méterre keresztül halad egy erdőnyiladékon, majd lassan átkanyarodik déli irányba. A nyiladék után 3–400 méterre egyre bizonytalanabbá válik, végül teljesen eltűnik. Hossza, ameddig követhető, kb. 900 m.

E hosszú sánc végig kőből készült. Többnyire erősen szétszórt kövek jelzik a nyomvonalát, épnek alig néhány részlete mondható. Egy-két rövid szakaszon csak a csupasz kövek látszanak, növénytakaró nélkül. Szélessége 4–8 m között változik. Még jóval a Haluskás-rét előtt eltűnik. Lent a réten sem sikerült a nyomát megtalálni, majd ismét feltűnik, de már a Kis-hegy északi lábában, felkanyarodik erre a hegyre és a hegytető közepén egyenes vonalban egészen a kőbányáig követhető, folytatását már lebányászták. Pásztor József vázlatos rajza szerint az ő idejében még egészen a Kis-hegy délnyugati lábáig, a Csák-kőig tartott.¹ Kora és rendeltetése egyelőre ismeretlen, de igen valószínű, hogy erődítés céljait szolgálta volna.

Az Eremény-tetőt korábban csak Pásztor József ismerte: „A rajta átvonuló avarsáncnak egyik támpontja volt, nyomai azonban már annak sem igen vehetők ki”,² majd később „sáncárkot” említ.³ A lelőhely első szakszerű, rövid ismertetése Dénes Józseftől származik, aki leírásában a főbb méreteket is megadta.⁴ A vár felmérésére 1993-ban került sor (23. ábra). A vár kutatástörténetét és részletes ismertetését 1995-ben Dénes József és Nováki Gyula tette közzé az Eremény-tető és a Kishegy közötti hosszanti sánc térképével.⁵

Régészeti lelet egyelőre nincs e területről, a sáncok jellege, a védett terület nagy mérete és a hegy magas fekvése alapján ez is a késő bronzkori várak közé valószínűsíthető.

¹ PÁSZTOR J., 1913. 18., PÁSZTOR J., 1929. 210.

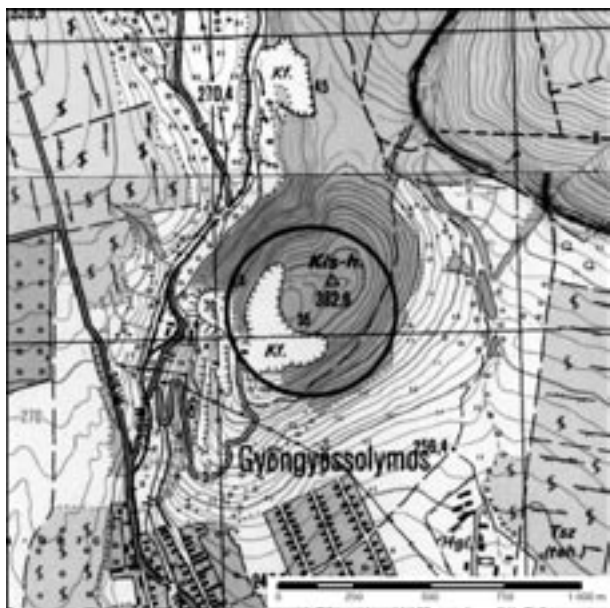
² PÁSZTOR J., 1913. 34–35.

³ PÁSZTOR J., 1928. 11.

⁴ DÉNES J., 1984.

⁵ DÉNES J. – NOVÁKI GY., 1995. 15–16.; D. MATUZ, E. – NOVÁKI, GY. 2002. 15, 103 (Abb. 27.).

24. Gyöngyössolymos – Kis-hegy (Csáki-tető)

A Kis-hegy Gyöngyössolymos északi vége felett emelkedik. Déli oldala hosszú lejtővel ereszkedik le a községig. Nyugati aljában folyik a Gyöngyös-patak, mellette húzódik észak irányába a Lajosháza felé vezető erdei vasútvonala. Keleti oldala nagy legelőre ér le, északi és északkeleti aljában a Haluskás-tisztást találjuk.

A hegy déli oldalát teljesen, nyugati oldalát félig már lebányászták a jelenleg is működő kőbánya. Ezért a sáncvár eredeti kiterjedését ma már nem tudjuk meghatározni.

A hegy platója domború. Legmagasabb pontja a 387,5 m magasságú HP-ponttal még ép, de a kőbánya széle már 10–15 méterre megközelítette. Ahol a hegytető hirtelen átvált a meredek oldalba, ott találjuk a kőszánc maradványát. Igen elmosódott, nehezen követhető, belső magassága sehol sincs. Csak a szétszóródott és többnyire a lejtőre gurult kövek alapján állapítható meg a vonala. Több helyen vörösré égett, néha elsalakosodott kövek is találhatók.

A hegy nyugati oldalában, a kőbánya szélétől indulnak a sáncnyomok, az erődítés átkanyarodik az északi oldalra, majd közel egyenes vonalban halad a keleti oldalon. Ismét a kőbánya széléhez érve bizonytalanává válik a folytatása, főleg a bokros erdő miatt, de erősen zavarja a megfigyelést a kőbányából kitermelt és itt felhalmozott meddő is. A régebbi térkép szintvonalai alapján a jelenleg még ép résznek kb. 1/3 részével lehetett nagyobb a telep kiterjedése.

Az egykori telep jelenlegi, csonka területének hossza 380, szélessége 220 m. A kőbánya szélétől mérve a telep legalacsonyabb része 30 méterrel van alacsonyabb szinten.

A telep belsejében egy töltés vonul át, teljesen egyenes vonalban, mintegy kettő osztva a területet. Ezt említik a régebbi irodalomban. A kőbánya ennek is lebányászták már a déli folytatását. Délnyugat – északkelet irányban szeli át a hegytetőt, jelenlegi hossza a sáncig mérve 350 m. A hegytető északkeleti oldalán áthalad a kőszánc maradványán, majd irányt változtatva északi irányban halad lefelé a meredek oldalon,

a Haluskás-tisztás felé. A hegyperemen lévő őskori sáncról 100 m hosszan nehezen, de még követhető lefelé, de ezután megszűnik. Folytatását az Ereménynél már ismertettük.

Ez a középső töltés egészen más jellegű, mint a hegytetőt körülvevő kőszánc. Erre már Pásztor József is felfigyelt, aki hol „határsáncnak”, hol „kikövezett kocsútnak” mondta. A kőbányától kiinduló délnyugati vége 100, a hegytető északi széléhez csatlakozó része pedig 60 m hosszan teljesen épnek tűnik. Ezek szerint a teteje lapos, egyenes, szélessége 8 m, magassága 50–80 cm körüli. Nem a megszokott sánc-alakot mutatja, inkább úttöltéshez hasonlít, amint erre Pásztor is célzott. Tisztán kőből áll, annyira, hogy a kőbánya felé eső része növényzettől mentes. A hegytető közepén azonban közel 200 m hosszan erősen rongált, szemmel láthatóan a kő legnagyobb részét felszedték, elhordták. E rongált rész közepén áthaladó jó állapotú földút a magyarázata annak, miért éppen ezt a részt hordták el az újkorban.

E töltés az északkeleti oldalban megváltozik, már nem mutat szabályos, úttöltésre emlékeztető alakot. Itt már inkább sánc-alakú, de több helyen ez is rongált.

A Kis-hegy északi oldalában egyenes vonalban tart lefelé egy kocsút. Közel a hegy lábához, de még a Haluskás-tisztás felett, az őskori sáncról 170 méterre két, markánsan kiugró terasz húzódik egymás alatt párhuzamosan, nagyjából vízszintesen. Mindkettő lekanyarodik a hegyoldalra keleti irányban, lassan távolodva egymástól. Nyugati irányban nem tudtuk a folytatásukat tisztázni, a rendkívül sűrű bokros erdő miatt. Mindkettő mélyen a sánc alatt van, feltehetően újkori eredetűek, de rendeltetésüket egyelőre nem ismerjük.

Elsőnek Sebők László említi a hegy „üvegsáncát”.¹ Bartalos Gyula a Mátrában általa feltételezett hosszú védvonalakkal kapcsolatban említi a Kis-hegy hosszúsáncát.² Ugyanekkor Hanák Kolos mint „avargyűrűt” ismeri.³ Pásztor József már részletesen foglalkozott a hegyvel, részben Bartalos nyomán. Leírása szerint a hegy délnyugati aljában lévő Csák-kő barlangjától indult a „kőgár”, amit „Ördögortnyadülés”-nek neveznek. Pásztor is avarkorinak tartja, de megjegyzi, hogy ez nem vár, hanem határsánc volt, közelebbit azonban nem mond róla.⁴ Ugyanezt később is említi és vázlatos, de szemléltető térképet is közöl róla. A térkép szerint a hegy közepén végig vonuló kőszánc a Csákkőről indult és a hegy északi pereméig tart. E térképen a hegyperemet körülvevő kőszánc még nem szerepel. A leírás és a térkép szerint a Kis-hegy délkeleti aljában urnacserepeket, kővel beboltozott sírokat találtak, égett földdel.⁵ 1933-ban megismétli az előbbieket, de ekkor a középső sáncot „kikövezett kocsút”-nak határozta meg, amelyen sem fa, sem fű nem terem.⁶ Néhány újabb útikalauz is említi ugyanezeket az adatokat. Dénes József a középső sáncot összefüggésbe hozza az Ereménről induló hosszú sáncsal, de felismeri a hegytető peremén körbefutó kőszánc gyenge nyomait is és ezt azonosítja a korábbi kutatók által említett „üvegsáncsal”, az ott található égett kövek alapján.⁷

Több, a terepen történt kutatás a legutóbbi évekig szünetelt. Kemenczei Tibor 1984-ben megjelent munkájában részletesen foglalkozik a Kis-hegy őskori bronzleleteivel. Négy

bronzlelet került elő a kőbányában, valamennyi a késő bronzkori Kyjatice-kultúra hagyatéka. 1945-ben, az 1950-es évek végén, 1961-ben, majd 1975-ben kerültek napvilágra különböző bronztárgyak (balta, lándzsa, kés, sarló, kargyűrű, tű, stb.).⁸

A vár felmérésére 1992-ben került sor (24. ábra). A vár kutatástörténetét és részletes ismertetését 1995-ben Dénes József és Nováki Gyula tette közzé.⁹

A sáncvár területén cserepet egyelőre nem találtunk, de a telep magas fekvése és nagy kiterjedése, nem különben a sok bronzlelet egységesen a késő bronzkori Kyjatice-kultúrába

sorolja e lelőhelyet. A középen húzódó hosszú-sánc kora és rendeltetése még nem tisztázott.

¹ SEBŐK L., 1880. 23.

² BARTALOS Gy., 1909. 436.

³ HANÁK K., 1909.63.

⁴ PÁSZTOR J., 1913. 15, 18, 26, 28.

⁵ PÁSZTOR J., 1929. 205, 210, 214.

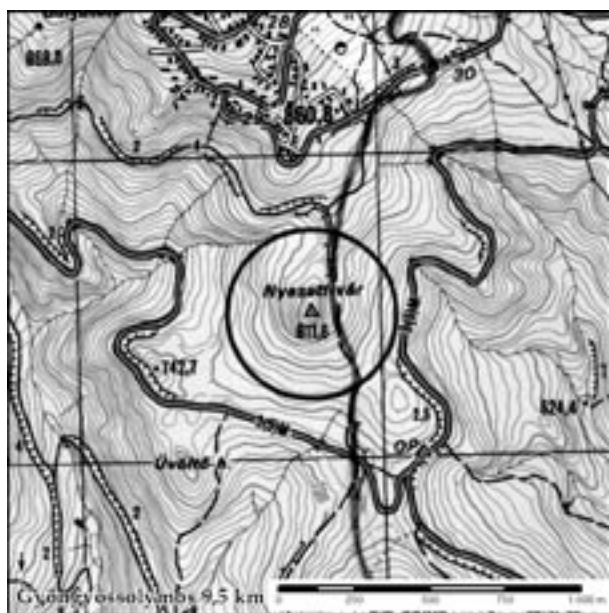
⁶ PÁSZTOR J., 1933. 57.

⁷ DÉNES J., 1984.

⁸ KEMENCZEI T., 1984.

⁹ DÉNES J. – NOVÁKI Gy., 1995. 16–17. ; D. MATUZ, E. – NOVÁKI, Gy. 2002. 15, 103 (Abb. 27.)

25. Gyöngyössolymos – Nyesettvár

A Mátra második legmagasabb hegyének, a Galyatetőnek tömbjéből délre, a csúctól 1,5 km-re, különálló hegyként emelkedik ki a Nyesettvár, körös-körül meredek oldalakkal, tszf. magassága 813 m. Észak felől, a nyeregről közelíthető meg, de onnan is meredek oldalon kell felkapaszkodni. Keleti aljában jelzett turistaút vezet.

A vár az egész hegytetőt magába foglalja. Alakja megközelítően téglalap, de a déli része görbülő vonalban végződik. Keleti oldala 3–3,5 méterrel magasabban húzódó, természetes eredetű gerincet jelent. Legmagasabb része

ennek a déli végében van, ahol a felszín egy téglalap alakú (kb. 10 × 6,5 m) területen kissé kiemelkedik. Falnak nincs nyoma a felszínen. A vár hossza 45, szélessége 22 m.

Az egész várat 3–4 méterrel alacsonyabban árok veszi körbe, külső oldalán földtöltésből álló sáncsal. Az árok szélessége 8–12 m között váltakozik. A nyugati oldalon a sánc külső aljában elmosódott út nyoma látszik, valószínűleg az egykori felvezető út. Az egész területet jól áttekinthető erdő fedi.

Pesty Frigyes helynévtárában már szerepel, ekkor még romokról is tudnak.¹ 1906-ban Gerecze Péter,² 1909-ben Bartalos Gyula³ említi. Pásztor József 1911-ben,⁴ majd 1913-ban bővebben ír róla, vázlatos alaprajzát és metszetét is közli, de ez erősen eltorzítja a valóságot.⁵ A várat újabb útikönyvek is említik,⁶ Sándorfi György a korai várak közé sorolja.⁷ Dénes József 1990-ben vázlatos felmérését közölte, és a vár leírásában egy háromszögű boronaház sejtető nyomait is említi.⁸ Legutóbb Nováki Gyula foglalta össze a várra vonatkozó adatokat, amikor az általa 1991-ban készített felmérést (25. ábra) is közölte.⁹

A várat oklevél nem említi. Dénes József fehérszínű, Árpád-kori cserepeket talált a vár területén, melynek alapján középkori várnak tekinthető.

¹ PESTY F., 2005. 199–200.

² GERECE P., 1906. 375.

³ BARTALOS Gy., 1909. 436.

⁴ PÁSZTOR J., 1911. XIII.

⁵ PÁSZTOR J., 1913. 15, 38–39.

⁶ VK. I. (1975.) 129.; CSORBA Cs., 1977. 395.

⁷ SÁNDORFI Gy., 1979. 250.

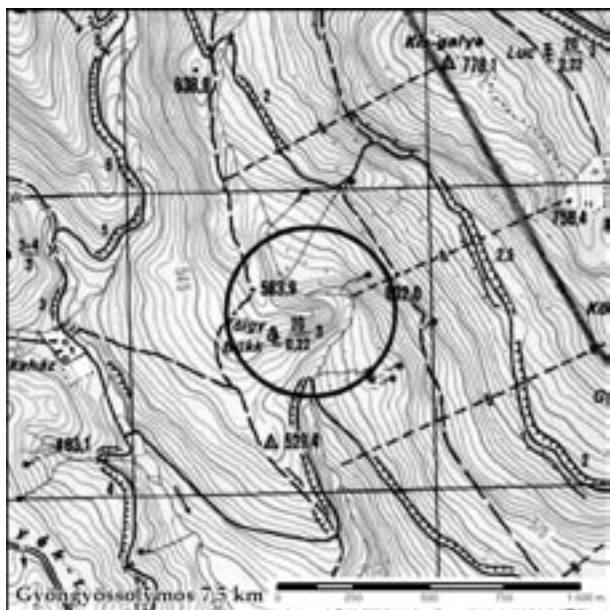
⁸ DÉNES J., 1990. 44, 53.

⁹ NOVÁKI Gy., 1997. 9–10.

26. Gyöngyössolymos – Óvár

Az Óvár Gyöngyössolymostól északra 7,7 km-re található, a Szuhár-patak völgyének nyugati oldalán, rövid, keleti irányba kinyúló hegynyelv végén. Közvetlen környezetéből 9 méterrel kimagasodó gerincen van a vár. Platója közel egyenes, csak enyhén domborodik. Széle nem mutat határozottan mesterséges kialakítást, esetleg kis mértékben lefaragták. Több kis gödör található, mélységük mindössze 30–50 cm körüli, nyilván kincskeresők nyomai. A plató hossza 25, szélessége 10 m.

A hegynyereg felé, a nyugati oldalon 3 méterrel alacsonyabb szinten rövid terasz van, alatta már a mesterséges várárok húzódik. Az árok a hegynyergen kissé szögletes U alakban fogja át a várdomb nyugati alját, ezzel vágva el a hegygerinc folytatásától. Bekanyarodik az északi és déli oldal alá, de mindkét oldalon hirtelen megszakad. Ez különösen a déli oldalon feltűnő, úgy tűnik, itt az árok ásását abbahagyták. Az árok mélysége a délnyugati oldalon eléri a 3 métert

is, legnagyobb szélessége 10–12 m körüli. Külső oldalán sánc húzódik, amelyet az árokból kitermelt földből emeltek. Ez a töltés azonban éppen a hegynyergén a legalacsonyabb, jóllehet a vár innen volt támadható a legkönnyebben.

A sáncot az északnyugati forduló mellett kis árok szakítja meg, amely kis mérete alapján aligha fogható fel kapunak. Inkább valószínű, hogy ezen keresztül hordták ki az itteni árokból kitermelt földet, amely közvetlenül a sánc alatti lejtőn 14 m átmérőjű kerek, lapos domb alakjában máig megmaradt, elteretetés nélkül.

A vár védelme a nyugati oldalon tehát nagyjából elkészült. Azonban az árok az északi és déli oldalon hirtelen megszakad. Igaz, ezek igen meredek oldalak, de a várakoknak mindig szokott lenni „kifutása”, ami itt hiányzik. A vár pla-

tójának keleti vége alig emelkedik ki a kelet felé kinyúló gerincből. Ez a gerinc kb. 40 m hosszan lejt keleti irányban, a végén meredekké válik és itt az egész hegyoldalt kőgörgeteg borítja. Ez a gerinc semmi mesterséges átalakítást nem mutat, semmiképpen sem tartozhatott a vár területéhez. A vár platóját viszont semmi sem védte e gerinc felől, sem ároknak, sem sáncnak nincs nyoma. A plató alatt 10 méterre, kissé a gerinc oldalában, van egy nagyobb gödör, ez talán egy itt tervezett árok ásásának a kezdetét jelenti.

Pesty Frigyes helynévtárában említik,¹ majd 1906-ban Gerecze Péter,² 1909-ben Bartalos Gyula.³ Pásztor József több ízben foglalkozik vele, erősen torz alaprajzát is közölte. Feltételezte, hogy eredetileg őskori volt, majd a husziták is felhasználták.⁴ Dénes József az utóbbi meghatározásoknak semmi nyomát sem találta a helyszínen, leírását adja és a meghatározhatatlan korú középkori várak közé sorolja. Erősen leegyszerűsített vázlatos rajzát is közzétette.⁵ Legutóbb Nováki Gyula foglalta össze a várra vonatkozó adatokat, amikor az általa 1991-ban készített felmérését (26. ábra) is közölte.⁶

Az árok külső sáncának kis mérete a hegynyergén, az északnyugati oldalon látható el nem teregetett földhalom, valamint a sáncárok két végének befejezetlensége és a keleti gerinc felőli védelem teljes hiánya alapján, egyet kell érteni Dénes József megállapításával, mely szerint egy befejezetlen várral van dolgunk. Lelet nem található a felszínen, de jellege alapján középkori eredete valószínűsíthető.

¹ PESTY F., 2005. 199–200.

² GERECE P., 1906. 375.

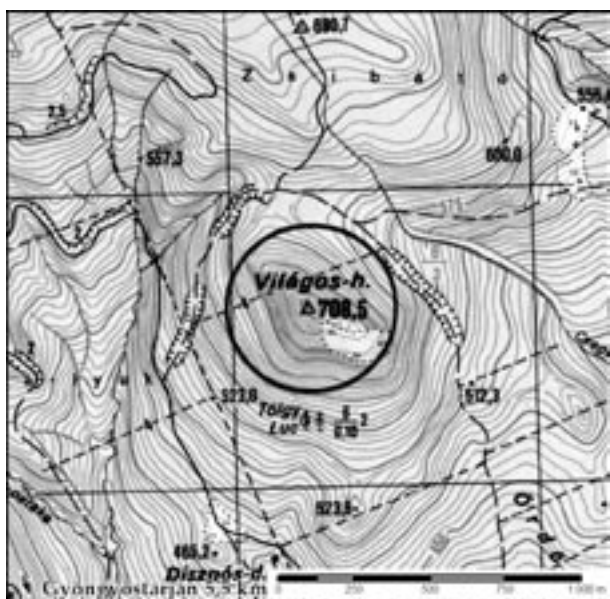
³ BARTALOS GY., 1909. 436.

⁴ PÁSZTOR J., 1911. XIII.; PÁSZTOR J., 1933. 15, 39–40.

⁵ DÉNES J., 1990. 43–44, 53.

⁶ NOVÁKI GY., 1997. 10–11.

27. Gyöngyöstarján – Világosvár

A Világosvár, vagy eredeti nevén Világos-hegy (tszf. magassága 708,6 m) Gyöngyöstarjától észak-északnyugatra 5 km-re emelkedik. Tőle északnyugatra 1,5 km-re magasodik följe a 814,4 m magas Tóti-hegyes. A Világosvár hegye önállóan emelkedik ki messze környezetéből, rendkívül meredek, többnyire sziklás oldalaival feltűnő alakú. Teteje viszonylag keskeny, kb. 250 m hosszú gerincet képez, amelyet a vár teljes egészében magába foglal. A gerinc legmagasabb pontja a nyugat-északnyugati végében van, innen egyenletesen lejt a másik vége felé, kelet-délkelet irányába, amely már 30 méterrel alacsonyabb szintet jelent.

A vár négyrészes. A felső vár az észak-északnyugati végében van. Legmagasabb része a gerinc végén igen meredek, sziklás hegyoldal felett húzódik, alig 6–8 m átmérőjű kis platóval, egyébként az egész felső vár belső területe dél irányában erősen lejt. Ennek aljában határolja egy, részben sziklába vágott árok, felkanyarodva a gerincre, azt átvágva. Az árok szélessége a déli oldalon 8–10, fent a gerincen 12–13 m. Az árok alján néhány nagy sziklatömb

van, úgy tűnik, nem legurult, hanem benne hagyott, eredeti helyükön álló sziklák.

A felső vár keleti vége különösen sziklás, az árkot ebbe vágták bele. Az árok belső oldala felett két, egymással össze nem függő, hosszúkas, mesterségesen a sziklába vágott, függőleges oldalú mélyedés van, mélységük 3, illetve 4 m. Rendeltetésük kérdéses, falnak nincs nyoma a felszínen.

A gerincen az árok külső oldalán földsánc húzódik, majd újabb, 12 m széles árok következik, de ez már sekélyebb. Utóbbi árok után az első elővárban haladhatunk lefelé a gerincen. További 68 m után érjük el a következő, a gerincet átvágó árkot, szélessége 6 m, hossza kb. 15 m. A második elővár mindössze 14 m hosszú, majd újabb, az utolsó árok következik. Részben ezt is sziklába vágták, szélessége 8, hossza kb. 14 m. Az utóbbi két árokban eredeti helyén benne hagyott sziklatömbök vannak, feltehetően az átjárás könnyítésére.

Az utolsó árkon túl már a harmadik elővárban vagyunk, amely a hegygerinc végéig, a meredekbe átváltó hegyoldalig tart. Szélei elmosódottak, nincs határozott perem, ezért a méretét sem lehet pontosan meghatározni. Hossza kb. 90 m, szélessége a hegygerinc természetes alakja alapján kb. 20 m.

A három elővárat a déli oldalon, a meredek hegyoldal felett, egyenes vonalban összefüggő terasz kíséri. Néhol csekély belső magassággal sánc is van a szélén. Erről felmerült annak a lehetősége, hogy habarcsos falmaradvány lenne, de ezt csak ásatással lehetne közelebből meghatározni. Ez a terasz a harmadik (utolsó) elővárat is majdnem végig határolja. Az északi oldalon is van terasz, de csak a második elővár szélén és részben a harmadik elővárnál. Rövid szakaszon itt is csekély belső magasságú sáncot találunk.

A vár teljes hossza megegyezik a hegygerinc természetes hosszával, vagyis kb. 250 m. A felső vár csupasz, füves, kevés bokorral, a többi részét jól áttekinthető ritkás erdő fedi.

Egyedül az első elővár északi felét borítja áthatolhatatlan sűrű bokor. A felszínen középkori cseréptöredékek és égett paticsok találhatók.

A Világosvár szerepel Könyöki József,¹ majd Gerece Péter jegyzékében, utóbbi helyen Csánki Dezsőre hivatkozva.² Hanák Kolos mint „avar sáncokat” említi.³ Bartalos Gyula „ősvár”-nak nevezi,⁴ amelyhez felvezet az „Ördögoldal” „kőgarádja”.⁵ Pásztor Józsefnél is többször szerepel, közelebbi adatok nélkül. 1933-ban a vár távlati rajzát is közli, de ezen maga a vár nincs ábrázolva.⁶ Még két, közelebbi adatok nélküli említését ismerjük.⁷ Dénes József 1980–1983 között kereste fel a várat Skerletz Ivánnal együtt. A vár területén a felszínen az Árpád-kor második feléből származó fehér színű korongolt cseréptöredékeket és égett paticsokat említ, egyidejűleg a várról rövid leírást és vázlatos rajzot is közölt.⁸ Legutóbb Nováki Gyula foglalta össze a várra vonatkozó adatokat, amikor az általa 1993-ban készített felmérését (27. ábra) is közölte.⁹

A várra történeti adatot nem ismerünk. 1275-ben említik a „Vylagus”-hegyet Gyöngyöstarján határában.¹⁰ Mivel még csak „hegy”-nek nevezik, a vár ekkor feltehetően még nem állt. A felszínen fellelt cseréptöredékek alapján középkori várnak tekinthető.

¹ KÖNYÖKI J., 1905. 285.

² GERECE P., 1906. 373.

³ HANÁK K., 1909. 66.

⁴ BARTALOS GY., 1909. 436.

⁵ BARTALOS GY., 1910. 122.

⁶ PÁSZTOR J., 1912. 233.; PÁSZTOR J., 1913. 15.; PÁSZTOR J., 1929. 268.; PÁSZTOR J., 1933. 11.

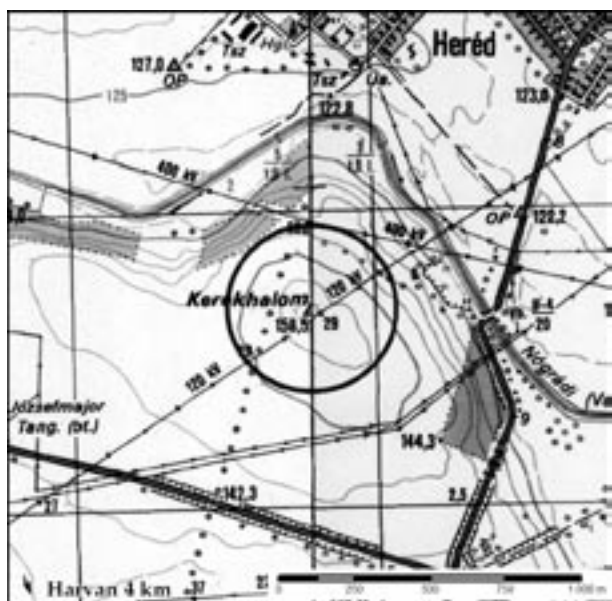
⁷ BARCZA I. – VIGYÁZÓ J., 1930. 115.; FODOR F. I., 1978. 26.

⁸ DÉNES J., 1985. 82–83.; DÉNES J., 1990. 44.

⁹ NOVÁKI GY., 1997. 11–12.

¹⁰ GYÖRFFY GY., 1987–1998. III. 139, 140.

28. Hatvan – Kerek-halom

A Kerek-halom Hatvan város határának észak-nyugati szélén, Heréd községtől délre 1 km-re található. Jelenleg a 30–40 m relatív magasságú, szélesen elterülő önálló kerek domb teljes területe szántóföld. Legmagasabb pontját HP-pont köve jelzi (tszf. 158,6 m), ettől keletre 30 méterre magasfeszültségű elektromos távvezeték magas vasoszlopa áll. A lelőhely erősen szétszántott területen található. Az erről készült légi felvételen látható körárokra azonban csak az észak-nyugati és dél-keleti aljában mutat nagyon gyenge mélyedés, a többi oldalon csak nagyjából lehet a vonalát sejteni.

Czajlik Zoltán 2002. évben készített légi felvétele jól jelzi az árok körvonalát. Mivel azonban ez a felvétel délnyugat felől kissé oldalról készült, helyette a teljesen függőleges irányú úrfelvétel¹ alapján szerkesztette a rajzra Réti Zsolt az árok foltját (28. ábra). Ennek alapján az árok belső szélén mérve a telep átmérője kelet–nyugat irányban kb. 120, észak–dél irányban kb. 90 m, az árok szélessége 13–20 m között váltakozik.

A felszínen sok őskori cserép található, köztük a hatvani kultúrára jellemző textillenymatos mintával díszítettek is vannak. Őrlőkő töredékek is hevernek a szántásban.

Irodalom nem említi. Az 1883-ban készült III. katonai felmérés még jól mutatja a kerek halmot, körülötte az árokkal.² A 2002. évi légi felvétel alapján Czajlik Zoltán megállapította, hogy a szántóföldön a foltok kirajzolják a kerek halmot, körülötte az árkot, az árok külső oldalán és kissé kijebb 10–12 települési folt látszik körkörösén.³ Nováki Gyula

a légi felvétel nyomában 2008. augusztus 28-án bejárta a területet, majd szeptember 1-jén felmérte (28. ábra).

A Kerek-halom a hatvani kultúra árokkal körülvevett telepe, a légi felvétel szerint a telep az árkon kívülre is kiterjed.

¹ Google 47 fok 41' 45.37" N – 19 fok 37' 23.98" E

² III. katonai felmérés: Coll. XXI, Zone 15. (M = 1:75.000), illetve 4963/2 sz. (M = 1:25.000)

³ CZAJLIK Z., 2004a. 168., 164. 2. kép.; CZAJLIK Z., 2004b. 448. 3. ábra.

29. Hatvan – Nagygombos

Heves megye egyetlen római kori római erődítménye Hatvanban az egykori Nagygombos pusztán területén található. A lelőhely a hatvani Strázsa-hegy északnyugati lábánál a Hatvanból Lőrinci felé vezető országúttól mintegy 150 m-re keletre, az M3-as autópálya nyomvonalától északra helyezkedik el. Az 1968. évi régészeti kutatások megkezdése előtt itt egy kb. 20 × 20 m-es területen igen sok római tetőfedő-cserép töredék és kiszántott kő jelezte az objektum helyét.

A régészeti kutatások eredményeként egy négyszögletes, 0,65 m-es falvastagságú római őrtorony alapfalait tárták fel, melynek külső oldalhosszai 9,40–10,02 m között változtak. A tornyot átlag 0,67–0,70 m vastag kerítésfal vette körül mind a négy oldalról, a torony és a kerítésfal között 2–2,20 m széles udvart alkotva. Az őrtorony teljes szélessége a kerítésfallal együtt 14,87 m, hossza 15,70 m.

A római őrtorony épületének mindössze a kötőanyag nélküli alapozása maradt meg, annak is csak a legelső egy-két kőszora. A kerítésfal három oldalon teljesen elpusztult. Az épület legelső kőszora a szántott felszíntől mindössze 5–15 cm-re feküdt, így a szántás sok helyen megbolygatta. A falak egy részét, főleg a kerítésfalat valószínűleg már korábban kibányászták.

Az őrtoronytól 58 m-re északnyugatra a közeli tanya kertjében egy 22,30 m hosszú és 9 m széles két helyiségből álló 0,7 m falvastagságú római kori épület maradványai is elő-

kerültek, amire a nagyszámú római tetőfedő-cserép, kő és habarcs-törmelék utalt.

Az őrtorony délkeleti sarkánál a kerítésfalról 23 m-re sikerült a kutatás során az őrtorony körül elhelyezkedő árokrendszer csekély szakaszát is megfigyelni. Annak ívése alapján azonban arra lehetett következtetni, hogy az őrtorony és a másik épület egy közös árokkal volt körülvéve, és ez az árok egy aránylag nagyobb területet határolt el a római épületek körül. Az árok mélysége mindössze 1,10 m, szélessége 2,50 m volt, a terepviszonyokból eredő erózió miatt azonban az árok eredetileg mélyebb és szélesebb lehetett (29. ábra).¹

Az első nyomok, amelyek itt álló római épületre utaltak, 1875-ből származnak, amikor Hatvan–Gombospusztán késő római bélyeges téglák kerültek elő és ettől kezdve Hatvan, mint római lelőhely szerepelt a szakirodalomban. Az alföldi hosszanti sáncok kutatása időszakában, az 1960-es években Soproni Sándor vetette fel a hatvani római lelőhely felkutatását. Elgondolása azon alapult, hogy a 4. században épült, a szarmaták földjét behatároló hosszanti sáncok és a bélyeges téglák kora nagyjából megegyezett és a sáncrendszer legészakibb vonala a Duna–Tisza közötti Hatvan vonalában haladt. 1966-ban Patay Pállal lokalizálták a lelőhelyet, 1967-ben kisebb próbaásatás történt, majd 1968-ban Soproni Sándor vezetésével már kiterjed feltárásokra került sor. Az előkerült leletanyagot jellegzetes La Tène B jellegű, valamint korai szarmata edénytöredékek alkották, de legjelentősebbek a bélyeges téglák voltak, amelyeken a feliratok már konkrét korhatározásra is alkalmasak. Ezek típusait a kutatás a Valentinianus-korszakba (Kr. u. 364–375) sorolja.²

A Hatvan–Gombospusztán feltárt objektum egyértelműen római kori előretolt katonai őrállomás volt, melynek építése a Kr. u. 370-es évekbe tehető. Az itt állomásozó őrség létszáma 20–30 főnél nem lehetett több. Soproni Sándor a létesítmény funkcióját az alföldi szarmaták által létesített, többszáz kilométer hosszú sáncokkal hozza összefüggésbe, amelyeket valószínűleg Nagy Konstantin uralkodása (Kr. u. 307–337) idején építettek.³

Az alapos megfigyelések és ásások nyomán vált világossá, hogy ez a sáncrendszer egyfajta demarkációs vonalként működött a szarmaták és a germán törzsek, a gótok, vandálok és gepidák között a 4. században. Fennállásuk idején Valeria és Pannonia Secunda tartományok *limes* menti csapatai újszerű feladatot kaptak. Nemcsak a Duna vonalát kellett biztosítaniuk, hanem rendszeres őrzéssel az Alföldet is

be kellett járniuk, és e távoli őrállomásokon a békeszerződések betartását kellett ellenőrizték. Valószínűsíthető – amire a szegényes leletanyag is utal –, hogy az őrtorony fennállása nem lehetett hosszú életű, és talán a 378-ban bekövetkezett nagy hadrianopolisi vereségig lehetett használatban, ami a sáncrendszer feladását is jelentette.⁴

A hatvani római kori erőd ugyanakkor kapcsolatba hozható egy másik, szintén a barbarikum területén lévő újabb jelentős méretű késő-római táborral, – amely a Felsőgödhöz tartozó Bócsa-Újtelepen, a Dunától néhány km-re keletre fekszik –, mivel itt azonos névfeliratú bélyeges téglá került elő, mint

Hatvanban. A gombospusztai őrtorony leginkább egy felvonulási út mentén elhelyezett figyelő- és jelzőtorony lehetett.⁵ Telepítése megválasztásakor nemcsak a szarmata sánc legkülső vonala játszott szerepet, hanem a már ekkor jelentős, a Zagyva völgyében futó északról jövő út ellenőrzését is ellátta.

¹ SOPRONI S., 1970. 17–23. – A lelőhely kutatásának újabb összefoglalása: Demény-Dittel L., 1996.

² SOPRONI S., 1968. 25.; SOPRONI S., 1969. 30.; SOPRONI S., 1970. 17–25.;

³ SOPRONI S., 1970. 27.

⁴ VISY Zs., 1989. 23.

⁵ MÓCSY A., 1990. 108.

30. Kiszána – vár

A Mátraalján fekvő települést átszelő országút déli oldalán, egy alacsonyabb domb platóján, közelebből még nem ismert földművekkel övezve állnak egyik legbonyolultabb építéstörténetet felmutató késő középkori földesúri rezidenciánk 1962 és 1966 között nagyrészt feltárt és helyreállított, mintegy 80 × 60 m-es kiterjedésű romjai.

Az általában csupán mellvédmagassági felfalazott külső várfalöv északon íves záródású, déli sarkain egy több építési periódusra utaló fal- és hídrendszerrel rendelkező, támpillérekkel erősített négyzetes külső kaputorony, illetve egy egykor több mint 20 m hosszúságú, alapincézett épület maradványai helyezkednek el. Az átlagosan 8–9 m széles falszoroson belül 2 m vastag, közel szabályos téglalap alaprajzon emelkedő belső fal fogja össze az épületegyüttes legfontosabb elemeit: a délen elhelyezkedő, középen szabálytalan alaprajzú hajóból, sokszögzáródású szentélyből és egy nyugati, patkóíves bővítésből álló, északon sekrestyével ellátott templomot, melynek déli, felső szintjein nyolcszögű és mérműves ablakkal ellátott tornya közel eredeti magasságban ma is áll; a várfalal egybépített, ugyancsak többszintes nyugati belső kaputoronyt, melynek egykor felvonóhíddal ellátott déli homlokzatára visszahelyezhető volt a Kompolti-család címerkövének

részlete; továbbá a vármag északi részét elfoglaló kéttraktusos, jelenleg hat térre tagolódó, modern védőtetővel fedett lakóépületet, mely utóbbinak falai – hasonlóan a templom legnagyobb részéhez – csak ritkán maradtak ránk több méteres magasságban. A várfal eredeti méretét és védőfolyosójának formáját a nyugati kaputorony déli és északi homlokzatai őrizték meg, utóbbi helyen az emeleteinek megközelítését lehetővé tevő csigalépcső helyével együtt. A mintegy 12 × 25 m-es külső méretű, több építési periódus nyomait mutató lakóépület két délkeleti tere alapincézett, ajtónyílások és kandalló részletei elsősorban a délnyugati saroktérben maradtak meg. Alacsonyabb falakkal megőrződött helyiségsor húzódik még a lakóépület pincegádora és a templom sekrestyéje között, de a vármag délnyugati sarka is beépített volt egykor. Innen nyílik az udvar alatt elhelyezkedő, a belső kaputorony keleti homlokzata előtt kialakított dongaboltozatos pincetér lejárója. A keleti szárny udvari falán elhelyezett, Kompolti (II.) János és felesége, Tari Margit címereivel díszített kútlap eredeti helye ismeretlen.

A vár magasán álló két toronyépülete már korán felkeltette a tudományos érdeklődést¹, de az első érdemi leírások csak Pásztor József 1930 körül napvilágot látott összefoglalásaiban² találhatóak meg. Előrelépést jelentett az erősség kutatásában az 1940-es évek elején itt végzett tereprendezés, mely miközben bizonyára számos régészeti és építészeti érték pusztulásával is járt, lehetővé tette, hogy Csányi Károly és Lux Géza dokumentálják és a várra vonatkozó addigi ismereteket, és feldolgozó cikkben közzé is tegyék a még álló és ekkor előkerült műrészleteket, köztük Kompolti László (+1428) sírkövét.³ A romok műemléki helyreállítását megelőző feltárásokra 1962 és 1966 között Pámer Nóra vezetésével került sor, aki – miközben hangsúlyozta, hogy a műemléki felügyelőség által végzett ásatás „csak a fellelhető és konzerválható épületmaradványokra szorítkozott”,⁴ azaz nem volt mindig lehetősége beható részletvizsgálatokra,⁵ s így több kérdés tisztázása elmaradt – az 1970-es években több, hosszabb-rövidebb összefoglalásban tette közzé az építéstörténetre vonatkozó koncepcióját.⁶ Egy átfogó igényű feldolgozásra azonban nem vállalkozott, a kutatás dokumentációs és leletanyagát nem tette közzé, beszámolóján kívül így csak a templom körüli temető egy kis szakaszának feltárására általa felkért Szabó János Győző tanulmánya áll rendelkezésünkre az ekkor végzett ásatásokról.⁷

Kitérnek az erősségre Gerő László összefoglalásai és Engel Pál újabb adataira is.⁸ Legutóbb Virágos Gábor foglalkozott a várral, 2006-ban megjelent doktori disszertációja egyik esettanulmányában a dokumentációs anyagot is áttekintve kritikus megközelítéssel foglalta össze a történeti-régészeti kutatások eddigi eredményeit. Kísérletet tett az erősség térrendszereinek funkcionális elemzésére, felvázolt egy új, az ásatóétól elütő építéstörténeti fejlődési sort, sőt fényképes táblán a gazdag régészeti leletanyag egy részét is bemutatta. Alapos munkája azonban nem pótolja a vár kutatásának feltétlenül indokolt monografikus feldolgozását.⁹ Az eddig közölt, csak az építészeti részleteket feltüntető alaprajzot 2008-ban egészítette ki Nováki Gyula a környezet földműveinek szintvonalas felmérésével (30. ábra). Ugyancsak 2008-ban jelent meg a vár történetének a hazai szakirodalomra alapozott népszerűsítő összefoglalása is.¹⁰

A település az Ába-nemzetség ősi birtokai közé tartozott. Már a 14. századtól itt kereshetjük a „de Nana” predikatumot használó s főként az Anjou- és a Zsigmond-korban számos országos méltóságot betöltő Kompolti-család székhelyét. Az 1445. évi országgyűlés végzése említik először Kompolti János újonnan épített itteni várát.¹¹ A család 1522. évi fiágon történő kihalását követően az erősség az Ország-h-család birtokába került. 1543-ban rövid időre elfoglalta a török. Későbbi története nem tisztázott, de az 1560-as évektől már nem említik a források s azt követően rombadőlt.¹²

A várdombon épített legkorábbi épület a mai templom alatt Pámer Nóra által feltárt rotunda – minden bizonnyal a település 1332–34-ben említett plébániatemploma¹³ – közelebbi építési időpontja nem ismert, de ugyanúgy nem lehetséges még az épület ma is meglévő nyugati bővítmenyének pontosabb korhoz kötése sem. Csupán feltevés, hogy az utóbbi létesítése a domb északi részén még csupán feltételezett, talán még késő-Árpád-kori első földesúri lakóhely építésével állhatott kapcsolatban.¹⁴ Ugyanígy nem ismert, hogy az itteni első, kőből épített udvarház eredeti formájában csak a mai északi lakóépület déli traktusa két keleti, alapincézett terére szorítkozott, vagy már a teljes, háromszartú déli traktust magába foglalta volna.¹⁵ Ennek építési idejét újabban Pámer Nóra még a 13. században keresi,¹⁶ – Virágos Gábor 1390 és 1420 közé helyezi,¹⁷ – miközben még a kéttraktusos elrendezés egyetlen építkezésből származó volta sem zárható ki. Ez így akár egyidős is lehet az eddigi kutatás által egyöntetűen 1400 körülre keltezett új, déli tornyos gótikus templommal. A Zsigmond-korban tehát egy jellegzetes, a reprezentatív földesúri udvarház és vele szemben a – továbbra is a falu plébániatemplomaként s így környékét tekintve temetkezési helyként szolgáló – nem kevésbé gazdag kiképzésű kegyúri templom alkotta együttessel számolhatunk a dombon.¹⁸

Hangsúlyoznunk kell azonban, hogy az eddig ismert adatok nem bizonyítanak egy korai erődítést az említett épületek körül. Az egyébként a várdomb oldalába épített mai délkeleti torony első formájának 13. századi keltezése¹⁹ nem megalapozott, az itt alkalmazott ún. púposkváder, mint műforma később is előfordul s így pontosabb korhatározásra alkalmatlan. Az ásatások során megfigyelt cölöplyukok és palánszerkezetek pontosabb építési idejét sem sikerült meggyőzően meghatározni, azok talán inkább az erősség

életének utolsó szakaszához köthetők.²⁰ Így ma az a legvalószínűbb, hogy csak Kompolti János alakította itt ki az első erősséget, amikor 1439 és 1444 között egy újonnan épített nyugati kaputoronnyal együtt, vastag várfallal foglalta egyetlen egységbe a korábbi templomot és udvarházat.²¹ Így egy, a korszakban kedvelt, közel szabályos alaprajzú, jól megközelíthető főúri rezidencia jött létre a falu központjában, melynek minden bizonnyal emeletes lakóépületét akár át is alakíthatták ekkor – az előkerült, de máig feldolgozatlan kőfaragvány-anyag alapján elsősorban a délkeleti részen számolhatunk bordás boltozatokkal, másutt síkfödémek illetve dongaboltozatok lehettek. Úgy tűnik, hogy a templomot a falu népe továbbra is használhatta – a déli toronybejárat nem került elfalazásra – sőt, még temetkezés is folyt mellette egészen a 15. század végéig.²² Ez elvileg kizárná, hogy a külső falgyűrű is megépült volna 1445 előtt, miközben úgy a falszoros, mint építészeti forma, mint a külső fallal feltehetően együtt épült²³ délkeleti kaputorony első formája elképzelhető már a 15. század első felében is. Az mindenesetre kevésbé valószínű, hogy ez utóbbi torony 1500 körül csupán egy palánkkerítéssel épült volna meg.²⁴

Több építési periódusban nyerte el végső formáját az udvar keleti és déli épületszárnya is, de ennek pontos menete – hasonlóan a külső fal délnyugati sarkába befoglalt, talán korábbi gazdasági épület építéstörténetéhez, s természetesen az utóbb felsorolt sok más kérdéshez – csak a kutatási dokumentáció teljes feldolgozásával s esetleges további hitelesítő ásatásokkal lesz majd tisztázható. Ma csupán annyi tűnik biztosnak, hogy a belső udvar alatti pince kialakítása már az Ország-h-család birtoklásához köthető. A török veszéllyel kapcsolatos fa-föld erődítések vonatkozásában további feltárások nélkül ma még ugyancsak csupán hipotézisek fogalmazhatóak meg.²⁵

¹ Lásd: *Vasárnapi Újság*. 1860. 482–483.

² PÁSZTOR J., 1929. 112–115.; PÁSZTOR J., 1933. 40–44.

³ CSÁNYI K. – LUX G., 1941.

⁴ PÁMER N., 1970. 309–310.

⁵ Jellemző erre mindaz, ami az É-i lakóépület alatt megfigyelt „nagyköves építési törmelékről” olvasható: PÁMER N., 1970. 303.

⁶ PÁMER N., 1970.; PÁMER N., 1975.; PÁMER N., 1978.; és lásd újabban: PÁMER N., 1998.

⁷ SZABÓ J. GY., 1971.

⁸ GERŐ L., 1955. 197–198.; GERŐ L., 1968. 208–216.; ENGEL P., 1996. I. 374.

⁹ VIRÁGOS G., 2006. 40–60.

¹⁰ PLÁNER L., 2008.

¹¹ PÁMER N., 1970. 298–301.; VIRÁGOS G., 2006. 43–44. – a család történetére lásd még: HAVASSY P., 1993.

¹² PÁMER N., 1970. 310.

¹³ Györfly Gy., 1987–1998. III. 118.

¹⁴ PÁMER N., 1970. 300.; VIRÁGOS G., 2006. 42. Fig. 33. 1–3.

¹⁵ PÁMER N., 1970. 300.; VIRÁGOS G., 2006. 42. Fig. 33. 4/a.

¹⁶ PÁMER N., 1998. 4.

¹⁷ VIRÁGOS G., 2006. 42. Fig. 33. 4/a-c.

¹⁸ Lásd: VIRÁGOS G., 2006. 42. Fig. 33. 4/c.

¹⁹ PÁMER N., 1970. 305.

²⁰ A feltárás módszerére jellemző: PÁMER N., 1970. 302. 390. kép.

²¹ VIRÁGOS G., 2006. 42. Fig. 33. 5/a.

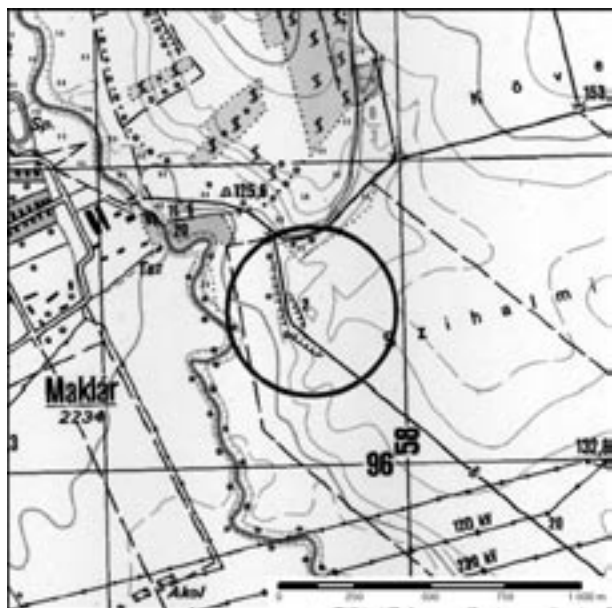
²² SZABÓ J. GY., 1971. 69.

²³ PÁMER N., 1970. 306. („A szint alatt a fallvarrat nem mutatkozik élesen”).

²⁴ VIRÁGOS G., 2006. 42. Fig. 33. 7/a.

²⁵ PÁMER N., 1970. 310–311.; VIRÁGOS G., 2006. 42. Fig. 33. 7/b., 8., építéstörténeti téziseinek kifejtése 47–54.

31. Maklár – Baglyas

Maklár községtől keletre 1 km-re, a Rima-patak bal partja felett változatos domborzatú fennsík meredek partja húzódik észak-dél irányban. A fennsík egy részét Baglyas-dűlő-nek nevezik, melynek nyugati végében, a meredek part szélén különül el a Baglyas, amit más néven Várhegy-nek illetve Bagjos-tető-nek¹ is neveznek. Az egész terület szántóföld, nyugati aljában a községből kivezető földút halad.

A dombot szinte teljesen szétszántották, az árokkal védett terület pontos méretét csak ásatással lehetne megállapítani. A dombot a nyugati oldalán a meredek part védte, itt nem volt erősítésre szükség. A fennsík folytatásától észak, kelet

és dél felől mély, mesterséges árok védte, ez szétszántott, nagyrészt betemetődött állapotában is jól felismerhető.

A dombtető átmérője kb. 40–50 m lehetett. Az árok a nyugati oldalon van leginkább feltöltődve, itt a domb magassága mindössze 1,5 m, északi és déli részén azonban 3–4 m. Az árok által befogott teljes terület átmérője észak-dél irányban kb. 140 m.

Bartalos Gyula említi először, „Csonka Máté halma sáncái” névvel.² Szerepel Soós Elemér kéziratában,³ Pásztor József is ismerte.⁴ Kalicz Nándor a felszínen talált leletek alapján a hatvani kultúra telepei közé sorolta.⁵ Első részletes leírását 2000-ben Nováki Gyula és Baráz Csaba tette közzé, amikor az általuk 1997-ban készített felmérését (31. ábra) is közzölték.⁶

A felszínen a hatvani kultúra sok cserepe található. Leleteket azonban az árkon túl keletre, a fennsík szélén is találni. A Baglyas a többi, hatvani kultúrába tartozó teleppel azonos képet mutat, árokkal elkülönített, védett kisebb teleprészhez nagyobb kiterjedésű, nyílt telep csatlakozik.

¹ PELLE B., 1970–1988. I. 181.

² BARTALOS GY., 1886–1900. 414.; BARTALOS GY., 1894. 37. SZ.; BARTALOS GY., 1909. 440.

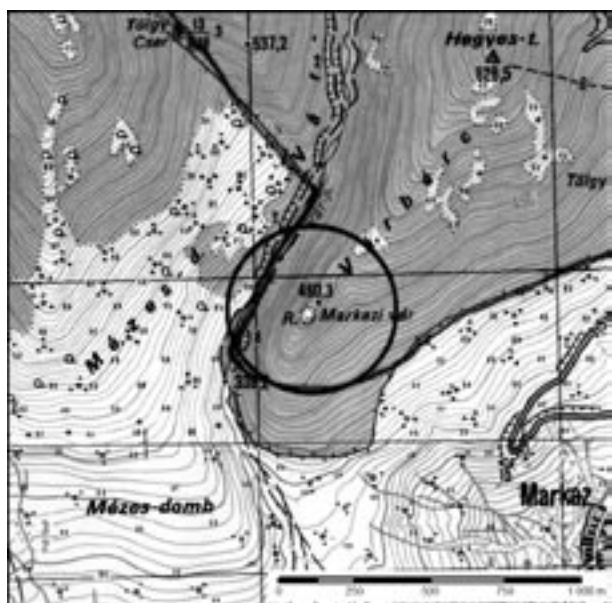
³ SOÓS E., 1889–1928. IX. 91.

⁴ PÁSZTOR J., 1933. 5.

⁵ KALICZ N., 1968. 133.; KALICZ N., 1969. 26, 27.; VOIT P., 1978a. 391.

⁶ NOVÁKI GY. – BARÁZ CS., 2000. 14, 40.

32. Markaz – Markazi vár

Markaz községtől északnyugat irányában, kb. 1,5 km-re emelkedik a Várberc, amely a Hegyes-tető (628 m) délnyugati nyúlványát képezi. A Várberc keskeny gerinc, kissé bemélyedő nyereg után emelkedik ki a várat magába foglaló vége. A hegynyúlvány oldalai meredek, különösen az északnyugati oldal, amely szinte megmászhatatlan, sziklás, görgeteges.

A vár szabályos téglalap alaprajzú, szélein kőfal maradványa fut körbe. Csak az észak-keleti oldala pusztult le szinte nyomtalanul a felszínen, de két végének indítása itt is jelzi a fal irányát. A falmaradvány belső és külső falsíkja többnyire ép, csak az északkeleti belső széle nem állapítható meg pontosan ásatás nélkül. A fallal kerített terület hossza, belső mérete; kb. 26, szélessége 21,5 m. A fal szélessége a délkeleti és délnyugati oldalon 2 m, az északnyugati oldalon pedig 1,5 m magasságban a falrom tetején mérve 1,7 m. Utóbbi helyen azonban a fal külső oldala ferdén támaszkodik a hegyoldalnak, lefelé tehát szélesedik. A déli és északi falsarok ép, a nyugati már hiányos, azonban a melléte húzódó ép falsíkok

alapján pontosan meghatározható a helye. A legrosszabb állapotban a keleti falsarok maradt fenn, de a kőomladékban ez is megállapítható.

A fal legmagasabb része a délkeleti oldalon van, a déli saroktól mérve 20 m hosszan, belső magassága 6–6,5 m. Külső oldala keskeny párkány után kissé ferde síkban támaszkodik a várárok szélére, külső magassága a talajszint fölé 9 méterre magasodik. Az északnyugati fal 29,5 m külső mérettel végig jól követhető, magassága átlag 2 m, de az északkeleti végén egy nagyobb és egy kisebb része teljesen lepusztult. A délnyugati fal két vége viszonylag ép, középső része azonban ma már nem látható a felszínen. Az északkeleti falnak ugyancsak semmi nyoma, csak a két vége alapján sejthető a vonala. A helyén kb. 2 m magas töltés emelkedik. Lehetséges, hogy ez utólagos feltöltést jelent.

A várbelső délnyugati fele viszonylag egyenes felületű, 4 méterrel magasabban van, mint az északnyugati, folyosószerű széle. Utóbbi jelenleg kb. 2–3,5 m széles, a két rész között meredek részsű emelkedik.

Az 1978-ban Kozák Károly által közölt régi felmérés szerint utóbbi „folyosó” hosszában egy belső fal futott végig, délnyugati végében pedig egy lépcsőt is ábrázol. Ezek ma már nem láthatók, a belső falnak csak a délnyugati körítőfalból kiinduló kezdete maradt meg.

A falakon lőrés, vagy ablak nincs. Néhány kis lyuk látható, de ezek vagy gerenda fészkek, vagy építési állványrögzítések helyei. A várbelsőn néhány kisebb bolygatás gödre látszik, egyedül a nyugati sarokban van egy kisebb, de mélyen kiásott gödör.

A várfalakak kívül árok kíséri, ilyen csak az igen meredek délnyugati oldalon nem volt. Az északkeleti oldalon, a feltételezhető bejárata felől, két mély árok védte, szélességük 12–13 m. A belső árok belső szélén emelkedik a már említett magas töltés.

E két árok egyesül és ennek folytatásaként a délkeleti oldalon már csak egy, 9 m széles árkot találunk, amely átkanyarodik a délnyugati oldalra. A hegygerinc délnyugat irányába enyhe lejtéssel folytatódik, ezért itt is találunk egy rövid külső árkot, de ez igen sekély, szélessége pedig 7 m.

A falak alatt, a várárok belső oldalát vastag faltörmelék borítja. Különösen sok törmelék van a keleti sarokban, ahol a várárok teljesen fel is töltődött.

Pásztor József 1933. évi leírásában, majd később Kozák Károly munkájában is, a „nyugati” (pontosabban az északnyugati) oldalon „csigás szerkezetű” víznyerő helyet említenek, ahol állítólag a vizet a mélyen fekvő patakból nyerték volna. A közölt régi alaprajzon meg is jelölték ennek helyét. Ilyennek azonban a leggondosabb vizsgálódással sem találni nyomát. Sem a falon nem látni bármilyen nyílást ezzel kapcsolatban, sem az igen meredek, sziklás hegyoldalon nincs nyoma bármilyen mélyedésnek, járatnak.

A korai országismertető munkák közül először Bél Mátyás foglalkozott a várral az 1730–1735 között készült munkájában, amelyben azt közli, a helyi lakosok elmondása alapján, hogy soha el nem készült vár volt.¹ Néhány későbbi említés² után Pásztor József többször is foglalkozott a várral. 1910-ben arról tudósít, hogy többedmagával elkezdték Heves megye várainak a bejárását, így jutottak el Markaz várába is.³

Az eredményeket nem sokkal később munkatársra, Vargha Tivadar ismertette, a vár rajzát is ő készítette.⁴ Pásztor 1929-ben a vár rövid leírását adta és a vár alaprajzát, valamint a látképét is közölte.⁵ 1933-ban részletes leírást és történeti adatokat is közreadott. Leírása szerint a várról egykorú írás közvetlenül nem emlékezik meg, de Markaz falura több adatot ismerünk és így közvetve némi ismeretünk a várról is van.⁶

Később Kozák Károly ismertette részletesen a várral kapcsolatos történeti adatokat. Eszerint feltehetően a tatárjárás után épült, Kozák feltételezése szerint azonban már a 14. században. Építését a környék legnagyobb birtokos családjával, a Kompoltiakkal hozza összefüggésbe. A családra és Markaz falura a 14–16. század között több adatot ismertet. A falu 1552-ben elnéptelenedett, a vár is legkésőbb ekkor elpusztult. Kozák a várat részletesen leírta, de ebben úgy tűnik, főleg Pásztor munkájára támaszkodott.⁷ Röviden ismerteti Kiss Gábor is, a régebbi irodalmi adatok alapján.⁸

Később Dénes József foglalkozott a várral, amit „Aba Sámuel vára”-ként szerepeltet; és annak bejárása során területéről fehér színű, késő Árpád-kori cserepeket említ. A vár leírásában egy lényeges dologban tér el az fent ismertetett megállapításoktól, ugyanis ő a körítőfalat trapéz alakúnak mondja.⁹ Legutóbb Nováki Gyula foglalta össze a várra vonatkozó adatokat, amikor az általa 1992-ban készített felmérését (32. ábra) is közölte.¹⁰ Ez az új felmérés azonban Vargha Tivadar felmérésével egybehangzóan szabályos téglalap alakot eredményezett.

A várat magát okleveles forrás nem említi. Markaz az 1333–1334. évi pápai tizedjegyzékekben szerepel először, majd ezt követően 1358-ban tűnik fel a forrásokban, amikor az [Aba nembeli] Visontaiak osztottak rajta, de ekkor már csak mint falubirtok szerepel.¹¹ A Visontaiak kihalásával (1421) valószínűleg a rokon Kompoltiak kaphatták, mivel 1467-ben már ők voltak a falu birtokosai.¹² A vár építése – a területén előkerült Árpád-kori fehér kerámialeletek alapján – a 13. század második felére tehető. Pusztulása talán már a 14. sz. elejének harcaiban bekövetkezhetett.

¹ BÉL M., 2001. 199.: az épületnek csak alapjai voltak, soha nem készült el, mivelhogy ami napközben felépült, éjjel mindig elbontották, mesélik a lakosok.

² PESTY F., 2005. 148.; KÖNYÖKI J., 1905. 285.

³ PÁSZTOR J., 1910. 52. sz.

⁴ VARGHA T., 1913. 185–190.

⁵ PÁSZTOR J., 1929. 103–107.

⁶ PÁSZTOR J., 1933. 103–107.

⁷ KOZÁK K., 1978a. 407–408.

⁸ KISS G., 1984. 236–238.

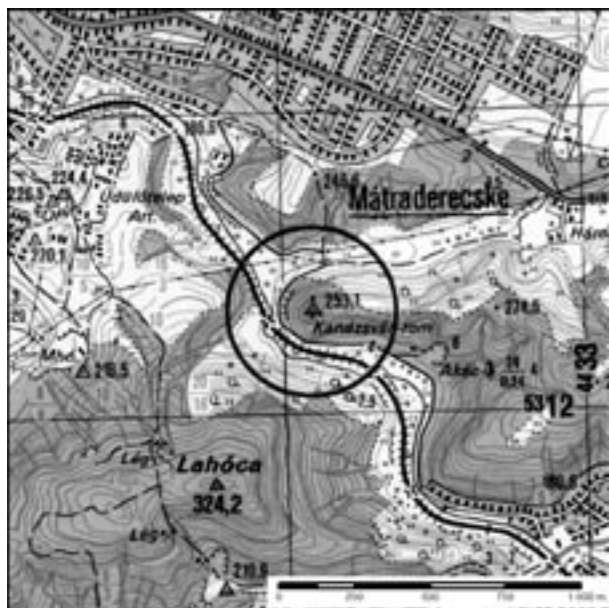
⁹ DÉNES J., 1985. 86–87.; DÉNES J., 1990. 44–45, 53.

¹⁰ NOVÁKI Gy., 1997. 13–14.

¹¹ DL 4732.; AO. VII. 61.; GYÖRFFY Gy., 1987–1998. III. 115.

¹² DL 64417.

33. Mátraderecske – Kanázsvár

Kanázsvár Mátraderecske templomától dél-délkeletre 1,2 km-re, Recsk templomától északnyugatra 1,5 km-re található. Nyugat irányába kinyúló, keskeny hegygerinc végét foglalja magába. A hegy nyugati és déli aljában kanyarog a Recsk – Mátraderecske közötti vasútvonal. A hegyoldal rendkívül meredek, helyenként függőleges, megmászhatatlan sziklafalakkal.

A vár belső területe rendkívül keskeny, sziklás felületű gerincen helyezkedik el. Falmaradvány csak a keleti végében található, ahol egy toronynak még ma is kb. 15 m magas csonkja áll. Külső oldalán a szép kvaderköves borítás fenn a magasban egy nagy felületen ma is épen látható. Egyébként a fal külső síkja nagyrészt követhető négy, egymásra tompaszögben csatlakozó részen. A torony belső oldala erősen töredékes. A korábbi irodalom által említett, a torony közepén felvezető, sziklába vágott lépcsőt ma már nem látni. A korábban közölt alaprajz szerinti, az északi oldalon négyzet alakú kiugrás (kaputorony?) sem található ma már, ennek csak a külső fala látszik kis csonk alakjában. Egyéb fal az egész vár területén nincs a felszínen. A régi alaprajzon feltételezik az udvart körülvevő

várfalat, ennek körvonalát azonban a valóságos helyzethez képest túl szélesre vették. A toronyhoz csatlakozó belső terület igen egyenetlen, sziklás, legnagyobb szélessége 7 m, de ennek is egy része már erős lejtőt jelent. Egy helyen pedig 2 m-re szűkül össze. A déli és nyugati oldalon a pontos szélét nem lehet megállapítani. A várbelső hossza kb. 25 m.

A belső várat keletről, a hegynyúlvány folytatása felől, részben sziklába vágott árok védte, szélessége 10 m körüli volt, de ma már erősen feltöltődött. Ehhez csatlakozik egy sziklás plató, kis elővárként, területe mindössze 8×4 m, nagyjából sziklás meredek fogja körbe. E kis plató alatt a keleti oldalon újabb árok következik, szélessége 16 m, mélysége 4–5 m. Az árok a déli oldalon a meredek oldal felett végződik, a másik vége azonban átkanyarodik a meredek északi hegyoldalra és itt még 25 m hosszan, terasz alakjában követhető.

E második, nagy árkon túl, a meredeken lejtő gerincen 20 méterrel lejjebb újabb árok következik, kb. 45 m hosszan választja el a várat a hegygerinc folytatásától. Ez azonban már erősen feltöltődött, csak elmosódott alakban követhető.

Két említés¹ után Pásztor József írta le először röviden a várat, vázlatos alaprajzzal.² Nagyrészt ezt követték a későbbi leírások is.³ Kozák Károly részletesebben is leírta a várat, de úgy tűnik, hogy a régi leírások és a már említett vázlatos rajz alapján. A ma is álló, magas falcsonkot nem a tényleges helyen jelölte.⁴ Később Feld István foglalkozott a várral részletesen. A birtokviszonyok alapján arra következtetett, hogy bizonyára az Ába-nemzetség Recski ága építtette az általa éllel ellátott hengeralkakkal rekonstruált toronnyal rendelkező várat. E formára 13–14. századi analógiákat ismertet. A várra vonatkozó adatok híján csak annyi bizonyos, hogy a 16. században már nem állt.⁵ Legutóbb Nováki Gyula foglalta össze a várra vonatkozó adatokat, amikor az általa 1993-ban készített felmérését (33. ábra) is közölte.⁶

¹ FÁY A., 1819. 4.; GERECE P., 1906. 367.

² PÁSZTOR J., 1911. 4. sz.; PÁSZTOR J., 1929. 142–144.; PÁSZTOR J., 1933. 31–34.

³ VK. I. (1975.) 116.; FEHÉR M., 1978. 290.; KISS G., 1984. 238–239.

⁴ KOZÁK K., 1978b. 418–419.

⁵ FELD I., 1983. 111–133.

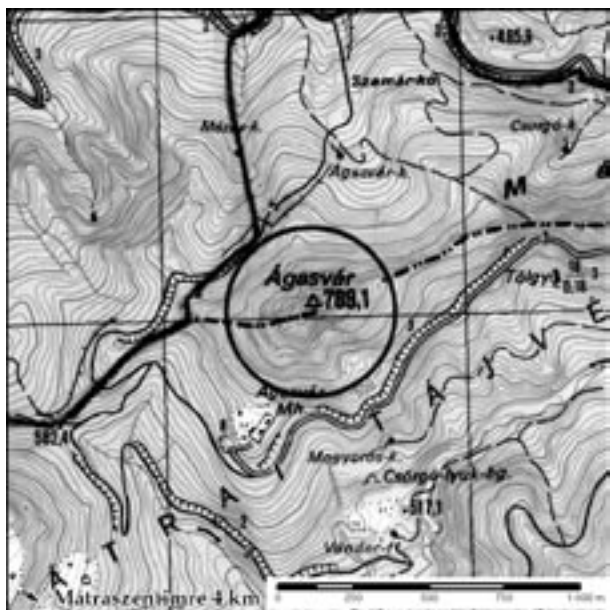
⁶ NOVÁKI GY., 1997. 14–15.

34. Mátrászentimre – Ágasvár

Az Ágasváron az őskorban készült az első vár, majd több mint 2000 év múlva ugyanott a középkorban is várfalak emelkedtek. Ásatás híján e két korszak maradványai még nem választhatók szét biztonsággal.

A megye, illetve a településhatár éppen az Ágasvár gerincén húzódik (ami azonos a Nyugati-Mátra főgerincével, a Mátra-bérccel), ezért több szomszédos községgel (Pásztó, Hasznos, Nagybátony, Mátrászentimre) kapcsolatban is említik a lelőhelyet. Legnagyobb része Mátrászentimre határába esik, e községtől északnyugatra 4 km-re található,

tszf. magassága 788,6 m. Délnyugati lábánál, az Ágasvár és az Óvár közötti nyeregben van az Ágasvári turistaház. Az Ágasvár a Mátrászentistvántól nyugati irányban húzódó, 3 km hosszú gerinc végén, magányosan kiemelkedő hegy. Az egész egy keskeny gerincet képez, amelyből két csúcs emelkedik ki, középen a legmagasabb pontot jelentő főcsúcs és ettől délnyugatra 90 méterre az alig 8 méterrel alacsonyabb mellécsúcs. A hegy északi és északnyugati oldala rendkívül meredek, helyenként szakadékos, sziklás, többnyire járhatatlan. Déli és délkeleti oldala ugyancsak

meredek, de valamivel enyhébb lejtésű, egyedül ez jelenthette a településre alkalmas, bár erre a célra eléggé kedvezőtlen területet. A felszínen őskori és középkori cserepeket lehet találni, álló fal azonban ma már nem látható. A déli és délkeleti oldalon három védővonal nyomát követhetjük. Ezek közül minden bizonnyal a legfelső tartozik a középkori várhoz, amely a főcsúctól keletre – 70 méterre – a keskeny gerincen kezdődik és áthúzódik a hegy délnyugati mellékcúcsához. Ez a védelmi vonal mindössze egyenesen levágott perem (terasz) alakjában létezik. Keleti kezdőpontja alatt 20 méterre, 4–5 méterrel alacsonyabb szinten, kőszánc kíséri, belső árokkal, 60 méter után ez azonban megszűnik, mert a hegyoldal meredekebbé, majd szakadékosává válik. A középkori vár északi és északnyugati oldalát maga a keskeny gerinc jelenti, ahol a rendkívül meredek hegyoldal felett mesterséges erődítésnek nincs nyoma a felszínen.

Az így körülhatárolható középkori vár tehát a hegy alakjához alkalmazkodva hosszan elnyúló alakot mutat. Középpontja a keskeny főcsúcs lehetett, délnyugat felé pedig a valamivel alacsonyabb mellékcúcsnál végződött. Hossza kb. 160, legnagyobb szélessége kb. 45 m volt. Keleti széle közelében két nagy gödör bolygatás eredménye lehet.

Az alsó két védelmi vonal feltehetően már az őskori telep védelmét szolgálta. Azonban mindkettő csak egy-egy rövid távolságon belül követhető azok végén, a hegyoldal középső szakaszán hiányoznak. Ugyanis a hegyoldal itt igen meredek, egy nagyobb sziklás szakadék is lehetetlenné tette a feljutást, tehát mesterséges védővonalra nem volt szükség. E két alsó védelmi vonal ma már csak terasz alakjában mutatkozik, helyenként erősen elmosódva. A keleti alsó teraszt találjuk viszonylag a legjobb állapotban, amelyet széles kapunyílás szakít meg. A legalsó teraszokat (sáncokat) figyelembe véve az őskori telep hossza kb. 330 m, legnagyobb szélessége (a főcsúctól a délnyugati alsó sáncmaradványig) 150 m körüli.

A három védelmi vonal közül tehát a legfelsőt a középkori, a két alsót az őskori várral lehet kapcsolatba hozni. Ez azonban a felszínről nem állapítható meg teljes bizonyossággal. Későbbi ásatás dönti majd el az időbeli különbségeket.

A várba vezető egykori útnak is megtalálható a nyoma. Az Ágasvár keleti gerincén, a főcsúctól számítva kb. 500 méterre van a Szamár-kő nevű sziklacsoport. Az innen kezdődő gerinc déli oldala alatt, néhány méterrel alacsonyabb szinten egykori út nyoma követhető nyugat irányában, egészen a legalsó terasz (sánc) kapuja közeléig. A kaputól délnyugatra, már az őskori telep belső területén, ismét megtaláljuk az út nyomát. Itt azonban alig észrevehető, a meredek oldal felől szinte teljesen betemetődött, alig 40 m hosszan sikerült azonosítani. Iránya alapján a legfelső terasz alatti sánc végéhez vezethetett, ami feltehetően a középkori várba bevezető út lehet.

Ágasvár gyakran szerepel az irodalomban. Néhány korai említéstől eltekintve¹, elsőnek Bartalos Gyulát kell említenünk, aki bejárta a várat. Megállapította, hogy a középkori vár egy őskori sáncvár helyére épült. Bástyamaradványokat, beomlott kutat, durva edény darabokat említ és a várat két részesnek határozta meg.² Pásztor József történeti adatokat is közöl, valamint egy régi rajzot – magasan álló falmaradványokkal – de ennek forrását nem jelölte meg.³ A vár történeti adatait, a sáncokat, illetve falmaradványokat később is többen említik.⁴ Dénes József 1990-ben a vár rövid leírását és vázlatos rajzát közölte.⁵ A vár 1990. évi felmérését (34. ábra) és összefoglaló adatait 1995-ben Dénes József és Nováki Gyula tette közzé.⁶

A várat elsőként egy 1265. évi oklevél említi⁷, amelyben 1264. december eleje és 1265. március vége között lezajlott ostromára utalnak.⁸ Ekkor IV. Béla király csapatai foglalták el, az erősséget [Zách nembeli] Jób pécsi püspök hanyagsága miatt veszített el István ifjabb király. A háborúskodást lezáró békekötés, amely feltehetőleg az ország megosztásáról is rendelkezett, azzal járt, hogy a háborúban győzelmeskedő István a háború során elvesztett várait is visszakapta, aminek bizonyossága, hogy az ifjabb király már 1265-ben eladományozta Ágast⁹ a Rátót nembeli Domokos fia „Porc” István királynéi lovászmesternek Kutassó, Bárkány és Tar falvakkal együtt.¹⁰

Ezt az adományt 1272-ben IV. László király is megerősítette István mester számára.¹¹ Az ő László (Lack) nevű fiának utódaié, a Tariaké volt a vár területe a 14–15. sz. folyamán.¹² A 15. századi említésekben (1465, 1472, 1478) már csak várhelyként szerepel.¹³

A vár építését a történeti kutatás eddig a királyhoz kötötte, építési idejét pedig a 13. sz. közepére helyezte.¹⁴ A Zách nembeli Jób pécsi püspök 1265. évi itteni megjelenése valószínűleg összefügg a Zách nemzetség környékbeli birtoklásával, ami valószínűsíti, hogy a püspök, Ágas várával, mint tulajdonos rendelkezhetett. Egyidejűleg nem zárható ki az sem, hogy magát a várat is a Zách nemzetség létesítette.¹⁵ Pusztulása talán már a 14. sz. elején bekövetkezett.¹⁶

A sáncokon belüli területen régészeti ásatás még nem volt. A legalsó sánctól lefelé 250 méterre 1983-ban erdészeti utat építettek és több helyen cserepek kerültek elő. A következő évben D. Matuz Edit és Sz. Kállay Ágota leletmentő ásatást végzett az út mentén több helyen is. Egy fapadlós ház kis részlete, egy sekély gödör, valamint még több hely szolgáltatott sok cserépedényt és töredékeiket a késő bronzkori Kyjatice-kultúra III., utolsó fázisából, az

i.e. VIII. századból.¹⁷ Az Ágasvár magas fekvése, a sáncokkal határolt terület nagy kiterjedése, és a sáncokon kívüli ásatás leletei az említett korszakba sorolják ezt az őskori telep.

¹ GERECZE P., 1906. 373.

² BARTALOS Gy., 1910. 119.

³ PÁSZTOR J., 1929. 239, 244, 246–248.

⁴ GERŐ L., 1954. 211.; VK. I. (1975.) 86–88.; Kiss G., 1984. 281–282.; NOVÁKI Gy.–SÁNDORFI Gy., 1992b 147–148.

⁵ DÉNES J., 1990. 45.

⁶ DÉNES J. – NOVÁKI Gy., 1995. 18–19.; D. MATUZ, E. – NOVÁKI, Gy. 2002. 13, 98 (Abb. 23.) – Történetének legújabb összefoglalása: CSÉPE A., 2007. 29–30.

⁷ DL 595.; ÁUO. XI. 388. sz.; RA. 1840. sz.

⁸ ZSOLDOS A., 2007. 50, 51.

⁹ ZSOLDOS A., 2007. 84.

¹⁰ DL 595.; ÁUO. XI. 388. sz.; RA. 1840. sz.; GYÖRFFY Gy., 1987–1998. III. 65–66.

¹¹ DL 596.; CD. V. 2. 50–52.; CSÁNKI D., 1890. 52.

¹² ENGEL P., 1996. I. 265.

¹³ 1465: DL 59527.; 1472: DL 59603.; 1478: DL 18065. – 1472-ben és 1478-ban már Sirok tartozékként szerepel.

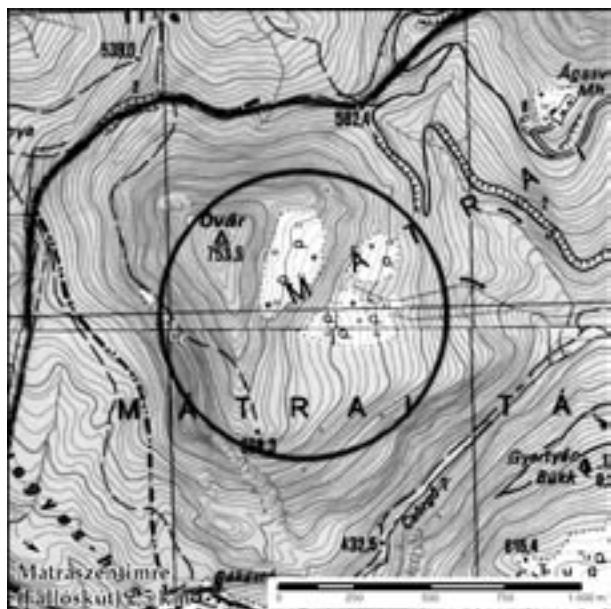
¹⁴ FÜGEDI E., 1977. 98.; MIKLÓS Zs., 1994. 31.

¹⁵ KUBINYI F., 1903. 26. – Már Kubinyi Ferenc is felfigyelt arra, miszerint „Világos, hogy Jób püspök az ágasi várral mint tulajdonos rendelkezett, mert másként mit keresett volna a pécsi püspök a Mátrában, a kisebb-szerű ágasi várban?” – Az adatra Simon Zoltán hívta fel a figyelmet, amelyet ezúton is köszönünk.

¹⁶ ENGEL P., 1996. I. 265.

¹⁷ D. MATUZ E., 1992. 29–30.; D. MATUZ E. – Sz. KÁLLAY Á., 1994. 44–47., 60–61.

35. Mátraszentimre – Óvár

A jelenleg Mátraszentimre községhez tartozó Óvár korábban Hasznos határába esett, így a régebbi irodalomban hasznosi Óvárként is szerepel. Mátraszentimrétől és Hasznostól egyaránt 5 km-re található. A legközelebbi lakott település, közvetlenül az Óvár déli aljában, Mátrakeresztes. Környezetéből minden oldalon meredek lejtőkkel emelkedik ki a 753 m magas hegy. A Csörgő-patak mélyen bevágódott völgye 350 méterrel mélyebben húzódik a délkeleti aljában. Északkelet felé a „Két vár köze” nevű, 580 m magas nyereggel kapcsolódik a szomszédos Ágasvárhoz.

A hegyet részben erdő fedi, részben, a várrészek aránylag kiegyenlített felszínű belső területén rét. A sáncokon belül ma is több forrás fakad. A belső terület teraszainak, természetes és részben mesterséges víztárolóinak tanulmányozása még a jövő feladata.

A vár háromrészes. Egy kisebb felső, egy lényegesen nagyobb alsó és a nyugati oldalon egy még sokkal kisebb külső várrészből tevődik össze. A felső várat körbevevő, 1370 m hosszú sáncának koronájára a középkorban mészhabarccsal kötött kőfalat építettek. A várfal keleti szakaszában egy ma-

lomkó van befalazva. A többi sánc, úgy tűnik, kizárólag őskori eredetű. Az alsó vár sáncán több helyütt égésnyomokat figyeltünk meg.

A nagyjából háromszög alakú felső vár hossza 550, szélessége 320 m, a védett terület 11,1 ha. A nyugati oldalon ehhez egy kisebb, sáncsal elkerített, 220 m hosszú, átlagosan 50 m széles külső várrész kapcsolódik, területe 0,97 ha.

A felső várnál lényegesen mélyebb szinten csatlakozik a 28,1 ha területű alsó vár. A kettő közötti összeköttetést két sánckapu biztosítja. Az alsó vár legnagyobb átmérője 880 m, szélessége középtűt eléri a 450 métert. Az alsó sánctól is két kapu szakítja meg. Az egyik az Ágasvár felé, a másik a déli lejtő felé nyílik. A keleti oldalon a várban fakadó források vize három helyen is átvágta a sánctól. A sánc vegyesen kőből és földből épült. Vonalvezetése kitűnő stratégiai érzékre vall.

A három várrész együttes területe 40,2 ha, az egész sáncvár kerülete meghaladja a 2,5 km-t. Szép számmal találtunk a felszínen síkzott és behúzott tálperem-töredékeket.

A Mátra legismertebb sánccsúcsát már régóta említik az irodalomban.¹ Az első, aki a helyszíni vizsgálódás után le is írta, Bartalos Gyula volt: „Ha az eddig látott őskori műveken csodálkoztam, most az Óvár megtekintésénél elfogott egészen az ámulat. Az óriások műveként állt a hármas sáncsal körülvett nagy alkotmány”. Felfigyelt arra is, hogy „a legfelső fellegrárat részsűt fekvő fal veszi körül mészragaccsal összekötött kővekből építve”.² Pásztor József a Gyöngyössolymos – Kis-hegyhez hasonlítja és ezt is az avarok művének tartja, de a középkori várfalat, Bartalos nyomán, ő is említi, amely szerinte a tatárjárás alatt nagy szerepet játszhatott.³ Röviden említik az újabb útikalauzok is.⁴ Kemenczei Tibor a késő bronzkori Kyjatice-kultúra erődített telepei között említi és erre a korszakra jellemző edény töredékeket ismertet az Óvárrol.⁵ A nagy kiterjedésű sánccsúcs első részletes leírását Dénes Józseftől ismerjük.⁶ Később röviden ismerteti D. Matuz Edit is.⁷ Legutóbb 1995-ben foglalták össze a várra vonatkozó adatokat, ahol egyúttal Sándorfi György 1982. évi felmérését (35. ábra) is közzétették.⁸

Az Óváron régészeti ásatásra még nem került sor, de a hegy magas fekvése, a sáncsal kerített terület nagy kiterje-

dése, a felszínen talált és az irodalomban említett cserepek ezt a sáncvárat is a késő bronzkori Kyjatice-kultúrába sorolják. A felső vár sánca, legalábbis részben, ugyancsak őskori eredetű lehet, de ennek koronájára a középkorban erős harcosos kővérfal épült. E középkori várra semmi történeti adatunk sincs, de ki kell emelnünk, hogy ebben az időben az ország legnagyobb kiterjedésű vára lehetett.

¹ VÁLY A., 1796–1799. II. 150.; KÖNYÖKI J., 1905. 285.; SZENDREI J., 1908. 194, 197.; HANÁK K., 1909. 66.

² BARTALOS GY., 1910. 119.

³ PÁSZTOR J., 1911. IX. 1–2.

⁴ VK. I. (1975.) 87.; KISS G., 1984. 284.

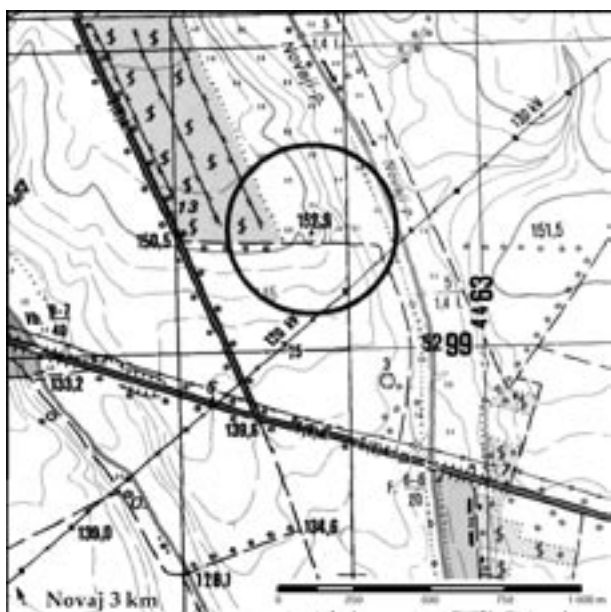
⁵ KEMENCZEI T., 1970. 18.; KEMENCZEI T., 1984. 20–22.

⁶ DÉNES J., 1984. 22–25.; DÉNES J., 1990. 45.

⁷ D. MATUZ E., 1992. 30.

⁸ DÉNES J. – NOVÁKI GY., 1995. 19–21. – Történetének legújabb összefoglalása: CSÉPE A., 2007. 29.; D. MATUZ, E. – NOVÁKI, GY. 2002. 13, 99 (Abb. 22.)

36. Novaj – Halom

A földvár Novaj községtől dél-délkeletre, közel 3 km távolságra van, a községbe vezető bekötő országúttól keletre, 150–200 méterre. A kis domb északnyugat-délkelet irányú lapos dombvonulat délkeleti végén helyezkedik el. Félkörívben árok választja el a dombhát azonos magasságú többi részétől. Kelet felől a természetes, meredek domboldal határolja. Az egész terület szántóföld, az árok feltöltődött, a középső kis domb lekopott. Az 1870-es években még a helybeliek emlékeztek arra, hogy az árok korábban sokkal mélyebb volt, oldala pedig meredekebb. Az árok mai felső szélessége 40–55 m körüli, mélysége 1 m. A középső kis kerek domb teteje lapos, átmérője 30 m, területe 0,08 ha körüli, az árokból mért magassága 3 m. A felszínen őskori cserepek találhatók.

A lelőhelyet elsőként Foltiny János említi 1873-ban, ahol tárgyakat gyűjtött, közelebbit azonban nem közölt.¹ 1876-ban Kandra Kabos adott róla részletes leírást. Az erősen lepusztult dombot árok vette körbe. Sok cserepet, kő- és csontszerszámot, őrlőkövet töredéket talált a felszínen. Említi, hogy szemben a völgy bal oldala is régészeti lelőhely, de az ott található edények finomabb kidolgozásúak.² Ezután csak pusztán említésével találkozunk több ízben.³ 1897-ben Bartalos Gyula végzett háromnapos ásatást a halmon. 3,5 m vastag rétegsorban találta az egymást követő korszakok maradványait, többek között két szarvasagancs eszközt,

„bőlényszarvat”, őrlőkövet és „kőfokost”, valamennyit a bronzkorból származtatta. A halom tetején azonban alig 40 cm mélyen honfoglalás kori sírokat is feltárt. Ezek között volt egy lovas sír is, rozsdás „kopjával” és kutyával. A sír földjében törött edénydarabokat, a csontváz lábánál pedig három agancsdarabot (a leírás szerint az egyik nyéllyukas balta alakú volt) is említ,⁴ ezek bizonyára az őskori telep hulladékaiként kerültek a sír földjébe. Több mint hat évtizedig ezután ismét csak említik a lelőhelyet.⁵

Hosszú szünet után, az 1960-as években Kalicz Nándor járt a helyszínen, vár-jellegét és a felszíni leletek alapján a hatvani kultúra jelenlétét állapította meg,⁶ öntőmintákat is említ erről a lelőhelyről.⁷ Az addig előkerült leletanyaggal Bóna István foglalkozott részletesen és a füzesabonyi kultúra több leletét ismertette (kocsi-modell töredék, bronzöntő forma), egyúttal ő is kihangsúlyozza e kultúrán belül a vár jellegét.⁸ Az első szakzerű ásatást Somogyvári Ágnes végezte 1981-ben. A füzesabonyi kultúrának egy nagy gödrét tárta fel, amelyből sok edénytöredék, állatsont, hálónéhezék, csontékszerek kerültek elő. Napvilágra került egy ház omladéka is a füzesabonyi kultúrából, de ebbe két, jóval későbbi, preszkíta gyermeksírt ástak bele edénymellékletekkel.⁹

Első részletes leírására és kutatástörténetének összefoglalására 1992-ben került sor, amikor 1980. évi felmérését (36. ábra) is közzétették.¹⁰

Az erődítmény korát a fent ismertetett kutatási adatok adatai alapján a hatvani, de különösen az ezt követő füzesabonyi kultúrába helyezhetjük.

¹ FOLTINY J., 1873. 543.

² KANDRA K., 1876. 48–49.

³ SZENDREI J., 1883. 115, 135.; SZENDREI J., 1886–1911. I. 347.; SZENDREI J., 1927. 266.; KANDRA K., 1885. 176.; RÉCSEY V., 1890. 66.

⁴ BARTALOS GY., 1899a. 359.

⁵ GERECE P., 1906. 246.; LESZIH A., 1908. 97.; BOROVSKY S., 1909. 3, 7.; ERDEY GY. – HUBAY J. – VIGYÁZÓ J., 1932. 127.

⁶ KALICZ N., 1968. 119, 132, 133.

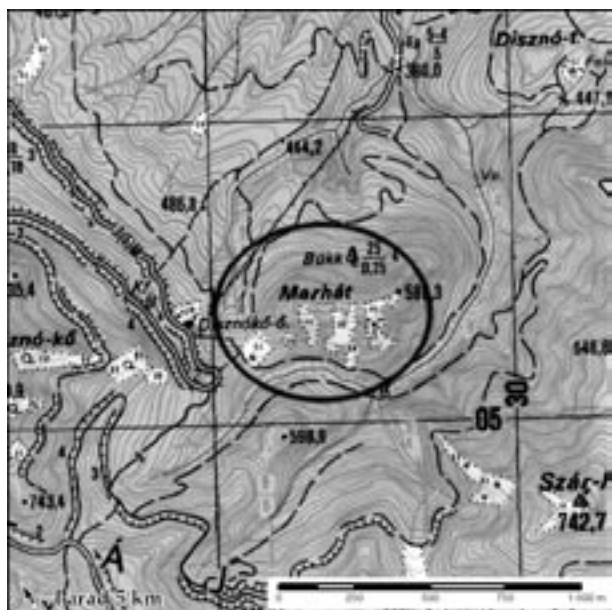
⁷ KALICZ N., 1969. 26, 27.

⁸ BÓNA I., 1975. 146, 147, 154, 156.

⁹ SOMOGYVÁRI Á., 1982. 16–17.

¹⁰ NOVÁKI GY. – SÁNDORFI GY., 1992a. 18–19, 108.

37. Parád – Marhádvár I.

Parádtól délre kb. 5 km-re az Ilona-völgy déli vége ketté ágazik. Közötte emelkedik a Marhád nevű hegy, melynek tszf. magassága 603,3 m. A hegytetőt képező, kelet-nyugat irányú gerinc két vége kissé kimagasodik. Mindkét végén van egy-egy vár, egymástól 175 m-re.

A gerinc nyugati végén a *Marhádvár I.* helyezkedik el. Szélen teljesen lepusztult, körvonalaiban is erősen rongált kőfal maradványait találjuk, amely a téglalap alaprajzú területet körbeveszi. A faltörmelékben kevés téglá is akad. Belső területe kissé domború, délkeleti sarka erősen bolygatott. A fallal kerített terület hossza 32, szélessége 17 m.

Két végén egy-egy árok mélyed a sziklás talajba, a nyugatinak külső szélén alacsony sánc is van. A gerinc felőli, keleti árok a nagyobb, szélessége 12 m, mai mélysége 3 m. A két hosszanti oldalon nincs nyoma ároknak.

Először Könyöki József,¹ majd Bartalos Gyula² és Pásztor József említi,³ de közelebbi adatok nélkül. Pásztor felvetette, hogy az Aba nemzetségben előforduló Marchard személynévvel függhet össze a vár neve. A Barcza–Vigyázó féle útikalauz is ezt említi.⁴

Jóval később, az 1980-as években Dénes József járta be a várat, röviden leírta és vázlatos rajzát is közölte. Megállapította, hogy a hegytetőn két vár nyoma látszik (lásd: Parád – Marhádvár II.-t). Mint feltételezést, ő is említi a Marchard nevet, aki 1246 után mint újbíró ispán szerepel. Dénes az I. számú vár előterében 100 m hosszú elővárat is említ. Utalt az itt fellelt fehér színű Árpád-kori kerámialetekre is.⁵ A hosszan elnyúló hegytető közepén valóban van egy erős mélyedés, ennek eredetét egy későbbi ásás fogja tisztázni. Legutóbb Nováki Gyula foglalta össze a várra vonatkozó adatokat, amikor az általa 1993-ban készített felmérését (37. ábra) is közölte.⁶

A helynek és a várnak nevet adó Aba nembeli *Marhard*, IV. Béla király hű embere volt, aki 1251–1275 között szerepel az írott forrásokban, 1246–1254 között újbíró ispán volt.⁷ Személye valószínűleg kapcsolatba hozható a terület Aba nemzetségi birtoklásával és a két erősség létesítésével, mivel 1275-ben Marhard ága közösen birtokol a Csobánka-ággal Gyöngyösön.⁸ Magát a vára(ka)t az oklevelek nem említik.

¹ KÖNYÖKI J., 1905. 285.

² BARTALOS GY., 1909. 436.; BARTALOS GY., 1910. 116.

³ PÁSZTOR J., 1911. XIII.; PÁSZTOR J., 1913. 15–6.; PÁSZTOR J., 1929. 82.; PÁSZTOR J., 1933. 4, 8.

⁴ BARCZA I. – VIGYÁZÓ J., 1930. 158.

⁵ DÉNES J., 1990. 46, 54.

⁶ NOVÁKI GY., 1997. 15–16.

⁷ ENGEL P., 2001.; CSIFFÁRY G. – CS. SCHWALM E., 2001. 17–20.; PESTY F., 2005. 167–168.

⁸ GYÖRFFY GY., 1987–1998. III. 95–96.; ENGEL P., 2001.

38. Parád – Marhádvár II.

Parádtól délre kb. 5 km-re, az Ilona-völgy déli vége ketté ágazik. Közötte emelkedik a Marhád nevű hegy, melynek tszf. magassága 603,3 m. A hegytetőt képező, kelet-nyugat irányú gerinc két vége kissé kimagasodik. Mindkét végén van egy-egy vár, egymástól 175 m-re (Parád – Marhádvár I. és II.).

A hegygerinc keleti végén a Marhádvár II. helyezkedik el. A gerinc keleti vége itt feltűnően, kúposan kiemelkedik. A gerinc felől, a kúpos csúcs nyugati aljában árok és ennek külső oldalán sánc húzódik, hossza 18 m, az árok szélessége 8 m. A sánc és az árok észak felé az igen meredek hegyoldal felett végződik. Déli végüknek azonban nincs folytatása a csúcs délnyugati aljában, ahol pedig a védelem szempontjából szükséges lett volna.

A csúcs északkeleti aljában igen keskeny, alig 2 m széles, sziklás gerinc indul, erről az oldalról sincs nyoma ároknak,

vagy sáncnak. Magán a kis csúcson pedig nincs nyoma semmilyen földmunkának, vagy esetleges épületre utaló terepjelenségnek.

Kutatástörténetét lásd: Parád – Marhádvár I. alatt.

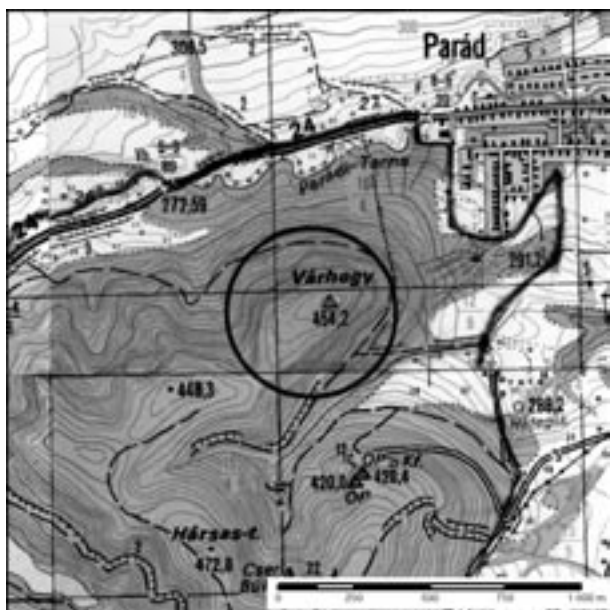
Az 1980-as években a Marhádvár II.-t is bejáró Dénes József azon a véleményen volt, miszerint itt egy elkezdett, de be nem fejezett várépítés maradványai találhatók.¹ Legutóbb Nováki Gyula foglalta össze a várra vonatkozó adatokat, amikor az általa 1993-ban készített felmérését (38. ábra) is közölte.²

Történetére vonatkozóan lásd: Parád – Marhádvár I. alatt.

¹ DÉNES J., 1990. 54.

² NOVÁKI GY., 1997. 15–16.

39. Parád – Várhegy

A Várhegy (tszf. 453,9 m) közvetlenül Parád nyugati vége felett emelkedik, a Parádsasvár felé vezető országúttól délre. Igen meredek oldalak övezik, csak déli irányban függ össze a nem sokkal alacsonyabb nyergen keresztül a többi hegygel. Mivel az egész hegytetőt és nagyrészt az oldalát is áthatolhatatlan sűrű bozót fedi, ezen a hegyen nem sikerült teljes értékű munkát végezni.

A hegytető nyugati és délnyugati végében, a nyereg felett sikerült a kőszánc maradványait követni. Eleinte néhány kő és a terep alakulása segítette ennek nyomvonalát megállapítani, a nyereg közepe felett azonban már jó állapotú kőszáncot találtunk. A hegytetőre felvezető, de ma már teljesen bebokrosodott kocsíútig 90 m hosszan lehetett követni. Innen azonban, délkeleti–keleti irányban áthatolhatatlan sűrű bozótban folytatódik. További megfigyelésre nem volt lehetőség. Ezért a sánc keleti folytatását nem ismerjük,

nem tudjuk, pontosan meddig tart. A hegy északnyugati peremét, a meredek hegyoldal felett sikerült végigjárni, itt sáncnak, ároknak nincs nyoma. Ennek alapján valószínű, hogy az ugyancsak meredek délkeleti oldalon sincs. A telep hossza kb. 270, szélessége kb. 120 m.

Elsőként Fáy András említi 1819-ben,¹ később Pesty Frigyes helynévgyűjteménye², majd Bartalos Gyula.³ Pásztor József több ízben „ősvárnak”, „őkori várnak” nevezi és a sáncról is tud,⁴ később a csehek rablófészkének tartja.⁵ Az 1930. évi mátrai útkalauz a hegy keleti sarkában középkori, épített bástyát, tornyot említ a „Várpince” nevű helyen.⁶ Röviden ugyanezt ismétlik később is.⁷ Dénes József terepbejárásával egyértelműen őskori sáncvárnak határozta meg. Az irodalomban említett „Várpince” egy elhagyott kőbánya a hegytető keleti sarkában. Az itteni „középkori bástya és torony” a természetes kőzet félreismerésének a következménye, amely vízszintesen elváló lapokból áll, a résekben morzsalékos kőtörmelékkel.⁸

Legutóbb 1995-ben foglalták össze a várra vonatkozó adatokat, ahol egyúttal Nováki Gyula 1993. évi felmérését (39. ábra) is közzétették.⁹

A sűrű növényzetben leletanyag nem került elő. Mindenképpen őskori eredetű telepet védett a sánc, jellege alapján itt is a késő bronzkor jöhet elsősorban számításba.¹⁰

¹ FÁY A., 1819. 4.

² PESTY F., 2005. 167.

³ BARTALOS GY., 1909. 436.

⁴ PÁSZTOR J., 1911.; PÁSZTOR J., 1913. 15.

⁵ PÁSZTOR J., 1929. 169., PÁSZTOR J., 1933. 9.

⁶ BARCZA I. – VIGYÁZÓ J., 1930. 156.

⁷ GERŐ L., 1968. 302.; VK. I. (1975.) 129.

⁸ DÉNES J., 1984.

⁹ DÉNES J. – NOVÁKI GY., 1995. 21.; D. MATUZ, E. – NOVÁKI, GY. 2002. 13, 97 (Abb. 21.)

¹⁰ A vár kapcsolatba hozható az alatta elhelyezkedő Parád névvel, amely először 1506-ban kelt oklevélben szerepel. A település neve feltehetően a szláv *pobradie* = váralja kifejezésből eredő *pobrad* vagy *pograd* szóra vezethető vissza. – Vö.: CSIFFÁRY G. – CS. SCHWALM E., 2001. 16, 21.; PESTY F., 2005. 167.

40. Parád – Veresvár

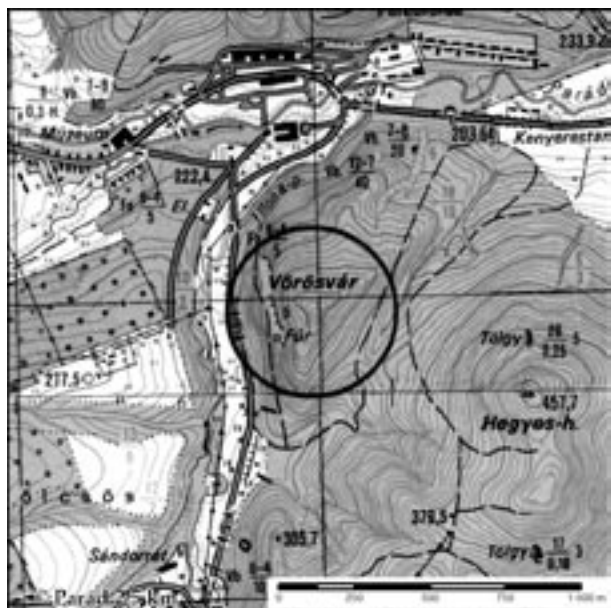
A Veresvár nevű hegy közvetlenül a Parád keleti részét képező Parádfürdő felett, a településtől délre emelkedik (tszf. 366,5 m). Nyugati oldala alatt az Ilona-patak folyik. Önálló hegy, oldala körös-körül igen meredek.

A vár a legmagasabb hegytetőt foglalja magába. Alakja hosszúkas, déli, csúcsban végződő vége felé lejt. Hossza 40, legnagyobb szélessége 15 m. Észak felé rövid, enyhébb lejtő folytatódik, erről az oldalról 10 m széles, 3–3,5 m mély árok védi, külső oldalán sánccal. A sánc a vár keleti és nyugati, hosszanti oldala alatt, 4–5 méterrel alacsonyabb szinten terasz alakjában folytatódik. Közülük a nyugati oldalon lévő alig 1,5 m széles. A terasz a várat körbe futja, a déli csúcs alatt 10 m hosszú egyenes szakasza van. Utóbbi alatt, további 10 méterre még egy,

de elmosódottabb terasz zárja le a várat a dél felé lejtő hegygerinc felől.

Az egész várat jól áttekinthető erdő borítja. A várat több helyen említik,¹ de csak Dénes József írta le a sáncokat 1990-ben és mérte fel vázlatosan a várat. A vár területéről a meg-bolygatott részekben kora Árpád-kori kerámiatöredékeket említ.² Legutóbb Nováki Gyula foglalta össze a várra vonatkozó adatokat, amikor az általa 1993-ban készített felmérését (40. ábra) is közölte.³

A várra vonatkozó történeti adatokat nem ismerünk. A területén fellelhető cseréptöredékek alapján a vár középkori eredete valószínűsíthető.

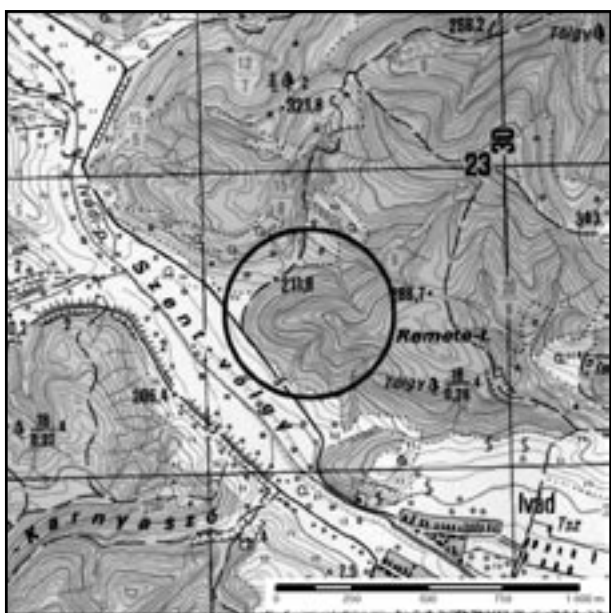

¹ FÁY A., 1819. 4.; BARTALOS GY., 1909. 436.; PÁSZTOR J., 1912. 234.; PÁSZTOR J., 1933. 9.; VK. I. (1975.) 128.

² DÉNES J., 1990. 46.

³ NOVÁKI GY., 1997. 16.

41. Pétervására (Ivád) – Remete-tető

A Remete-tető Ivád község északnyugati végétől északnyugatra 700–800 méterre, az Ivádi-patak széles völgyének (Szent-völgy) északkeleti szélé felett, de Pétervására területén emelkedik. Tszf. magassága 289 m. Dél irányából igen meredek, egyenes hegyoldal, nyugat és észak felől valamivel enyhébb lejtő határolja.

A vár központját egyes feltevések szerint mesterségesen emelt, igen meredek oldalú, kerek domb jelenti, relatív magassága 7–8 m. Egyenes tetejének átmérője 6–6,5 m, közepén egy nagy, mély gödör újkori bolygatásról tanúskodik.

A valamivel magasabb, keskeny hegyhát felől, kelet és északkelet irányából mély, mesterségesen bevágott árok védi, szélessége a várdomb tetejétől mérve 26–27 m, mély-

sege 5–7 m. Az árok tovább folytatódik lefelé az északi és nyugati oldalon és a déli, igen meredek hegyoldalig tart. A nyugati oldalon az árok külső oldalát sánc kíséri. A déli oldalon a meredek hegyoldal miatt sánc, vagy árok nincs. A központi domb nyugati alját egy rövid, belső sánc is védte belső árokkal, hossza kb. 30 m. A vár teljes átmérője kelet-nyugat irányban, az árok külső szélétől mérve, 60 m.

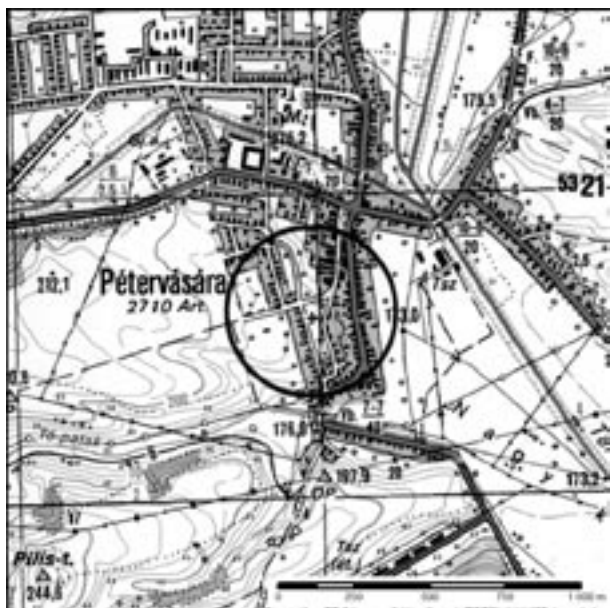
A szakirodalomban nem szerepel. A várat Czenthe Huba erdőkövesdi tanár ismerte fel. 1984-ben az ő kalauzólása mellett tekintette meg e lelőhelyet Szabó J. Győző, majd később Nováki Gyula figyelmét is Czenthe Huba hívta fel erre a várra. Első részletes leírását 2000-ben Nováki Gyula és Baráz Csaba tette közzé, amikor a Nováki Gyula által 1996-ban készített felmérését (41. ábra) is közölték.¹ Legutóbb Feld István említette a hazai mottékról írott áttekintésében, s utalt a földhalomvárként való besorolása kérdéses voltára.²

A vár területéről, a felszínen kevés, 13–14. századi fehér kerámia került elő.

¹ NOVÁKI GY. – BARÁZ CS., 2000. 14, 40. – Itt a várhely Ivád – Remete-tető néven lett közölve.

² FELD I., 2007. 227, 231. 2. kép

42. Pétervására – r. k. templom erődfala

Pétervására község délnyugati részén, a falu fölé magasodó dombon helyezkedik el a Szent Márton tiszteletére szentelt háromhajós, kéttornyú, neogótikus stílusú római katolikus templom. A korai romantikus építészet emlékei közé sorolt ma álló épület 1812–1817-között épült.¹ A templomot korábbi eredetű lőréses kerítőfal övezi.

A templom északkeleti főbejáratával szemben újkori vasrácsos kapu szakítja meg a falat, alatta, a külső oldalon újkori kereszt áll magas talapzaton, körülötte lépcső, illetve beton járószint. A falat az előzőhöz hasonló vasrácsos kapu szakítja meg az északnyugati sarokban is. Ezeken kívül még két kiskaput találunk, egyet a nyugati, egyet a déli oldalon, mindkettőt a templom egy-egy oldalbejáratával szemben. E két kiskaput gótikus kökerettel képezték ki, mindkettő a 19. század eleji templommal egyidős lehet. A mai négy kapu tehát újkori, a fal eredeti kapuját nem ismerjük.

A körítő-fal vastagsága átlag 50 cm, néhol 56 cm, illetve csak 47 cm. Magassága a belső oldalon 2–2,25 m között változik, külső magassága pedig 1,90–2,40 m között. A fal melletti talaj szintje kívül-belül nagyjából azonos, sőt több esetben kívül valamivel magasabb. Ez arra mutat, hogy a fal mindkét oldalán jelentős feltöltéssel kell számolnunk, az eredeti járószintet nem ismerjük.

A falon összesen 12 lőrés találunk. Az északnyugati fal szakaszon négyet, egymástól egyenlő távolságra, a többi falon délnyugati, illetve déli és délkeleti szakaszán, egyenetlenül elosztva. Feltűnő, hogy az északi és keleti fal hosszú szakaszán nincs lőrés. A lőrések azonos típust mutatnak, kisebb méretbeli különbségekkel. Téglalap (néha négyzet) alakú nyílás töri át a falat a belső és külső oldalon egyaránt, a külső oldal felé erősen összeszűkülve. A lőrés szélessége a belső oldalon 46–58 cm, magassága 43–61 cm között változik. A külső, összekeskenyedő nyílás magassága 39–49 cm, szélessége 18–20 cm közötti. A délkeleti falban három lőrés külső része a többiekétől eltérően sokkal kisebb, de ugyancsak szögletes nyílással végződik.

A falat 1995-ben renoválták, de ez csak a fugák javítására szorítkozott és a tetejére kifelé lejtő beton tetőt készítettek, ezzel helyenként 10–20 cm-rel emelték a fal magasságát.

A templom körüli falat először az 1811. évi canonica visitatio említi², de a lőrésekre nem térnek ki. 1854-ben a „régí fal” lőréseit is említik, a helyi hagyomány szerint ide menekült a lakosság a törökök portyázásai elől. A leírás szerint a fal már veszített magasságából, mert a „szokott rovátkoknak” (talán pártázatra célzott az író) nyomai már eltűntek. Első építését az ágyú ismerete előtti korban gyanították, mivel a fal vastagsága oly csekély.³ A lőréseket Gerecse Péter,⁴ majd Pásztor József is említi.⁵

1971-ben a templom körüli tereprendezésnél embercsontok kerültek elő, ezt követően 1972-ben Nagy Árpád, majd Fodor László a körítő-falon kívül a déli és keleti oldalon az újonnan kialakított kocsút helyén összesen 68 sírt tárt fel, a mellékletek szerint a 11–18. század közötti időből, ugyanitt II. András-kori pénz és ékszerek is előkerültek. A körítő-fallal kapcsolatban kutatás nem történt, de Nagy Árpád néhány megfigyelést említ az ásati naplóban. Eszerint a körítő-fal tekintélyes szakaszában Árpád-kori falazatot őrzött meg. A temető használata a fal építése előtti időben kezdődött el, a korábbi templom tájolása jelentősen eltért a mostani templom fekvésétől. A déli falon lévő Nepomuki Szent János szobra körüli résszel kapcsolatban Nagy Árpád megjegyzi, hogy ott befalazott Árpád-kori kapunyílás nyoma van.⁶

2000-ben Nováki Gyula és Baráz Csaba foglalta össze a templomra és az erődfalra vonatkozó adatokat, amikor Nováki Gyula 1996-ban készített felmérését is közzétették (42. ábra),⁷ majd adataik nyomán 2001-ben Tolnai Gergely is foglalkozott az erődfallal.⁸

A Pétervására első, Szent Mártonról nevezett egyházát az 1332–1335. évi pápai tizedjegyzék említi. A templomról a középkori és kora újkori források, mint folyamatosan fennálló épületről emlékeznek meg.⁹ A jelenlegi templom helyén állt előző templom legkorábbi említését 1696-ból ismerjük, amely középkori eredetű lehetett, mert az 1811. évi canonica visitatio szerint egy része gótikus stílusban épült.¹⁰

A fal és a lőrések építésének idejére nincs közelebbi adatunk.

¹ VOIT P., 1978b. 504–506.

² Uo. 505.

³ Parádi séták X. 1854. 52. sz.

⁴ GERECSÉ P., 1906. 374.

⁵ PÁSZTOR J., 1913. 16.

⁶ NAGY Á., 1973b. 84–85. – Nagy Árpád és Fodor László ásati naplója: MNM Adattár I/24/1973; DIV RA 373. – Az ásati fennmaradt dokumentáció hiányos, a rajzok jelenleg ismeretlen helyen kállódnak, ezért a fenti megállapításokat egyelőre fenntartással kell fogadnunk.

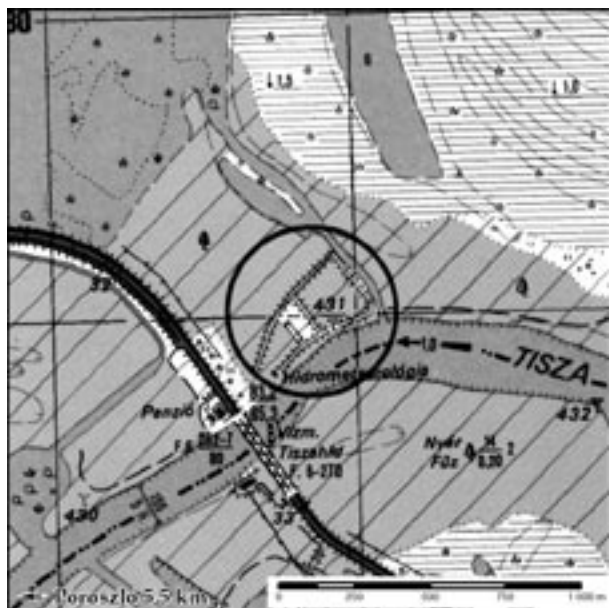
⁷ NOVÁKI GY. – BARÁZ CS., 2000. 21–22, 46.

⁸ TOLNAI G., 2001. 86–88.

⁹ 1437: DL 44184.; Soós I., 1985. 213–215.; Györffy Gy., 1987–1998. III. 124–125.; Mező A., 2003. 267.

¹⁰ VOIT P., 1978b. 504–506.

43. Poroszló – Apon-hát

Poroszló belterületének keleti szélétől keletre 4,5 km-re, közvetlenül a Poroszló – Tiszafüred közötti Tisza-híd mellett északra, a Tisza jobb partján található az Apon-hát nevű lapos kiemelkedés, a közvetlen környék legmagasabb területe.

A közelmúltban az Apon-háton jelentős földmunkákat végeztek, ezért leírását Patay Pál 1976 évi adatai alapján ismertetjük. Az erődítmény hossza 240 m, szélessége 140 m körülínek határozható meg. Relatív magassága az északi oldalon 2 m, a keleti oldalon 1,8 – 3,0 m között ingadozik. A Tisza felé eső keleti és az északi oldala meredek, nyugat felé enyhe lejtő határolja, délfelé pedig az összekeskenyedő rész laposan lejt, teljesen nyitott, a dombnak pereme nincs. Az északi oldalon, – Patay meghatározása szerint, „töltés” – sánc fut végig, mindkét vége röviden bekanyarodik a keleti, illetve nyugati oldalra, utóbbi oldalon kissé hosszabban, folytatása egyik oldalon sincs. Az északi és nyugati oldal alatt árok húzódik, mindkét oldalon középen a legmélyebb.

Az Apon-hát kiemelkedése jelenleg körülkerített magánterület, belső területén nyaraló villa áll. Területe az 1973–1980 között mesterségesen felduzzasztott Tisza-tó víztükréből emelkedik ki. Legkönnyebben a Poroszló–Tiszafüred közötti Tisza-híd jobb parti hídfője felől közelíthető meg.

Először Pesty Frigyes helynévgyűjteménye utal arra, hogy az „Aponyhát a Nagy Tisza jobb partján emelkedett hely, 10 holdnyi előbb szőlős és jó gyümölcsös kert volt, de az 1848–49-ik évi hadjáratban a magyarok által ágyútelepekké alakított, most szántóföld...”¹ Utal a Borovszky-féle megyei monográfia is arra, hogy „az 1849-ik év elején három sánczot hánytak itt, a Tiszavonal védelmére. E sánczokban voltak felállítva a honvédek ágyúi.”²

A területet, mint régészeti lelőhelyet Zoltai Lajos ismerte fel elsőként, 1918–1921 között minden évben felkereste, és leleteket is gyűjtött.³ 1929-ben Sőregi János járt a helyszínen. A Tisza felőli szakadó partban felmérte a kultúrreégeket,

melyről öt metszetrajza tanúskodik. Sőregi 1931-ben sáncárokkal körülvett telepként említi és lépésekkel mérve vázlatos rajzot készített a dombról.⁴

1964 júliusában Szabó János Győző a helyszínt Garam Évával és Dinnyés Istvánnal járta be, bronzkori és vaskori cserepeket említett, kiemelve, hogy a terület végén sánc is van.⁵ Ezután került sor az első ásatásra, Kovács Tibor vezetésével, melynek során a telep keleti sarkán és a keleti oldalon két szelvényt mélyítették le. A telepjelenségeket kísérő leletek egységesen kora vaskoriak (gávai kultúra) voltak, a sáncot is ebből az időszakból feltételezte.⁶

1969-ben és 1971-ben Patay Pál vezetett hosszabb ásatást a területen. A belső terület keleti szélén és a déli végéhez közel nagyobb területeken folyt a kutatás, a telepmaradványok mellett egységesen a késő bronzkori gávai kultúra leletei kerültek elő, ezekkel azonban nem foglalkozunk.⁷ Az erődítés vizsgálatára szolgált az I. és II. számú kutatóárok. Az I. kutatóárokkal az északi oldalon vágta át a „töltést” (a továbbiakban „sánc”) és az előtte húzódó árkot. A sáncnak a jelenlegi felszínen látható belső magassága kb. 1 m, az árok mostani, betöltődött aljától mért magassága 2,15 m. Az ásatás folyamán feltárt árok egyenes, eredeti alja 0,9 m széles, mélysége a sánc mai magasságához viszonyítva 3,15 m, de a külső oldala felé csak 1–1,2 m körüli. A metszetrajz szerint a sánc alatt a környék jelenlegi vízszintes felszínének folytatása zárja le az alatta lévő őskori rétegeket. Alatta a 0,5–0,6 m vastag késő bronzkori réteg egyenletesen tart a sánc előtti árokig, amellyel átvágták. Legalul az őskori telep kora előtti eredeti, 0,3–0,4 m vastag humusz zárja le a sort.

Patay a II. kutatóárokkal a domb nyugati oldalát is átvágta. A külső árok itt is kibontakozott, de sáncnak ezen az oldalon nem volt nyoma. Az Apon-hát felmérését 1969-ben Patay Pál végezte el (43. ábra).⁸

A helyet 1975-ben a Heves megye földrajzi nevei Apó-hát néven is szerepelteti, amely magaslatként régen rakodóterület, és ami a néphagyomány szerint Apor fejedelem birtoka volt.⁹

A sáncsal kapcsolatban Patay Pál ásatása egyértelműen bebizonyította, hogy a korábbi véleményekkel ellentétben a sáncnak az őskori teleppel semmi kapcsolata sincs, annak megszűnte után hosszú idő elteltével emelték. Ennek időpontjára azonban semmi közelebbi adattal sem rendelkezünk. Leginkább középkori eredetét tételezhetjük fel. Poroszló és Tiszafüred között a jelenleg is álló Tisza-híd helye mindig fontos átkelő és vámszedő hely volt, amire Poroszlóval kapcsolatban már a 13–15. század óta vannak adatok,¹⁰ a sáncsal erősített Apon-hát kiemelkedése feltehetően ezzel függött össze.

Adatok utalnak ugyanakkor arra is, hogy az 1849. évi ún. tavaszi hadjárat során használták az Apon-hát sáncait, mivel a magyar honvédsereg a tiszafüredi hadművelleti bázist és a poroszlói Tisza-hídat fontos helyszíneknek tekintette, ahol a tiszai átkelőhely biztosítása megkívánta védőművek, ágyúállások és sáncok kiépítését.¹¹ Ennek figyelembe vételével még az sem zárható ki, hogy csak 1849-ben emelték a sáncokat.

¹ PESTY F., 2005. 180.

² REISZIG E., 1909. 66.

³ ZOLTAI L., 1921. 4.; Sőregi János: Poroszló–Aponhát. 1957. szeptember 13-án kelt feljegyzése. MNM Adattár 299. P. IV.

⁴ Sőregi János jelentése – Lásd a 2. sz. jegyzetben.; Sőregi János a lelőhelyet a *Debreceni Újság* 1931. októberének 3., 4. és 7. számában ismertette

⁵ Szabó János Győző: Jelentés a poroszlói terepbejárásról. MNM Adattár VI. /88/ 1966.

⁶ KOVÁCS T., 1965. 17.

⁷ Patay Pál: Poroszló–Aponhát. MNM Adattár XIX. 256 /1969. és 23. II. 1991.; PATAY P., 1976. 193–201; V. SZABÓ G., 2004. 137–168.

⁸ PATAY P., 1976. 193–201.

⁹ PELLE B., 1970–1988. II. 111.

¹⁰ KOVÁCS B., 1973. 15–30.

¹¹ HERMAN R., 2004. 174–176.

44. Poroszló – Földvár

Poroszló belterületének északkeleti szélén, elkülönülő helyen, a „Felvég” nevű településrész területén található a Földvár nevű terület¹, amely az itt állt egykori erődtámasz emléket őrizte meg. A településről készített legkorábbi fennmaradt, 1777-ik évi térképen² ezen a helyen „Föld Vár” felirat szerepel. Napjainkra itt már lakóépületekkel beépült terület lett, ahol csak egy utcanev (Földvár u.) utal az itt állt várra.

Az egykori sánc előtti külső árok belső széle a legtöbb helyen ma is jól megállapítható. Az árkot többnyire már betöltötték, de nagy vonalakban ez is azonosítható. A várat átszelő fő forgalmi út (Kossuth L. u.) és az erre merőleges mellékutca (Földvár u.) vonalában már vízszintesre feltöltötték a terepet, de a vár északkeleti sarkában egy mellékutca az egykori sánc vonalában ma is hirtelen lejt kelet irányában, így pontosan jelezi a vár szélét. A beépítésekkel párhuzamosan történt tereprendezések és terepfeltöltések az eredeti állapotot jelentősen megváltoztatták, így mára közel sík területté alakították a vár területét.

A vár alakja ovális, csak az északkeleti oldala mutat egyenes vonalat. A vár területének délkeleti és déli oldala a Tisza egykori ártere feletti magaspartra támaszkodik. Átmérője kb. 246 × 210 m. A telekhatárok legtöbb helyen az egykori sánc és árok találkozási vonalát mutatják, és így sok helyen kirajzolják a vár területét.

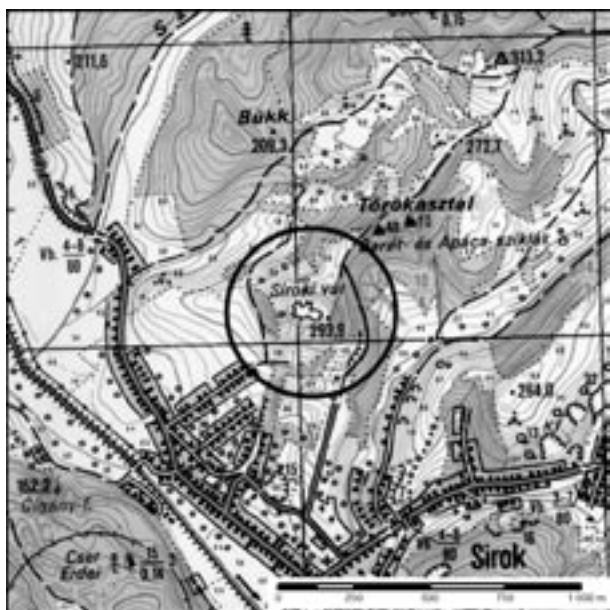
Poroszló „elpusztult” várát Balássy Ferenc,³ a földvár sáncát Bartalos Gyula,⁴ majd Szendrei János és Pásztor József említi,⁵ a község északkeleti szélén.

A várból Szabó J. Győző végzett ásást 1978-ban és 1983-ban. Összesen hat átvágást végzett a teljesen elpusztult sánc helyén. A sánc belső szélén több helyen is előkerült a rekeszes faszerkezet, ennek szélessége 2 m körüli. Erre támaszkodott rá maga a sánc, az egésznek a talpszélessége 11 m. A faszerkezet gerendái részben megégették, elszénesedtek, részben barnára korhadtak. Több esetben teljesen elpusztultak, de a lenyomatuk alapján azonosítani lehetett őket. Ásópapucs, vaskés, rombusz alakú kétélű nyílhegy és hullámvonal díszű cserepek voltak a 120–125 cm mélyen lévő egykori járósínt. Szabó J. Győző a sánc korát a 10. század második felébe helyezte. Az alsó rétegekben neolitikus (szakálhátú típus), rézkori (bádeni-pécelyi kultúra) és kelta kori telep maradványai is voltak.⁶

A várról 1978-ban a székesfehérvári geodéziai főiskola egyik tanára és egy hallgatója szintvonalas felmérést készített. Ez nagy vonalakban tájékoztatást adott a vár területéről, de a pontos kiterjedését nem jelölték be, ami egyes helyeken félrevezető lehetett. Ezért 2000 júniusában – a még látható terepjelenségek alapján – Nováki Gyula a kataszteri térképbe bejelölve mérte fel a vár kiterjedését (44. ábra). Ennek közzétételére, a várra vonatkozó adatokkal még ugyanabban az évben, majd 2003-ban került sor.⁷

A várat Anonymus mint honfoglalás kori várat említi, de nem utal arra, hogy korábbi, vagy a magyarok által létesített vár volt-e.⁸ Poroszló a Sártiván-Vecse nemzetség Poroszlai ágának volt a birtoka, ahol a nemzetség monostora is állt. Utóbbira 1219-től vannak adataink, feltehetően a török időkben pusztult el.⁹ Poroszlóra a 13–14. századból sok egykorú adatot ismerünk. A királyok itt többször megfordultak és okleveleket is kiadtak. Fontos átkelő- és vámszedő hely volt az Eger völgyéből Debrecen felé vezető úton. Később a várat külön nem említik, de 1248-ban IV. Béla király a szárazföldi és vízi vám egyharmadát és Poroszló felső részén egy udvarhelyet az egri káptalannak adja.¹⁰ Utóbbi adatot a földvárra vonatkoztathatjuk, mert Poroszló északkeleti végét, ahol a földvár is van, ma is Felvégnek nevezik. A vám 1289-ben a béli (Borsod m.) ciszteri apátságé. 1346-ban Miklós pécsi püspök és rokonai kapják Poroszlót királyi adományként.¹¹ Az adomány 1347. évi megerősítése szól arról, hogy a birtok az örökösök nélkül elhunyt [Sártiván-Vecse nembeli] Poroszlói Gyula comes egykori birtokaként szállt I. Károly királyra.¹²

46. Sirok – vár

A községtől északra emelkedő, 296 m tszf. magas, nagyrészt kopár riolittufa sziklacsúcson emelkednek a Mátra-vidék egyik leglátványosabb és leghosszabb életű hegyvárának 1965 és 1972 között, majd 2003-ban ásatásokkal vizsgált, de egy jelentősebb műemléki helyreállításra máig váró romjai.

Az erősség két, egymástól markánsan elváló részre tagolódik: a hegy legmagasabb keleti sziklatömbjét elfoglaló, s annak megfelelően szabálytalan, kissé nyújtott, nyugat felé elkeskenyedő alaprajzú – mintegy 50×30 m-es kiterjedésű – felsővárra és az nyugati, a mintegy 10 méterrel alacsonyabb pihenőn elhelyezkedő, hasonló méretű alsóvárra. Maga a nyugat felől csak egy sziklába vágott folyosón keresztül megközelíthető felsővár három, kelet felől lépcsőzetesen ereszkedő felületből áll. A legmagasabb terület déli részén egy lakóépület déli és keleti külső falai állnak jelentősebb magasságban, nyílás(ok) részleteivel, másutt az egységes jelleget mutató külső várfalak átlagos magassága csupán 2 m. A falak által övezett területen – leszámítva néhány falcsonkot – ma csak egy építmény részletei láthatóak: déli várfal közepe előtt egy középpilléres, fiókos dongaboltozatos építmény romjai. Ide érkezik a felsővár tömbjében kialakított sziklajáratok egyikének felvezető lépcsője, egy másik, ugyancsak sziklába vágott, öt nyúlványra tagolódó pincetér-együttes lejárata északkeleten nyílik.

Az ugyancsak a terephez alkalmazkodó, szabálytalan alaprajzú alsóvár egy-egy délnyugati és egy északkeleti ötszögű, ágyúlórészekkel áttört falú bástyából és a közöttük elhelyezkedő, keleti homlokfalában az egykori bejárati kaput magába foglaló „félbástyából” áll, az északkeleti bástya keleti oldalán egy további, már a sziklából kifaragott, de erősen lekopott, gyalogkapuként értelmezhető védőművel. A déli fal mellett egy sziklába mélyített nagyméretű, egykor hevederívekkel tagolt tér (istálló) maradványai találhatók, előtte kút. A külső oldalon, főleg északon figyelhető meg további, sziklába vágott erődítésnyomok, árkok, palánszervezet maradványai (46. ábra).

A környék felett uralkodó vár már korán felkeltette az országleíró és helytörténeti kutatás figyelmét, így Vályi Andrásnak és Rómer Flórisnak köszönhetjük a „külső kapu felett” volt s ma már nem létező egykori felirat megörökítését, mely Országh Kristóf 1562. évi itteni építkezéseinek írásos bizonyítéka.¹ A későbbi irodalomból Vargha Tivadar 1911. évi leírása² és Pásztor József 1933-ban megjelent megyei várkönyve,³ majd Gerő László 1955. évi összefoglalása⁴ emelendő ki. A középkori történeti adatokat később Fügedi Erik, Engel Pál és Györffy György gyűjtötték össze.⁵ Az első régészeti ásatásokat 1965 és 1972 között Kovács Béla vezette, ekkor a felsővár sziklajáraitának és a külső árokrendszernek a kitisztítása mellett sor került az alsóvár teljes, a szikla alkotta járószintig terjedő feltárására. E kutatásokról az ásató csupán két, szövegében nagyrészt megegyező összefoglalásban számolt be,⁶ ahol ugyan az írásos forrásokat is ismertetette, dokumentációs- és leletanyagot azonban nem tett közzé. Ezt követően 2003-ban Fülöp András végzett szondázó ásatást a felsővár számos pontján és az alsóvár északkeleti bástyájának előterében. Munkájáról részletes, dokumentált jelentést tett közzé, melyben az eddigi kutatás eredményeinek kritikus értékelése mellett függelékben közölte a vár 1687. évi inventáriumát is.⁷

A várat az írott források szerint valószínűleg az Aba-nemzetség Borh-Bodon-ága emeltette 1320 előtt, ekkor a hűtlen Bodon fia Demetertől és Verpeléti Nagy Leustáktól Károly Róbert hívei foglalták el. Ettől kezdve kisebb megszakítással királyi vár, majd 1372-ben az általa itt végeztetett építési munkák fejében várnagya, Domoszlai Miklós kapta zálogba. Tőle 1388-ban Tari László váltotta ki, aki 1389-ben királyi adományt szerzett rá.⁸ Az utolsó Tari, György halála (1472) után a Kompoltiak, majd 1522-től az Országhok birtokolták. Országh Kristóf halála (1567) után enyingi Török Ferenc szerezte meg, később a Nyáriak örökölték. A török 1596-ban ellenállás nélkül foglalta el, s kisebb harcok után adta fel 1687-ben. Katonai szerepe a Rákóczi-szabadságharc után szűnt meg, birtokosai ezt követően sorsára hagyták.⁹

Ismereteink mai fokán csupán nagy valószínűséggel feltételezhető, hogy a 13. századi siroki vár kiterjedése megegyezett a mai felsőváréval. Az egyes részletek vonatkozásában ugyanakkor ma még csak annyi állítható, hogy a mai várfalak legkésőbb a 14–15. századból származnak, s ez vonatkozik a felsővár délkeleti részén csak részlegesen feltárt, több periódusú, téglalap alaprajzú (lakó-) épületszárny legkorábbi formájára is.¹⁰ Az itt keresett lakótorony és a déli fal közepén sejtett kerek „védőtorony” léte egyelőre nem bizonyítható, ahogy nem tűnik megalapozottnak a már az alsóvárhoz sorolható, sziklából kivált „gyalogkapu” esetében egy, a 13. századnál korábbi építési idő feltételezése sem.¹¹ További ásatások szükségesek az északi várfal belső oldalán állt épületek elrendezésének és időrendjének, továbbá a felsővár nyugati részének értelmezéséhez is.¹²

A felsővárba itt vezető folyosót minden bizonnyal még a középkorban alakították ki, míg az itteni további sziklaváratok nagy valószínűséggel már az alsóvár 1562. évi kiépí-

téséhez köthetők, s kora újkorinak tekinthető így a déli fal mellett álló boltozatos épület is.¹³ Az Országgh Kristóf által 1562-ben, részben elbontott román kori falusi templom(ok) köveiből emeltetett ágyúbástyák s így a várkapu rendszerre nagyrészt tisztázható volt. Ugyanakkor valószínű, hogy nagyrészt már a török hódoltság korához kell kötnünk a belsőben feltárt gazdasági épületeket és építményeket, sőt az északi erődítések jelentős részét is.¹⁴

¹ Kovács B., 1978. 556.; Fülöp A., 2004. 139.

² VARGHA T., 1911.

³ PÁSZTOR J., 1933. 45–49, 100.

⁴ GERŐ L. 1955., 199–203.; D. MATUZ, E. – NOVÁKI, GY. 2002. 12, 96 (Abb. 20.)

⁵ FÜGEDI E., 1977. 188.; ENGEL P., 1977. 149–150.; ENGEL P., 1996. I. 411.; GYÖRFFY Gy., 1987–1998. III. 131.

⁶ KOVÁCS B., 1975.; KOVÁCS B., 1978.

⁷ FÜLÖP A., 2004.

⁸ GYÖRFFY Gy., 1987–1998. III. 131.; ENGEL P., 1996. I. 411.; FÜLÖP A., 2004. 138.

⁹ KOVÁCS B., 1978. 556.; FÜLÖP A., 2004. 138–140. – 1506-ban a Csetniekiek is igényt tartottak a várbirtokra, de a jelek szerint annak birtokába sohasem jutottak, DL 95460.

¹⁰ FÜLÖP A., 2004. 142.

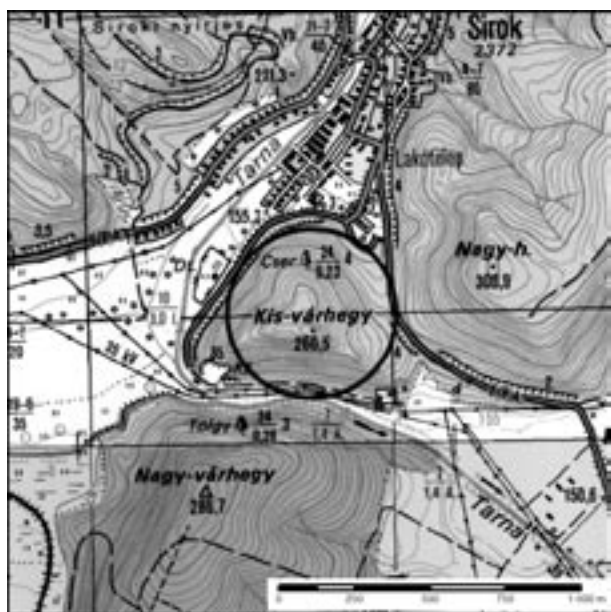
¹¹ KOVÁCS B., 1975. 252–253. – E megállapítások kritikája: FÜLÖP A., 2004. 140–141.

¹² FÜLÖP A., 2004. 144–145.

¹³ FÜLÖP A., 2004. 145.

¹⁴ FÜLÖP A., 2004. 145–148.

47. Sirok – Kis-Várhegy

A Kis-Várhegy közvetlenül Sirok község déli vége felett emelkedik. Déli aljában a Tarna-patak folyik, a túloldalon a Nagy-Várhegy kezdődik, keleti oldalával szemben pedig a Nagy-hegy. A községtől siroki középkori várrom északra, 2 km-re van.

A Kis-Várhegy legmagasabb részét a kelet-nyugat irányú, lapos gerinc képezi, a csúcs (tszf. 266,5 m) ennek keleti végében van. E gerincen két sáncárok-féle található. Az egyik a csúcstól nyugatra, 45 méterre mélyed a földbe, átvágva a gerincet. Hossza 15, szélessége 8, mélysége 2,5 m. A csúcs felé eső oldalán alacsony sánc is van. Feltűnő, hogy az árok mindkét vége befejezetlennek tűnik, a hegy oldalában nem folytatódik. A sánc elhelyezkedése szerint a csúcs felé eső rész védelmére készült. E területen más erődítésnyomot nem látni, a gerincen nincs határozott perem sem, az egész terület kissé domború. Az árokkal védett terület hossza kb. 50, szélessége 10–15 m körüli.

Ettől az ároktól tovább nyugatra a gerincen 90 méterre újabb, az előzőhöz hasonló árok van, amely ugyancsak átvágja a gerincet. Hossza 15, szélessége 8,5, mélysége 2 m. Az árok szélétől nyugat felé már a hegy természetes lejtője következik.

Az árok déli vége befejezettnek tűnik, de az északi vége itt sincs befejezve.

E két árok kora, rendeltetése és befejezetlenségének oka ismeretlen. Jellemük alapján leginkább a középkori eredet tekinthető fel. Itt talált leletről nincs tudomásunk.

A Kis-Várhegy nyugati, északi és keleti oldalában, a csúcs alatt 20–25 méterrel alacsonyabb szinten egy terasz (egykor árok) húzódik. Első pillanatra útnak tűnik, az 1:10000-es térkép annak is jelöli. Nagyjából a 240 méteres szintvonalon halad, csak a keleti oldalon vonul lejjebb kb. 10 méterrel. Jelenlegi alakjában átlag 4,5 m széles terasz. Külső oldalán 7 méteres lejtő után, vele párhuzamosan újabb terasz van, de ez csak 1,5 m széles. Ez alatt már a hegy természetes lejtője következik. A két terasz mindkét vége a hegy déli, igen meredek oldalát elérve, határozott befejezés nélkül, lassan elmosódva végződik. A terasz (betemetett sánc) teljes hossza 470 m. Az általa befogott terület átmérője kelet-nyugat irányban kb. 200 m. A belső területen nem látszik földmunkának nyoma.

Sirok mellett a Kis- és Nagy-Várhegy, valamint a „Liszkóvár” többször szerepel az irodalomban. Gerecse Péter gyűjtéményes munkájában „Liszkóvár” szerepel, amelynek lerombolását – nem részletezett adata szerint – 1471-ben rendelték el.¹ Pásztor József mindhárom „várat” említi, sőt a Kis- és Nagy-Várhegy alapján „kettős vagy ikervár”-ról beszél, a helyszínen azonban nem járt.² Dénes József a Kis-Várhegyet járta be és a csúcson a be nem fejezett árkokat figyelte meg.³ Legutóbb 1995-ben foglalták össze a várra vonatkozó adatokat, ahol egyúttal Nováki Gyula 1993. évi felmérését (47. ábra) is közzétették.⁴

Történeti forrás e „várakkal” kapcsolatban nem ismeretes. A Kis-Várhegy északkeleti sáncrész mellett több helyen jellegtelen cserepeket találtunk az őskorból, valamint égett paticsokat és földet. A sáncvár eredete, magas fekvése és nagy kiterjedése alapján leginkább a késő bronzkorba valószínűsíthető.

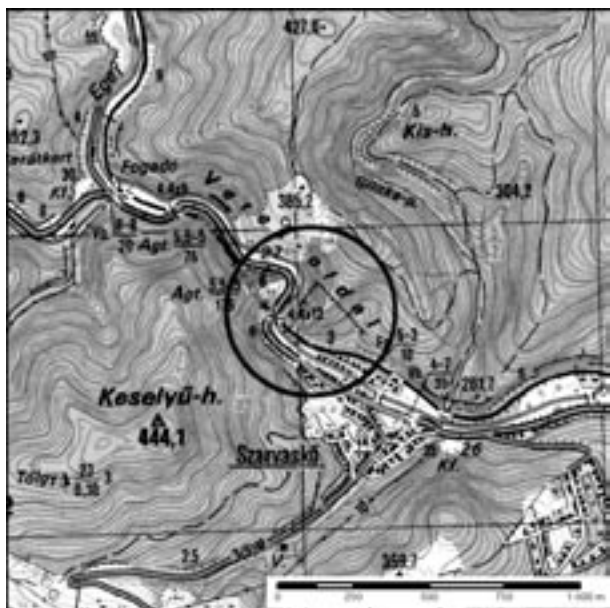
¹ GERECE P., 1906. 374.

² PÁSZTOR J., 1911. 8. sz., PÁSZTOR J., 1913. 15.; PÁSZTOR J., 1933. 99–104.

³ DÉNES J., 1984.

⁴ DÉNES J. – NOVÁKI GY., 1995. 19–21. D. MATUZ, E. – NOVÁKI, GY., 2002. 12, 96 (Abb. 20.).

48. Szarvaskő – vár

A vár közvetlenül Szarvaskő község felett északra magasodik, függőleges oldalú sziklás gerincen, a Tardos-bérc délnyugati ormán (Vár-bérc). A gerinc teteje a végén alig 2–3 m széles. Egyik hosszanti oldalát, dél és délkelet felől, függőleges sziklaletörés határolja. Másik oldala, észak és északnyugat felé meredeken lejt pár métert és csak ezután következik a függőleges sziklaletörés. A jelek szerint ezt az utóbbi, építkezésre kevésbé alkalmas sávot is a vár védelmébe vonták. Tovább, északkelet felé a gerinc teteje kb. 15 méterre kiszélesedik, amihez az északnyugati oldalon még kb. 10 méteres sávot használtak fel a vár területéhez. Ezután, északkelet felé, közel függőleges, természetes sziklafal zárja le a belső várat.

Az így körülhatárolható belső vár hossza 68, szélessége (a felhasznált meredek oldallal együtt) a délnyugati végénél kb. 14 m, az északkeleti végénél kb. 26 m. A mai felszín fölé már nem emelkedik fal, de kívülről még jelentős falmaradványok láthatók az oldalban, a délkeleti kiszélesedő végének szélén. A délnyugati csúcson egy kis falcsonk jelzi a vár végét. Az északnyugati, erősen lejtő belső terület szélén, a függőleges sziklaletörés felett, ma már földdel betemetődött falmaradvány látható. Nagyjából ebben a vonalban, de már a nagy várároknál ismét egy falmaradvány húzódik. A vár északkeleti végét a várárok hatalmas sziklafala egyértelműen mutatja, kevés falmaradvány zárja le itt is a belső várat.

Külön kell említeni a délkeleti oldalon a gömbölyített belső sarkokkal kiképzett, négyzet alaprajzú épületet (torony? ciszterna?), melynek alapozása legalább 10 m, vagy ennél is több méter mélyen a függőleges sziklafal rései közé nyúlik. Pontos méretet a nehéz, veszélyes megközelítése miatt nem lehetett felvenni. Az épület belső oldalainak hossza kb. 4–4,5 m. Felső, lepusztult része a belső vár többi részénél 2–3 méterrel lejjebb van. A délkeleti oldal hosszan elnyúló falmaradványa a felszíni jelek szerint ehhez az épülethez csatlakozik.

A belső várat északkelet felé, a hegygerinc folytatásától a már említett, közel függőleges sziklafal választotta el, aljában árokkal, amelyet a belső vár alatt 12–13 méterrel alacsonyabb szinten vágtak a sziklába. Az árok külső oldala is sziklafal, függőleges, ennek magassága 4–5 m. Az árok szélessége 11 m. Mindkét vége a meredek hegyoldalban végződik, északnyugati vége után természetes sziklafal fut le a meredek oldalban.

A várárkon túl elővár következik, amelyet még egy újabb árok védett a hegygerinc folytatása felől. E két árok pontosan jelzi az elővár hosszát, amely 27–33 m között váltakozik. Az elővár szélességére azonban nincs pontos mérésünk. Délkeleti oldalán egy éles perem ugyan úgyan látszik, de alatta kb. 2 méterrel alacsonyabban egy bizonytalan körvonalú, mesterséges terasz is van. Az elővár északnyugati szélét a mai terepen nem lehet közelebről meghatározni. Így az elővár szélessége nagy vonalakban 30 m körülnek mondható.

A külső árok szélessége 25 m, hossza kb. 35–40 m, mélysége 4 m körüli. Ezután már a hegygerinc folytatása következik, amely innen lassan emelkedik

Szarvaskő várának gazdag irodalmából nem a teljesség igényével idézünk. Balássy Ferenc 1868-ban foglalta össze a vár történetét.¹ Csánki Dezső egy 1438. évi adatot közölt.² A várról írt Bartalos Gyula,³ Tagányi Károly a vár 15. századi gazdálkodását ismertette.⁴ A vár történetét ezután Reiszig Ede foglalta össze.⁵ Pásztor József a történeti adatokon túl még álló falakat említ, egy ajtó- és két ablaknyílást, de egyúttal az utolsó várfal ledőlését is említi.⁶ Gerő László első vártörténeti monográfiájában a vár története jelentős helyet kap, de magából a várból csak csekély falmaradványokat említ,⁷ akárcsak két másik összefoglaló jellegű munka.⁸ A megyei műemléki topográfiában Kozák Károly a történeti adatok mellett magáról a várról is részletes ismertetést ad.⁹ Fügedi Erik 13–14. századi,¹⁰ Engel Pál 14. századi okleveles adatokat közöl róla.¹¹ Györffy György a vár alatti falu (középkori nevén: Váralja – *Subcastro*) 14. századi adatait sorolja fel. Azt az adatot, miszerint a király 1248-ban Lampertus egri érsek részére, Füzerköre, vagy Kerekköre kiadott várépítési engedélyt Szarvaskő várával hozza összefüggésbe.¹² E feltevése utólag tévesnek bizonyult.¹³ Sugár István több alkalommal is foglalkozott a várral, elsősorban annak törökkori történetét foglalta össze.¹⁴ Részletes leírását legutóbb 2000-ben Nováki Gyula és Baráz Csaba tette közzé, amikor a Nováki Gyula által 1993-ban készített felmérését (48. ábra) is közölték.¹⁵

A vár mindig az egri püspök birtokát képezte. Első említését 1295-ből ismerjük, amikor szerepeltetik Bátor falu határjárásában – még név nélkül – az egri püspök várát.¹⁶ Építtetője valószínűleg Lampert egri püspök (1242–1275) lehetett.¹⁷ A 14–16. századból több adatunk van a várról, amely az egri püspökség itteni váruradalmának a központja volt. Zsigmond király hívei 1403–1404-ben ostrommal foglalták el a lázadó Ludányi Tamás püspök várát.¹⁸ Az elfoglalt várat azonban Zsigmond még 1420-ban sem adta vissza a püspöknek.¹⁹ A várból végzett jelentős építkezésekről Bakócz Tamás

egri püspök (1493–1497) számadáskönyvei tudósítanak. A számadások a várban kőből falazott kapuról és az előtte lévő két láncal működtetett hídról, vízgyűjtőről, a füstölőnél lévő toronyról, kápolna melletti malomról szólnak. 1527-ben a Szapolyai pártján álló Erdődy Simon püspök testvére, Erdődy Péter várnagy más János párti hívekkel együtt csaknem fél évig tartotta magát a szarvaskői várban, amelyet Ferdinánd csapatai azután 1528 tavaszán rövid ideig tartó ostrom után elfoglaltak.²⁰

Az 1557–1558. évi vizsgálat a vár viszonylagos elhanyagoltságát állapította meg. 1558. és 1564. évi leltárai csak töredékes módon írják le a várat, amelynek két kapuja volt: a külső és a belső vagy nagy kapu; a kapu előtti felvonóhidat két láncal mozgatták. Említik a várban a felső házat, a börtön előtti két házat, a kapu és a pince feletti házat, a sáfárházat, a sütőházat és a konyhát is. A várhoz két pince, az alsó és a felső pince is tartozott. 1577-ben már királyi kezelésben van, de romos állapotban. Ezért utasítja Rudolf király 1582-ben a Szepesi Kamarát kijavítására, és így került sor arra, hogy 1583-ban Cristoforo della Stella vezetésével építési munkákat végeznek a váron.²¹

1596–1687 között török kézen volt, Eger közvetlen védelmi övezetében, mint annak északi előváráként funkcionált. 1630-ban a vár közelében portyázó magyar csapatok 16 szarvaskői török katonát ejtettek foglyul. 1687 nyarán mielőtt a szövetséges keresztény csapatok teljes blokádnál vették volna Egert, a törökök elhagyták a várat és Egerbe vonultak vissza. Az 1687. október 8-án készített kamarai összeírás a várat nagyjából romosnak és elpusztultnak találta, és szegényes volt felszerelése is. Ugyanakkor a vár falai között 21 fából összeácsolt kis helyiséget is összeírtak, amelyekben a török őrség lakott. A törökök a pincét istállónak használták, a kápolnát pedig mecsetté alakították át.²²

A visszafoglalás után ismét az egri püspöké lett, ekkorra azonban – a karbantartás hiánya miatt – már rossz állapotú volt. Utolsó lakója Telekessy István egri püspök volt 1710–1715 között. Telekessy halála (1715) után néhány évvel még kisebb javításokat végeztek a váron, és még 1735-ban is lakható volt, de a 18. század vége felé már romos.²³

²⁰ BALÁSSY F., 1868. 476–478.

²¹ CSÁNKI D., 1890. 58.

²² BARTALOS GY., 1901. 44. sz.; BARTALOS GY., 1909. 439.

²³ TAGÁNYI K., 1895. 211–215.

²⁴ REISZIG E., 1909. 74–75.

²⁵ PÁSZTOR J., 1911. 5. sz.; PÁSZTOR J., 1933. 50, 54.

²⁶ GERŐ L., 1955. 193, 347, 352.

²⁷ VK. I (1975.) 139–140.; KISS G., 1984. 246–248.

²⁸ KOZÁK K., 1978c. 568–570. – ugyanitt lásd Voit Pál adatait is: VOIT P., 1978g. 563.

²⁹ FÜGEDI E., 1977. 196.

³⁰ ENGEL P., 1977. 154.; ENGEL P., 1996. 422.

³¹ GYÖRFFY GY., 1987–1998. III. 107, 143.

³² Az 1248. évi oklevélben említett erősség maradványait Cserépfalutól északra kb. 6 km-re, a Hór-völgy fölé magasodó Füzerkő sziklacsúcsától kb. 300 méterre sikerült azonosítani 2000 májusában. NOVÁKI GY. – SÁRKÖZY S. – FELD I., 2007. 27–29, 202.

³³ SUGÁR I., 1985. 289–291.; SUGÁR I., 1987a. 42–43.; SUGÁR I., 1992. 25–27.

³⁴ NOVÁKI GY. – BARÁZ CS., 2000. 15–17, 42.

³⁵ ÁUO. X. 201.; FÜGEDI E., 1977. 196.; GYÖRFFY GY., 1987–1998. III. 71.

³⁶ KOZÁK K., 1978c. 568.

³⁷ CD. X/4. 387.; ENGEL P., 1996. 422.

³⁸ ZsO. VII. 1678.

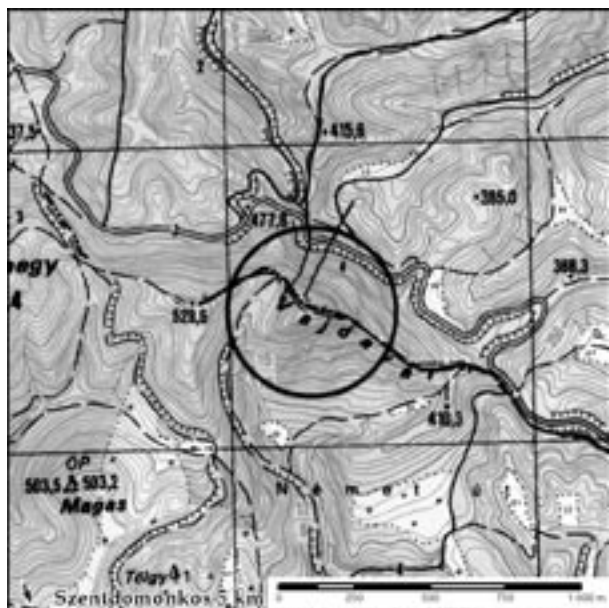
³⁹ KOZÁK K., 1978c. 568.

⁴⁰ GERŐ L., 1955. 193, 347, 352.; GERŐ L., 1975. 319.; SUGÁR I., 1992. 25–26.

⁴¹ SUGÁR I., 1985. 290.; SUGÁR I., 1987a. 43.; SUGÁR I., 1992. 26.

⁴² KOZÁK K., 1978c. 569.

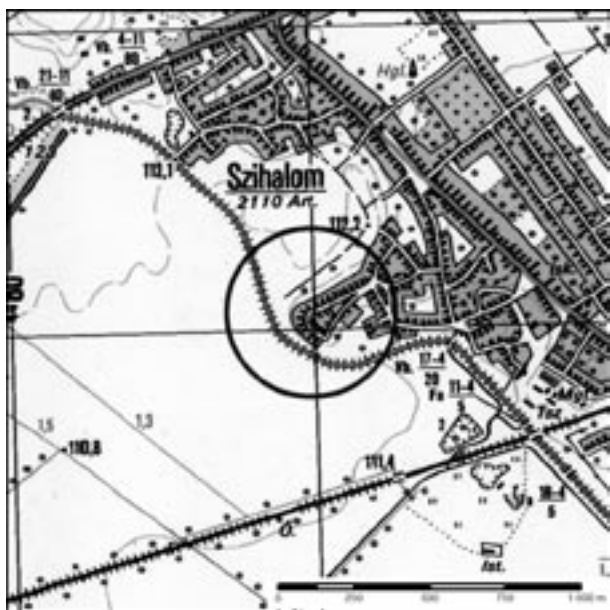
49. Szentdomonkos – Vajdavár

A Heves és Borsod–Abaúj–Zemplén megye határán található 529 tszf. magasságú Vajdavár hegyén található erődítmény leírása és felmérése megjelent a borsodi vártopográfia kötetében.¹

¹ NOVÁKI GY. – SÁRKÖZY S. – FELD I., 2007. 24–25, 199. (Borsodnádásd – Vajdavár szócikk alatt)

50. Szihalom – Földvár (Árpád-vár)

Szihalom község délnyugati szélén, egykor mocsaras környezetbe kiugró keskeny nyúlvány végén van a Földvár (vagy Árpád-vár), a Bem-utcában. A nyúlvány a vége felé kissé kiemelkedik. Házakkal körülvett téren áll egy feltehetően mesterséges domb, alap átmérője 22–23 m, magassága alig több mint 2 m. Gondozott, füves terület, a domb legmagasabb részén kőkereszt áll feszülettel.¹ Nyugati oldalán szélesen szétáruló kőlépcső vezet fel.

A domb a 19. század második felétől gyakran lett bolygatva, ezért ma már bizonyára nem az eredeti alakjában áll. Körülötte, a házak kertjének végében az északi, nyugati és déli oldalon a nyúlvány természetes széle jelzi az egykori őskori telep és a feltételezett középkori vár területét.

A területhez vezető Bem-utca a halom előtt kb. 50–60 m-re alig észrevehetően feldomborodik. Feltételezhető, hogy ott sánc volt, amely az egyetlen, kelet felől odavezető bejáratot védhette, de az út és a házak, kertek kialakítása miatt ennek ma nincsen nyoma a felszínen.

Az így körülhatárolható egykori őskori telep és középkori vár átmérője kb. 110 m, illetve 85 m, területe kb. 0,83 ha.

Szihalom a legtöbbször említett és megkutatott várak közé tartozik. Mivel azonban a kutatások még a 19. században folytak, a régészettudomány akkori gyakorlatának megfelelően ezekről nem készült pontos leírás és dokumentáció, ezért a sok adat ellenére máig sem tisztázott minden tekintetben a lelőhely eredeti rendeltetése és időrendje.

1851-ből ismerjük az első, rövid leírását, amikor már emberi csontvázakat, cserepeket és „emberi kezekkel hányt földvár alakú kis domb”-ot említenek.² 1864-ben hasonlóan írnak róla és Anonymus ide vonatkozó adatával hozzák kapcsolatba.³

1868-ban a halom északi oldalán egy melléképületben oszlopot akartak leásni s eközben egy gyermekcsontvázat találtak, két darab ezüst karpereccel. Foltíny János, mint

akkori szihalmi plébános, ugyanitt tovább ásott és újabb csontvázra bukkant. Ezzel indult meg a halom és közvetlen környékének kutatása. Foltíny a halomtól keletre fekvő házak udvarán talált sok sírt, „kevés melléklettel”, de megemlíti szarvasagancs darabokat, csontkést és durva edénytöredékeket is. Mint írja, a temető a halomtól 30–40 méterre kezdődik, északi és keleti irányba terjed, többnyire a mai falu házai állnak felette. Ezután a „Földvár” feltárásába kezdett. A déli oldalát észak felé haladva az érintetlen talajig átvágta, feltárta a halomnak közel egyharmadát és az így kapott metaszemben 15–20, sűrűn egymás alatt húzódó hamu- és földréteget állapított meg, összesen 12 láb (kb. 3,80 m) vastagságban. Ezekből állatcsontok, cserepek, tűzhelyek, agyagkúpok, csont- és kőszekők, agyag állatszobrocskák, orsók stb. kerültek elő. A halom legalján kőles, dinnye és uborka magvakat is talált. Felismerte, hogy a rétegek „régie népek” hosszantartó ittlakásának, folytonos tüzelésének következtében rakódtak egymásra. A halomban délről északra haladva feltűnt Foltínynek, hogy a csontszekők elmaradtak és rozsdás vasdarabok, majd egy szép aranylelet is előkerült: két darab hatsoros karikagyűrű és hat nyakék-részlet, valamint két öntőminta homokkőből, melyeken „véső” alakja van. Ugyanakkor a halomtól „párszáz lépésnyire” a vasútvonal építése közben csontvázas sírokat találtak. Ezeket is részletesen leírta, de itt csak néhány leletet emelünk ki, amelyek az embercsontok mellett voltak: bronz- és vassarkantyú, vas nyílhegy, vasszabla, apró bronztárgyak, lócsontok.⁴

Foltíny a halomban talált leleteket őskoriaknak tartotta. Ettől eltért Ipolyi Arnold véleménye, aki az ásítás leleteivel behatóan foglalkozott. A halom rétegeiben magyar telep maradványait látta és az ő munkájuk eredményének tartotta a halom körüli sáncot is. Anonymus és 11. századi okleveles adatok alapján arra következtetett, hogy Szihalom az Árpádok birtokát képezte, de a 11. század közepe táján már a százdi apátságé, később pedig az egri püspöké lett.⁵

Ezután módszeres ásásra már nem került sor, de a lelőhely gyakran szerepelt az irodalomban. Ez idő tájt helyezte védelem alá egy megyei rendelet az egész halmot.⁶ 1871-ben Kandra Kabos Árpád-kori, erődített királyi majorként ismerteti,⁷ majd 1876-ban ismét foglalkozik vele, és ekkor említi meg, hogy az ásáson maga is jelen volt. A leletek egy része a Nemzeti Múzeumba, jelentékenyebb hányada azonban az egri „lyceum” régiséggyűjteményébe került.⁸ Rómer Flóris is beveszi összefoglaló könyvébe, mint „pogányvárat” és a leleteket is ismerteti.⁹ Szendrei János 1883. évi munkájában Ipolyi véleményével szemben a leleteket és magát a lelőhelyet őskorinak tartja és szerinte, ha Árpád sátra (amelyet Anonymus említ) állt is itt, ez a halom akkor már régen megvolt. A magyaroktól csak azokat a leleteket származtatja, amelyek a halomtól távolabb, a vasútvonal építéskor kerültek elő.¹⁰ Néhány lelet felsorolását találjuk Szendrei egy későbbi munkájában.¹¹ 1888-ban ugyancsak Szendrei említi, hogy Foltíny Szihalmon „egy halomban” a besenyők sírjait találta, a mellékletek között apró bronzcsatok voltak és kis bronz nyilakat is említi. Nem világos, vajon

Foltínynak régi kutatásaira kell-e ezeket érteni, vagy talán újabb leletek kerültek elő.¹² Az 1868. évi ásatás leletei közül Hampel József bronzöntő formák rajzait közli és néhány leletet is felsorol.¹³

Az 1868. évi ásatás után a halom erősen megbolygatva magára maradt, a falu népe kezdte elhordani vályogvetéshez, tapasztáshoz. A jóérzésűek azonban ezt nem nézhették tétlenül, és mint a magyar történelemnek emlékhelyét azal kívánták megvédeni a további pusztulástól, hogy a falu kálváriájának közeléből egy 1848-ban készített kőkeresztet áthoztak ide és azt felújítva 1885-ben ünnepélyes külsőségek között a domb tetején felállították. Ez alkalommal a dombot körülárkolták, feljártához kaput helyeztek el.¹⁴ Feltételezhetjük, hogy magát a dombot is rendezték, azért az ma már bizonyára nem az eredeti alakját mutatja.

A továbbiakban hosszú ideig a Földvárnak (vagy Árpád-várnak) csak említéseivel, illetve igen rövid leírásaival találkozunk, de valamennyi a régi eredményeken alapul, újabb kutatás nélkül.¹⁵ Mindössze egyetlen helyszíni megfigyelésről tudunk. 1955-ben a halom közelében, de még a sáncon belüli területen, a Bem apó utca 39. sz. telken találtak egy mellékletek nélküli csontvázat. Galván Károly szállt ki a helyszínre, de már csak egy koponyát tudott bevinni az egri múzeumba. Feljegyezte viszont, hogy korábban ugyanezen utca 20. és 41. sz. telkén is (ugyancsak a sáncon belül) találtak már csontvázakat,¹⁶ ami megegyezik Foltíny megállapításával.

A régi ásatás leletanyagával az elmúlt évtizedekben többen is foglalkoztak, és ezek révén tudjuk ma már e lelőhely különböző korszakait megkülönböztetni. Az őskori leletek korának első meghatározása Tompa Ferencről származik, aki a bronzkor első felébe, az általa megkülönböztetett B és C periódusba sorolta ezeket.¹⁷ Időrendben ezzel megegyezik, illetve ezt tovább finomítja 1963-ban Kemenczei Tibor megállapítása, miszerint a hatvani, füzesabonyi és késői füzesabonyi kultúra követte egymást ezen a lelőhelyen és az még a halomsíros kultúra idején is fennállt.¹⁸ A hatvani kultúrával kapcsolatban Kalicz Nándor kiemeli, hogy a nagyobb, nyílt telep egy kis részét védték az árokkal,¹⁹ de említi a füzesabonyi kultúra leleteit is.²⁰ Ugyanezen kultúra itt előkerült kis agyag állatszobrocskáinak egy részével Makkay János foglalkozott, melyek közül különösen egy kettős lófigurát emel ki, a hátukon egy nagy kosárral.²¹ A füzesabonyi kultúra leletei közül néhányat Bóna István is említi, a telepet e kultúra B és C periódusába sorolja és ő is kiemeli erősített jellegét, mellette a nagy nyílt teleppel.²² A bronzleletek közül Kemenczei Tibor egy fejszét,²³ és két lándzsát a hatvani kultúra hagyatékaként közöl,²⁴ de e két utóbbit, hosszan élő formák lévén, Bóna István a füzesabonyi kultúra leletei között említi.²⁵

A leletek másik csoportját a 10–11. századiak jelentik. Azok a sírok, amelyeket Foltíny a halomtól „párszáz lépésnyire”, a vasút vonal építésekor figyelt meg, területileg nem hozhatók összefüggésbe a földvárval, ezért ezeket most figyelmen kívül hagyjuk. Egy másik temető azonban a földvár területére esik. A halom északi oldalán egy „melléképületben” került elő a már említett gyermek sír két karpereccel, ugyanitt Foltíny is talált egy további sírt. Pontos helyüket nem ismerjük, a leírás szerint a halomhoz egészen közel kerültek elő, de nem magán a

halmon. A többi sír a leírás szerint a halomtól 30–40 méterre, északi és keleti irányban helyezkedett el. Ezekről csak annyit tudunk, hogy „kevés mellékletük” volt, mert amiket Foltíny megemlít, azok az itteni őskori telep hulladécai. Később a 358. sz. ház udvaráról származó újabb sírokról értesülünk, a mellékletekből hét darab S végű karika és két darab, szögletes huzalból készült gyűrű került a miskolci múzeumba. Itt kell megemlíteni egy levél alakú kis vas nyílhegyet is, amely ugyancsak a Földvárról került ugyanoda.²⁶ Fentebb említettük már, hogy 1955-ben is került elő egy mellékletek nélküli csontváz, amely az akkor feljegyzett korábbiakkal együtt ugyancsak a vár területén feküdt. A temető szélét Foltíny ugyan a halomtól 30–40 méterre teszi, de itt figyelembe kell venni azt a körülményt, hogy a mai község házai és melléképületei vannak ilyen távolságra a halomtól és a leletek ezekkel kapcsolatos földmunkák során kerültek elő. A halom és a házak között utca, illetve szabad, beépítetlen terület van, ahol földmunka eddig nem folyt és így lehetséges, hogy a temető egészen a halomig húzódik.

1980-ban Sándorfi György vizsgálta a szihalmi Földvárat. Röviden összefoglalta az eddigi kutatásokat, új felmérését közölte, majd Borsod megye több más, hasonló jellegű várainak tárgyalása során ezt is a középkori „motte” -típusú várak közé sorolta. Korát a 11–13. század közé valószínűsítette, megjegyezvén, hogy a közelebbi kormeghatározás a jövő kutatásainak a feladata lesz.²⁷ Első részletes leírására és kutatástörténetének összefoglalására 1992-ben került sor, amikor 1979. évi felmérését (49. ábra) is közzétették.²⁸ Újabbban Feld István sem látta bizonyítottan egy itteni középkori erősség létét.²⁹

Összefoglalva az eddigi eredményeket, a következőket tudjuk a szihalmi Földvárról: A bronzkor első felében és középen a hatvani és füzesabonyi kultúra telepedett meg e fél-szigeten. Ennek a végén ma is kb. 2 m magasan emelkedik egy domb, amely feltételezhetően a különböző periódusok maradványainak egymásra rakódásából keletkezett „tell”-nek tekinthető. Maga a telep azonban ennél sokkal meszezebbre is kiterjedt. E két bronzkori kultúra megszűntével a terület lakatlanná vált. A következő korszak már a 10–11. századba vezet minket, de e korból nem telepről, hanem temetőről tudunk, amely a domb egész környékére kiterjedt.

Magának a várnak a kiképzéséről, amelynek maradványait ma a kis domb és körülötte a nyúlvány széle mutatja – csak feltételezéseink lehetnek. Valószínű, hogy a hatvani kultúra alakította ki elsőként, majd a füzesabonyi kultúra is felhasználta, mert ez a települési forma mindkettőre jellemző volt. Az eddig ismereteink szerint a 10–11. században itt temető helyezkedett el, tehát egyidejűleg teleppel és várral aligha számolhatunk. A domb alakja azonban felveti annak a lehetőségét, hogy később, az ezen a vidéken is több helyen található „motte” -típusú várként használták ismét. A Foltíny által említett rétegződések egyik magyarázata az, amire ő is rámutatott, ti., hogy a hosszú életű őskori telep rétegeiből rakódott össze. Ha azonban a domb mai alakját nézzük, óhatatlanul felvetődik annak a lehetősége, hogy az Árpád-korban vagy később a bronzkori telep maradványaiból emelték a halmot és ekkor kerültek egymásra e rétegek, a sok bronzkori leletanyaggal együtt. Az

őskori ún. tell-településekre ugyanis általában a vízszintes rétegződés a jellemző, Foltiny viszont „több egymás fölött kanyargó” rétegeket említ, ami talán utóbbi feltevést erősíti. Mindezekre a kérdésekre csak hitelesítő régészeti ásatással lehetne feleletet kapni.

¹ A fészület felirata: KÉSZÍTETTE / KISS ISTVÁN 1848 / ÚJ FESZÜLETTEL KIJAVÍTTATVA / AZ ÁRPÁD VÁRRA / ÁLLÍTTATOTT 1885

² FÉNYES E., 1851. IV. 132.

³ PESTY F., 1988. 324.

⁴ Az első rövid hír: FOLTINY J., 1870a. 75–77. – a kutatás részletes ismertetése: FOLTINY J., 1870b. 442–455.; FOLTINY J., 1873. 532–546. – A növényi magletekkel kapcsolatban lásd: P. HARTYÁNYI, B. – NOVÁKI, Gy., 1975. 16.

⁵ IPOLYI A., 1870a. 431–442.; IPOLYI A., 1870b. 455–459.; IPOLYI A., 1873. 513–532, 546–553.

⁶ FOLTINY J., 1873. 534.

⁷ KANDRA K., 1871. aug. 10., 17., okt. 19.

⁸ KANDRA K., 1876. 47–48.

⁹ RÓMER F., 1878. 96–99.

¹⁰ SZENDREI J., 1883. 130–131.

¹¹ SZENDREI J., 1886–1911. I. 347–348, 351.

¹² SZENDREI J., 1888. 374.

¹³ HAMPEL J., 1886–1896. I. III. t. 1., 3., V. t. 5., 6.; 2. (1892). 157.

¹⁴ – —: [Szerző nélkül]: Árpádvári fészület. In: *Egri Egyházmegyei Közlöny*. 17. 1885. 75–77.

¹⁵ BABIK J., 1903. 205.; GERECE P., 1906. 250.; LESZIH A., 1908. 97.; BOROVSKY S., 1909. 2, 7.; GÁRDONYI NAGY G., 1914. 384.; SOÓS E., 1889–1928. VI. 366.; SZENDREI J., 1927. 266.

¹⁶ GALVÁN K., 1955.

¹⁷ TOMPA F., 1934–1935. 82, 88.

¹⁸ KEMENCZEI T., 1963. 171.

¹⁹ KALICZ N., 1968. 119, 132–134.; KALICZ N., 1969. 25, 27.

²⁰ KALICZ N., 1969. 25, 26, 28.

²¹ MAKKAY J., 1959. 124, 133–135.

²² BÓNA I., 1975. 146, 147, 151, 154–156.

²³ KEMENCZEI T., 1966. 7.

²⁴ KEMENCZEI T., 1968. 19.

²⁵ BÓNA I., 1975. 170.

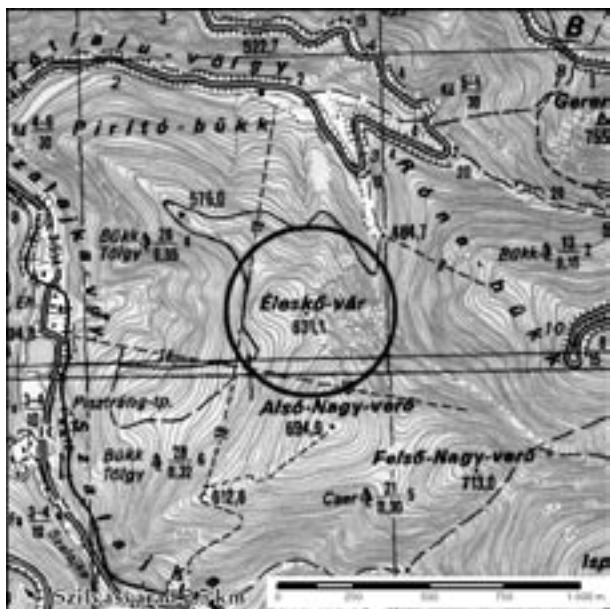
²⁶ FEHÉR G. – ÉRY K. – KRÁLOVÁNSZKY A., 1962. 75.; K VÉGH K., 1970. 79.

²⁷ SÁNDORFI Gy., 1980. 31–33.

²⁸ NOVÁKI Gy. – SÁNDORFI Gy., 1992a. 19–21, 109.

²⁹ FELD I., 2007. 221–224.

51. Szilvásvár – Éleskővár

Éleskő várát Szilvásváradtól délkeletre 3 km-re, a Szalajka-völgy felett magasodó Alsó-Nagy-verő hegy északi, erős sziklás, a csúcson alacsonyabban fekvő nyúlványán találjuk. A vár egy kiugró sziklafok tetején van. Tszf. magassága 631 m, relatív magassága a környező völgyek felett kb. 240 m. A kiugró sziklafok egy „éles” sziklagerinccel folytatódik lefelé, északkeleti irányba. A vár valószínűleg innen kapta nevét. A nagyjából észak-dél tengelyű várat három oldalról igen meredek lejtő határolja. Déli oldalát, ahol nyereg köti össze a hegy többi részével, a sziklába mélyen bevágott árok védte. A kisméretű vár, amely egy toronyból és a hozzá kerített udvarból állt, hossza 42 m, szélessége 14 m, területe 0,05 ha. Az udvarban az egykori torony alatt ma is jól látható a vár ciszternája. Kívül talán hatszögű tornyának kerek belseje erősen feltöltődött, oldalfalait a fagy már nagymértékben kikezdte. A könnyebben támadható déli, az árok felőli oldalon a torony fala vastagabb volt, mint a töb-

bi, meredek oldal felett. Alaprajza nem volt szabályos hatszög, de az sem kizárt, hogy a sarkok között nem egyenes, hanem enyhén íves falsíkok voltak. A torony külső átmérője 10 m, belső átmérője 3,5–4,5 m, a fal vastagsága 2–3,5 m. A toronytól északra fekvő udvar körítőfala teljesen lepusztult, mindössze a két hosszanti oldalán találtunk egy-egy sor habarcsos kőfalmaradványt. Maga a bekerített udvarrész is igen meredek lejtésű.

A várat először Fényes Elek említi, ekkor „toronykő rakása áll fenn.”¹ 1864-ben Pesty Frigyes is szerepelteti, majd hamarosan Kandra Kabos írja le röviden, és szerinte is „egy toronyszerű kőrakás áll még”, amit a „cseh rablók” várának tartott. Csánki Dező is említi. Meglepő, hogy a rá hivatkozó Gerecse Péter Kisvárnak nevezi. Borovszky Samu szláv várnak tartja és Gerecse nyomán ő is Kisvárnak említi. Genthon István Szilvásváradnál csak egy váromot ismer, közelebbi helynév nélkül, így nem tudjuk, hogy az Éleskőt, vagy a Gerennavárat érti-e ez alatt.² Györffy György szerint a várat mint *Eleskw*-t 1360-ban említik először, amely akkor a Miskolc nembeli Panyit szőrényi bán által kiépített uradalom tartozéka volt.³ Az előbbiekre hivatkozva Fügedi Erik Panyitot (1256–1273), vagy fiait tartja a vár építőinek.⁴ Első részletes leírására és kutatástörténetének összefoglalására 1992-ben került sor, amikor Sándorfi György és Nováki Gyula 1982. évi felmérését (50. ábra) is közzétették.⁵ 1996-ban Engel Pál, legutóbb Gál-Mlakár Viktor közölt róla újabb adatokat.⁶

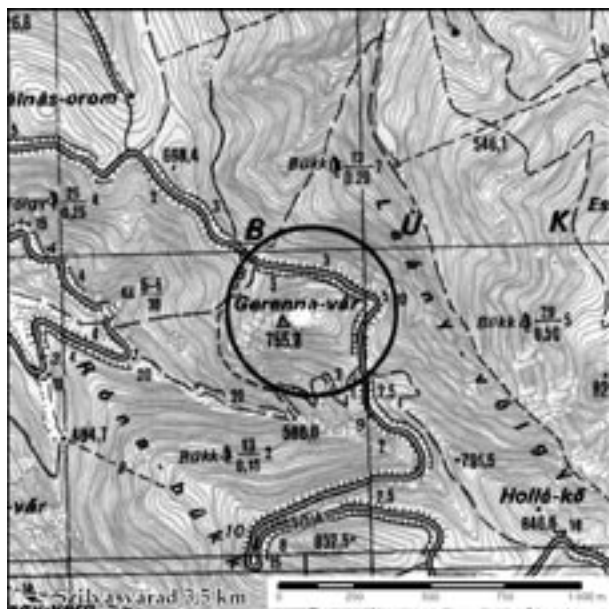
Az a birtokterület, amelyen a vár állt, a Miskolc nb. Panyité (1248–73) és fiaié volt, utóbbiakat 1291-ig említik az oklevelek. Birtokaikat I. Károly király 1322-ben a Balog nb. Szécsieknek – név szerint néhai Miklós ispán fiainak: Péter, Miklós, Dénes és László *magistereknek* – adta. Az adományozó oklevélből kiderül, hogy az adományozottak Panyit bán – név szerint nem említett – leányának fiai, vagyis Panyit unokái voltak.⁷

A várat Panyit bán vagy fiai építhették, akik talán a szomszédos Ákos nembeli birtokszerzését és terjeszkedését

akarták ellenőrizni illetve gátolni.⁸ Magát a várat először 1336-ban említik, amikor Pál fia Miklós, mint Szécsi Dénes bán várnagya szerepel.⁹ Később, 1350-ben is ő a várnagy, de mint Szécsi Miklós szörényi bán offiálisa.¹⁰ 1360-tól birtokosztállyal Szécsi Péter örököseie lett a várbirtok,¹¹ akitől 1364–1366-ban I. Lajos a Vas megyei felsőlendvai uradalomért elcserélte.¹² Éleskő 1366 után már nem szerepel, valószínűleg lerontották. 1389-ben a *Silvas Warad*-i királyi várnagyot említik. Korábbi tartozékai 1438-ban már részben Dédes vár tartozékai között szerepelnek.¹³

A várban korhatározó lelet nem került elő, a szikláig lekopott területen ásatásra kevés a lehetőség. Építésének korát az alakja, mérete, és telepítése alapján talán már a tatárjárás utáni évtizedekre, az 1250–60-as évekre tehetjük, a 15. századot már valószínűleg nem érthette meg.

52. Szilvásvár – Gerennavár

Gerennavár Szilvásváradtól kelet-délkeletre kb. 3,7 km-re, 760 m tszf. magasságban, közvetlenül a Szilvásváradról a Bükk-fennsíkra vezető autótú felett helyezkedik el. A lapos hegytetőt mindenfelől rendkívül meredek hegyoldal veszi körbe. Relatív magassága a környező völgyekhez viszonyítva kb. 300 m. Viszonylag közel, légvonalban mindössze 1,2 km-re van Éleskő várához, attól egy mély völgy választja el. Mindkét várból közvetlen rálátás nyílik a másikra.

Gerennavár kétrészes. A hegytető északkeleti sarkában lévő belső várat kétharmad részben árok veszi körbe, amely jól követhető, bár helyenként már elmosódott. Északi oldalán a természetes, meredek sziklafal biztosította a védelmet. A belső falvonulatokat, bár beomlottak, jól fel lehet ismerni, de vastagságukat csak ásatással lehetne megállapítani. A körítő falakon belül helyiségek alapfalai látszanak. A belső vár legnagyobb átmérője 41 m, területe 0,07 ha.

A külső vár magába foglalja a hegytető teljes területét. Egykor körben falazott várfal védhette. Erre utal az északnyugati sarkon egy rövid, valamint a délkeleti sarkon egy

¹ FÉNYES E., 1851. IV. 136.

² PESTY F., 1988. 326.; KANDRA K., 1871. okt. 19.; CSÁNKI D., 1890. 164.; GERECE P., 1906. 250.; BOROVSKY S., 1909. 7.; GENTHON I., 1961. 278.

³ GYÖRFFY GY., 1987–1998. I. 746., 41. sz.jz. – További említések: VK. I. (1975.) 148.; KOZÁK K., 1978d. 589–590.; KISS G., 1984. 248–249.

⁴ FÜGEDI E., 1977. 130.

⁵ NOVÁKI GY. – SÁNDORFI GY., 1992a. 50–51, 130–131. – Összefoglalta még: FELD I., 1994a. 185.

⁶ ENGEL P., 1996. I. 432.; GÁL-MLAKÁR V., 2009. 14–17.

⁷ ENGEL P., 1996. I. 432.; AOKI. VI. 490.

⁸ KARÁCSONYI J., 1995. 825.; ENGEL P., 1996. I. 432.; GÁL-MLAKÁR V., 2009. 15–16.

⁹ AOKI. XX. 180. – Erre utal: GÁL-MLAKÁR V., 2009. 16.

¹⁰ DL 41142.; CD. IX/1. 793.

¹¹ DL 104926.–104927.; GÁL-MLAKÁR V., 2009. 16.

¹² DL 86505.; SZENDREI J., 1886–1911. III. 53–61. (33–35. szám)

¹³ ENGEL P., 1977. 109.; ENGEL P., 1996. I. 432.

hosszú, erősen lepusztult, habarcsos kőfal maradványa. Fel-tűnő a vár nyugati végében lévő domb, amely úgy tűnik, mintha egy kör alakú építmény humusszal teljesen beborított romkúpja lenne. Mellette a vár nyugati végét elmosódott sánc zárja le a keskeny sziklagerinc felől. A teljes vár hossza 160 m, legnagyobb szélessége 110 m, területe (a belső várral együtt) 1,04 ha.

A vár egy 18. század végi térképen tűnik fel először „Gerennavár” felirattal.¹ Pesty Frigyes a vár téglából és kőből épült romjait említi. 1864-ben a nevét a „generális” szóból származtatták.² 1871-ben Kandra Kabos a „cseh rablók” várának tartotta, ahol kő- és téglafalak látszanak.³ Könyöki József és Gerece Péter is említi,⁴ Borovszky Samu szláv várnak tartja.⁵ Egy hagyomány szerint Nagy Lajos király idejében, az egykori „pogányvárba” vadászkastélyt építettek.⁶ Első részletes leírására és kutatástörténetének összefoglalására 1992-ben került sor, amikor Sándorfi György és Nováki Gyula 1982. évi felmérését (51. ábra) is közölték. Az összefoglalás arra utal, hogy a vár egész megjelenése, mérete igazolni látszik az említett hagyományt, miszerint gazdag tulajdonosa (Nagy Lajos?) lehetett; alaprajza és jellege – bizonyító leletek hiányában is –, későbbinek tekinthető, mint a közeli Éleskő vára, lakottságának ideje a 14–15. századra tehető.⁷

Legutóbb Engel Pál foglalkozott vele, aki – a fenti hagyománnyal megegyezően – olyan okleveles adatokat idézett, amelyek a vár Nagy Lajos-kori királyi rezidenciaként való használatát látszanak alátámasztani.⁸

Magáról a várról okleveles említést nem ismerünk, azonban 1389-ben Zsigmond király utasítást intéz a dédesi és a *Silvas Warad*-i várnagyokhoz és helyetteseikhez, miszerint [királyi] káplánját, Konrád Beel-i apátot, akit különleges védelmébe vett, és akinek a várakhoz tartozó erdők használatát megengedte, valamint jobbágyságot ne háborgassák azok használatában.⁹ 1365–66-ban Várada falu még Éleskő vár tartozéka volt, amelyet ekkor a király cserével szerzett meg a Szécsiektől,¹⁰ azonban 1438-ban már Dédesvár tartozékai között szerepel.¹¹

Éleskő várát, amely 1366 után már nem szerepel a forrásokban, valószínűleg lerontották és ezután 1389-ben a

szilvásváradai várnagyot említik. Ez már a mai Gerennavár várnagya lehetett, amelynek építése tehát Nagy Lajosnak tulajdonítható. Engel Pál felveti azonban azt a lehetőséget is, miszerint, lehet, hogy ez volt ama Garadna vagy más néven Garadnaszentmiklós nevű hely, amely 1377–1381 között négy ízben királyi rezidenciaként fordult elő. Többé ezt sem említik, nyilván elpusztult.¹² 1382-ben I. Lajos király egyébként „*in villa Zylvasvar*” keltezi egyik oklevelét.¹³

¹ B.-A.-Z. M. Lt. T. 67. sz. térkép

² FÉNYES E., 1851. IV. 136.; PESTY F., 1888. 326.

³ KANDRA K., 1871. okt. 19.

⁴ KÖNYÖKI J., 1905. 281.; GERECZE P., 1906. 250.

⁵ BOROVSKY S., 1909. 7.

⁶ KOZÁK K., 1978d. 590. – Említi még: VK. I. (1975.) 150.; KISS G., 1984. 249.

⁷ NOVÁKI GY. – SÁNDORFI GY., 1992a. 51, 132–133.

⁸ ENGEL P., 1996. I. 432.

⁹ DF 274121; ZsO. I. 1060. – Az oklevél jobb felső részén szereplő megjegyzésből „*De mandato domini regis ad contenta litterarum domini Lodouici regis.*” kitűnik, hogy Zsigmond elődje, I. Lajos király oklevelét írta át.

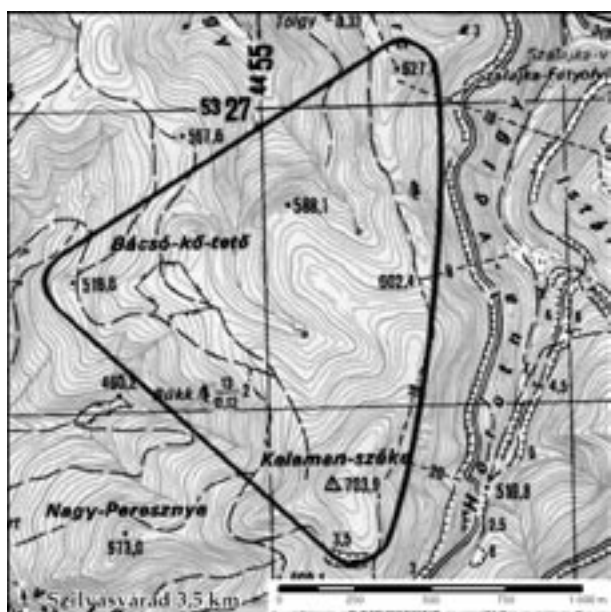
¹⁰ DL 24912., DL 100104. – DL 100108.

¹¹ DL 13151.

¹² ENGEL P., 1996. I. 432. – Garadnaszentmiklós szerepel 1380. július 1-én: DL 83372.

¹³ CD. IX/5. 568. (CCXVIII. sz.)

53. Szilvásvár – Kelemen széke (Töröksánc)

A Kelemen széke nevű hegy Szilvásváradtól dél-délkeletre 4 km-re, Bélapátfalvától keletre 3 km-re, a Bükk-hegység széleéhez közel helyezkedik el. Kelet felől a Horotna-völgy felső vége határolja, nyugatra pedig a Bükk-hegység széle előtt több, valamivel alacsonyabb hegy emelkedik eléje. Köröskörül meredek oldal övezi, felszíne erősen tagolt. Déli végétől északi irányba erősen lejt és két felhúzó mellékvölgy a területét három részre bontja.

A sánc teljesen körben követhető, a hegy alakjához alkalmazkodva erősen kanyarog és néhol több mint 100 m szintkülönbséggel meredeken levezet a hegyoldalba, majd újból felkapaszkodik, ezért alaprajzilag teljesen szabálytalan. Legmagasabb része a déli végében van, a 702,8 m tszf. magasságú, az erődítménynek is nevet adó Kelemen széke nevű csúcs körül. Innen észak felé a sánccal kerített terület erősen kiszélesedik, az északi végében egy igen keskeny gerincet is magába foglal.

A sánc mérete igen különböző, magassága 0,5–3 m között váltakozik. A délnyugati oldalon több száz méter hosszan egy dózerút rongálta meg jelentős mértékben, egyébként érintetlennek tűnik. Több helyen 10–20 m hosszan megszakad a

sánc, némelyiken út is vezet keresztül, de ezek őskori, vagy újabb kori eredetét egyelőre nem lehet eldönteni. Az északi oldalon két mély völgnél kb. 50–50 m hosszan hiányzik a sánc, ez nyilván a domborzati körülmények következménye.

Egy nyílást azonban biztosan őskori kapunak tekinthetünk, az északnyugati oldalon. Az ezen ma is keresztülvezető út az egyetlen lehetséges bevezető utat jelenti az őskori telep, az északról ide húzódó hegygerinc felől. Ettől a kaputól észak-északnyugat felé 500 méterre a hegygerinc egyik nyergén egy nagy külső sánctól találunk, ugyancsak kapunyílással. Ennek a sáncknak a hossza kb. 240 m. Előtte mély árok van, amely az északkeleti oldalon a meredek széléig tart, délnyugati vége pedig egy mély, természetes völgybe torkollik.

A sánccal körülvett terület legnagyobb átmérője észak-dél irányban 1660, kelet-nyugat irányban 1100 m. Területe 68,3 hektár.

A sáncon kívül Baráz Csaba három sírhalomcsoportot talált. A sánc nyugati sarka (Bácsó-kő) alatt, attól nyugatra kb. 120 méterre, a Rókalyuk-orom nevű hegyoldalon (tszf. magassága 516,6 m) két nagy és két közepes, a külső sánckaputól nyugatra 250 méterre a Kelle-pallagon (tszf. magassága 570 m) két közepes nagyságú (ezekre Pap László és Regős József hívta fel a figyelmet), és ugyancsak a külső sánckaputól észak-északnyugatra 550 méterre (tszf. magassága 590,6 m), az Ágyú-hely nevű hegytetőn egy közepes nagyságú és két kisméretű halom van. Utóbbiakat északról, a gerinc folytatásától 120 m hosszú, igen csekély magasságú, alig észrevehető „sánc” és sekély külső árok határolja el, ezek eredetére és rendeltetésére még nincs adatunk. Valamennyi halom ép, középen kissé behorpadnak, feltehetően a sírkamra omlott be. A Bácsó-kő alatti egyik nagy halom bolygatás nyomait mutatja.

A „Kelemen széke” nevével egy 18. század végi térképen találkozunk először. A „Töröksánc” elnevezésre nem találtunk régi adatot, de a régészeti szakirodalomba így vezették be.

Pesty Frigyes helynévgyűjteményében a lelőhellyel kapcsolatosan az alábbiakat olvashatjuk: „...*az úgynevezett Csontos kőtől az Ágyú helyig még a' Cseh világban ásatott hosszú hányás és sáncz jelenleg is láthatók: bár sok helyen fákkal be vannak már növe.*”¹

1962-ben erdőfelújítás körülkerítése során régészeti leletek kerültek elő. Salamon Ágnes nyitott kisebb kutatóárkot, melyben lakógödrt, tűzhelyet és sok cserepet talált. Megállapította, hogy késő bronzkori település volt a hegyen, sáncsal körülvéve. 1963-ban Patek Erzsébet végzett kétételes ásatást. A belső területen, a teraszokon kutatóárkot ásott két helyen. Háznak határozott nyoma nem került elő, de sok agyagtapasztás, tűzhely töredék, őrlőkö, agyaggúla, orsógomb és néhány bronztárgy, valamint nagy mennyiségű cseréptöredék jelentette az egykori telep maradványait. Az előkerült állatcsontok Bökönyi Sándor meghatározása szerint jelentős állattartásra vallanak. Elsősorban szarvasmarha, juh, vagy kecske csontjai kerültek elő, lényegesen kevesebb volt a sertés, ló és kutya szerepe, a vadászott állatokat pedig csak három vaddisznócsont képviselte.

Patek Erzsébet a keleti oldalon a sáncot is átvágta. A sziklás altalajra emelt sánc feltöltésében kisebb-nagyobb kövek is voltak, a sányszerkezetre azonban semmi nyom sem bontakozott ki. A sánc földjében sok cserép, állatcsont, agyagtapasztás, bronz töredék is volt, tehát ennek felépítése előtt már hosszabb ideje létezett a telep. A belső területen, a felszínen mindenhol cserép található. Az ásató megállapította, hogy néhány neolitikus, a bükki kultúrába tartozó cseréptől eltekintve, a telepen és a sáncban napfényre került valamennyi lelet a bronzkor D végébe és a Hallstatt-kor A–B periódusába tartozik, a Kyjatice-kultúrán belül. Ennél későbbi időszaknak nincs jele. Patek nyomán később többen is említették ezt a földvárat.

2000-ben Regős József foglalkozott a sáncrendszerrel. Feltételezése szerint a Bácsó-kő-tetőn vezető sánctól északra, 380 méterre a Cser-tó nevű hegygerincen található ún. „Fésűs-halom” – ami egy északkelet-délnyugati irányú, 90 méter hosszú „halomsor”, melyből kilenc párhuzamos töltés fut ki északnyugati irányba – egy ismeretlen rendeltetésű bronzkori sáncrendszer lehet (52/b ábra – H), melynek felmérést is közölte.²

2002-ben Bíró Péter több helyen talált leleteket, köztük egy kis aranydrót hajkarikát is a Kukucsó-Cseresvölgy felé elágazó útnál. Röviddel ezután Domboróczki Lászlóval tartottak terepbejárást a terület több pontján, így a Bácsó-kő, Bácsó-Bükk platója és a Horotna-völgy feletti sánc környékén, közben leleteket gyűjtve.³

2006-ban Szabó Gábor végzett többnapos kutatást többedmagával, fémkereső műszerekkel. Több helyen találtak bronz tárgyakat is, a Kukucsó-cseres területén, a Kelemen széke tetején és északnyugati oldalának teraszain, valamint a Csontos-tető, a bácsó-bükki fenyves és a Bácsó-kő környékén. Utóbbi helyen teraszokkal tagolt hegyoldalon jelentős késő bronzkori bronz ékszeregyüttesből álló raktárlelet is előkerült bolygatatlan állapotban. A fémkeresővel egy késő-avar öntött bronz szíjvéget és középkori nyílhegyeket is találtak. Sok helyen tapasztalták a fémkereső műszerrel kutató, illetéktelen kincskereső nyomainak is.⁴ 2007-ben öt különböző helyen folytatták a kutatást. Elsősorban a Bácsó-kő és a Kelemen széke csúcsa között és a sáncon kívül az egyik teraszon találtak bronzeszközöket. A Kelemen széke csúcsa körüli terület nem hozott régészeti eredményt. A Bácsó-bükki fenyvesben lévő teraszokon is sok rablógödrt tapasztaltak.

A fenyves aljában a forrás környékének intenzív lakottságára sok lelet mutatott.⁵

Legutóbb 2009. február 13-án Baráz Csaba végzett újabb bejárást – Pelikán Pál útmutatása alapján – a nagy sáncvár délnyugati végében, ahol megfigyelte, hogy a sáncon kívüli keskeny gerincet az aljában jól kivehető és követhető újabb (külső) sánc veszi körül, ami több száz méter után csatlakozik a nyugati oldalon a sánchoz.

A Kelemen széke, más néven Töröksánc nevű nagy kiterjedésű őskori földváról először 1992-ben jelent meg átfogó ismertetés,⁶ a korábbi kutatások összefoglalásával,⁷ és az 1973-ban készült felmérés közzétételével. A későbbi terepbejáráskor azonban kiderült, hogy az 1973-ban készített felmérés nagy vonalakban ugyan jó tájékoztatást ad erről a nagy kiterjedésű lelőhelyről, azonban sok részletében jelentős mértékben eltér a valóságtól. Ezért Nováki Gyula és Baráz Csaba 1998–1999-ben többnapos munkával felmérte a sánc vonalát, amelynek megszerkesztését az 1:10 000-es topográfiai térképről átvett, a felméréshez tökéletesen illeszkedő szintvonalak segítségével végezték el. Az erődítmény 2000. évi újbóli ismertetésekor már ezt az új felmérést mellékeltek (52/a – 52/b. ábra).⁸

A nagy kiterjedésű erődítmény létesítését, – amint a kutatástörténetben is szerepel – a késő bronzkori Kyjatice-kultúra idejére helyezhetjük, de az előkerült késő-avar kori és középkori szórvány leletek arra utalnak, hogy e későbbi korok embere is megfordult a Kelemen széken.

A Kelemen széke kiterjedt erődítménye és környezete még tartogathat kutatási feladatokat a jövőre. Baráz Csaba véleménye szerint a késő bronzkori telep sáncának és a tőle 800 méterre lévő Ágyú-hely sáncának közvetlen kapcsolata erősen kétséges, és nem zárható ki, hogy az Ágyú-hely erődítése esetleg a környék huszita mozgalmának emléke, mint ahogy talán a Kele-pallagnál lévő elő-sánc is egy későbbi korban készült. Baráz szerint ugyanakkor a sáncrendszer északi-északkeleti csücskét alkotó Csontos-tető (Csontos-hegy, Csontos-kő) délkeleti oldalát alkotó sáncának van egy az erődített telep belseje felé benyúló 25 m hosszú sarkantyúja is, ami így egy kapuszerű nyílást képez és ez talán valamilyen elkülönülést is jelent, ugyanakkor ennek közepén is fut egy hosszú töltés.

¹ PESTY F., 1988. 326.

² REGŐS J., 2000. 28, 47. – A „halomsor” eredetét és rendeltetését későbbi kutatásnak kell tisztáznia.

³ DOMBORÓCZKI L., 2004. 276–277.

⁴ SZABÓ G., 2007. 289.

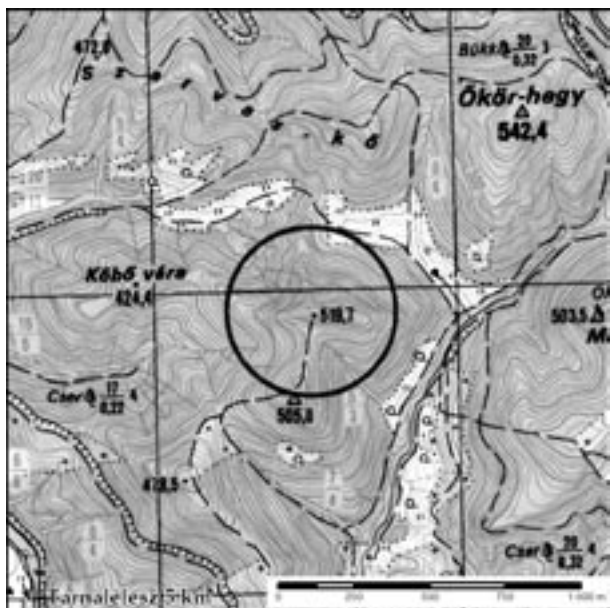
⁵ SZABÓ G., 2008. 286–287.

⁶ NOVÁKI GY. – SÁNDORFI GY., 1992a. 21–22.

⁷ SALAMON Á., 1963. 23.; PATEK E., 1964. 25–26.; PATEK E., 1970. 131–132. – Az ásatás részletes ismertetése: PATEK E., 1973. 25–30.; KEMENCZEI T., 1970. 18, 28, 29.; KEMENCZEI T., 1984. 42, 143.; SZABÓ J. GY., 1983c. 294–295.; – Az itt is úttörő munkát végző Bartalos Gyulával kapcsolatos újabb adatokat idézi: BARÁZ CS., 1997. 177–246. – (BARTALOS GY., 1891. 31. sz.; BARTALOS GY., 1901. 42. sz.; BARTALOS GY., 1902. 8. sz.; BARTALOS GY., 1909. 436.; BARTALOS GY., 1917. 8.)

⁸ NOVÁKI GY. – BARÁZ CS., 2000. 9–11, 36–37.; NOVÁKI GY., 2002. 362–363, 364; D. MATUZ, E. – NOVÁKI, GY. 2002. 10–11, 89 (Abb. 13.).

54. Tarnalelesz – Kőbőlvár

A Kőbőlvár nevű hegy Tarnalelesz község központjától légvonalban északnyugatra kb. 6 km távolságra fekszik. A község északi végétől indul északnyugati irányba a Leleszi- (vagy Nagy-) völgy. Autóval is jól járható földúton kb. 6 km után érjük el a Szarvas-völgyet, ebben kelet irányában érünk fel egy magas hágóra, majd innen dél felé kapaszkodunk fel a Kőbőlvár rendkívül meredek oldalán. A Kőbőlvárnak két csúcsa van, az egyik nyugat felé (tszf. magassága 424,4 m), a másik kelet felé esik (tszf. magassága 519,7 m), utóbbin van a vár.

A hegytető hosszú, nyugat-kelet irányú, keskeny gerincből áll. Legmagasabb része a nyugati végében van, innen kelet felé egyenletesen lejt. A vár az egész gerincet magába foglalja, a hegytető természetes alakjához igazodva. A hosszú,

keskeny plató kissé domború, mesterségesen levágott perem szegélyezi, de ez az északi oldalon elmosódott. A plató szélén fal vagy sánc nincs.

A plató alatt 2–3 méterrel alacsonyabb szinten árok fut körbe, szélessége 8–9 m körüli. A déli oldalon külső sánc kíséri, ennek belső magassága 0,3–1 m között változik, a többi oldalon azonban csak elmosódott teraszként maradt fenn. A rendkívül meredek északi oldal felett a terasz is nehezen ismerhető fel, kb. 30 m hosszan hiányzik.

A hegytetőt körös-körül igen meredek hegyoldal övezi, csak a keleti vége alatt enyhébb valamivel. Erről az oldalról kettős árok védi, de a külső árok igen csekély mélységű. A vár felső platójának hossza 114 m, szélessége 10–16 m. Teljes hossza, az árok külső szélén mérve, 140 m.

Az egész környéket jól áttekinthető erdő fedi, keleti végében egy hosszúkás mélyedés talán régi beásás lehet, egyébként érintetlen az egész terület.

A Kőbőlvárat Bartalos Gyula ismerte fel elsőnek.¹ Pásztor József,² majd jóval később Gábrriel András is említi sáncainak látható nyomait.³ A vár pontos helye Czenthe Huba tájékoztatása alapján vált ismertté. Első részletes leírását 2000-ben Nováki Gyula és Baráz Csaba tette közzé, amikor a Nováki Gyula által 1996-ban készített felmérését (53. ábra) is közölték.⁴

A várra vonatkozó történeti, okleveles adatot nem ismerünk. Régészeti lelet a területéről eddig nem ismert. A vár, jellege alapján, középkori, közélebbi kort csak ásatással lehetne megállapítani.

¹ BARTALOS GY., 1888. 534.; BARTALOS GY., 1901. 45. sz.; BARTALOS GY., 1902. 8. sz.; BARTALOS GY., 1909. 436.

² PÁSZTOR J., 1913. 16.; PÁSZTOR J., 1933. 7.

³ GÁBRRIEL A., 1979. 17.

⁴ NOVÁKI GY. – BARÁZ CS., 2000. 17–18., 44.

55. Verpelét – Földvár

A Földvár Verpelét templomától 3 km-re északnyugatra található, egy – erődítésre nem túl alkalmas – széles, lapos hegyháton. Tszf. magassága 214 m, nagy területre nyújt kilátást, a tarnaszentmáriai Várhegytől alig 1 km választja el. Típusát tekintve az eddigi kutatás egy része szerint a Mátra egyetlen földhalomvára („motte”). A nagyjából kör alakban húzódó, ma már erősen elszántott, kb. 20 m széles árokkal körülvett, 160–180 m átmérőjű terület közepén emelkedik egy 7 m magas, valószínűleg mesterségesen emelt földhalom. A tetején meszes, habarcsos kövek jelzik, hogy valamilyen kőépület – valószínűleg torony – állt 30 m átmérőjű felső, vízszintes felületén.

A Földvárról először a Vártúrák kalauzában olvashatunk. Helyét pontosan meghatározzák, körülötte az árkok („gyűrű”) és a tetején meszes köveket említene, amelyek valószínűleg egy kőépítmény maradványai.¹ 1983-ban Dénes József Sándorfi Györggyel felmérte, majd 1985-ben és 1990-ben a

felszíni vizsgálódásai eredményeit a felmérés vázlatos rajzával együtt közölte.² Sándorfi György felmérését (54. ábra) Nováki Gyula és Baráz Csaba 2000-ben tették közzé.³

Dénes József megállapítása szerint a Földvár feltűnő közelsége az eltérő típusú, de azonos birtokon elhelyezkedő Tarnaszentmária – Várhegyhez valószínűvé teszi, hogy a két várat nem egy időben használták, hanem a későbbi vár átvette az elavulttá vált korábbi szerepét. Erősen valószínűsíthető, hogy az általa motténak tartott verpeléti erősség képviselte a korábbi, korszerűtlenebb típust. Dénes József valószínűnek tartja, hogy a vár az Aba nemzetség Verpeléti ágához köthető.⁴

Dénes József leírásában a méretet az erősen elmosódott, de felismerhető árok külső szélétől vette. A vár védett területének a szélét azonban az árok belső széle jelenti, ennek alapján a vár átmérője kb. 125×120 m, tehát majdnem kör alakú. Északkeleti szélét az 1983-as mérésakor sűrű, áttekinthetetlen

bozót takarta, ezért ott mérni nem lehetett. E terület közepén emelkedik a mesterségesnek tartott halom, de azt erősen szétszántották, eredeti magasságát és alakját, a központi plató méreteit nem ismerjük. A ma is 7 méteres relatív magasság szerint tekintélyes méretű volt.

A motte típusú várak középen álló, mesterségesen összehordott dombjának aljában van többnyire az árok. A

verpeléti erősség azonban abba a ritkán előforduló típusba tartozik, amelyeknél a központi halmot, mintegy „várudvarként”, még egy vízszintes terület veszi körbe és ennek szélén, a halomtól távolabb keríti az árok. Magyarországon két helyről ismerünk ilyen típust, Kisgyőr–Halomvárat és Miskolc–Leányvárat, de mindkettő nagyobb a verpelétinél.⁵

2004 novemberében Szádeczky-Kardoss Géza egyik túrája alkalmával tapasztalta, hogy a Földvárat szőlőtelepítéssel kapcsolatban szántani, bontani kezdték. Erről értesítette Nováki Gyulát, aki ugyanazon év november 10-én szemlélte meg a lelőhelyet. A szántással az árkot már nagyrészt betemetették, a halom még érintetlen volt. Ezután a lelőhelyet a Kulturális Örökségvédelmi Hivatal védelem alá helyezte, így a szőlőtelepítés a halmot kikerülte.

A várral kapcsolatban okleveles említést nem ismerünk, pontosabb korát és építésmódját csak ásatás deríthetné fel. Legutóbb 2007-ben Feld István említette meg a magyarországi motték problematikájával foglalkozó tanulmányában.⁶

¹ VK. I. (1975). 128.

² DÉNES J., 1985. 88.; DÉNES J., 1990. 47–48.

³ NOVÁK GY. – BARÁZ CS., 2000. 19–20, 45.

⁴ DÉNES J., 1990. 47–48.

⁵ NOVÁKI GY. – SÁNDORFI GY., 1992a. 32, 37, 117, 120.; NOVÁKI GY. – BARÁZ CS., 2000. 19–20, 45. – ezekre legújabban: NOVÁKI GY. – SÁRKÖZY S. – FELD I., 2007. 65–66, 79–80.

⁶ FELD I., 2007. 221.

II.

Elpusztult erődtítmények

II. 1. Elpusztult és lokalizálható erődtítmények

56. Aldebrő – Debrői vár (Csalavár)

A vár maradványai a 18. század végén még láthatóak voltak Aldebrő déli végének beépítetlen területén. Ezt támasztja alá Aldebrő és Tófalú környékének ábrázolása az I. katonai felmérés 1783. évi térképén, amely a szabályos négyzet alakú várat egyértelműen Aldebrő déli végén ábrázolja.¹

A vár helyének meghatározásában az irodalom nem egységes. A Borovszky-féle megyei monográfiájában a valóságnak megfelelően Aldebrő déli végére helyezik. Pásztor József egy 131 m magas kis hegykúpra lokalizálta. Közlelebbről azonban nem jelölte meg ennek helyét, így ez alapján Soós Elemér Feldebrő nyugati oldalán említi a vár helyét, feltehetően csak térképi adatok segítségével. Ott valóban van egy 131 m magas domb, amely jelenleg temető. Kiss Gábor is ugyanitt jelöli a vár helyét.² A temetődombon őskori várat is említenek,³ ennek azonban semmi nyoma a felszínen. Pásztor József sáncarkot, felvezető utat említ és szerinte nagy részét kőbánya pusztította el.

„Csalavár”-ként is említik, ezt a nevet a mellette egykor létező Csal falutól kapta. A falu első említése 1317-ből ismeretes, 1549 óta pusztává vált. 1701-ben Csalaváralja-pusztá néven szerepelt. Aldebrő falu 1740–1743 között keletkezett az elpusztult Csalaváralja helyén. A régi Debrő falu ettől kezdve lett „Feldebrő”. Napjainkra Aldebrő összeépült a tőle délre fekvő Tófalúval.⁴

Az 1783. évi térkép által jelölt helyen, Aldebrő déli végén a Fő utcából kelet felé nyílik a Vár utca, amelynek déli oldalán, a település telkei által közrefogott kertek alkotta területen (tszf. 125 m) – a vár helyén – jelenleg egy nagy mélyedés látható. Nováki Gyula és Baráz Csaba 1999. évi terepbejárása során a Vár utca egyik házának udvarán egy nagy faragott követ figyeltek meg. Ez a helyiek elmondása szerint állítólag a várból származott, amelynek helyéről sok követ is elhordtak építkezésekhez. Ez talán magyarázatot adhat a mintegy 15 m mély gödör keletkezésére.

A debrői várral, de főleg annak történetével többször is foglalkozott az irodalom. Elsőként Pesty Frigyes helynév-

gyűjtése említi.⁵ Csánki Dezső a (vár)birtokra vonatkozó középkori okleveleket sorolja fel.⁶ 1892-ben Kandra Kabos is említi, mint Feldebrő és Tófalú között fekvő vízi várat, amelynek köveit széthordták,⁷ később Gerecze Péter jegyzékében is szerepel.⁸ A Borovszky-féle monográfiában 1909-ben Reiszig Ede és Éble Gábor foglalta össze részletesen a vár és az uradalom történetét, ez utóbbi munka még ugyanabban az évben önállóan is megjelent.⁹

Soós Elemér Csánki alapján ismételi meg a vár 15. századi adatait, majd a 18. századból a birtok további alakulását ismerteti.¹⁰ Pásztor József is ismerteti a történeti adatokat, de tévesen a tarnaszentmáriai–Várhegygel azonosítja.¹¹ Heves megye műemléki topográfiájában a vár történeti adatai mellett érdekesek számunkra az egykori Csal falura vonatkozó fent említett adatok is.¹²

1956 végén Galván Károly járt a vár maradványainál, pontosan meghatározta annak helyét. A vár eredetileg egy homokdombon állt, de ezt homokbányászattal kapcsolatban teljesen elhordták, helyén már csak egy nagy gödröt talált, részben vízzel borítva. A gödör nyugati oldalán a domb egy kis, 2,5 m magas részletét még látta. Itt 2. világháborús lövészárkokból gyűjtött 14–16. századi kerámialeleteket, köztük fenékbélyeges töredékeket. Ennél korábbi csak egy-két darab akadt, valamint cigányszegeket is talált. A leletek között nyolc darab morvaországi eredetű díszkerámia töredéket is bevitt az egri múzeumba.¹³ A vár ismert adatait és kutatástörténetét 2000-ben Nováki Gyula és Baráz Csaba tette közzé.¹⁴

Debrő az Aba nembeli Debrei-család ősi, névadó birtoka volt.¹⁵ A várat először 1411-ben említik, amikor arra utalnak, hogy a birtok, amely az 1403-ban hűtlenné vált Aba nembeli Debrői István királyi kincstartó tulajdonában volt, a királyra háramlott. 1438-ban Albert király a várat tartozékaival együtt a néhai Rozgonyi László fiainak adományozta.¹⁶ Később újra adomány tárgya a vár, amikor 1461-ben Mátyás király a debrői várbirtokot szolgálataiért Rozgonyi Sebestyén erdélyi vajdának adja,¹⁷ noha az adományozás ellen – a család másik ágához tartozó – Rozgonyi János majd özvegye tiltakozást jelentett be, mivel szerintük a várbirtok örökség címén rájuk szállt.¹⁸ Debrő azonban a későbbiekben Rozgonyi Sebestyén fia László birtokában maradt.¹⁹ 1478. júl. 5-én itt keltezi oklevelét Rozgonyi László asztalnokmester (*Datum in castro nostro Dewbrew...*).²⁰

Kanizsai György 1493. január 3-a előtt feleségül vette Bánffy Erzsébetet, Rozgonyi László özvegyét és ezzel megszerezte a debrő uradalmat is. Mivel a birtok felerészben a Rozgonyi család másik ágáé volt, így Rozgonyi [Monyorósi] János fia Istvánnal 1493. szeptember 16-án kötött egyezség szerint 10.000 aranyforintért engedték át Kanizsainak a várat és tartozékait, melybe ugyanazon év október 9-én az egri káptalan beiktatta.²¹

Kanizsai György felesége (1496. március 21-e előtt bekeverkezett) halála után nem sokkal később felségül veszi Rozgonyi Klárát, Egervári László dalmát-horvát-szlavon bán özvegyét. A házasságot azonban anélkül kötötték meg, hogy

előzőleg a közöttük másodízigen fennálló rokonság alól felmentést kaptak volna. Rómában csakhamar értesültek erről, s egyházi fenyíték (excommunicatio) alá helyezték őket. II. Ulászló király pedig 1496. június 17-én kelt oklevelével, az egyházból kiközösített Kanizsai György debrői uradalmát Bakócz Tamás egri püspöknek és kancellárnak, valamint Bálint, Péter és János nevű rokonainak adományozta. A püspök azonban mégsem jutott annak birtokába. Kanizsai György ugyanis 1497. január 21-én Debrő várbirtokát bélteki Drágffy Bertalan erdélyi vajdával cseréli el a Kőrös megyei Vasmegyericsé váráért és a hozzátartozó uradalomért.²²

Történetének egyik jelentős eseménye volt, amikor 1514. június 10–15 között Drágffy Bertalan fia János, Dózsa György 7000 főnyi seregének nagy részét a vár ostromakor megsemmisítette.²³ 1516-ban Drágffy János országbíró Debrőről, mint saját várából keltezi egyik levelét,²⁴ majd a két évvel később, 1518-ban az országgyűlés idején elcserélte a debrői uradalmat a Perényi Imre nádor birtokát képező Bihar megyei Solyomkő várával.²⁵

1518-ban Perényi Imre eladja Debrőt második nejének, Kanizsai Dorottyának. 1526 után Perényi Péteré, majd 1537-ben Debrőt gúthi Ország László kapta Ferdinánd királytól, tőle fia Kristóf vette át, de kiskorúsága miatt a rokon Perényiek kezelik. 1567-ben férfiágon kihalt az Ország család, és a birtokokat kezelő Perényi Gábor halálát követően lett a vár újra királyi birtok, melyet I. Miksa Ungnad Kristóf egri főkapitánynak zálogosított el. Eger 1552. évi ostroma alkalmával Debrő falu és a vár elpusztult, utóbbi többé nem épült fel. A törökök ugyan 1560-ban Eger ellenében a romos mocsári várba palánkot állítottak, de ezt hamarosan – nyilván Eger birtokbavétele (1596) után –, feladták.²⁶

1603-ban II. Rudolf a lerombolt Debrő várát és az uradalmat Rákóczi Zsigmond volt egri főkapitánynak adja 39 400 forintért. Az uradalom később is a Rákócziaké maradt, akiktől részben öröklés útján az Aspremont családé, és miután 1712-ben a királyi kincstár lefoglalta a Rákócziak itteni birtokrészét, – egy 1710. évi adomány révén – részben az Althan családé lett.²⁷

1701-ben a lerombolt várat, mint uradalmi központot említik.²⁸ Egy 1712. évi német nyelvű összeírás említést tesz arról, hogy a debrői erdőben az elpusztult „Selgi vár” némi romjai még láthatók. (A német összeíró a fellegrvár szót „Selgi vár”-nak írta). 1740-ben a debrői uradalmat a lerombolt Debrő várral Grassalkovich Antal vásárolta meg, melyhez 1747-ben Mária Teréziától adománylevelet is kapott.²⁹

A várból a 19. század második felére már csak egy halom és néhány kő maradt.³⁰

¹ I. kat. felmérés Coll. XIX. Sect. 16. (1783); VOIT P., 1978e. 657. 905. kép.

² KISS G., 1984. 227–228.

³ GERGELYFFY A., 1972. 714.

⁴ KISS G., 1984. 227–228.

⁵ PESTY F., 2005. 31–32.; VOIT P., 1969a. 478.

⁶ CSÁNKI D., 1890. 52.

⁷ KANDRA K., 1892. 184.

⁸ GERECE P., 1906. 367.

⁹ REISZIG E., 1909. 21, 36.; ÉBLE G., 1909a. 235–245.; ÉBLE G., 1909b.

¹⁰ SOÓS E., 1889–1928. IX. 98, 101.

¹¹ PÁSZTOR J., 1929. 117.; PÁSZTOR J., 1933. 12, 66–69.

¹² VOIT P., 1969a. 478.; VOIT P., 1978e. 657.; GERGELYFFY A., 1972. 715.

¹³ GALVÁN K., 1958a. 55. – Jelentés a kiszállásról: DIV RA 87

¹⁴ NOVÁKI GY. – BARÁZ CS., 2000. 11–12, 37.

¹⁵ KANDRA K., 1892. 184.; GYÖRFFY GY., 1987–1998. III. 77–78.

¹⁶ DL 13161.; ÉBLE G., 1909a. 235.

¹⁷ DL 15609.

¹⁸ 1464: DL 16063.; 1465: DL 16202.

¹⁹ 1468: DL 16736.. – várnagyai ekkor: Zepes-i Bálint és Spáczai Miklós

²⁰ DF 210143.

²¹ DL 20067.; ÉBLE G., 1909b. 7–9.; REISZIG E., 1941. 75–76.

²² DL 20524.; BARTFAI SZABÓ L., 1938. 308–309.; REISZIG E., 1941. 76.

²³ BARTA G. – FEKETE NAGY A., 1973. 129–130.; KISS G., 1984. 228.

²⁴ KárOkI. III. 96.; KANDRA K., 1892. 184.

²⁵ BARTFAI SZABÓ L., 1938. 315.

²⁶ REISZIG E., 1909. 36.; ÉBLE G., 1909a. 235–236.; GERGELYFFY A., 1972. 715.; SUGÁR I., 1987. 25.

²⁷ ÉBLE G., 1909a. 235–236.; BARTFAI SZABÓ L., 1924. 33.

²⁸ MOL E 156 (U. et C.) Fasc. 41. No. 47.; GERGELYFFY A., 1972. 715.

²⁹ MOL E 156 (U. et C.) Fasc. 5. No. 12.; ÉBLE G., 1909a. 236.

³⁰ GERGELYFFY A., 1972. 715.

57. Gyöngyös – település-erődítés

Gyöngyös mai területén napjainkra valójában nem maradt nyoma a települést övező kora-újkori városerődítménynek. Csupán a város mai utcahálózata őrizi nyomokban ennek bizonytalan alakját. Nyugaton ez feltehetően az észak-déli irányú Gyöngyös patakra¹ támaszkodott, ami természetes védővonalként jelent meg,² a keleti oldalon viszont északról dél-felé a mai Csárda utca, Dózsa György út, Koháry út, Országút utca, Kertész utca ívesen kanyarodó nyomvonalán haladva érhetett el újra délen a patak medrét. Nem zárható ki az sem, hogy az erődítés a Gyöngyös patak túlsó, nyugati oldalára is ártérjedhetett, illetve, mivel a patak több ágra is szakadt, az egyik legkülső ága egyben az erődítéshez kapcsolódva a vízesárok szerepét is betölthette.

Gyöngyös történetéről jelentős forrásanyag áll rendelkezésre, amelyek – bár rendkívül szákszavúan –, de említést tesznek a város körül kiépített erődítményekről is.³

Elsőként a Pesty Frigyes féle helynévgyűjtésben utalnak a város kapuira, amelyek közül az utolsó 1842-ig állt fenn, amikor lebontották.⁴ 1909-ben a Borovszky-féle monográfiában Török Kálmán utalt egy-két megjegyzéssel a város körüli erődítésre felsorolva a négy égtáj felé nyíló (Benei, Csapó, Tót(utcai) és Solymosi) kapukat, amelyek a városból kivezető utak nyomvonalába estek, valamint a kiegészítő Fény- és Kis-kaput. Az erődítéseknek már akkor sem volt látható maradványa, a kapuk elbontására a 19. sz. elején került sor.⁵ Egy évvel később Soós Elemér egy tanulmányában már részletes rekonstrukciós leírást és térképet is közölt a szerinte középkori kőfalból álló erődítés nyomvonaláról. Ebben megemlíti, hogy addigra csak az egyik kapu záróköve maradt fenn, ennek helyére azonban nem utalt. Soós Elemér véleményét 1929-ben Forgács Ferenc is elfogadta, aki ekkor az erődítményről levéltári kutatásai

alapján hiteles adatokat is közzétett a város történetéről írt cikkében.⁶

1932–1933-ban Fekete Lajos a Gyöngyösről fennmaradt török okleveleket adta közre, amelyekben több utalás található a város erődítményeire is.⁷ 1938–1943 között Dezséri Bachó László három önálló kötetben adta közre Gyöngyös történetét, amelyben ugyancsak több helyen utal a városi erődítményekre. Szerinte a városi erődítmény határa nyugaton maga a Gyöngyös (Nagypatak vagy Mérgecs) patak medre, ahol tüskés bokrokból alkotott sövény volt az erődítés, ugyanakkor a kapuk helyét is jórészt lokalizálni tudta.⁸ 1978-ban a megyei műemléki topográfiában Soós Imre foglalta össze a város történetét, ahol lényegében a fenti adatokat ismételte meg.⁹ Legutóbb a város történetének új tanulmánykötetében Draskóczy István és Szakály Ferenc munkái tartalmaztak adatokat a város védműveire is.¹⁰

Gyöngyös eredetileg az Aba nemzetség birtoka volt. Első említések (1271–1275) a nemzetségből származó Csobánka fiak birtoka, akiknek leszármazottai 1301-ben megosztottnak birtokaikon, köztük Gyöngyösön is. A megosztásról szóló oklevél a település belterületén több esetben árkokat is említ, ezekről azonban nem lehet tudni, hogy esetleg a települést védelmi céllal körülvevő árokrendszer részei lehettek, vagy pedig egy korai időkben valamilyen földesúri curiát, (udvart), *prædiumot* határoltak el. Az egyik árok az 1322. évi birtokmegosztáskor is szerepel.¹¹

1327-ben a király a hűlen Csobánka fiaktól elkobzott Gyöngyöst a [Kacsics nb.] Szécsényi Tamás vajdának adományozta, melyhez 1334-ben Buda városával azonos városi szabadságjogot adott. Ebben az szerepel, hogy Tamás vajda és örökösei a várost fallal és tornyokkal övezhetik (*munitionibus muralibus circumdando, scilicet turribus, aedificiis, propugnaculis*).¹²

E jogosítvány azonban csak elvben maradt, a gyakorlatban Gyöngyös mint mezőváros továbbra is földesúri függőségben élt, és még hosszú ideig erődítményeiről nincs hiteles adatunk.¹³ Erre utal, hogy 1460-ban a husziták a védtelen várost ki tudták rabolni, valamint az, hogy 1526-ban a törökök a települést (benne a ferences kolostort) felgyújtották. A város megerősítését valószínűleg a török háborúk kényszerítették ki, első adatunk a városi kerítésre 1540-ből származik, amikor javításáról hallunk, tehát már valamivel korábban létesíthették.¹⁴

A 16–17. századi városerődítés nem volt szilárd építmény, sáncból, palánkfalból külső oldalán árokból állt, amely folyamatos megújításra szorult. Ez ugyanakkor nem felelt meg a gazdálkodás igényeinek sem, s a békésebb időben a polgárok a telkeik végében futó városfalba kapukat vágtak, amit a városi előjáróság szigorúan büntetett.¹⁵ 1550-ben Gyöngyös I. Ferdinánd király általi megerődítése is felmerült, de e kezdeményezésről a későbbiekben nincs adatunk.¹⁶

A 17. századból számos adatunk van a város erődítményeire és kapuinak említésére. 1605-ben az ún. Kis-kaput; 1640 körül, a Benei kapun kívül lévő Szent Erzsébet templomot említik, amelyet a felvidéki szlovák telepesek kaptak meg a városi előjáróságtól.¹⁷

1652-ben egy török iratban a tótutcai kaput említik. 1658-ban Husszein hatvani bég régebbi engedélyük alapján

megengedi a gyöngyösieknél, hogy „falujukat” bekeríthessék, majd 1683-ban az egri beglerbég is engedélyezi a városi előjáróknak, hogy városukat régi szokás szerint sövényrel (árokkal és tövises bokrokkal) bekeríthessék a török és tatár katonák zaklatásai ellen.¹⁸

1684-ben pedig „néminemű bástyák” felépítésének engedélyezése iránt tesz a város a budai török hatóságnál lépéseket, tehát ekkor sem bástyás kőfalak öveztek a várost. Gyöngyösön az egymást nem egészen pontosan kereszt alakban metsző négy főutca – délről a Csapó utca, északról a Solymos utca, keletről a Bene utca és nyugatról a Pata felé vezető Tó (vagy Tót) utca már a 17. sz.-ra kirajzolta a város védett belső területét. A négy főutcára sűrűn nyíltak zsákutcák és közök. A főutcák végében azonos névvel illetett és két-két kapuőr által őrzött négy kapu vezetett a városba, amelyek a védelmi célon túl vámhelyek is voltak.¹⁹

1703 nyarán a Rákóczi-szabadságharc hírére a városi előjáróság elrendelte a részben már betemetődött városi árkok helyreállítását, annak kerítéssel és tövises bokrokkal való megerősítését, eltávolíttatta azokat a kijárókat, amelyeket a háztulajdonosok engedély nélkül vágtak a város kerítésén, valamint elrendelte a városárokból épült építmények (pálínkamérések, viskók) lebontását, az erődítésekhez szükséges fa összegyűjtését és a négy városkapunál valamint a piacon őrházak felállítását.²⁰ Nincs azonban adat arra, hogy valóban elvégezték-e ezeket a munkákat. A város erődítményeit és a kapukat a 19. sz. elején bontották le.²¹

¹ A település kialakulásában a névadó Gyöngyös pataknak is fontos szerepe volt. Gyöngyös korai településmagja ott alakult ki, ahol a Gyöngyös patak (és ágai: Nagy-patak, Kis-patak) völgyében délről északra tartó utat keresztezte a Pásztó – Kompolt közötti országút, mivel e ponttól északabbra a patak kanyarulatai nehezítették meg az azon való átkelést. – Vö.: DRASKÓCZY I., 1984. 97.

² SOÓS E., 1910. 75. – Soós Elemér rekonstrukciós rajza így mutatja be nyugaton a városerődítés határát.

³ A város történetének legutóbbi összefoglalásai: DRASKÓCZY I., 1984. 91–128.; SZAKÁLY F., 1984. 147–178.

⁴ PESTY F., 2005. 94–95.

⁵ TÖRÖK K., 1909. 112–113, 124.

⁶ SOÓS E., 1910. 55–81.; FORGÁCS F., 1929. 3–80. – Soós Elemér, valamint ennek nyomán Forgács Ferenc a város 14. sz.-i eredetű kőfalait említi, de ennek igazolására hiteles forrásokat nem tettek közzé.

⁷ FEKETE L., 1932–1933.

⁸ DEZSÉRI BACHÓ L., 1938.; DEZSÉRI BACHÓ L., 1941.; DEZSÉRI BACHÓ L., 1943.

⁹ SOÓS I., 1978a. 13–25.

¹⁰ Lásd a 3. sz. jegyzetet

¹¹ GYÖRFFY GY., 1987–1998. III. 95–96.; DRASKÓCZY I., 1984. 100–101, 108

¹² CD.VIII/3. 717. (331. sz.); GYÖRFFY GY., 1987–1998. III. 95–96. – A privilegium e sorait a kutatók egy része, – tévesen – mint tényt vette alapul.

¹³ SOÓS I., 1978a. 13.

¹⁴ FORGÁCS F., 1929. 47.; DEZSÉRI BACHÓ L., 1941. 58.; DRASKÓCZY I., 1984. 113, 117–118. – Létesítése minden valószínűség szerint 1526 utánra tehető.

¹⁵ DRASKÓCZY I., 1984. 117–118.

¹⁶ DEZSÉRI BACHÓ L., 1941. 36.

¹⁷ DRASKÓCZY I., 1984. 113.; SOÓS I., 1978a. 14.

¹⁸ FEKETE L., 1932–1933. 99, 106, 137.

¹⁹ SOÓS I., 1978a. 14–15. – A kapukra utaló adatok – ellentétben a városi erődítményekkel – arra utalnak, hogy azok végső kialakítása falazott szerkezetből készült, de kiépítésük ideje nem ismert.

²⁰ DEZSÉRI BACHÓ L., 1938. 7–8.; SOÓS I., 1978a. 15.

²¹ TÖRÖK K., 1909. 113.

58. Hatvan – vár és településelődítés

Hatvanban egy-két utcanévtől eltekintve napjainkra már semmi nem utal az egykor itt állt várra. Pontos helye és annak kialakítása nem ismert. Amit mégis forrásértékűnek kell tekintenünk róla, az kizárólag a 17. század második feléből származik, vagyis a vár pusztulását megelőző időszakból.

Viszonylag részletes leírást közölt a várról és az erődített városról Evlia Cselebi [Evliyā Çelebi] török világutazó, aki 1664-ben járt Hatvanban, és adatait a kutatók többségében hitelesnek fogadták el. Leírása szerint a vizesárokkal övezett palánképítésű erődítmény hat szögletén egy-egy körbástya, egymással szemben fekvő két hosszabb oldala közepén pedig egy-egy további bástya állt, melyek egy kivételével kör alakúak, három pedig téglafalazatú volt. A várnak egy keleti „Nagy” és egy nyugati „Kis” kapuja volt. A Nagykapu irányába, keletre, ill. délkeleti irányban helyezkedett el a szintén palánkkal övezett (kül-)város.¹

Hatvan végleges visszafoglalását követően 1686 szeptemberében Efraim von Strackwitz császári hadmérnök a fa-föld szerkezetű palánkfallal és vizesárokkal erődített várról alaprajzot készített, melyhez mellékleteként a vár szerkezeti kialakítását is ábrázoló metszetrajzot és szövegmagyarázatot csatolt. Az alaprajz lényegében megegyezik a Cselebi által leírtakkal, az erődítés metszetrajzán egy külső, sűrűn egymás mellé állított gerendasort (paliszádsort), valamint ettől beljebb egy külső síkjában mellvéddel ellátott és földdel kitöltött, kazettás fa-szerkezetet ábrázolt, mindkét szerkezet előtt külső vizesárokkal. Strackwitz alaprajzán csak egy erődítéssel övezett – és „városnak” nevezett – terület szerepel, melyhez a (kül-)várost nem rajzolta hozzá, és annak helyét sem jelölte.²

A Hatvant ábrázoló I. katonai felmérés 1783. évi térképén³ is megfigyelhető egy várakok nyomvonala, amely keskeny vízfolyásként a város északi részén a Zagvából ágazik ki, majd délen újból egyesül a folyóval. E várakok nyomvonalát a II. katonai felmérés, valamint a település 1868-ban készített első kataszteri felvételi térképe⁴ is pontosan ábrázolja, és a

mai utchálózaton is követhető. Ez a napjainkra már betemetett és eltűnt árok északon a Thurzó és Vár utca, keleten a Nádasdy Tamás utca, valamint a Mártírok útja, Kossuth Lajos tér és a Csaba utca közötti felezővonal mentén határozható meg.

A hatvani várral szinte valamennyi, a török korról foglalkozó történeti és hadtörténeti munka foglalkozik, így ezek részletes ismertetése és számbavétele meghaladná jelen topográfiai összefoglalás kereteit, ezért ettől el kell tekintenünk. A 18–19. századi fontosabb országismertető munkák, így Bél Mátyás, Vályi Antal, Fényes Elek, Pesty Frigyes művei, majd Gerecse Péter műemlékjegyzéke elsősorban a vár történeti adatait, illetve irodalmát ismertetik.⁵ 1894-ben Gömörý Gusztáv tette közzé részletes tanulmányát Hatvan 1596. évi ostromáról és elfoglalásáról, a Borovszky-féle megyei monográfiában pedig ifj. Reiszig Ede és Nagy Béni írtak a várról.⁶ 1911-ben Soós Elemér is foglalkozott a hatvani várral, de mivel feltehetőleg helyszíni kutatásokat nem folytatott, így tévesen a mai városközponttól nyugatra egy alacsony dombra helyezte a várat.⁷

Jóval később Szepes (Schütz) Béla foglalkozott behatóan a várral a település első önálló monográfiájában. Elsőként tett kísérletet arra, hogy a leírások, a fentiekben is említett térképek, valamint egyéb helyszíni adatok alapján a hatvani vár helyét beazonosítsa. A várat a Zagya folyó és a mai Kossuth Lajos tér közötti területre lokalizálta, kelet-nyugati hossz tengellyel. Az 1783. évi és az 1863. évi térképeken ábrázolt várak vonatkozásában arra a következtetésre jutott, hogy ez nem lehet azonos a 1686-ban ábrázolt vár területével, hanem inkább az 1704 után létesített városerődítés nyomvonalának tekinthető.⁸

Az egykori vár területén Parádi Nándor 1959-ben és 1960-ban épület-alapozási munkák során nagy mélységben tölgyfacölöpökre bukkant, ugyanekkor Árpád-kori kerámiatöredékek, román kori fríz töredékei, összetört gótikus kőbordák, valamint 15–17. századi kerámialeletek is előkerültek.⁹ Az 1960-as évek végén kezdődő hatvani építkezések során a vár területéről további középkori – kora újkori leletek kerültek elő, amelyeket Doktay Gyula építész¹⁰ gyűjtött össze, egyidejűleg helyszíni megfigyelései és az irodalmi adatok alapján rekonstruálta a vár elhelyezkedését a mai utchálózatra vetítve.¹¹

A vár adatait később több helyen összefoglalták, melyek közül Csorba Csaba 1974-ben megjelent, az Alföld várairól szóló összeállítása emelhető ki. Ebben a területen végzett korábbi leletmentések adataiból arra következtetett, hogy a vár a 16. századnál korábbi eredetű lehetett.¹² A következő összefoglalás, amelyekben a vár külön fejezetként is szerepelt, 1978-ban a megyei műemléki topográfia keretei között Soós Imre és Kozák Károly tollából jelent meg.¹³

Sugár István több alkalommal is összefoglalta a vár történetét. A Grassalkovich-kastély mögötti park Fácányos nevű területének déli szélén egy szakaszon a régi várakot is azonosította. Lényegében elfogadta a Szepes Béla féle rekonstrukciót a vár helyére vonatkozóan, de a 18–19. századi térképeken feltüntetett árkokat a török kori vár és város erődítményeivel azonosította.¹⁴

A Grassalkovich kastély közelmúltban történt kutatása ugyanakkor nem igazolta azt a több helyen szereplő vélekedést, hogy a kastély a vár építőanyagának felhasználásával épült.¹⁵ Hatvan 2005-ben megjelent várostörténetében az eddigi irodalom alapján Németi Gábor foglalta össze a vár és a város történetét, legutóbb pedig Kassa András vizsgálta a vár és a városerődítés nyomvonalát a mai városképben.¹⁶

A törökkoriként ismert hatvani vár kezdeti formájában valószínűleg az a 15. század második felében a Hatvani család¹⁷ által épített kastély (*castellum*) lehetett, amelyet először 1492-ben említene. Ebben az évben [*Bancha-i*] Literatus András a budai vár kúriájának provizora és felesége, Hatvani Dorottyá kölcsönös örökösödési szerződést kötöttek minden birtokukra Hatvani Menyhérttel, köztük a Nagyhatvanban¹⁸ álló kastély (*castellum*) felére is. A jogügyletet a birtokba-iktatást követően 1493-ban a király is jóváhagyta.¹⁹

A castellumot valószínűleg 1526 után tovább építették, mivel 1536-ban már sikeresen ellenállt Mohamed szendrői bég portyázó csapatának, akik csak a várost tudták kirabolni.²⁰ 1537-ben már Hatvan első várnagyáról értesülünk Nagy Ambrus személyében, amikor az utódok nélkül elhalt *Bancha-i* András birtokait János király *Bayon-i* Benedeknek és Gyulai Vas Mihálynak adományozta.²¹

A vár építetőjét és építési idejét a kutatás még nem tisztázta. Mivel Hatvan a váci püspökség területén helyezkedett el, ezért egyes feldolgozások építetőjének valamelyik váci püspököt tekintik,²² addig mások szerint építetője Heves megye lehetett.²³

1544-ben Dancs Ambrus és testvére, Pál voltak a hatvani vár kapitányai, akik, miután Visegrád és Nógrád vára elesett, Mehmed budai pasa seregeinek közeledtére felgyújtották a palánk védőműveket és az őrséggel együtt az egri várba menekültek. Mehmed pasa miután elfoglalta az üresen hagyott várat, annak parancsnokává Deli Kurt pasát tette meg. Meghagyta, hogy az árkokat mélyítsék ki, és építsék fel még erősebbre a palánkokat. A hiteles adatokat közlő Tinódi Sebestyén szerint ő volt az, aki a hatvani várat „építteté, erősítteté vala.”²⁴

Hatvan birtokát azonban az eredeti magyar tulajdonosai is számon tartották, amikor a Hatvani család tagjai 1555-ben örökösödési szerződést kötöttek egymással, majd kihalásuk után 1561-ben I. Miksa király Pászthory Ferencnek és Peleny Bálintnak adományozza Nagyhatvan városát.²⁵

Hatvan 1596-ig, Eger török kézre kerüléséig fontos szerepet töltött be, egy szandzsák székhelye volt, ahonnan az adók összegyűjtését irányították. Adóösszeírásai közül az 1546. év körüli és az 1570-ből fennmarad összeírást tették eddig közzé.²⁶

A Hatvanhoz tartozó falvakon az egri őrség többször is rajtaütött és Hatvant is megtámadta; 1580-ban még Balassi Bálint is ott volt a várra támadó magyar csapatban, de csak a külvárost dúlták fel. Ezért 1584–1593 között a törökök a várost is palánkfallal vették körül. 1594-ben újabb sikertelen kísérletet tettek a vár bevételére. 1596 őszén a vár mindössze 40 napra, 1603–1604-ben pedig egy évre került a magyarok kezére, de a törökök mindkét esetben szinte harc nélkül vették vissza és háborítatlanul birtokolták 1686-ig, amikor a Budát ostromló császári seregek véglegesen visszafoglalták.²⁷

A vár török kori állapotáról, elsősorban az őrség létszámáról és összetételéről számos forrás ismert és került közzétételre.²⁸

Hatvan 1686. szeptemberi visszafoglalását követően megerősítését is elrendelték, amelyet Efraim von Strackwitz császári hadmérnöknek a várról ugyanebben az évben készített dokumentációja is alátámasztani látszik, a munka elvégzéséről azonban nincs tudomásunk. Valamilyen mértékű helyreállítás azonban történhetett a váron, mivel a Rákóczi-féle szabadságharc időszakában is erődítményként funkcionált.

1703-ban a kurucok foglalják el Hatvant, amikortól Szabó Máté lett a kapitánya. 1704-ben Rákóczi Ferenc elrendeli palánkokkal és állandó őrséggel való megerősítését. Később, 1709 körül Szabó Máté átáll a labancokhoz és Hatvant 1710-ben a császáriak kezére juttatta.²⁹

Hatvan birtokát 1701-ben I. Lipót Salm hercegnek adományozta, ő azonban 1723-ban – a régi birtokosoknak a kamarával szemben támasztott követelése miatt – lemondott az uradalomról és visszaadta a kincstárnak, így Hatvan 1723-tól a Stahremberg családnak, 1746-tól pedig a Grassalkovichoké lett.³⁰

A vár történetéről tudjuk, hogy a palánkokat és árkokat számos alkalommal átépítették, javították és megújították, sőt bővítették is a várat. A 15. század végén felbukkanó castellumról később már nem találunk említést.

A várat ábrázoló 1686. évi Strackwitz féle felmérésről már Szepes Béla megállapította, hogy az akkori szokásoknak megfelelően „a la vue”, vagyis „látás” szerint készült, és így léptéke és méretezése nem megbízható. Ugyanakkor e rajz – a jelentés szerint – az alapokig leégett várost és az azt övező erődítéseket nem ábrázolja.

Annak ellenére, hogy az 1686. évi felmérés és az 1783. évi térképen vizesárokkal körülvett terület alakja között feltűnő hasonlóság van, a fentiekben is már részletezett méret és léptékbeli egyenlenségek, valamint a helyszíni kutatások hiánya miatt sem a vár, sem az erődített város pontos kiterjedése nem határozható meg biztosan. A várról, illetve az erődített városról készített rekonstrukciók kétségtelenül helyszíni, de korlátozott kiterjedésű megfigyeléseken alapultak, és azok – különösen Doktay Gyula rekonstrukciója – nagyon valószínű helyzetet ábrázolnak, azonban a korszerű régészeti kutatásokat nem nélkülözhetik.

Az is valószínűsíthető, hogy a 18–19. századi térképeken ábrázolt vizes árkok – talán a törökori városerődítés nyomvonalát követve – akár valóban készülhettek a Rákóczi szabadságharc időszakában is, amint ezt Szepes Béla feltételezte.³¹ A 19. sz. végéig megmaradt jó állapotuk is erre utalhat.

¹ EVLIA Cs., 1904–1908. II. 107–109, 211–212.; DEMÉNYI-DITTEL L. – KOVÁCS G., 1993. 36–38. – Adatait részletesen elemzi: SUGÁR I., 1987a. 25–31.

² SZEPES B., 1940. 16–19. – részletes elemzéssel; KOZÁK K., 1978e. 275. 313/a. ábra

³ I. katonai felmérés: Coll.: XVI. Sectio: 19. térképlapján (1783)

⁴ II. katonai felmérés: Sect. 49., Coll. XXXV. térképlapján (1853); Mártonffy Károly 1863. évi térképének részletét közli: SUGÁR I., 1985. 239. 7. kép.

⁵ BÉL M., 2001. 199–207.; VÁLYI A., 1796–1799. II. 151–153.; FÉNYES E., 1851. II. 95.; PESTY F., 2005. 117–119.; GERECZE P., 1906. 373.

⁶ GÖMÖRY G., 1894. 96–107, 242–254.; REISZIG E. – HARASZTHY L., 1909. 145–147.; NAGY B. – OROSZ E., 1909. 515–516.

⁷ SOÓS E., 1911b. 89–123.

⁸ SZEPES B., 1940. 9–20, 31–39.

⁹ PARÁDI N., 1960. 73.; PARÁDI N., 1961. 111.

¹⁰ Doktay Gyula (1895–1971) az 1969-ben alakult Városi Múzeum (ma Hatvani Lajos Múzeum) első igazgatója volt, aki gyűjteményét és kéziratokat a múzeumnak adományozta.

- ¹¹ Doktay Gyula pauszra rajzolt rekonstrukciós rajzai a Hatvani Lajos Múzeum könyvtárában találhatók. – Az ezzel kapcsolatos adatokért Domán Júlia könyvtárosnak tartozunk köszönettel.
- ¹² CSORBA Cs., 1972. 201.
- ¹³ Soós I., 1978b. 250–251.; KOZÁK K., 1978e. 273–276.
- ¹⁴ SUGÁR I., 1985. 236–245.; SUGÁR I., 1987a. 25–31.; SUGÁR I., 1987b. 2–19, 31–37.; SUGÁR I., 1992. 30–34. – Sugár István rekonstrukciója szerint a vár területe a vizesárokka övezett területen belül annak északi, észak-nyugati részén, a Zagyva folyó partja mentén lehetett.
- ¹⁵ D. MEZEY A. – HARIS A., 1991. 9–15. – Megállapításaik szerint a kastélyhoz nem a hatvani vár maradványait, vagy anyagát használták fel, hanem az 1701 után létesített uradalmi épületeket.
- ¹⁶ NÉMETI G., 2005. 25–38.; KASSA A., 2009. 91–99.
- ¹⁷ A már 1334-től említett Hatvani család elsőként 1438-ban szerepel, mint Hatvan birtokosa. Vö.: SZEPES B., 1940. 37.; BARTFAI SZABÓ L., 1938. 175.
- ¹⁸ Nagyhatvan a mai Hatvan belterületén, annak történelmi városközpontja helyén feküdt. A Nagy- előnév megkülönböztetésül kapta a tőle nyugatra a Zagyva túlsó, Pest megyei partjára települt Kishatvantól. – Vö.: CSÁNKI D., 1890. 22.; GYÖRFFY Gy., 1987–1998. III. 98–99., IV. 521.
- ¹⁹ DL 19904., és DL 59824. – Az átirat, királyi jóváhagyást tartalmazó oklevélre utal: KOPPÁNY T., 1999. 152. – Bancha-i András deákot még 1513-ban is említik. Vö.: FRAKNÓI V., 1899. 88–89.
- ²⁰ NÉMETI G., 2005. 29. – Németi Gábor szerint 1530-ban épült a palánk erődítmény Hatvanban.
- ²¹ KárOkI. III. 206. – Az új tulajdonosok, a Bancha utódok tiltakozása miatt valószínűleg nem jutottak birtokba.
- ²² SZEPES B., 1940. 9.; KOZÁK K., 1978e. 273. – A vár 1527 – 1544 közötti építését valamelyik váci püspököt tartja, aki guthi Országh János (1520–1532) vagy jerosini Brodarics István (1537–1539) lehetett.
- ²³ Soós I., 1975. 250.; Soós I., 1978b. 250.
- ²⁴ TINÓDI S., 1984. 484., 136. sor.; SUGÁR I., 1987a. 31.
- ²⁵ MOL A 57 3. 711.; BARTFAI SZABÓ L., 1938. 393–394, 402–403.
- ²⁶ FEKETE L., 1968.; BAYERLE G., 1998.
- ²⁷ Soós I., 1975. 250–251.; Soós I., 1978b. 250.; KOZÁK K., 1978e. 273–276.: az 1594., 1596., 1603. és az 1604. évi ostromok részletes ismertetésével. – Az ostromokra lásd még: GÖMÖRY G., 1894. 96–107, 242–254.; DEMÉNYI-DITTEL L. – KOVÁCS G., 1993. 32–36.; NÉMETI G., 2005. 33–35.
- ²⁸ PÁSZTOR J., 1933. 91.; SUGÁR I., 1992. 33–37.; HEGYI K., 2007. 821–835, 1510–1517.
- ²⁹ Soós I., 1978b. 250–251.; KOZÁK K., 1978e. 275. 313/a. ábra; HECKENAST G., 2005. 396.
- ³⁰ Soós I., 1978b. 250–251.; D. MEZEY A. – HARIS A., 1991. 9.
- ³¹ SZEPES B., 1940. 18–19.

59. Heves – vár I.¹

Heves város belterületén a település központjába valószínűsített egykori török kori palánkvárnak napjainkra felismerhető maradványai már nincsenek. Talán az utcák nyomvonalára és az azok által alkotott telektömbök rajzolhatják ki a vár helyét, továbbá az egyes utcák szintbeli eltérése utalhat még arra, hogy korábban itt valamilyen mesterséges úton létrejött tereprendezés történt. Az eddigi helyszíni megfigyelések alapján délről a Fő út, keletről a Hősök tere fás sétánya, északról a Zrínyi Miklós és Hunyadi János utcák, nyugatról pedig a Hajnal utca által körbezárt terület az, amely környezetéből kiemelkedik és minden oldalról szembeötlő árokszerű mélyedéssel határolható le.²

Elsőként a Borovszky-féle megyei monográfia utalt röviden a török kori hevesi palánkra, melyet 1913-ban Soós Elemér Heves határában keletre, a Hanyi-ér nyugati partjára lokalizált.³ Jóval később Csorba Csaba foglalta össze az Alföld várairól szóló munkájában a hevesi várra vonatkozó adatokat.⁴

1981-ben Major Jenő foglalkozott részletesen Heves településtörténetével, melyben a török kori vár helyét a település központjába, a mai római katolikus templom elődjének tekinthető középkori Szent Márton hitvalló (*confessor*) tiszteletére szentelt templom, a Főter és az ettől keletre fekvő területre lokalizálta.⁵ 1978-ban a korábbi irodalom alapján a Heves megye műemléki topográfiájában Tombor Ilona foglalta össze a Heves történetére és várára vonatkozó adatokat. Utalt arra a szájhagyományra is, amely szerint: „a hevesi vár ott volt, hol jelenleg a hevesi templom van, s a hevesi templom a vár köveiből épült.”⁶

Később Sugár István foglalkozott a hevesi török kori palánkkal és lényegében elfogadta a Major Jenő által felvázolt lokalizációt. Megfigyelése szerint mind az I. katonai felmérés 1783. évi térképén, mind a település 1856. évi térképén a Major által megjelölt várterület zömében üres, alig-alig beépített és a vár körüli telkek helyén is csak két kastély és parkszerű hatalmas zöldterület található.⁷

A településről 2001-ben megjelent tanulmánykötetben Hegyi Klára ismertette a hevesi török kori várra vonatkozó adatokat elsősorban a török források alapján, melyet 2007-ben kiegészített formában újra közreadott.⁸

Verancsics Antal egri püspök egyik leveléből tudjuk, hogy 1557-ben a budai basa Eger vidékének bekerítése céljából Hevesre palánkvár építését vette tervbe.⁹ 1567-ben a hatvani bég kegyetlenül feldúlta és teljesen elpusztította Hevest és környékét, melyet a mezőváros valahogy még kihevert, de Heves neve 1583-ban szerepelt utoljára a dézsmajegyzékekben.¹⁰

Egyes adatok ugyan arra utalnak, hogy Hevesen a törökök már 1584-ben palánkvárat építettek¹¹ de ennek a török forrásokban nincs nyoma. Az első forrás, amelyekben Heves, mint erősség feltűnik, egy olyan egri zsoldlista, amely 1015. év, azaz az 1606. május 9-e és 1607. április 27-e közötti időszak állapotát tükrözi. Ebben több Eger és környékbeli vár: Sirok, Cserépvár, Hatvan védőjének neve mellé jegyezték be, hogy Hevesbe helyezték át. E bejegyzések tudósítanak arról is, hogy az áthelyezéseket Szinán egri pasa rendelte el, aki kétszer viselte Egerben a beglerbégi posztot. Először 1596–1597-ben, másodszor 1604–1606-ban. Hevest nyilván ez utóbbi hivatali idejében erődíttette meg és látta el őrséggel, valószínűleg 1605–1606-ban. Létesítésére talán az 1594-ig fennállt Jászberény (Dzsánfedá) palánkjának pótlása miatt kerülhetett sor.¹² Az ekkor felvett zsoldlista töredékes volta miatt az ide települt őrség létszáma és összetétele bizonytalan, de a lista alapján összeszámolható 57 főnél bizonyára nagyobb volt.¹³

1626-ban Bethlen Gábor úgy tudta, hogy a hevesi török palánkvár őrsége 200 lovasból és 300 gyalogosból áll, ami aránytalanul sok ahhoz képest, hogy ugyanekkor Hatvan török őrségét 600 főre becsülte.¹⁴

A felszabadító háborúk idején, 1685 őszén, a Vác irányából előretörő Mercy altábornagy és a hozzá beosztott Heissler tábornok vezette szövetséges keresztény hadak Szolnok elfog-

lalása után október 16-án birtokba vették a hevesi palánkvárat is, mivel váratlan megjelenésükkel megakadályozták, hogy a kis palánk török őrsege Egerbe menekülhessen. Egykorú francia forrás szerint kb. 200 török került Heves vára elfoglalása során a szövetségesek kezére, és zsákmányul esett az erődítmény 4 ágyúja is.¹⁵

Később a török palánkvárat bizonynyal felégették, mert Heves 18. sz. elején történt újbóli benépesítése során, valamint később már nem említik.

¹ Hevesen a kutatók egy kora-Árpád-kori sáncvár kutatásával is foglalkoztak eddig érdemi eredmény nélkül, melynek összefoglalását lásd: a További kutatást igénylő bizonytalan helyszínek, objektumok és adatok fejezetben „Heves – vár II.” alatt.

² FODOR L., 2001. 76–77. – A megfigyelések elsődlegesen az „ispáni vár” azonosítására koncentráltak, de az utcák árokszerű mélyedésben való elhelyezkedése talán inkább a török kori palánkvár árkanak feleltethető meg.

³ REISZIG E., 1909. 154.; SOÓS E., 1913. 47–56. – Soós Elemér a feltételezett honfoglalás-kori várat is ide helyezte.

⁴ CSORBA CS., 1972. 201.

⁵ MAJOR J. – PALOVICS L., 1981. 58.

⁶ TOMBOR I., 1978a. 282–283.

⁷ SUGÁR I., 1985. 273.; SUGÁR I., 1987a. 35.; SUGÁR I., 1992. 29–32. – I. kat. felmérés: Coll. XIX. Sect. 17.; 1856. évi térkép: Heves M. Lt. Térképgyűjtemény. Urbéri térképek. 158.

⁸ HEGYI K., 2001. 126–127.; HEGYI K., 2007. 88, 89, 92, 94, 1524–1525.

⁹ BOROVSKY S., 1909. 89.

¹⁰ TOMBOR I., 1978a. 282.

¹¹ SOÓS I., 1975. 257.

¹² HEGYI K., 2001. 126.; HEGYI K., 2007. 94, 657, 1524. – Egy év nélküli, azonban kiadója által 1598 körülre datált török okmány szerint már ekkor állt a hevesi palánk, amikor a gyöngyösek végeztek rajta javítási munkákat. Az okmány körülbelüli datálása azonban bizonytalan, ezért nem kizárt annak későbbi keletkezése sem. Vö.: FEKETE L., 1932–1933. 296.

¹³ HEGYI K., 2001. 126–127.; HEGYI K., 2007. 1524–1525. – az ismert létszám adatok részletes elemzésével.

¹⁴ SUGÁR I., 1985. 275.; SUGÁR I., 1987a. 37.; SUGÁR I., 1992. 32.

¹⁵ HORNYIK J., 1866. IV. No. 42.; REISZIG E., 1909. 154.; BÁNLAKY J., 1940. 153.; TOMBOR I., 1978a. 282.; SUGÁR I., 1985. 275.; SUGÁR I., 1992. 32.; HEGYI K., 2001. 127. – Heves őrsege 1682-ben még a helyén volt. Ezt egy keletzetlen, biztonsággal 1682. szeptember 8-ára datálható utasítás bizonyítja, amellyel Ibrahim egri pasa a hevesi ágákat Gyöngyösre rendelte. Vö.: SUGÁR I., 1992. 32.; HEGYI K., 2007. 1524.

60. Noszvaj – castellum (Imány?)

Az Egertől északkeletre 8 km-re fekvő Noszvajon állt egykori erődítményre vonatkozóan kevés hiteles adatunk van, ami valószínűleg az erősség rövid idejű fennállására vezethető vissza. Pontos helye sem tisztázott, ennek érdekében végzett kutatásokról sincs információnk.

Egyik lehetséges helyszíne a mai, 1774–1778 között épült késő barokk De La Motte-kastély helye lenne, ahová a kutatók egy része helyezi, mivel a mai kastély előzménye lehetett a Fígedy János által létesített 16. sz.-i kúria (*curia nobilitaris*). Ezzel szemben más adatok a település túlsó, északkeleti oldalán lévő ún. *Imány* nevű helyre utalnak, ahol korábban sáncok nyomai voltak láthatók.

Az első utalás, amely Noszvajon erődítményre utal, Pesty Frigyes 1864. évi helynév-gyűjteménye, ahol az akkor még Borsod megyéhez tartozó településsel kapcsolatosan megemlítik, hogy a határában előforduló egyik név: „*Imány legelő a helység Északi részén, emelkedett kettős domb, melyen nyomai, látszanak a' hajdani török ostrom miveknek két nagy szerű véd árokkal.*”¹ Magát a helynevet Noszvaj 1876. évi kataszteri térképe, valamint a megyei földrajzi-név gyűjtemény is ugyanott jelöli.²

1977-ben, majd később több alkalommal Szabó János Győző idézte azokat a forrásokat, amelyek szerint a református Rákóczi Zsigmond egri várkapitány Noszvajon nemcsak a környék legjelentősebb református iskoláját segítette létrejönni, hanem a Diósgyőrből vezető út felügyeletére, itt kisebb erősséget is létesített.³ Adatait később Sugár István is idézi.⁴

Noszvaj eredetileg az egri püspökség birtoka volt, amelyet 1457-ben Rozgonyi Péter egri püspök a karthauzi szerzetesekkel cserélt el Felsőtárkányért és Bükkzsércért. Eger 1552. évi ostroma során a törökök teljesen felégették, majd 1558-ban I. Ferdinánd az ostromban érdemeket szerzett egyik védőnek, Fígedy Jánosnak adományozta zálogbirtokként. Egyes feltételezések szerint a mai kastély területén a

Fígedyek létesítettek először kúriát (*curia nobilitaris*), amelyet élő sövénnel vettek körül. Fígedy Mihály halálával azonban Noszvaj a koronára háramlott, és 1648-ban Hanvay Ferencet iktatják be az itteni birtokrészekbe.⁵

Rákóczi Zsigmond 1588–1591 között volt egri várkapitány. Szabó János Győző feltételezése szerint Rákóczi valószínűleg a Fígedy család Noszvajban álló castellumát erősíthette meg 1589-előtt, ahová 24 fős állandó őrseget helyezett el. Noszvaj ezért az 1589–1596 közötti évek országgyűlési határozataiban, mint Egerhez tartozó véghely szerepelt. Feladata az Egerből Diósgyőr felé vezető út biztosítása lehetett.⁶

Eger 1596. évi eleste után a török már nem törődött az erősséggel, és feladásában az is közre játszhatott, hogy tőle légvonalban mindössze 12 km-re állt az ugyan nem számottevő, de mégis jelentékenyebb, és a hódoltság határán őrködő Cserép vára, amely pótolta megfigyelői feladatát.⁷

Ami a fentiekben részletezett Imány kérdését illeti, a helyi hagyomány ennek helyét ismeri a török ostrom helyszíneként, de ezt egyelőre – a kutatások hiánya miatt – sem megerősíteni, sem megcáfolni nem lehet. Régészeti kutatásoknak kell tisztázni, hogy a két helyszín közül hol állt a rövid életű erősség.

¹ PESTY F., 1988. 240.

² Noszvaj kataszteri község vázlata 1876. B.-A.-Z. Megyei Levéltár, Mezőcsáti Fiókleveletára.; PELLE B., 1970–1988. I. 136–137.

³ SZABÓ J. GY., 1977. 130.; SZABÓ J. GY., 1982. 9, 10–11, 24.; SZABÓ J. GY., 1983a. 26.; SZABÓ J. GY., 1983b. 138.

⁴ SUGÁR I., 1987. 25.

⁵ MOL A 57 3. 475.; CSÁNKI D., 1890. 192.; SOÓS I., 1975. 390.; VOIT P., 1978d. 468.; SZEPESI P., 1994. 2–4.

⁶ SZABÓ J. GY., 1977. 130.; SZABÓ J. GY., 1982. 9, 10–11, 24.; SZABÓ J. GY., 1983a. 26.; SZABÓ J. GY., 1983b. 138.

⁷ SUGÁR I., 1987. 25.

61. Tarnaszentmária – Dobivár

Egy, Tarnaszentmária községtől északra található 224 m-es hegy déli irányba, a falu felé kinyúló különálló sziklagerincén helyezkedett el a vár, melynek egykori területét az itt nyitott kőbánya teljesen elpusztította. A vár nevét az egykor közvetlenül alatta lévő Dobi-pusztáról kapta.¹ Eredeti nevét nem ismerjük, történetére semmi adatunk sincs.

A megyei helynévgyűjtés *Kis-vár* néven szerepeltette, mely nevet nyilván megkülönböztetésként kaphatta az ugyancsak Tarnaszentmária területén délre lévő Várhegyen egykor állt vártól.²

A Dobivárról Bartalos Gyula,³ Soós Elemér⁴ és Pásztor József is tudott.⁵ A vár helyét azonban nem ismerték, bár Pásztor jól sejtette, és a község északi szélén lévő Dobi-pusztá felett északkeletre lokalizálta. A megye műemléki topográfiájában tévesen az ugyancsak Tarnaszentmária határában délre lévő Várhegygel azonosították.⁶ Maradványait Dénes József találta meg 1982-ben. A község északi végén lévő kőbánya északkeleti vége felett, fent a szélén, füves magaslaton állapította meg a vár nyomait. A kis, középkori jellegű várnak kb. 20%-át találta még egy kis körcikk alakjában, kb. 2 × 15 méternyi területen, melyet akkor még 1 m mélységű árok kerített.

1998-ban Nováki Gyula megkísérelte a helyszínt azonosítani, de a kőbánya addigra ezt a kis maradványt is teljesen elpusztította. Az 1:10000-es topográfiai térkép szerint a kis-méretű vár egy észak felől lejtő, keskeny hegygerinc végén volt.

¹ A Dob(i) nevű pusztát 1430-ban és 1494-ben említik. Vö.: CSÁNKI D., 1890. 60. – Elhelyezkedésére lásd: Gergelyffy A., 1978. 626. térkép-mellékletét, amit 1784. évi térképként közölt, de valójában ez a II. katonai felmérés (Coll. XXXVII, Sect. 46.) 1858. évi térképlapjának részlete.

² PELLE B., 1970–1988. I. 145–146.

³ BARTALOS GY., 1902. 8, 9. sz.

⁴ SOÓS E., 1889–1928. IX. 105.

⁵ PÁSZTOR J., 1933. 6, 134.

⁶ GERGELYFFY A., 1978. 632–633. – Ennek nyomán szintén tévesen szerepel a Pesty Frigyes 1864. évi helynévgyűjtését közreadó munkában is. Vö.: Pesty F., 2005. 215. 698. sz. jz.

62. Tarnaszentmária – Várhegy

A Várhegy a környezetéből feltűnően kiemelkedő, önálló sziklahegy, tetejét és belsejét a kőbánya teljesen kibányászta, a várnak ma már semmi nyoma sincs. A hegy nyugati oldalán a felvezető út elmosódott nyoma még látszik. A hegy Tarnaszentmáriától délre kb. 2 km-re emelkedik, az országút és a vasútvonal között, közel Verpeléhez. A kőbánya már nem működik.¹

Pesty Frigyes gyűjteményes munkájában leírják a Várhegyet. A falakat már benőtte a fű, nyugati oldalán a sziklák között egy nagy üreg látszott, amely az orom közepéig tartott. Valamikor tó volt benne, de kővel tele hajigálták.² Ugyanezt Soós Elemér is feljegyezte.³ A hegyen Bartalos Gyula többször is járt. 1886-ban írta le röviden a Várhegyet, ahol akkor is folyt a kőbányászat és a várból már csak kevés falat látott. Említ emberi és állati csontokat, szenet, edényt, kőeszközöket. Egy kőcsákány a birtokába került. A középkorból kutat, valamint egy „durvaréz feszületet” is említ, amely véleménye szerint Szent István korára tehető. Arra következtetett, hogy a Várhegyet nem csak a középkorban, de az őskorban is lakták.⁴

1892-ben Bartalos ismét felkereste a hegyet, ezúttal Kandra Kabos és Szendrei János társaságában, erről utóbbi számolt be röviden. Ekkor még látták a „szikladarabokból hányt kerítést” és egy kis faldarabot.⁵ Bartalos később is említi a Várhegyet, amelyet „kőhasábokból rakott bástyák körítették”.⁶ Szerepel Gerecze Péter munkájában is, mint „ősi és középkori vár”,⁷ Pásztor József is ugyanezt írta róla.⁸ Heves megye műemléki topográfiájában is hivatkoznak a régi leírásokra, de tévesen Dobivár név alatt.⁹

A vártúrák kalauza¹⁰ és Fehér Miklós Mátra kalauza tévesen Verpeléttel kapcsolatban említi,¹¹ nyilván Verpeléthez való közelsége miatt. 1980–1983 között Dénes József járt a hegyen, már csak a vár teljesen lebányászott helyét tudta megállapítani. A hegy alapján kis területű várra következtetett.¹² Legutóbb 2000-ben Nováki Gyula és Baráz Csaba foglalta össze a várra vonatkozó ismereteket.¹³

A várra történeti adatot nem ismerünk.

¹ A helyi hagyomány szerint 1849. február 27-én, a kápolnai csata idején, a Várhegyen a császáriak ágyúkat helyeztek el, onnan lőtték a honvédeket. – Vö.: REISZIG E., 1909. 88.

² PESTY F., 2005. 215.

³ SOÓS E., 1889–1928. 492.

⁴ BARTALOS GY., 1886–1900. 13–14. – A kéziratnak ezt a részét közli: BARÁZ CS., 1997. 205–208.

⁵ SZENDREI J., 1892. 369.

⁶ BARTALOS GY., 1901. 46. sz.; BARTALOS GY., 1902. 8, 9. sz.; BARTALOS GY., 1909. 440.

⁷ GERECE P., 1906. 376.

⁸ PÁSZTOR J., 1911. 11. sz.; PÁSZTOR J., 1912.; PÁSZTOR J., 1913. 16.; PÁSZTOR J., 1929. 117.; PÁSZTOR J., 1933. 21.

⁹ GERGELYFFY A., 1978. 632–633.

¹⁰ VK. I. (1975) 128.

¹¹ FEHÉR M., 1978. 50, 245.

¹² DÉNES J., 1985. 78, 88–89.; DÉNES J., 1990. 47.

¹³ NOVÁKI GY. – BARÁZ CS., 2000. 19, 45.

II.

Elpusztult erődtítmények

II.2. Elpusztult és nem egyértelműen lokalizálható erődtítmények

63. Bükkszenterzsébet – castellum

A Szenterzsébeten állt egykori erődtített kastély Bornemissza Gergelynek egy 1554 nyarán kelt, Zárkándy Pállal az egri vár másodkapitányával közösen Nádasdy Tamás nádorhoz írt jelentésében szerepel először.

Ebben elpanaszolták, hogy a hatvani törökök kihasználva az ő (mármint Bornemissza Gergely) Egerből való távollétét Heves vármegye északi részében Nádasdy Farkas (tarna)leleszi, illetve Barna János Heves megyei alispán (tarna)szenterzsébeti castellumára törtek („...Welibék unam chyatam miserat sub castellum...”). Az ellenség onnan 15 parasztot, közöttük asszonyokat és gyermekeket, 5 nyerges és 48 parasztlovat hajtott el.

1554. szeptember 22-én Bornemissza, mint „arcis Agriensis provisor” adott újabb jelentést a törökök ismételt fegyverszünet-megszegéséről. Közölte a nádorral, hogy a közeli napokban a hatvani törökök ismét a leleszi és a szenterzsébeti castellum alatt jártak, s két hét alatt további 9 férfit, s lovakat hajtottak magukkal Hatvanba. „Instrució”-ját kérte a nádornak, hogy katonai úton-módon szerezhesse vissza

azokat. A szenterzsébeti castellumra vonatkozóan más forrásadat nem ismert.

Szenterzsébet 1400-tól a szenterzsébeti Basó, 1489-ben a mikófalvi Bekény család birtoka volt, 1546 és 1549 között pedig helyi nemesek birtokolták. Amint azt Bornemissza leveléből tudjuk, 1554-ben Barna János Heves megyei alispáné volt az itt álló kastély. A 17. sz. folyamán Szenterzsébet kismesek birtoka maradt.

A szenterzsébeti castellum helye nem állapítható meg. Felmerült ugyan az a lehetőség, hogy a szenterzsébeti és a szomszédos Tarnaleleszen álló castellum valójában azonos építmény lehetett, de ezt Bornemissza Gergely eredeti levelei, melyben felsorolva szerepelnek ezen objektumok kizárja.

¹ SUGÁR I., 1984a. 93.

² Uo. 94. Téves évszámmal idézve.

³ ENGEL P., 2002.

⁴ DÉTSHY M. – VOIT P., 1969. 578.; Soós I., 1975. 122.

64. Pétervására – castellum

A település 2005. évi monográfiája utal arra, hogy 1550-ben Dobó István egri várkapitány egy jelentésében arról értesítette Ferdinánd királyt, hogy „Tegnap a törökök Pétervásáráig törtek be... ugyanott a kastélyt is megostromolták.”¹

A monográfia szerzője, Czenthe Huba véleménye szerint a megostromolt kastély nem lehetett a mai kastély, nem is állhatott annak helyén. Utal ugyanakkor a Borovszky Samu féle megyei monográfia azon adatára is, amely Pétervására leírásánál említi, hogy „A helységnek értékes épülete még a régi községháza is, amelynek reneszánsz stílusú tornya hajdan városi őrtoronyul szolgált.” Ez az épület ma már nem áll, helyén az általános iskola van. A helybeli öregek még emlékeznek a régi épületre, benne az iskolával és a toronyra. A torony faragott kőlabazaton állt, a toronysisak is kőből készült, benne egy harang függött. Czenthe felveti annak a lehetőségét, hogy talán a régi kastélyból maradt fenn. Az épületről és toronyról egy 1922-ből származó rajzot is közöl.²

A 17. sz. végéről származó összeírások, egy 1686-ból származó, valamint egy vele egykorú év nélküli össze-

írás az 1669-ben vagyoneklobzásra ítélt néhai Semsey Pál pétervásárai birtokrészén egy elhagyott „puszta kúriát” is említene.³ Adatok hiányában azonban ezt az épületet egyelőre nem lehet az 1550-ben említett kastéllyal azonosítani.

Pétervására a 15. sz. második felében a Pálóczyak birtokát képező Ajnácskő várának tartozéka volt. 1549-ben Perényi Gábor birtokolja. Perényi halála után, 1574-ben Mágócsy Gáspár egri várkapitány nyert rá adományt.⁴

¹ CZENTHE H., 2005. 47–49.

² REISZIG E., 1909. 65.; CZENTHE H., 2005. 47–49.

³ NAGY I., 1857–1868. X. 141.; MOLE 156 (U. et C.) Fasc. 82. No. 34. (1686), Fasc. 114. No. 43. (17. sz.) – A kúria helye egyelőre nem lokalizálható és föltételezhető az is, hogy ezen objektumokat lehetséges-e a római katolikus templomtól délre elhelyezkedő régi temetővel, illetve az ide lokalizált „Vár”-ral kapcsolatba hozni. Vö.: PELLE B., 1970–1988. I. 79.: *Vár, Váradal* néven. Lásd még a TOVÁBBI KUTATÁST IGÉNYLŐ BIZONYTALAN HELYSZÍNEK ÉS OBJEKTUMOK fejezetnél is.

⁴ VOIT P., 1978b. 504.; MAKSAI F., 1990. 361.

65. Tarnalelesz – castellum

A Leleszen állt egykori erődtített kastély Bornemissza Gergelynek egy 1554 nyarán kelt, Zárkándy Pállal az egri vár másodkapitányával közösen Nádasdy Tamás nádorhoz írt jelentésében szerepel először.

Ebben elpanaszolták, hogy a hatvani törökök kihasználva az ő (mármint Bornemissza Gergely) Egerből való távollétét Heves vármegye északi részében Nádasdy Farkas

(tarna)leleszi, illetve Barna János Heves megyei alispán (tarna)szenterzsébeti castellumára törtek („...Welibék unam chyatam miserat sub castellum...”). Az ellenség onnan 15 parasztot, közöttük asszonyokat és gyermekeket, 5 nyerges és 48 parasztlovat hajtott el.

1554. szeptember 22-én Bornemissza, mint „arcis Agriensis provisor” adott újabb jelentést a törökök ismételt fegyverszü-

net-megszegéséről. Közölte a nádorral, hogy a közeli napokban a hatvani törökök ismét a leleszi és a szenterzsébeti castellum alatt jártak, s két hét alatt további 9 férfit, s lovakat hajtottak magukkal Hatvanba. „Instrució”-ját kérte a nádornak, hogy katonai úton-módon szerezhesse vissza azokat.

A tarnaleleszi castleumra vonatkozóan más adat nem ismert. Csak valószínűsíthető, hogy ugyanerre az építményre vonatkozhat egy 17. sz. második feléből származó, Kazay Miklós birtokainak összeírását tartalmazó adat is, amely Leleszen [tévesen Borsod megyébe helyezve] egy nemesi kúriát említ.

Pesty Frigyes helynévgyűjteményében Tarnalaleszen egy Kastély nevű hely szerepel, az ún. Csere-lápa közelében, ami „egy szép emelkedett bokros hely, ahol a néphagyomány szerint valamikor kastély volt.” Valószínűleg ugyanerre a helyre vonatkoztatható Kandra Kabos említése is, aki szerint a Cserelápon lévő kutat a 19. sz. végén Kastélykút néven ismerték, a fölötté emelkedő „kastélyormon” pedig ekkor még felismerhetők voltak egy terjedelmes épület alapjai.

A megye földrajzi neveinek feldolgozása a falutól délre lévő helyen szintén kastélyt, valamint egy török várat tud, melynek egy kút őrzi emlékét. 2000-ben a település monográfiájában is említik a Kastély nevű dombot, ahol a feltételezett egykori épület alatt annak pincerendszerére is utalnak.

Tarnalelesz 1489-től a mikófalvi Bekény-, 1542-től pedig az Istenmezey család birtoka. 1546-ban a törökök elpusztították, de 1548-re újra benépesült. 1549-ben 6 adóköteles, 3

elszegényedett és 4 elpusztult jobbágytelek mellett 1 nemesi telket is összeírtak itt. Ekkor több helyi nemes, mint részbirtokos birtokolta. 1554-ben Nádasdy Farkas is birtokosa volt, aki testvéreivel, Simonnal és Lászlóval együtt 1576-ban új adományt nyerne a birtokrészre I. Miksa királytól.

Később 1599–1615 között a Nádasdy, Daróczy és a Lorántfy családoké. A leleszi Kovács család akik, 1634-ben nyertek nemességet, I. Lipóttól 1697-ben kaptak birtokadományt Leleszre valamint Bolya- és Vermes-pusztákra. Ettől kezdve a falu és a két pusztá harmadrésze, meg a kastély harmadrésze is a 18. sz. közepéig a Kovács "had"-hoz tartozó családok birtokában maradt.

A Tarnaleleszen állt egykori erődített kastély lokalizálására vonatkozó kutatásról nem tudunk, így egyelőre bizonytalan és nem dönthető el, hogy a Kastély nevű helyre vonatkozó utalások ténylegesen azonosíthatók-e a 16. századi castellum helyével.

¹ SUGÁR I., 1984a. 93.

² Uo. 94. – Téves évszámmal idézve.

³ MOL E 156 (U. et C.) Fasc. 98. No. 1.

⁴ PESTY F., 2005. 141–142.

⁵ KANDRA K., 1887. 294.; DÉTSHY M. – VOIT P., 1969. 578. – A szomszédos Bükk-szenterzsébetnél említik.

⁶ PELLE B., 1970–1988. I. 49.

⁷ BOZÓ L., 2000. 116–117.

⁸ MOL A 57 4. 17–18.; SOÓS I., 1975. 463.; ENGEL P., 2002.

⁹ REISZIG E., 1909. 78.; LADÁNYI M., 1936. 275.; SOÓS I., 1975. 463.; VOIT P., 1978c. 603.; BÁN P., 1981. 11.

66. Visonta – Toronyhely

Visonta az Aba nembeli Csobánka-fiak ősi birtoka volt.¹ 1323-ban I. Károly király Visontát, mint a hűtlen – vagyis a Csák Mátéhoz csatlakozott – Csobánka fia Péter fia Pál birtokát, a Szt. Keresztről nevezett templomával és pénteki hivatásával elvette és az Aba nembeli Kompolt fia (Visontai) Pál fia Imrének adta.² Ettől kezdve a Visontai család birtoka, egészen 1421-ig, Visontai István haláláig, akivel a család kihalt, és ettől kezdve a Kompoltiaké.³

1348-ban Visontai Pál fia Imre fiai: János, István és Imre megosztóznak birtokaikon, így a Heves megyei Visontán is, melyet három részre osztanak. A birtokmegosztáskor az Imrének jutó rész leírásakor egy *Toronyhely* nevű teleket is említene.⁴ A testvérek 10 évvel később, 1358-ban ismételt megosztóznak a birtokokon, amikor Visonta megosztásának leírása azonos módon történt és szintén szerepel Imre részei között a Toronyhely nevű telek.⁵ A toronyhelyet a későbbiekben már többé nem említik.

Visonta – Draskóczy István szerint – valószínűleg 1274–1275 táján a Csobánka fiak között létrejött birtokmegosztás eredményeként kerülhetett Csobánka fia Péter birtokába, aki a települést székhelyül választotta. Erre utal a már 1322 előtt létrejött vásárhelye, valamint talán a birtokközpontba épített torony is, amelynek az évtizedekkel későbbi megosztások idejére már csak a helye volt ismert.⁶

Az 1348. évi és az 1358. évi oklevelek Visontára vonatkozó leírása, viszonylagos részletezettségük ellenére nem adnak

pontos égtáji megjelölést arra vonatkozóan, hogy Visontai Imre birtokrészei hol helyezkedtek el. Ezért mivel mindkét birtokmegosztásban az szerepel, hogy János a kelet felőli, István a Visontától délkeletre elhelyezkedő Halmaj birtok felőli részeket kapta, így – kizárásos alapon – az Imrének jutó birtokrészek északnyugatra, illetve nyugatra eshettek. Figyelemmel arra, hogy Visonta egy északnyugat–délkeleti irányban folyó patak mentén települt egyutcás falu volt még a 18. sz.-ban is, és az Imrének jutó birtokrész leírásában egy patakon átívelő kőhíd leírása után szintén szerepel a toronyhely, ezért a toronyhelyet talán a település északi-északnyugati részére – a mai belterületre – lokalizálhatjuk.

¹ SOÓS I., 1975. 514.; GYÖRFFY GY., 1987–1998. III. 145.

² AOkl. VII. 75. sz., 264. sz.; GYÖRFFY GY., 1987–1998. III. 145.

³ SOÓS I., 1975. 514.; ENGEL P., 2001.

⁴ DL 68091., kiadása: CD. IX/1. 598–602, 329. sz.: „...cum uno loco sessionali, vulgo Thoronihely vocato...” Az 1348. évi birtokmegosztásról szól még: DL 25105.

⁵ DL 4732., kiadása: AO. VII. 59–62, 34. sz.: „...cum uno sessionali vulgo Tornhel vocatis [vocato]...” – Az adatra Kubinyi András hívta fel a figyelmet 1981. október 9-én tartott előadásában. Ennek alapján említette NOVÁKI GY. – BARÁZ CS., 2000. 29. is.

⁶ DRASKÓCZY I., 1984. 95., 95. 23. sz. jz. – Draskóczy utal arra, miszerint az 1358. évi birtokmegosztáskor a templomtól északra fekvő utcát „Magyarfalunak” hívták, ahol egy „Tornhel” nevű telek is volt, ami talán Csobánka fia Péter lakhelyével hozható kapcsolatba.

III.

További kutatást igénylő bizonytalan,
illetve tévesen várnak tartott helyszínek és objektumok

Abasár – Bolt-tető

A *Bolt-tető* a település középpontjában, annak a legmagasabb része, ahol régészeti ásás is folyt.¹ Az első adatok, amelyek arra utaltak, hogy a Bolt-tető alatti törmelékrétegekben értékes középkori épületmaradványok vannak, már az 1950-es évekből adatható,² majd 1971–1972-ben Nagy Árpád vezetésével már komolyabb régészeti kutatásokra került sor, amikor a már álló művelődési ház mögötti park területén egy 9 m átmérőjű kerek építményt (rotunda), a kapcsolódó épületrészeket valamint temetkezéseket tártak fel.³

2006–2007-ben került sor Fodor László vezetésével a Nagy Árpád féle kutatások hitelesítésére. Ekkor a közel 10 m átmérőjű 0,9 m vastag falú centrális tér pontosabb megfigyelésére volt lehetőség, valamint további kapcsolódó épületrészek és sírok is előkerültek. A leletanyag legkorábbi részét a 10–11. sz.-ra datálta az ásató, de a későbbi korok leletei is folyamatosan megtalálhatók voltak. Ezekből arra következtetett, hogy a Bolt-tetőn megtalált épületegyüttes Aba Sámuel sári nemzetségfői központjának maradványai lehetnek, de további kutatások szükségesek.⁴

A Bolt-tetőn illetve annak környezetében az eddigiekben olyan jelenségek nem mutatkoztak, amelyek a terület erődített voltát igazolnák.

¹ PELLE B., 1970–1988. IV. 104.

² Galván Károly jelentése: DIV RA 477/2.

³ NAGY Á., 1973a. 78.

⁴ Fodor László: Abasár régészeti kutatási dokumentáció. Összegző jelentés. Eger, 2008. DIV RA 600.

Abasár – Középső-hegy

Abasár területén a Középső-hegy napjainkra már nem ismert és nem lokalizálható. A falutól keletre korábban ismert Középső-hegy helyén ma bányaterület található. A Középső-hegyet Hanák Kolos említi, mint ahol „avargyűrű” található.⁵

⁵ HANÁK K., 1909. 63. – Középső-hegy található még Domoszló fölött északra.

Adács – Kenyérvár

Kenyérvár, Kenyérvárítanya más néven Nádasitanya, Nádasditanya. Adács határában, a településtől délkeletre állt a 19. századi eredetű tanyahely, amelyet napjainkra az itt álló kastéllyal együtt lebontottak. Nádasdy István volt a tulajdonosa.⁶ A 10.000-es térképen (EOV 77–333) Kenyérvár-dűlő néven szerepel. Az újkori elnevezés egy itt állt 19. századi tanyahely neve.

⁶ PELLE B., 1970–1988. IV. 238.

Andornaktálya (Kistálya) – „Sáncz rét”

Az eredetileg Borsod megyéhez tartozó Kistálya helynevei között először a Pesty Frigyes féle 1864. évi helynévgyűjtés

említi a „*Sáncz rét*” helynevet, mellyel kapcsolatban azt említik, hogy: „ezen a helyen tanyázott a magyar sereg, midőn a törökök Egerből kiverettek.”⁷

A hely napjainkban már nem ismert és nem lokalizálható, ugyanakkor a mai Andornaktálya területén nem ismerünk olyan földsáncot, amelyet a fenti helynévvel kapcsolatba lehetne hozni.

⁷ PESTY F., 1988. 172. – ennek alapján utalt rá: VOIT P., 1969c. 484.

Apc – Földvár-tető

A *Földvár-tető* az 1:10.000-es térképen szereplő helynév Apc-tól északkeletre, amelyre Czajlik Zoltán hívta fel a figyelmet.

Ennek alapján 2000. február 28-án Nováki Gyula járta be a területet, amely egy északnyugat felé kinyúló hegynyelvet képez. Megállapítása szerint a terület, amely egy szántóföld vége, várnak igen alkalmas, egy helyen a felszín kissé bemélyed (betemetett árok?). A hegynyúlvány északkeleti szélén sáncra emlékeztető töltés vonul végig, amely alig 0,5 m magas, ugyanakkor ez nem tűnik a szántóföldek szélén szokásos felgyülemlett földnek. A terület délnyugati szélén terasz húzódik, de ez sem marad a szélén, hanem részben behúzódik a hegynyelv közepébe, ezért sánc nyomának nem tekinthető. A hegynyelv belső része áthatolhatatlan sűrű bozotos erdő, ahol a vaddisznótúrásokban korhatározó kerámialelet nem került elő. Nováki szerint nincs egyértelmű nyoma egy földvárnak, de további kutatásokra lenne szükség ahhoz, hogy ezt biztosan kimondhassuk.

Apc – római katolikus templom körfala

Apc központjában található a település középkori eredetű római katolikus temploma, amelyet rossz állapotú, legnagyobb részben igen sűrű borostyánnal benőtt régi kőfal vesz körül.

A Heves megyei műemléki topográfia a kőfal erődítetttségét nem, csak annak középkori eredetét említi,⁸ majd 2001-ben Tolnai Gergely szerepeltette az erődített templomok között annak alapján, hogy a körítőfal külső oldalán két 23 × 23 centiméteres nyílást figyelt meg. E nyílások a fal belső oldalán – az erős feltöltődés miatt – napjainkra már a talajszint alá kerültek.⁹

2008. március 5-én Nováki Gyula végzett megfigyeléseket a körítőfalon. A külső oldalon ő is látta a két kis négyzetes falnyílást egymástól viszonylag távol. Az egyiknek az alját vályúszerűen képezték ki, tehát inkább felszíni csapadékvíz kivezető nyílásnak tekinthető és nem lőrésnek. A körítőfalban tehát biztosan lőrésnek tekinthető védelmei berendezés egyelőre nem igazolható, így a templom erődítetttsége sem bizonyított.

⁸ SZMODISNÉ ESZLÁRY É., 1969. 494.

⁹ TOLNAI G., 2001. 34–35. – Tolnai Gergely 2008. nyarán közölte Nováki Gyulával, hogy – korábbi álláspontját helyesbítve – már ő sem tarja a körítőfalat erődítettnek.

Bátor – Vár-völgy (Várhegy)

Bátor falutól délre meredek hegyek között húzódik délkeleti irányban a *Vár-völgy*. A névvel kapcsolatban a megyei helynévgyűjteményben magyarázatként azt közölték róla, hogy a török időkben volt itt egy vár, innen származik a neve.¹⁰

Először Bartalos Gyula utal rá, majd Pásztor József is, aki mint „őskori erősség nyomait” említi.¹¹ 1996-ban Baráz Csaba járta be a területet, de várra utaló nyomokat nem talált. Nováki Gyula 1999. november 13-án végzett itt terepbejárást. A Vár-völgyön végigmenve, a völgy északi oldalán lévő Pusztafalu nevű hegytetőt, valamint annak délre kiugró hegynyelvét is bejárta, de erődítésre utaló nyomokat egyik helyen sem észlelt.

A várra utaló helynév alapján maga a feltételezett erősség helye nem volt lokalizálható.

¹⁰ PELLE B., 1970–1988. I. 89. (113, 126 sz. alatt)

¹¹ BARTALOS GY., 1909. 436.; PÁSZTOR J., 1913. 12.

Bátor – Orosz-vár

Bátor falutól délre kb. 3 km-re, a falu határában az Egerbaktára vezető országút nyugati oldala felett található az *Orosz-vár* nevű hely, amely egy 290 m tszf. magasságú önálló hegycsúcsot jelent.¹²

Először 1754-ben szerepel a helynév, amikor egy okiratban említik a Nagybereken a Batori vízen túl az Oroszvár nevű helyet.¹³ Pesty Frigyes helynévgyűjteményében – Egerbakta község földrajzi nevei között – szintén szerepel az Orosz-vár, ahol azt közli róla, hogy „a törökök által készített földsánc erősség tornyai jelenleg is láthatók”, amely a török korban a siroki és a szarvaskői várak őrhelye lehetett.¹⁴ Czenthe Huba 1996. évi közlése szerint ezen a helyen várnak nincs nyoma.¹⁵

Nováki Gyula 1996. augusztus 20-án járta be a területet. Megállapítása szerint a terület egy sűrű, bozótos erdő, ahol a keskeny gerincből emelkedik ki az Orosz-vár hegy teteje, de várnak nincsen nyoma.

¹² PELLE B., 1970–1988. I. 90. (177, 192 sz. alatt), valamint ennek közelében délre, de már Egerbakta területén is van Orosz-vár nevű hely, Lásd: U.o. 131. (59. sz. alatt)

¹³ VOIT P., 1969d. 513.

¹⁴ PESTY F., 2005. 40.

¹⁵ CZENTHE H., 1996.

Bélapátfalva – Bél-kő

A Bélapátfalvától délkeletre magasodó, eredetileg hármashegyormú *Bél-kő* középső csúcsán, amely eredeti állapotában 784 m tszf. magasságú volt, Bartalos Gyula egy földvárát írt le Bélkő vára néven.¹⁶ A megyei helynévgyűjtemény a Bél-kővel kapcsolatosan azt közli, hogy állítólag IV. Béla király itt talált menedéket, valamint a hegyen kardot és sarkantyút találtak.¹⁷

A hegy tetejét azóta teljesen lebányászták, ezért Bartalos adatát már nem lehet a helyszínen ellenőrizni. Bartalos

ugyanakkor sok helyen említett munkáiban olyan helyeken is várakat, ahol az erődítettséget utólag nem lehetett igazolni.

¹⁶ BARTALOS GY., 1891. 31. sz.; BARTALOS GY., 1901/1–9. 45. sz., 1901/56–1902/8. 8. sz.; BARTALOS GY., 1909. 436.; BARTALOS GY., 1917. 8.; BARÁZ CS., 2003. 41.

¹⁷ PELLE B., 1970–1988. I. 58.

Bélapátfalva – Öztörő

Bélapátfalvától keletre, a Bél-kő északnyugati kiszögellése, egy lapos platójú 509,2 m tszf. magasságú kúpalakú hegy, melynek neve *Öztörő*. A megyei helynévgyűjtemény és egyes térképek *Őzlövő* néven szerepeltetik.¹⁸

Kovács Béla hívta fel a figyelmet arra, hogy a régi térképeken a hely „Ösztörü” néven szerepel, aminek egyik jelentése ’hegyes vagy durván legallyazott fatörzs, különböző célra felhasznált ágasfa’, másik értelme viszont ’sánckaró, karókerítés, erődítmény’.¹⁹ Ebből feltételezhető, hogy a hegy tetején egy kis alap-területű, palánkkal kerített erődítés, egyfajta őrhely állhatott a középkor folyamán.²⁰

A sziklás hegykúp területét Baráz Csaba járta be, de ott várnak, erődítésnek nyomát nem találta.

¹⁸ PELLE B., 1970–1988. I. 58.

¹⁹ KOVÁCS B., 1996. 14–15.

²⁰ BARÁZ CS., 2003. 41.

Bélapátfalva – Simon vára

A Bélapátfalvától délkeletre emelkedő Bél-kő délnyugati végén lévő sziklaoromzat alatt délnyugatra egy kis sziklacsúcs található, amelynek neve *Simon vár(a)* és e név két 18. század végéről származó térképen tűnik fel először.²¹ A megyei helynévgyűjteményben pedig *Simony-vár* néven szerepel.²²

A hegyet Baráz Csaba járta be, de ott várnak, erődítésnek nyomát nem találta.

²¹ B.-A.-Z. M. Lt. XV-6. BmT. 100/1. és 100/4. sz. térképek

²² PELLE B., 1970–1988. I. 59.

Bodony – Áldozóvár → Parádsasvár – Áldozóvár (Kerekvár, Székivár)

Bodony – Pogányvár

A Pogányvárról először 1929-ben Pásztor József tesz említést: közvetlenül a község felett északkeletre lévő hegyen, amely uralja a környéket, sánc van. Adatát 1930-ban a Mátra útikalauz is megismételi.²³

1975-ben Nováki Gyula és Sándorfi György járták be a környéket eredménytelenül, majd az 1990-es évek közepén Baráz Csaba kereste az erősség esetleges nyomait, de várnymot ő sem talált.

2008. október 13-án Nováki Gyula újra bejárta a község felett északnyugat – észak – északkeletre eső dombokat. Há-

rom uralkodó helyzetű hegyet járt be, melyek közül az egyik egy sűrű bokros kis erdővel fedett, a másik kettő teljesen fátlan szántóföld, amely jól áttekinthető volt. A bejárt területen sáncnak, ároknak egyik helyen sem volt nyoma, és egyetlen lelet, cseréptöredék sem került elő.

²³ PÁSZTOR J., 1929. 171.; PÁSZTOR J., 1930. 23.; BARCZA I. – VIGYÁZÓ J., 1930. 155.

Bodony – Várhegy

A *Várhegy* helynév a település határában, napjainkra már nem ismert. A hely nem tévesztendő össze a Bodonytól délre kb. 3–4 km-re lévő Várhegyvel, ami már Parád területére esik (lásd: I. rész 39. sz. alatt).

Először Pásztor József említi, mellyel kapcsolatban az közli, hogy „A Várhegy valószínűleg az a 246 m magas hegy lesz, amely délre közvetlen a község mellett emelkedik.”²⁴ Később az 1930-ban megjelent Mátra útikalauz is említi a „Várhegy”-et.²⁵

Ez a magassági pont az 1883. évi térképen²⁶ és a Mátra 1929-ben kiadott 1:50.000-es turistatérképén a település temetőjénél található. A megjelölt terület a megyei helynévgyűjteményben a Kórákás-tető néven szerepel.²⁷ A területen, amely napjainkra már a település Újtelep nevű belterülete lett, erődítésről nincs tudomásunk.

²⁴ PÁSZTOR J., 1929. 171.

²⁵ BARCZA I. – VIGYÁZÓ J., 1930. 155.

²⁶ III. katonai felmérés Zone 14. Coll. XXII. térképlapján

²⁷ PELLE B., 1970–1988. I. 121.

Bükkszenterzsébet – Nyilazó-tető

Bükkszenterzsébettől északnyugatra kb. 3 m-re, a Nagy-kő hegycsúcsa fölött északra található a *Nyilazó-tető* (Nyilasszó-tető) nevű hegy.²⁸ A hegyet Bartalos Gyula az erődített hegyek között említi.²⁹

Nováki Gyula 1996. augusztus 9-én járt a helyszínen, melyet a Nagy-kővel keskeny gerinc köti össze. Erődítésnek nyomát nem tapasztalta.

²⁸ PELLE B., 1970–1988. I. 44.

²⁹ BARTALOS GY., 1909. 436.

Bükkszenterzsébet – Pókosvár → Tarnalelesz – Pókosvár

Bükkszenterzsébet – Vár-magasa (Várhegy)

A *Vár-magasa* vagy más néven Várhegy a falutól északnyugatra felfelé kb. 3 km-re, a Darázs-patak völgyében (Parasztagi-völgy), egy markánsan különálló, 278,7 m tszf. magasságú önálló hegy. Neve alapján a helynévgyűjteményben azt közli róla, hogy talán vár lehetett rajta.³⁰

1996-ban Czenthe Huba említi, mint ahol várnak nincs nyoma.³¹ 1999. november 16-án Nováki Gyula is bejárta a Vár-magasát. Az észak-déli irányú, hosszan elnyúló keskeny gerincű hegy mindkét végén egy-egy nyúlványt figyelt meg, de várnak nem volt nyoma.

³⁰ PELLE B., 1970–1988. I. 44.

³¹ CZENTHE H., 1996.

Csány – erődtítmény

A Borovszky-féle megyei monográfia szerint a falut 1552-ben a törökök elpusztították, az 1554. évi adóösszeírás szerint azonban 1553–1554-ben kezdett újjáépülni, majd 1553 után a törökök ott őrséget tartottak.³² Szántó Imre a végvári rendszerről szóló összefoglaló munkájában „A királyi Magyarország végvárai 1541–1593” című térképmellékletén szintén szerepelteti Csányt, valószínűleg tévesen, mivel a csányi adatok valószínűleg a Zala megyei Csányra vonatkoznak.³³ A Heves megyei Csányon törökkori várra utaló hiteles adat nem ismert.

³² REISZIG E., 1906. 26. – említi még: DEZSÉRI BACHÓ L., 1941. 59.

³³ SZÁNTÓ I., 1980. 34–35. oldalak közötti térképmelléklete – A térkép egyébként pontatlanul, Hatvantól északra jelöli Csányt.

Detk – Tarródy–Gosztonyi-kúria

A Detket ábrázoló I. katonai felmérés térképlapján³⁴ a falu központjától északnyugatra az akkor már álló Tarródy-kúra épülete is feltűnik. Az U alakú, épületegyüttes keleti oldalához egy téglalap alakú terület kapcsolódik, amelynek három sarkán körbástya alakú építészeti elemeket ábrázoltak, a negyedik sarokrészen pedig maga a kúria épülete helyezkedik el.

A műemléki szakirodalom az épület egyik szárnyát (udvari szárny) egységesen 17. századi eredetűnek tartja, melynek felhasználásával építteti a kúriát Tarródy István, Heves megye alispánja 1728 körül, melyet 1823-ban Gosztonyi Ferenc állított helyre és egy magasföldszintes résszel is bővített.³⁵

A körbástyás téglalap alakú területtel kapcsolatosan Dénes József vetette fel annak lehetőségét, hogy esetleg egy korábbi erődtítmény maradványa lenne. A terület 1685-ig török uralom alatt állt, így kizártnak tekinthető, hogy itt egy kisebb erődtítményt létesített volna magyar birtokosa, ugyanakkor más források sem utalnak itt álló török erődtítményre sem.

A kúria és a téglalap alakú terület kapcsolata azonban inkább arra utal, hogy egy olyan kert lehetett, amelynek kertépítészeti részeit archaikus formában, körbástya alakú építészeti elemekként alakították ki. Az épület erődtítményszerűvel kapcsolatban más adat nem merült fel.

³⁴ Coll. XVIII., Sect. 17. (1783)

³⁵ BARANYAI B., 1969a. 601, 604.; BADÁL E., 1984. 124.; BADÁL E., 1987. 23.; HMJ. 21.

Domoszló – Cserepes-tető (Palánk-tető)

→ Parád – Palánk-tető

Domoszló – Kolibiszka (Halom-hegy)

Domoszló határában, a falutól északnyugatra kb. 2,5 km-re, a Závóz-völgy és a belőle nyugat felé kiágazó Kunyhós-völgy által alkotott hegygerinc északnyugati, magasabb csúcsa az 553,7 m tszf. magasságú *Halom hegy*, amely a Kolibiszka nevű tisztástól keletre található.³⁶

A helyet Pásztor József szerepelteti munkájában, mint „kerítéses telephely. Pogányvár.”³⁷ A területről erődítményre utaló nyomok nem ismertek.

³⁶ A megyei helynévgyűjtemény nem említi; az 1993. évi turisztatérképen szerepel, de téves magassági értékkel.

³⁷ PÁSZTOR J., 1933. 7.

Domoszló – Macskavár →

Kisnána – Macskavár

Domoszló – római katolikus templom körfala

A falu északi részén, domboldalon áll a középkori eredetű részek felhasználásával épült, fallal körülkerített római katolikus templom. A cinterem körítőfalán azonban erődített-ségre utaló építészeti kialakítások nem ismertek.³⁸

³⁸ BARANYAI B., 1969b. 609–611.; HMJ. 22.

Eger – Kis-Eged

Eger északkeleti szélén a dombok fölött emelkedik a 312 m tszf. magasságú *Kis-Eged* nevű hegy. A hegyen egy újkőkori település gazdag leletanyaga került elő, melyet először Bartalos Gyula említ.³⁹ Az egri múzeumba került leleteket számos helyen említik.⁴⁰ A Vártúrák kalauza itt „kőgarádokat” említ, ami mint kőgyepű védelmi vonal a Nagy-Eged – Tiba – Várhegyen át húzódott Tar-kő felé.⁴¹

Jelenlegi ismereteink szerint a Kis-Egeden erődítményre utaló nyomokról nincs tudomásunk.

³⁹ BARTALOS GY., 1909. 436.

⁴⁰ KALICZ N., 1969. 21.

⁴¹ VK. I. (1975) 145–146.

Eger – Lőrincvár

Eger határában nyugatra, az Egerszólátra vezető országút északi oldalától kb. 500 m-re, az Agárdi-hegy és Nagy Rózsás között található az az északra kinyúló hegyhát,

amelynek egy részét *Lőrincvárnak* nevezik, déli legmagasabb pontja a 261 m tszf. magasságú Pap-hegy.⁴²

A helyet – neve alapján – Bartalos Gyula sorolta az erődített helyek közé.⁴³ A területen erődítettségre utaló nyomokról nincs tudomásunk.

⁴² PELLE B., 1970–1988. IV. 305. (1360 sz.)

⁴³ BARTALOS GY., 1886–1900. 23.; BARTALOS GY., 1899b. 33.

Eger – Nagy-Eged

Egertől északkeletre markánsan emelkedik ki az 536 m tszf. magasságú *Nagy-Eged* nevű hegy, amelyen a Dobó István kilátó is található. Bartalos Gyula az itteni kőgátakat említi, majd Pásztor József is szerepelteti az erődítmények között.⁴⁴

A Nagy Eged déli részén 1974-ben szőlőtelepítés közben késő bronzkori – kora vaskori leletek és temető került elő. A gazdag leletanyag az egri Dobó István Vármúzeumba került. A lelőhelyről legutóbb 2002-ben B. Hellebrandt Magdolna közölt összefoglaló jellegű ismertetést.⁴⁵ A Nagy-Eged, valamint a lelőhely erődítettségre utaló nyomokról nincs tudomásunk.

⁴⁴ BARTALOS GY., 1890. 51. sz.; PÁSZTOR J., 1933. 52.

⁴⁵ B. HELLEBRANDT M., 2002. 347–348.

Eger – Tetemvár (Királyszéke)

Eger város északkeleti szélén, az ún. Ludányi-temető fölötti terület neve *Tetemvár*, más néven Királyszek(e).⁴⁶ A két helyen is jelölt név elég közel van egymáshoz, ezért valószínűleg ugyanazt a területet jelöli. Más városok esetében általában a kivégzőhelyeket nevezték Tetemvárnak (pl.: Miskolcon), aminek helyválasztását a közeli temető is indokolhatta. A megjelölt helyen erődítményre utaló nyomokról nincs tudomásunk.

⁴⁶ PELLE B., 1970–1988. IV. 288, 304. (133 és 1242 sz. alatt)

Eger – „Báruthkáne”

A „*Báruthkáne*” nevű erődítményről kizárólag Evlia Cselebi [Evliyā Çelebi] török világutazó útleírásából értesülünk, aki 1664-ben járt Egerben. Leírása szerint az erődítményt Körpülü Mehmed pasa építette „1068. évben” [1667. okt. 8.-tól 1668. szept. 28-ig]. Lőpormalmok működtek benne, melyeket az Eger patak vize hajtott. „Négyszögletű épülete hat tornyú, vaskapus, erős vár, melynek a kerülete ötszáz lépés. Úgy tűnik fel, mintha a nagy külváros belső vára volna. Négy oldalról víz veszi körül s hidakon kell bemenni. Van parancsnoka, löpörgyári főnöke s éjjel-nappal fekete löpört készítenek itt, mivel e várban sok löpor kell.”⁴⁷

A leírás alapján az erődítmény Eger városában, az Eger patak mellett állt. Détsky Mihály szerint az egri városfal északi oldalához kapcsolódott az Eger-patak vizére épült hattornyos „Baruthkane erődítménye”, a víz hajtotta nagy

lőpormalom, amely a visszafoglalás (1687) után néhány évvel robbant fel.⁴⁸ Pontos helye nem lokalizálható és maradványai sem ismertek.

⁴⁷ EVLIA Cs., 1904–1908. II. 117.

⁴⁸ DĚTSHY M., 1967. 11.

Eger-Felnémet – Sánc-tető

Az Egerhez tartozó Felnémet történelmi központjában, a mai Tárkányi út és a vele párhuzamos Sánc utca közötti területen egy kb. 700 m hosszú és 150 m széles ovális alakú, észak-keleti – délnyugati tengelyű sziklás fennsík található, amely kb. 15 méterrel magasabban helyezkedik el a környezetéhez képest. A területet, amelynek déli végén a római katolikus templom áll, *Sáncnak* nevezik, valamint a környékén az e névből képzett helynévcsoporthoz is használatos.⁴⁹

A terület 1920 után épült be, korábban a patak keleti oldala Borsod megyéhez tartozott. A területen napjainkra erődítetttségre utaló nyomok nem láthatók, de a terület földrajzi viszonyai és elnevezése alapján lehet, hogy egy elpusztult erődítmény állhatott itt. Ennek tisztázása csak régészeti kutatások révén lehetséges.

⁴⁹ PELLE B., 1970–1988. IV. 286. (8, 9, 12, 13. sz. alatt: Sánc köz, Sánc farka, Sánc ajja, Sánc utca.)

Egerbakta – Oroszvár → Bátor – Orosz-vár

Egerbakta – Rábca-völgy (Nagy és Kis-Kuruc-lápa)

Egerbakta határában a településtől nyugatra húzódik az észak-déli irányú Rábca-völgy. A völgy északi részének keleti oldalán, a bátori határtól kb. 1 km-re található a *Kis-Kuruc-lápa*, valamint tőle keletre tovább haladva a *Nagy-Kuruc-lápa* nevű helynevek.⁵⁰

Elsőként Bartalos Gyula tesz említést arról, hogy a Rábca völgyén sáncnyomok látszanak.⁵¹ A Heves megyei műemléki topográfia szerint a Rábca völgyében őskori sánc nyomai láthatók.⁵² A sáncok pontos helye nem ismert és kérdéses az is, hogy a völgyben valóban védelmi célú építménnyel lehet-e számolni.

⁵⁰ Pelle B., 1970–1988. I. 131.

⁵¹ Bartalos Gy., 1891. 137.

⁵² Voit P., 1972c. 631.

Egerszalók – Sasvár → Egerszólát – Sas-hegy (Sasvár)

Egerszólát – Sas-hegy (Sasvár)

Egerszólát és Egerszalók között, a két falu határán található a 260 m tszf. magasságú Sasvár-hegy, melyet másként Szőládi-hegységnek vagy *Sas-hegy*nek is neveztek.⁵³ Ez a hegy, amely az Egerszólátra keletről vezető műúttól 300 méterre, délre helyezkedik el, ma Gunyhó-tető néven szerepel.

Pásztor József a Sasvárat mint esetleges középkori várat említi.⁵⁴ Nováki Gyula 1993. április 11-én járt a helyszínen, melyet laposan szétterülő, széles dombnak határozott meg, ami nagyrészt nagyüzemi művelésű szőlővel volt beültetve, de várnak nem találta nyomát.

⁵³ PELLE B., 1970–1988. I. 148.

⁵⁴ PÁSZTOR J., 1933. 7.

Erdőkövesd – Vár (Templomdomb, temető)

A falu belterületének északnyugati részén egy kis dombszerűen kiemelkedő területet, amelyet utak határolnak és amelyen a falu római katolikus temploma is települt, *Vár*-nak nevezik.⁵⁵ A domb oldalába pincéket építettek. A Vártól délre elterülő terület a patakig Hóstya néven szerepel. A Vár igen kis egysége a falunak, régen 5–6, jelenleg 7 ház áll rajta.⁵⁶

1996-ban Czenthe Huba azt közölte róla, hogy a templomdombot nevezik Várnak. A nyugati oldal meredeken szakad le a patak völgyébe. Az északkeleti részén gyenge átvágás van. Bolygatott terület, mivel ez a falu temetője.⁵⁷ A Vár elnevezés eredete nem ismert. Sem írott források, sem régészeti adatok nem utalnak itt erődítmény léteire.

⁵⁵ PELLE B., 1970–1988. I. 59.

⁵⁶ VOIT P., 1972b. 691, 693.

⁵⁷ CZENTHE H., 1996.

Erdőkövesd – Várhegy → Erdőkövesd – Vár

Erdőkövesd – Vár lápa

Egy 1840. évi kéziratos térképen szerepel a *Várbely lápa* helynév.⁵⁸ Valószínűleg ugyanez a hely szerepel egy 1846. évi térképen is, *Vár lápa* néven, ami a falutól északra az istenmezei országút egyik nyugati hegyoldala, amelyről 1996-ban Czenthe Huba számolt be.⁵⁹ A területen erődítmény nyomai nem ismertek.

⁵⁸ H. M. Lt. Ú 91. sz. térkép. (1840.)

⁵⁹ CZENTHE H., 1996.

Erdőkövesd – kastély

Erdőkövesd déli, Pétervására felé eső faluvégén, az út keleti oldalán állt az először 1760-ban említett Orczy-kastély. Korabeli leírásokból tudjuk, hogy maga az épület egy négy hengeres saroktorony által közrefogott épület volt.⁶⁰ Az épület erődítetttségére vonatkozóan adat nem merült fel. Az épület a II. világháború idején elpusztult.

⁶⁰ VOIT P., 1972b. 686, 693.

Erdőtelek – kastély

Az erdőteleki Butler kastély középtengelyében pavilon kialakítású torony található, melynek jelentős földszinti falvastagsága miatt a műemléki topográfia annak korábbi eredetével számolt, vagyis az épület feltehetően régebbi falak felhasználásával épült.⁶¹ Az épület erődítetttségére vonatkozóan adat nem merült fel.

⁶¹ VOIT P., 1972c. 696.

Erk – castellum

Először Nagy Iván családtörténeti munkája, majd Csánki Dezső ismerteti azt a történeti adatot, miszerint 1435-ben Zsigmond király megengedte Berzevici Pohárnok Istvánnak, hogy erki birtokán „várakot” építsen, ugyanakkor Csánki megjegyzi, hogy a későbbiekben nincs adat arra, hogy felépítette volna.⁶² 1933-ban Pásztor József említi az erősséget, bár arra utalt, hogy a faluban –, amelyet nyugatról a Tarna, keletről a Kis (Holt-) Tarna határol, délről pedig vízállásos hely határolta félszigeten fekszik – várnak nincs nyoma.⁶³ Legutóbb Koppány Tibor foglalkozott az erki erősséggel és valószínűsítette, hogy a várépítési engedély inkább castellum építésére szolgált, amely azonban – véleménye szerint – nem épülhetett meg.⁶⁴

Erk birtokát még 1391 előtt Zsigmond királytól az Erki család nyerte adományként, ahol az Erkiek *curia seu domus*-át egy év nélküli, de 1411–1413 körülre tehető oklevél említi.⁶⁵ Később a Berzevici (Berzeviczy) családé lett a birtok. 1434-ben *Brezevicze*-i Paharnok István és testvére: Thedricus megegyeznek, hogy Erk és más birtokaikon megosztottnak, ekkor István erki udvarházát is említik.⁶⁶ Berzevici Pohárnok István minden bizonnyal ennek az udvarházának fa kastélyként történő megerősítésére kapott engedélyt 1435. június 8-án Zsigmond királytól.⁶⁷ Bár későbbi okleveles forrás a castellum fennállására nem utal, nem zárható ki, hogy megépült; ugyanakkor fából épített szerkezete miatt annak gyors pusztulása is bekövetkezhetett.

⁶² NAGY I., 1857–1868. II. 43.; CSÁNKI D., 1890. 52.

⁶³ PÁSZTOR J., 1933. 6.

⁶⁴ KOPPÁNY T., 1999. 142. – egy téves adat alapján 1425-re helyezte az építési engedély időpontját.

⁶⁵ 1391: DL 29738. = ZsO. I. 2029.; é.n.[1411–1413]: DL 82812. = ZsO. III. 1476.

⁶⁶ DL 90391.

⁶⁷ DL 70499.; BERZEVICZY E., 1902. 601–602.: „...castellum seu fortalitium ligneum erigendi construendi et aedificandi idemque turribus, menis, propugnaculis et fossatis...”

Feldebrő – Temető-domb

A feldebrői Temető-dombot a Heves megyei műemléki topográfia, mint őskori földvárak említi.⁶⁸ A helyszínt, amely Feldebrő és Aldebrő között, az országút nyugati oldala felett található, Kiss Gábor tévesen a debrői Csalavár helyeként jelölte meg.⁶⁹

1998. június 19-én Nováki Gyula járta be a fent megjelölt területet, ahol a sírok az egész domb területét beborítják. A sírok földjében kerámialeleteket nem talált és megállapította, hogy itt várnak sincs nyoma.

⁶⁸ GERGELYFFY A., 1972. 714.

⁶⁹ KISS G., 1984. 227.

Gyöngyös-Gyöngyöspüspöki – kastély

A ma Gyöngyöshöz tartozó Gyöngyöspüspöki mindig az egri püspök (1804 után érsek) birtoka volt, melyre a település neve is utal. A püspököknek itt uradalmi központja volt, melyhez épületek is tartoztak. A feltehetően még középkori eredetű épületekről számos 16–18. századi összeírás ismert,⁷⁰ de annak erődítetttségére vonatkozóan az adatok nem tesznek említést.

⁷⁰ 1551: MOL E 156 (U. et C.) Fasc. 1., No. 1.; 1577: MOL E 156 (U. et C.) Fasc. 1., No. 3.; 1579: MOLNÁR J., 1992a. 18–19.; 1745: MOL E 156 (U. et C.) Fasc. 68., No. 27.

Gyöngyösoroszi – Baglyos

A Gyöngyösoroszi területén lévő *Baglyos* nevű helyet, mint erődítményt egyedül Pásztor József említi, de napjainkra a hely – amely nem azonos a Bagolyvárral – már nem ismert és nem lokalizálható.⁷¹

⁷¹ PÁSZTOR J., 1933. 6.

Gyöngyösoroszi – Bagolyvár

Gyöngyösoroszitól északra kb. 2 km-re található a *Bagolyvár* nevű, néhány épületből álló erdei tanya, melyet Bartalos Gyula és Pásztor József is említi, de nem várak jelöl, hanem új keletű elnevezés.⁷²

⁷² BARTALOS GY., 1886–1900. 17.; PÁSZTOR J., 1913. 261.; PÁSZTOR J., 1933. 5.; PELLE B., 1970–1988. IV. 42.

Gyöngyösoroszi – Károlyvár

Gyöngyösoroszitól észak-északnyugatra kb. 3 km-re található a 452 m tszf. magasságú Károlyvár nevű hegy,

amely szintén szerepel Pásztor Józsefnél, azonban nem várát, csak egy már korábban lebontott erdészlakot neveztek el így tulajdonosáról; a név új keletű elnevezés.⁷³

⁷³ PÁSZTOR J., 1913. 260.; PELLE B., 1970–1988. IV. 42.

Gyöngyösorosi – Tábor-hegy (Zsibrik-völgy)

Bartalos Gyula, majd Pásztor József tesz említést arról, hogy Gyöngyösorositól északnyugatra kb. 5 km-re a Zsibrik-völgy felett kuruc táborhely található.⁷⁴ A Tábor-hegy (Táborhely) név napjainkra már nem ismert és nem lokalizálható.⁷⁵ A környéken erődítettégre utaló nyomok nem ismertek.

⁷⁴ BARTALOS GY., 1886–1900. 17.; BARTALOS GY., 1910. 124.; PÁSZTOR J., 1933. 80.

⁷⁵ PELLE B., 1970–1988. IV. 43.

Gyöngyöspata – Havas

Gyöngyöspatától északra kb. 3 km-re található az 598 m tszf. magasságú *Havas* nevű hegy.⁷⁶ A hegyet Pásztor József, mint „hármaskerítésű gyűrűvár”-at említi.⁷⁷

Nováki Gyula 1998. március 24-én járta be a nagy lapos hegytetőt, de várnak nyomát nem tapasztalta.

⁷⁶ PELLE B., 1970–1988. IV. 77.

⁷⁷ PÁSZTOR J., 1933. 7.

Gyöngyöspata – János vára

Gyöngyöspatától északnyugatra kb. 4 km-re található a 382,7 m tszf. magasságú *János vára*, más néven *Jánosvár* nevű hegy. Nevével kapcsolatban a megyei helynévgyűjtemény azt a magyarázatot közli, hogy a sziklás cserjés hegy vár alakú, teteje pedig nagyon lapos és igen meredek; a sziklák vár romjaihoz hasonlítanak.⁷⁸

Elsőként Pásztor József, majd az 1930-ban megjelent Mátra útikalauz is arra utal, hogy a hegyen várnak nincs nyoma.⁷⁹ Sándorfi György 1975-ban járta be a hegyet, ahol egy habarcs nélkül rakott kőfalat említett, de valójában csak a sziklákat vélte falnak, amely a platót körbeveszi.

1982-ben Dénes József, majd 1998. június 25-én Nováki Gyula is végzett itt terepbejárást, de várra utaló nyomokat nem találtak. Nováki csak arra utalt, hogy a hegy déli oldalának természetes eredetű szikláit nagyon megrévesztőek.

⁷⁸ PELLE B., 1970–1988. IV. 76.

⁷⁹ PÁSZTOR J., 1913. 178.; BARCZA I. – VIGYÁZÓ J., 1930. 116.

Gyöngyöspata – római katolikus templom

Gyöngyöspata történelmi központjában emelkedett helyen áll a település római katolikus temploma. A háromhajós,

keletelt, nyugati homlokzati tornyos, poligonális szentély-záródású templom mai állapotában fő tömegében a 15. században épült, ami valószínűleg egy korábbi román kori templom átépítésével alakult ki.⁸⁰

A templom területét a 19. sz. közepén még egy régi kőfal vette körül, amely kb. 2,5 m magas volt, több helyen kiszögellő vaskos támpillérek erősítették, déli oldalán félköríves záródású kapuval.

Elsőként Vahot Imre foglalkozott a templommal, melynek erős körítőfalát és tornyát, az erődítettség bizonyítékaként értékelte.⁸¹ Később Pásztor József is a Heves megyei várak között szerepeltette.⁸²

A templomról és egykori cinteremfaláról megállapítható, hogy olyan építészeti elemeket nem tartalmaz, amelyek alapján erődítettnek lehetne tekinteni.

⁸⁰ BARANYAI B., 1978b. 212–227.; HMJ. 103–104.

⁸¹ VAHOT I., 1853. 131–132.

⁸² PÁSZTOR J., 1933. 78–80.

Gyöngyössolymos – római katolikus templom, „templomvár”

A település közepén található a falu szabadon álló, egyhajós, keletelt, egyenes szentélyzáródású temploma. Legjellegzetesebb része a nyugati homlokzata elé, a 14. században épült torony, a földszinten négyzet, fölötté nyolcszög alaprajzzal, a földszint sarkain átlós irányú, nagy támpillérekkel. A középkori templomot a Solymosi család építtette még a 14. században. Az egri püspökök 1759–1772 között, majd 1807–1813 között Pyrker János érsek átépíttette.⁸³

A templomot Pásztor József sorolta az erődítmények közé, mivel tornyán a résablakokat lőrésnek tekintette, másrészt arra utalt, hogy a templom udvara erős vastag kőfallal volt bekerítve. Szerinte a török korban a templom tornyát vártoronyként használták, míg a templom kerítése valóságos „templomvárként” szolgált.⁸⁴ Az 1810-es canonica visitatio szerint a templom nyugati oldalán még áll a régi kőfal része, ezen belül és kívül pedig temető volt.⁸⁵

1990 és 1994 között Nováki Gyula több alkalommal is megvizsgálta a templomot és környékét, de várra utaló nyomokat nem tapasztalt. Másrészt az ismert írott források sem igazolják a templom, vagy annak cinteremfala törökkori erődítettségét.

⁸³ HMJ. 104.

⁸⁴ PÁSZTOR J., 1913. 47–49, 84–86.; PÁSZTOR J., 1933. 79.

⁸⁵ BARANYAI B., 1978c. 231.

Gyöngyössolymos – Kis-Galya

Gyöngyössolymos határában, a falutól északra kb. 8 km-re található a *Kis-Galya* nevű 778 m tszf. magasságú hegy, amelynek egyik névváltozata *Kis Galyavár*.⁸⁶ A hegyen azonban erődítettégre utaló nyomok nem ismertek.

⁸⁶ PELLE B., 1970–1988. IV. 64. (160. sz. alatt)

Gyöngyössolymos – Kőgyevár

Bartalos Gyula a „Heves vármegye őskora” c. munkában csak a felsorolásban említi Kőgyevár nevét.⁸⁷ Később Pásztor József „A Mátra útikalauz” c. könyvében a következőket írja róla: „Gyöngyössolymos határában van, de sem a helye, sem a mérete nem ismeretes, tehát a néven kívül egyebet nem tudunk róla. Azonban azt tudjuk, hogy az egész Mátrát behálózta egy ősi várrendszer védműve... Ilyen volt a gypű, gátárok, csörszárók, ördögárok, így lett a Kőgyepüsvár vagy Kőgyepűvár szóból idővel Kőgyevár.”⁸⁸ A hely napjainkban sem lokalizálható.

⁸⁷ BARTALOS GY., 1909. 436.

⁸⁸ PÁSZTOR J., 1929. 215.; PÁSZTOR J., 1933. 44.

Gyöngyöstarján – János vára

Gyöngyöstarján határában, a falutól északnyugatra kb. 3 km-re, a Fajzatpusztára vezető út keleti oldalán, a Kala pallagától délre lévő meredek hegyoldal neve *János vára*.⁸⁹ A hegyoldal felső, kevésbé meredek, lankás részén egy 334, 2 m tszf. magasságú magassági pont található. Ez a hely nem azonos a Gyöngyöspatához tartozó János vára nevű hegygel.

Először a Pesty Frigye féle helynévgyűjtemény említi, János vár néven, de ott sem a helyét nem jelölték meg, se magyarázatot nem fűztek hozzá.⁹⁰ A területen erődítettégre utaló nyomokról nincs tudomásunk.

⁸⁹ Helynév az 1:10.000-es térkép EOV 76–241 sz. szelvényén. A megyei helynévgyűjtéskor a név már nem volt ismert.

⁹⁰ PESTY F., 2005. 114.

Gyöngyöstarján – Ördög-oldal

Gyöngyöstarjától észak–északnyugatra kb. 4 km-re, Sósirét felett lankás hegyoldal neve *Ördög-oldal*.⁹¹ A helyet Pásztor József említi, mint ahol nagy kőrakások vannak, amelyek szerinte egy avarsánc maradványait jelzik.⁹²

A terület erődítettégre utaló nyomokról nincs tudomásunk.

⁹¹ PELLE B., 1970–1988. IV. 85.

⁹² PÁSZTOR J., 1929. 264–266.

Hatvan – Strázsa-hegy

A Strázsa-hegy Hatvan város északkeleti vége felett, északnyugat – délkeleti irányban húzódó dombhát északnyugati végében, a környék legmagasabb helyeként emelkedik, tszf. magassága 175 m. Északi aljában az M3-as autópálya vonul nagy ívben kelet–nyugati irányban. Az egész dombtető szőlő és gyümölcsös, kevés szántófölddel. A kora bronzkori Hatvani kultúra közismert névadó lelőhelye. Területe egyenletesen

sima, az északnyugati végében lévő magassági pont körül kissé magasabb.

1934–1935-ben Tompa Ferenc végzett itt először ásatást, Méri István részvételével. Három kultúrrétegben nagyméretű házak, gödrök kerültek elő a hatvani kultúrából, a felső rétegben a füzesabonyi kultúra is jelen volt. Tompa erődítésről nem tett említést.⁹³

1993. április 18-án Nováki Gyula itteni terepbejárása során, a felszínen sok őskori cserepet talált. Akkori megállapítása szerint sejteni lehet, hogy hol lehetett az árok, amely a nyugat–északnyugat felé kinyúló dombvéget védhette, de teljesen elegyengették.

2001. február 19–29. között Paszternák István és Váradi Adél járta be a Strázsa-hegyet. A felszínen sok bronzkori cserepet találtak, de erődítésnek nem látták nyomát.⁹⁴ 2008. augusztus 25-én Nováki Gyula ismét bejárta a területet ugyanezzel az eredménnyel.

Erődítésnek jelenleg nincs nyoma a felszínen, de feltételezhető, hogy a hatvani kultúra többi településéhez hasonlóan ez a kissé magasabban fekvő terület is sáncárokkal volt körülvéve, amit azonban a földművelés már elegyengetett. Erre a kérdésre csak újabb ásatással lehetne választ kapni.

⁹³ TOMPA, F. 1934–1935. 85–86, 91.; Tompa Ferenc: Jelentés az 1935. május 6–11, a hatvani Strázsa-hegyen végzett ásatásról. MNM Adattár 54. H. I.; MOZSOLICS, A., 1952. 53, 56–57.; TOMPA F., 1953. 16–34.

⁹⁴ Paszternák István: Jegyzőkönyv terepbejárásról. Hatvan, 2001. február 19–29. MNM Adattár LIX / 433 / 2002.

Heves – Fácános → Heves – vár II.

Heves – vár II.⁹⁵

Pesty Frigyes helynévgyűjteménye tesz említést először arról, hogy Hevestől délkeletre: „... az úgynevezett fácányos erdőcske táján, a Hanyi ér mellett, egy magaslaton látható mélyedések, található kő- és tégladarabok igazolják azt, hogy ottan valaha alsó Heves létezhetett, a mostani város területe helyén állott Közép Heves, ahol hajdan egy földvár is létezett, melyben a megyének székhelye volt...”⁹⁶ Erre alapozva kutatók és helytörténészek sora kezdett el foglalkozni a hevesi ispánsági várral.⁹⁷

A Borovszky-féle monográfiában a hagyomány, valamint a megye névadó helye alapján látták igazolva az erődítmény fennállását, amelynek akkor még látni vélték maradványait, bár annak helyét nem jelölték meg. Soós Elemér a fent említett Fácánosba lokalizálta a várat, mások konkrét lokalizáció nélkül az Újvári várispánsági szervezetre vonatkozó oklevéles adatokból következtettek a korai hevesi várra, melynek fennállását tényként szerepeltették.⁹⁸

1969-ben a Hanyi ér mellett Gömöri János ásatásokat is végzett, ott azonban a 17. sz. elején a Hevesről a török palánk erődítés miatt kitelepített magyarok által alapított és 1687-ig lakott Kis-Heves nevű település temetőjét találta meg.⁹⁹

1981-ben Major Jenő egy 1358. évi oklevél határjárásának leírása, valamint az I. katonai felmérés térképe alapján jutott arra a következtetésre – egyéb más településtörténeti vonatkozású megállapítások mellett –, hogy az ispáni vár a város belterületének Ny-i részén lehetett, ott ahol korábban az ún. Pajzs kert helyezkedett el, ami sokáig beépítetlen terület maradt.¹⁰⁰

Később Bóna István volt az, aki először 1995-ben, majd még további két alkalommal élesen támadta a hevesi várral kapcsolatos elképzeléseket és azon az állásponton volt, hogy 11–12. századi vár Hevesen nem létezett, sőt Heves belterületéről sokévi megfigyelés és gyűjtőmunka után sem ismertek a 13–14. századnál korábbi leletek.¹⁰¹

Legutóbb a várossal szülő tanulmánykötetben Fodor László számolt be a hevesi ispáni vár nyomainak azonosítása érdekében 1986–1987-ben végzett régészeti kutatásokról, amelyeket a belvárosban, részben a feltételezett ispáni vár, részben a viszont valóban létezett török kori vár területén végeztek, ezek azonban nem vezettek eredményre.¹⁰²

Összefoglalva a feltételezett ispánsági várra vonatkozó, fentiekben ismertetett kutatási adatokat, egyrészt maguk az írott források sem szólnak kifejezetten várról, másrészt egyet kell értenünk Kristó Gyula azon megállapításával, mely szerint az 1260-as és 1270-es években az egységes Újvár megyéből leváló Heves megye önállósulása együtt járt azzal, hogy a hevesi területen lévő, korábban újvári várelemek és várbirtokok hevesi várelemekké és várbirtokokká váltak.¹⁰³ Heves területén az eddigi régészeti kutatások sem tudták igazolni egy korai vár nyomait.

⁹⁵ A törökkori hevesi várat lásd a II.1. fejezetnél „59. Heves – vár I.” alatt.

⁹⁶ PESTY F., 2005. 120.

⁹⁷ PESTY F., 1880. I. 148–163.; PESTY F., 1882. 252–254.; BALÁSSY F. – SZEDERKÉNYI N., 1890–1897. I. 67.

⁹⁸ REISZIG E., 1909. 153, 159.; Soós E., 1913. 47–56.; GYÖRFFY GY., 1987–1998. III. 48–49.; GRÚZ J., 1969. 24–40.; CSORBA Cs., 1972. 201.; SZABÓ J. GY., 1974b. 21–73.

⁹⁹ GÖMÖRI J., 1970. 83–84.; GÖMÖRI J., 2001. 31–56.: az 1969. évi ásatások részletes ismertetésével és értékelésével.

¹⁰⁰ MAJOR J. – PALOVICS L., 1981. 54.

¹⁰¹ BÓNA I., 1995. 41.; BÓNA I., 1998. 52.; BÓNA I., 2001. 25–27. – Bóna ugyan arra utalt, hogy az 1264-ben először említett castrum valamiféle köépület lehetett, az erről szóló oklevél (DL 569.; ÁUO. XII. 692–693.; RA. 1830.) azonban nem várról, hanem hevesi várjobbágyokról (iobagionum castri Heues) szól.

¹⁰² FODOR L., 2001. 70–80.

¹⁰³ KRISTÓ GY., 1988. 402–403.

Heves – Vercel

Heves határában, a várostól délkeletre kb. 4 km-re található a Vercel nevű dűlő. A Borovszky-féle megyei monográfia számol be arról, hogy „a Venczel nevű dűlő is egy elpusztult váracs emlékét őrzi. Erről a nép ajkán élő hagyomány azt tartja, hogy az ott volt várat a tatárpusztítás tette semmivé. S akkor oly iszonyú nagy volt a vérengzés, hogy a miatt Vérczélnek nevezték s ebből keletkezett a mai Verczel elnevezés.”¹⁰⁴ A területről erődítményre utaló nyomokról nincs tudomásunk.

¹⁰⁴ REISZIG E., 1909. 159.

Hevesaranyos – Sas(-vár)-hegy

Hevesaranyos község északi szélétől északnyugatra, kb. 1 km-re található a 394,8 m tszf. magasságú Sas-hegy. A hegy a III. katonai felmérés 1887. évi térképén még Sasvár-hegy néven szerepel.¹⁰⁵ A Sas-hegy, illetve a Sasvár helynév Hevesaranyos közzétett földrajzi nevei között is megtalálható.¹⁰⁶

A helynévre azonban már jóval korábbról is van adatunk, mivel a már elpusztult Bátöny falu és egy, a szomszédos Fedémeshez tartozó földrész 1295. évi határjárásáról szóló oklevélben¹⁰⁷ a fedémesi földrész határjárásánál egy Várhegy (*Warhygi*) helynevet is említene. A határjárást részletesen elemző Györffy György mutatta ki azonban azt, hogy e korai helynév nem a mai Hevesaranyos határában nyugatra lévő Várhegy helynévnek felel meg, hanem a Sas-, illetve a Sasvár-heggyel azonos. Utalt egyúttal arra is, hogy a Bátöny, (Heves-)Aranyos és Fedémes hármashatáránál lévő Várhegyre épített [középkori] várról később sincs szó, az csak nevében élt tovább.¹⁰⁸

A helyszínen 1996-ban Czenthe Huba járt, de várnak nem találta nyomát.¹⁰⁹ 2000. június 30-án Nováki Gyula járta be a hegy területét, amely egy északkelet–dél nyugati irányú széles hegygerincet képez. A hegytető északi része összekeskenyedek, szinte különálló részt képez, melyet elmosódott (beszántott?) csekély mélyedés választ el a hegytető déli folytatásától. Az északi rész területe gyümölcsös, erős kerítéssel körülvéve. Nem zárható ki annak a lehetősége, hogy egy szétszántott őskori sáncvár volt.

¹⁰⁵ III. kat. felmérés Zone 13. Col. XXII. térképlapján

¹⁰⁶ PELLE B., 1970–1988. I. 83.; FÖLDI E., 1980. 29.

¹⁰⁷ DL 1413.; ÁUO. X. 200–202. (133. sz.)

¹⁰⁸ GYÖRFFY GY., 1987–1998. III. 69–70, 107.

¹⁰⁹ CZENTHE H., 1996.

Hevesaranyos – Várhegy

A *Várhegy* először a Heves megyei földrajzi névgyűjteményben bukkan elő.¹¹⁰ 1996-ban Czenthe Huba – bár nem járt a helyszínen – pontosította a helyét, szerinte a Várhegy Hevesaranyos templomától nyugatra kb. 1 km-re, a vadászház felett van, melyet a turistatérképek Hegyoldal néven jelölnek.¹¹¹ 1997-ben Baráz Csaba járt a helyszínen, de várnak nem találta nyomát. 2000. június 30-án Nováki Gyula járta be a Várhegyet, de várat ő sem talált. Fennáll a lehetősége annak, hogy esetleg őskori sáncvár lehetett itt.

¹¹⁰ PELLE B., 1970–1988. I. 85. (192 és 209. sz. alatt)

¹¹¹ CZENTHE H., 1996.

Hevesvezekény – Vezekényi Nagy-halom

Hevesvezekénytől nyugatra kb. 3,5 km-re, a Heves város határa előtt található a *Vezekényi Nagy-halom*.¹¹² A 96,3 m tszf. magasságú domb a környező sík terepből kb. 5–6 méterre magasodik ki.

Először Pesty Frigyes említi, melyet, mint szikes szántó „egy nagy csatahalommal”, de eredetére nézve téves adatokat közölt.¹¹³ Később Pásztor József is említi, mint ami „a legnagyobb kiemelkedés a határban. A néphagyomány szerint a török idő előtt itt lehetett a falu. Csontokat is találtak.”¹¹⁴

A halmot 1992–1993-ban Domboróczki László azonosította légi fotó alapján, ahol ismeretlen korú telep nyomait állapította meg.¹¹⁵ A lelőhely valószínűleg bronzkori tell lehetett; kutatások hiányában azonban magáról a dombról sem lehet tudni, hogy természetes, vagy mesterséges eredetű. A domb légifotója alapján feltételezhető, hogy egykor árok is körülvehette, de ennek eredete is kérdéses. Erődítetttségére vonatkozóan nincs adatunk.

¹¹² PELLE B., 1970–1988. III. 112.

¹¹³ PESTY F., 2005. 180–181. – Pesty adatközlője tévesen ide vonatkoztatta azt a csatahelyet, amely valójában a Bars megyei Vezekény mellett zajlott le 1652. november 26-án és ahol négy Eszterházy családtag esett el.

¹¹⁴ PÁSZTOR J., 1933. 85.

¹¹⁵ DIV RA. 516.

Kisfüzes – Várhegy (Vár-tető, Ágasvár)

Kisfüzes falu délnyugati vége felett emelkedik a Sós-hegy, ettől nyugatra pedig a *Várhegy*. A megyei helynévgyűjteményben a megjelölt területen *Ágas-vár*, *Vár-bérc*, *Várodali-völgy* helynevek szerepelnek. A Vár-bérccel kapcsolatosan megemlítik, hogy az időssek szerint itt vár volt, a vízmosságban cseréptöredékeket találtak.¹¹⁶

Először Soós Elemér említi, később Pásztor József mint „pogányvárat” szerepelteti.¹¹⁷ Czenthe Huba a helyszínen járva a Várhegyről megállapította, hogy a falu nyugati szélén, a házaktól kb. 700 méterre a patak medre fölé kiugró kis kúpot képez, amely keskeny nyakkal csatlakozik egy nagy bérchez. A nyakon mesterséges átvágás. A kúp tetején gödör. Paticsdarabokat talált. A patak mederfalában emberi csontok, pattintott kőszeközök kerültek elő.¹¹⁸

Nováki Gyula 1996. május 26-án járt a helyszínen, amit egy járhatatlan sűrű bozót, bokros erdő borított. A gerinc végét kis bemélyedés választja el a hegy többi részétől, de ezt – amennyire ez a helyszínen megállapítható volt – nem találta mesterséges eredetűnek. A nehezen járható, sűrű erdőben csak korlátozottan tudott bejárást végezni, ezért további kutatásra lenne szükség ahhoz, hogy a helyszín erődítetttsége egyértelműen bizonyítható legyen.

¹¹⁶ PELLE B., 1970–1988. I. 94.

¹¹⁷ Soós E., 1889–1928. IX. 512.; PÁSZTOR J., 1933. 241.

¹¹⁸ CZENTHE H., 1996.

Kisköre – Vár-fenek

Kisköre határában északnyugatra kb. 4 km-re, a Saj-foki-főcsatorna mellett található a *Vár-fenek* helynév,¹¹⁹ valamint tőle nyugatra 2 km-re az 1883. évi térkép¹²⁰ még jelölte a *Vár-fenek* házak és a *Vár-fenek* csárda nevű tanyát is.

A korábban Kömlőhöz tartozó Vár-fenek-et először Pesty Frigyes helynévgyűjteménye említi, de a név eredetére vonatkozóan nem tudott magyarázatot adni.¹²¹ Bartalos Gyula, majd Soós Elemér,¹²² később Pásztor József is szerepelteti. Ez utóbbi, mint „vízi várat”, ahol valószínűsítette, hogy a közeli Nagy-fenek nevű helyen volt a vár.¹²³

Sem a Vár-fenek név eredete nem ismert, sem a területről nem ismerünk olyan objektumot, ami erődítményre utalna.

¹¹⁹ PELLE B., 1970–1988. III. 112.

¹²⁰ III. katonai felmérés Zone 15. Col. XXIII térképlapján (1883)

¹²¹ PESTY F., 2005. 132.

¹²² Soós E., 1889–1928. IX. 510.

¹²³ BARTALOS GY., 1886–1900. 288, 456.; BARTALOS GY., 1894. 41, 43, 47. sz.; PÁSZTOR J., 1933. 8, 90. – Kömlő – Vár-fenek néven

Kisnána – Macskavár

Kisnánától nyugatra a falu széle fölötti hegyoldalt, közel Domoszló határához, *Macskavárnak* nevezik.

Bartalos Gyula és Pásztor József a neve alapján a lehetséges erődítmények között sorolta fel.¹²⁴ A megyei helynévgyűjteményben a névvel kapcsolatban az szerepel, hogy a néphagyomány szerint apró kővárak voltak a hegyvonulaton, és a tatárok elől ide húzódtak a népek, de itt ma csak köveket látni.¹²⁵ A megjelölt területen erődítményre utaló nyomok nem ismertek.

¹²⁴ BARTALOS GY., 1909. 436.; PÁSZTOR J., 1933. 6.

¹²⁵ PELLE B., 1970–1988. IV. 35. (184. sz. alatt)

Kömlő – erődítmény

Pásztor József munkája említi Kömlőn erődítményt,¹²⁶ azonban az általa meghivatkozott irodalmi forrásokban, nem a kömlői várról, hanem a Sáros megyei Tárcáról és az ottani castellumról van szó,¹²⁷ ezért a kömlői erősség említése csupán téves szövegértelmezésre vezethető vissza.

¹²⁶ PÁSZTOR J., 1933. 45.

¹²⁷ BERZEVICZY E., 1894. 746.

Mátraballa – római katolikus templom körfala

Mátraballa falu központjában a temetődombon áll a fallal kerített, egyhajós, keletelt középkori eredetű római katolikus templom, melyet a 18. században barokk stílusban átépítettek. A megyei műemléki topográfia a körítőfal erődítetttségét nem említi, de egy ott közölt fotón a templom délkeleti oldaláról a templom cintermébe felvezető lépcsősor jobb oldalán a fal küldő oldalán egy kis négyszetes lyuk látható.¹²⁸

A templom ugyan szerepelt 2000-ben a Heves megye Mátrán kívüli erődítményeit számbavevő összeállításban, itt még bizonytalanként került megjelölésre.¹²⁹ 2008. december 3-án Nováki Gyula végzett helyszíni megfigyeléseket a

templom körüli falnál, de azon sem lőrés sem más nyílás nem volt. Valószínűsíthető, hogy a topográfiában közölt fotón látható nyílás is inkább csak a felszíni csapadékvíz elvezetésére szolgált, mivel a lyuk a terepszint közelében helyezkedett el.

Megállapítható tehát, hogy a templom övezőfala nem volt erősített, így az erre utaló adatok tévesnek bizonyultak.¹³⁰

¹²⁸ VOIT P., 1978i. 411, 412. (525. sz. kép.); HMJ. 120.

¹²⁹ NOVÁKI GY. – BARÁZ CS., 2000. 28.

¹³⁰ SZÁDECHY-KARDOSS G., 2005. 123–124. – Tévesen az erődtemplomok között említi.

Mátraszentimre – Galya-tető (Nagy-Galya, Kecskvár, Kőgarádok)

A Mátraszentimrétől keletre lévő 964 m tszf. magasságú *Galya-tető* Bartalos Gyula és Pásztor József a lehetséges erődítmények között sorolták fel. Pásztor említi, hogy a Nagy-Galya tisztán felhalmozott kőrakások vannak, ezek közül az egyiket Kecskvárnak neveznek. Kőgarádként is szerepel.¹³¹

Nováki Gyula több alkalommal járta be a területet, várnak azonban nem találta nyomát. A Galya-tető nem volt várszerűen megerősítve.¹³²

¹³¹ BARTALOS GY., 1901. 46, 47. sz.; BARTALOS GY., 1910. 118.; PÁSZTOR J., 1933. 35–36, 53.

¹³² NOVÁKI GY. – BARÁZ CS., 2000. 28.

Mátraszentimre – Győr-hegy

Mátraszentimrétől délnyugatra, közvetlenül Bagolyirtás mellett északnyugatra található a 831 m tszf. magasságú *Győr-hegy*. Bartalos Gyula és Pásztor József a neve alapján a lehetséges erődítmények között sorolta fel.¹³³ Ez a hely szerepelt 2000-ben a Heves megye Mátrán kívüli erődítményeit számbavevő összeállításban, de itt is bizonytalanul került megjelölésre.¹³⁴ A hely erősítettségéről nincs adatunk.

¹³³ BARTALOS GY., 1901. 47. sz.; PÁSZTOR J., 1933. 28.

¹³⁴ NOVÁKI GY. – BARÁZ CS., 2000. 28.

Nagyréde – kastély

A település keleti szélén fekszik, a ma már Nagyrédével összeolvadt egykori Kisréde, ahol a 17. sz. elején a birtoikos Rédey család birtokában egy nemes udvarhely (*curia nobilitaris*) is feltűnik.¹³⁵ Minden bizonnyal ennek helyén létesülhetett a 19. sz. első felében az a kúria (Rédey-kúria), amelyben korábban az ún Szőlőskert Tsz. volt.¹³⁶ Az épület erősítettségére adat nem merült fel.

¹³⁵ BALÁSSY F. – SZEDERKÉNYI N., 1890–1897. II. 267., III. 313.

¹³⁶ BARANYAI B., 1978d. 456, 458.

Nagytálya – Berki-major

Nagytálya északi szélén, az Eger patak mellett található a Berki-major, amelynek közelében 1967-ben patakmeder szabályozási munkák során a középkori Nagytálya falu templomának maradványai kerültek elő. Az 1967–1968-ban Kovács Béla által végzett régészeti kutatások itt egy legkorábbi periódusában a 12. században épült keletelt templom alapfalait tárták fel. A templomot fal övezte, amelynek északi oldalán egy belső torony alapfalai is előkerültek, amelyet az ásátó esetleges védelmi céllal hozott összefüggésbe.¹³⁷

A templom harmadik, a 15. sz. első felébe helyezett építési periódusában a templomhajó oldalához egy 8×8 méteres, átlag 2,3 m falvastagságú torony épült. Az ásati eredmények ismeretében Tolnai Gergely 2001-ben e tornyot – a falvastagság alapján – szintén védelmi szerepet játszó objektumként vette figyelembe és Nagytálya középkori templomát az erősített templomok közé sorolta.¹³⁸

Megítélésünk szerint azonban e két – feltehetően nem egy időben fennálló – torony védelmi szerepe fölöttébb kérdéses és azok inkább harangtornyoknak tekinthetők. A korai tornyoknak tekintett alapfalak más funkciójú épületet sem zárják ki; addig a későbbi, 15. sz. első felébe helyezett toronynál az alapozás szélessége nem azonosítható egyben a felmenő fal vastagságával, hanem a torony magasságával indokolható. A falvastagság egy nem kifejezetten védelmi célú épület esetében nem a védelemmel függött össze, hanem inkább statikai okokra vezethető vissza.

¹³⁷ KOVÁCS B., 1972. 139–140.

¹³⁸ KOVÁCS B., 1972. 140.; TOLNAI G., 2001. 33.

Parád – Áldozóvár → Parádsasvár – Áldozóvár (Székivár)

Parád – Palánk-tető

Domoszló, Parád és Recsk közös hármashatára a ma Cserepes tetőnek, korábban Palánk-tetőnek nevezett 734 m tszf. magasságú hegycsúcson fut össze.

Először Soós Elemér említi, mint ahol „palánkvár” állt,¹³⁹ majd Pásztor József is szerepelteti, mint „török táborhelyet.”

¹⁴⁰ A Palánk-tetőn erődítményekre utaló maradványok nem ismertek.

¹³⁹ SOÓS E., 1889–1928. IX. 450.

¹⁴⁰ PÁSZTOR J., 1933. 9.

Parád – Szállás-hegy (Tatárszállás)

A Parádhoz tartozó Parádóhutától délre a Szőke-víz-patak völgyének déli vége felett magasodik a 644 m tszf. magasságú *Szállás-hegy*,¹⁴¹ melynek keleti lejtőjét Tatárszállásnak nevezik. A hegyen erődítményre utaló maradványok nem ismertek.

¹⁴¹ PELLE B., 1970–1988. I. 141. (203. sz. alatt, de téves helyen jelölve)

Parádsasvár – Áldozó-vár (Kerekvár, Székivár)

Parádsasvártól északra 1,5 km-re, a Parádsasvár, Parád és Bodony közös határa közelében található az *Áldozó-vár*, melyet más néven *Kerekvárnak* vagy *Székivárnak* is hívnak.¹⁴² Az Áldozóvár Parádsasvár területén helyezkedik el, de Bodony és Parád községekkel kapcsolatban is említik.

A 375,8 m. tszf. magas hegyet először Bartalos Gyula, majd Soós Elemér és Pásztor József is említi.¹⁴³ A Heves megyei műemléki topográfia a Kerekvárat, mint őskori várat határozza meg,¹⁴⁴ majd a Vártúrák kalauza is szerepelteti, ahol a sánc helyét a domb aljában húzódó szekérútban jelölik meg.¹⁴⁵ Az 1978-ban kiadott mátrai útikauz az, ahol a hegyet már természetes eredetű kúpos hegynak határozza meg, vár maradványa nélkül.¹⁴⁶

Nováki Gyula 1993. május 5-én járta be a területét, melyről megállapította, hogy kisméretű, természetes, kerek domb, jól áttekinthető fenyvessel. Kisméretű várnak igen alkalmas lehetett volna, de ennek semmilyen nyomát nem észlelte.

¹⁴² PELLE B., 1970–1988. I. 142.

¹⁴³ BARTALOS GY., 1910. 116.; SOÓS E., 1889–1928. IX. 94.; PÁSZTOR J., 1929. 171.

¹⁴⁴ VOIT P., 1969e. 563.

¹⁴⁵ VK. I. (1975). 129.

¹⁴⁶ FEHÉR M., 1978. 276.

Parádsasvár – Gyulyásvár (Gulyavár)

Parádsasvártól észak-északnyugatra kb. 2 km-re található a Gyulya-bérc, melynek kettős csúcsa közül a nyugati, 360,4 m tszf. magasságú a *Gyulyásvár*.¹⁴⁷ A név ugyan várra utal, de erődítményre utaló nyomokról nincs tudomásunk.

¹⁴⁷ Helynév az EOVS M = 1:10.000-es térkép 76-222 sz. térképlapján.

Parádsasvár – Sós-cseri-tető

A település északkeleti széle felett található a 366,1 m tszf. magasságú *Sós-cseri-tető*.¹⁴⁸

Először Pesty Frigyes helynévgyűjteményében szerepel az a magyarázat róla, hogy „a Sós-cseri várban csehek laktak, omladékai most is láthatók.”¹⁴⁹ Bartalos Gyula előbb ősvárként, majd később Bodonnyal kapcsolatban említi a Sós-cseri várat.¹⁵⁰ Pásztor József is szerepelteti, mint a csehek várát, mint ahol a hegy alatt sós források vannak.¹⁵¹ *Sós-cseri-vár* néven szerepel a megye helynevei között, mint ahol a kerekvár (téves utalás az Áldozó-várra !) állt, nevét a föld feletti sórétteg kibújásáról kaphatta.¹⁵²

Nováki Gyula 1993. május 4-én járt a Sós-cseri-tetőn, ami egy lapos, hosszan elnyúló hegytető, várnymot azonban nem talált, és megállapítása szerint erre a hegy nem is volt igazán alkalmas.

¹⁴⁸ PELLE B., 1970–1988. I. 143–144.

¹⁴⁹ PESTY F., 2005. 51–52. – Bodonynál említik.

¹⁵⁰ BARTALOS GY., 1909. 436.; BARTALOS GY., 1910. 116.

¹⁵¹ PÁSZTOR J., 1933. 9.

¹⁵² PELLE B., 1970–1988. I. 144.

Pétervására – Boja-bérc

Pétervásárától délnyugatra kb. 3 km-re található a 306 m tszf. magasságú *Boja-bérc*. Először Bartalos Gyula említi „Bolyavár” néven.¹⁵³ Czenthe Huba is ismeri a helyet. Boja (ma Boja-puszt) Árpád-kori falu volt, ami Pétervásárától keletre kb. 2 km-re, a Tarnán túl feküdt és 1550 körül pusztult el. A hegyen erődítetttségnek nincs nyoma.¹⁵⁴

¹⁵³ BARTALOS GY., 1909. 436.

¹⁵⁴ CZENTHE H., 1996.

Pétervására – Vár („régí” temető)

A Pétervására déli részén lévő lőréses kőfallal körülvett római katolikus templomhoz dél felől csatlakozó terület a régi temető, melynek déli vége felmagasodik, majd tovább haladva hirtelen lemerül. Ez utóbbi azonban már teljesen beépített terület. Az egész területet „Vár”-nak nevezik.¹⁵⁵

Vályi András 1799-ben Pétervásárával kapcsolatban az alábbiakat írja: „A Városnak dél felől való végén régi sántzok látszattak, s Földvárnak neveztetett, de már reá építének a Lakosok.”¹⁵⁶

A valószínűsíthető sánc maradványait Czenthe Huba azonosította. Megállapításai szerint a templomhoz dél felől közvetlenül csatlakozik a régi temető, amelyet 1750-ben nyitottak meg és utoljára 1927-ben temetkeztek benne. A temető déli vége sáncszerűen felmagasodik. Külső oldala meredeken van lefaragva, több méter mélyen a Sávolt-ház és annak udvara mélyed a sánc oldalába. A temető dombjának keleti, kissé meredek oldala a Dózsa útra néz, itt sáncnak nincs nyoma. A nyugati oldalát ma a Budai Nagy Antal utca képezi. A templom körüli faltól régen egy mélyút választotta el, most újabb út vezet ezen keresztül. A régi temető téglalap alakú terület, sövényrel kerítve, a környékét a helybeliek „Vár”-nak nevezik. Czenthe szerint a Vár helynév ma is használatos. Régen Sallai-, most Vár-utca van mellette.¹⁵⁷

Nováki Gyula 1996-ban és 2008. december 3-án járta be a területet. Közvetlenül a templom mellett délre, kissé emelkedett helyen van a régi temető, régi sírkövekkel. A templomtól egy újabban kialakított utca választja el. A téglalap alakú temetőt csak sövény fogja közre. Hossza kb. 140, szélessége kb. 50 m. Két hosszanti oldalát utca szegélyezi, egy-egy ház-sorral. A keleti oldalon található a Vár-utca. A temető déli vége kissé kiemelkedik 1,5 – 2 méterre, ami szétomlott sánc is lehet, külső oldala alatt több méteres mélyedés, ott egy ház és udvara csatlakozik a meredekhez. A temető északi – templom felé eső – vége is kissé felemelkedik, de a két hosszanti oldala nem mutat ilyen terepjelenséget.

A sáncra történeti adatot és a területről régészeti leletanyagot nem ismerünk. Későbbi kutatásoknak kell eldönteni, hogy ténylegesen erődítménynek tekinthető-e a leírt

terepjelenségek, illetve ezeknek az objektumoknak van-e kapcsolata a templom körüli lőréses fallal.

¹⁵⁵ PELLE B., 1970–1988. I. 79.: Vár, Váródal néven.; VOIT P., 1978b. 519.: A „Vár”-ban a templom körül és a kertekben körte alakú gabonásvermek is voltak.

¹⁵⁶ VÁLYI A., 1796–1799. III. 83.

¹⁵⁷ CZENTHE H., 1996.; CZENTHE H., 2005. 21, 30, 88, 159, 199.

Recsk – Cserpadja

A *Cserpadja* nevű hely Recsktől délnyugatra, a Parádfürdő felé vezető út északi oldala fölött található.¹⁵⁸

Pesty Frigyes helynévgyűjteménye említi először, hogy a „Cserpadja: ez lapos föld...E helyen régi sáncolásoknak nyomai látszanak, mit Hosszúhatárnak neveznek...”¹⁵⁹ Később Bartalos Gyula is szerepelteti: „A Katalin-bányákkal szemben olvasztott üvegszerű salakból sáncgátak vannak. A tulajdonos alig bírta szétcsákányozni és a vízmosságokba elhordani a földje tisztítása végett.”¹⁶⁰

A területen ma egy ércbánya üzemi épületei és meddőhányói találhatók, ezért kutatása nem volt lehetséges.

¹⁵⁸ PELLE B., 1970–1988. I. 123.

¹⁵⁹ PESTY F., 2005. 188.

¹⁶⁰ BARTALOS GY., 1910. 114.

Recsk – Földvár (Vadalmás?)

Recsk délkeleti szélén a településtől kb. 600 méterre található a *Földvár* nevű hely, melyet először Pesty Frigyes helynévgyűjteménye említ: „ez lapos nagy terület, melyen jelenben két kis kőhalom van, valamely régi épületeknek vagy elsáncolt helynek romjai, innen van a Földvár nevezet.”¹⁶¹

A megyei helynévgyűjtemény a Földvár névvel kapcsolatban azt közli, hogy itt várrom maradványok vannak.¹⁶²

Az 1980-as években Dénes József foglalkozott velük részletesen. Egy szétbontott sánc köveire következtetett, melyeket kőhalmokká hordtak össze. A helyet „Vadalmás”-nak nevezik.¹⁶³ 1993. május 6-án Nováki Gyula végzett terepbejárást a területen, melynek során megállapította, hogy régi sáncnak nincs nyoma a felszínen. A területen csak két egymástól messze lévő kőkupac található 20 méteres, illetve 30 méteres átmérővel. További kutatásokra lenne szükség a hely erődítményének megállapításához.

A terület, amelyet a megyei helynévgyűjtemény megjelöl, ma a *Hegyes-domb* és a *Hegyesd* nevű helyek közé esik, melytől nyugatra kb. 2 km-re helyezkedik el a Vadalmás nevű hely.

¹⁶¹ PESTY F., 2005. 188.

¹⁶² PELLE B., 1970–1988. I. 124. – A helynévgyűjtés szerint a Vadalmás és a Földvár helynevek nem azonosak, egymástól mesze esnek.

¹⁶³ DÉNES J., 1984.

Recsk – Györke-tető

Recsktől délre kb. 3 km-re emelkedik a 424 m tszf. magasságú *Györke-tető*, melyet Bartalos Gyula és Pásztor

József is említ az erődítmények között.¹⁶⁴ A hegyen erődítésre utaló nyomokról nincs tudomásunk.

¹⁶⁴ BARTALOS GY., 1886–1900. 82.; BARTALOS GY., 1901. 42. sz.; PÁSZTOR J., 1933. 29.

Recsk – Kettős-Györke

Recsktől délre kb. 4 km-re, a Györke-tetőtől délnyugatra emelkedik a 442 m tszf. magasságú *Kettős-Györke* nevű hegy, melyet Bartalos Gyula és Pásztor József is említ az erődítmények között.¹⁶⁵ A hegyen erődítésre utaló nyomokról nincs tudomásunk.

¹⁶⁵ BARTALOS GY., 1886–1900. 82.; BARTALOS GY., 1901. 42. sz.; PÁSZTOR J., 1933. 29.

Sirok – Darnó-hegy (Darnóvár, Pál kilátó)

Siroktól északnyugatra, a Tarna jobb partja felett található a 355 m tszf. magasságú *Darnó-hegy*,¹⁶⁶ amely nyereggel egymáshoz kapcsolódó kettős csúcsból áll, északi részén a Pál-kilátó található.

Először Bartalos Gyula őskori várként, mint „nagy sánczos vár”-at említi.¹⁶⁷ Pásztor József is több munkájában szerepelteti a Darnóvárat mint „pogányvár”-at, bár utal arra is, hogy nincs bizonyíték arra, hogy ott vár lett volna.¹⁶⁸ A várat a megyei helynévgyűjtemény is szerepelteti; majd 1978-ban a megyei műemléki topográfia is említi a „Darnó nevű sáncosvár”-at, melynek közelében kelta érméket találtak,¹⁶⁹ és még ugyanabban az évben egy turistakalauz is foglalkozott a Darnó-heggyel, ahol a hagyomány szerint vár állt, de ennek nincs nyoma.¹⁷⁰ Az 1990-es években Baráz Csaba járta be a hegyet, de erődítményre utaló nyomokat nem talált.

¹⁶⁶ PELLE B., 1970–1988. I. 127.

¹⁶⁷ BARTALOS GY., 1909. 436, 443.; BARTALOS GY., 1910. 116.

¹⁶⁸ PÁSZTOR J., 1911. 6. sz.; PÁSZTOR J., 1929. 128.; PÁSZTOR J., 1933. 100.

¹⁶⁹ PELLE B., 1970–1988. I. 127.; VOIT P., 1978i. 551.

¹⁷⁰ FODOR F. I., 1978. 21.

Sirok – Nagy-Várhegy

A Kis-Várhegytől (lásd: az I. részben a felmért váraknál) dél-délnyugatra, a Tarna két ágának összefolyásánál fekszik avó 287,4 m tszf. magasságú Nagy-Várhegy, melyet Bartalos Gyula említ.¹⁷¹ Pásztor József szerint a Nagy-Várhegy a Kis-Várheggyel együtt képezte az ún. „liskói ikervárat”, mivel a mindkét Várhegyen lévő kőhalmokat a lerombolt várak maradványainak tartotta.¹⁷² A két hegy közötti völgyben a *Két-vár-köz* helynév is feltűnik.¹⁷³ Nincs hiteles adat azonban arra, hogy a csúcson erődítmény lett volna.

¹⁷¹ BARTALOS GY., 1909. 436.

¹⁷² PÁSZTOR J., 1929. 122.; PÁSZTOR J., 1933. 99, 102. – A Liskó név a Nagy-Várhegytől délkeletre lévő volt Liskó-tanya (ma a Vízmű szennyvíztisztító telepe van a helyén) nevéből származik.

¹⁷³ PELLE B., 1970–1988. I. 128.

Szajla – Nagy-halom (Nagy-domb, Attila-domb, „Attila sírja”)

A falu keleti szélén emelkedik a 187,6 m tszf. magasságú *Nagy-halom*.¹⁷⁴ A történeti-helytörténeti irodalom nem említi. A halomra vonatkozó hagyományt – miszerint a halmot a helyiek Attila sírjának tartják – először Mátrai Zoltán helyi születésű tanító levele rögzítette.¹⁷⁵ 1996-ban Czenthe Huba is foglalkozott vele mint mesterséges eredetű halommal, ugyanakkor annak erődítménységét nem említette.¹⁷⁶

1996. május 26-án Nováki Gyula végzett terepbejárást a sűrű bozóttal fedett Nagy-halom dombján, amelyet természetes eredetűnek határozott meg. A domb északi oldalába pincéket vágtak be. A dombon erődítménynek nem tapasztalta nyomát. Később, 1997. április 3-án Nováki Gyula és Baráz Csaba közös helyszíni bejárása is azonos eredményre vezetett.

Legutóbb Baráz Csaba foglalkozott a halommal 2002-ben, amikor összefoglalta a rá vonatkozó hagyományokat és forrásokat.¹⁷⁷

¹⁷⁴ PELLE B., 1970–1988. I. 113. (61. sz. alatt) – téves helyen jelölve.

¹⁷⁵ DIV RA. 91.

¹⁷⁶ CZENTHE H., 1996.

¹⁷⁷ BARÁZ CS., 2002. 103–111. – A halom mondájára lásd még: TÓTH S., 2006.

Szentdomonkos – Bolya vára

Szentdomonkostól keletre, a szomszédos Szúcs és Szentdomonkos közös határán található a *Bolya vára* helynév,¹⁷⁸ amely a Nagy-Szék-tetőtől délkeletre egy kiemelkedő 354,7 m tszf. magas hegy neve. A területen erődítményről nincs tudomásunk.

¹⁷⁸ PELLE B., 1970–1988. I. 39.

Szentdomonkos – Nagy-Szék-tető

A *Nagy-Szék-tető* Szentdomonkostól délkeletre elhelyezkedő 400,0 m tszf. magas kiemelkedő hegy neve. A hegyet a szentdomonkosiak Nagyszék-hegynek, a közeli bányatelep lakosai Pap-hegynek nevezik.

Először Pásztor József utal bizonytalanul az itt lévő „pogányvár”-ra.¹⁷⁹ 1989-ben a helybeliek megbolygatták a hegytető délkeleti és délnyugati peremét, ahol rézkori (bádeni kultúra) cserepek kerültek elő. Ezért még ugyanabban az évben Szabó J. József végzett kisebb ásatást a hegytetőn. Az ásatás a felső rétegben késő bádeni cserepeket és a hamus földben áglenyomas paticstörödékeket talált. Jelentésében leírta, hogy „itt-ott mintha teraszra utaló jelenséget figyelhetnénk meg.”¹⁸⁰

1996-ban Czenthe Huba foglalkozott a Nagy-Szék-tetővel, ahol erődített késő rézkori települést említ „enyhe sáncnyomok”-kal. A lelőhelyen sok cserepet talált, valamint kincskeresők gödreit látta.¹⁸¹

Czenthe adatai alapján 1996. augusztus 20-án Nováki Gyula járta be a hegyet, melyről megállapította, hogy im-

pozáns, magasan kiemelkedő, önálló hegy, jól áttekinthető, erdő nélküli felülettel. Keleti oldalában egy 20–30 m hosszú, elmosódott teraszt tapasztalt, de ennek folytatása egyik végétől sem volt. A déli, viszonylag lankásabb hegyoldal felől közelíthető meg jól a hegytető, de itt sem figyelt meg sáncot vagy árkot. A kis terasz felett a talajt megbontották, de itt is csak néhány jellegtelen őskori cserepet talált. A hegytetőt, amelyet sohasem szántottak, őskori „magaslati telep”-nek minősítette, amely nem volt erődítve.

¹⁷⁹ PÁSZTOR J., 1933. 79.

¹⁸⁰ Szabó János József: Jelentés a Tarnalelesz-Szentdomonkos – Nagyszék-hegyen 1989-ben folytatott régészeti ásatásról. Kézirat. Dobó István Vármúzeum, Eger. RA 460.

¹⁸¹ CZENTHE H., 1996.

Szentdomonkos – Virágvár (Virágosvár)

A *Virágvár* vagy *Virág vára* helynév¹⁸² Szentdomonkos határában északkeletre egy viszonylag nagy kiterjedésű kelet–nyugati irányban közel 1 km hosszan elnyúló terület elnevezése.

Először Bartalos Gyula utal rá, bár ő Tarnalelesznél említi, majd Pásztor József is szerepelteti, mint a Sárfenék feletti „pogányvár”-at. 1993-ban Dobosy László járt a helyszínen, melyet lapos hegytetőnek, „delelőhelynek” határoz meg, de várat nem említ.¹⁸³ 1996-ban a szántó és legelő nevét Czenthe Huba is csak dűlőnévnek tartja, várra ő sem utal.

¹⁸² PELLE B., 1970–1988. I. 39.

¹⁸³ BARTALOS GY., 1909. 436.; PÁSZTOR J., 1933. 10, 96.; DOBOSY L., 1993a.; CZENTHE H., 1996.

Szilvásvárad – Ágyúhely

A Szilvásvárad határában lévő nagy kiterjedésű sánctér, a Kelemenszéke¹⁸⁴ külső sánckapujától észak-északnyugatra 550 méterre található az 590,6 m tszf. magasságú Ágyúhely nevű hegy, melynek tetején egy közepes nagyságú és két kisebb méretű halom van. Utóbbiakat északról, a gerinc folytatásától 120 m hosszú, igen csekély magasságú, alig észrevehető „sánc” és sekély külső árok határolja el. A sírhalmcsoportban ásatás még nem volt,¹⁸⁵ ezért ezek eredetére és rendeltetésére nincs adatunk. Valamennyi halom ép, középen kissé behorpadnak, feltehetően a sírkamra omlott be.

Nováki Gyula megállapítása szerint az Ágyúhely önálló erődítménynek nem tekinthető, de szerves része a Kelemenszéke. Ilyen őskori sírhalmok vannak a Kelemenszéke mellett a sáncon kívül még két helyen: a Bácsó-kő alatt, valamint a Kele-pallagnál. Az „Ágyúhelyet” lezáró igen alacsony sánc és csekély mélységű árok inkább kerítés, a sírokat választotta el a környezetétől. Ilyen található például Fejér megyében Fehérvárcsurgó – Kis-Várhegygel szemben a nagy sírhalmoknál is.

¹⁸⁴ Szilvásvárad – Kelemenszéke erődítményét lásd az I. részben 53. sz. alatt

¹⁸⁵ NOVÁKI GY., 2002. 362–363. (11. ábra) – Az Ágyúhelyet Nováki Gyula és Baráz Csaba 1999-ben mérte fel.

Szilvásvár – Bácsó-kő →
Szilvásvár – Ágyúhely

Szilvásvár – Kele-pallag →
Szilvásvár – Ágyúhely

Szilvásvár – Kisvár →
Szilvásvár – Éleskővár (I. rész)

Szilvásvár – Salamon vár (Salomvár)

Salamon vár(a) és a tőle délre lévő *Salamon-vár ajja* helynevek¹⁸⁶ a Szilvásvártól nyugatra részben már Borsod-Abaúj-Zemplén megye területén elhelyezkedő, északkelet – délnyugati irányban húzódó széles hegyhátat jelölik. A helynév ugyan várra utal, de erődítményről nincs tudásunk.

¹⁸⁶ PELLE B., 1970–1988. I. 23.

Szilvásvár – Simonyvár →
Bélapátfalva – Simon vára

Szúcs – Világosvár

Szúcs határában a falutól nyugatra a Nyárjas-bérc északkeleti hegynyúlványa *Világosvár* néven szerepel a megyei helynévgyűjteményben.¹⁸⁷ A területről erődítésre utaló nyomokról nincs tudásunk.

¹⁸⁷ PELLE B., 1970–1988. I. 53.

Tarnalelesz – Bolyavár →
Szentdomonkos – Bolyavár

Tarnalelesz – Hamu-hegy

A Tarnalelesz – Hamu-hegyet Szabó János Győző említi 1983-ban, mint a kora bronzkori Péceli (Bádeni) kultúra „védett magaslati telepét.”¹⁸⁸ Helyét Tarnalelesz területén nem jelölte meg, így jelenleg nem lokalizálható, ugyanakkor nem utalt annak erődítetttségére sem.

¹⁸⁸ SZABÓ J. GY., 1983c. 290.

Tarnalelesz – Kis-kő-tető (Veresvár)

Tarnalelesztől északnyugatra a Pap völgye végében található a korábban Veresvár néven, ma *Kis-kő-tető* néven szereplő 384 m tszf. magas hegy.¹⁸⁹ A hegyen erődítésre utaló nyomokról nincs tudásunk.

¹⁸⁹ PELLE B., 1970–1988. I. 48.

Tarnalelesz – Pókosvár

Tarnalelesztől északnyugatra kb. 4 km-re a falu határában, a Leleszi-völgy fölött nyugatra, ahol a Szederjes-völgy nyugatról becsatlakozik, található a *Pókos-vár* (más néven *Póka-vár*) nevű helynév, valamint a környékén az e névből képzett helynévcsoport.¹⁹⁰ Pókosvárnak a Szállás-verő-hegy északkeleti irányú, a Leleszi-völgy felé kinyúló hegynyúlványát nevezik.

Először Bartalos Gyula említi, de ő a szomszédos Bükkszentersébetnél szerepelteti.¹⁹¹ A helyet Czenthe Huba is ismeri, de várról ott nem tud.¹⁹²

¹⁹⁰ PELLE B., 1970–1988. I. 47–48.: Pókos-vár felső-fara, Pókos-vár verője, Pókos-vár árnyéka, Pókos-vár alja, és Pókosvára-kút a turistatérképen

¹⁹¹ BARTALOS GY., 1909. 436.

¹⁹² CZENTHE H., 1996.

Tarnalelesz – Nagy Szék-hegy →
Szentdomonkos – Nagy Szék-tető

Tarnalelesz – Virágvár →
Szentdomonkos – Virágvár (Virágosvár)

Tarnaméra – római katolikus templom

A falu északi részén egy kiemelkedő markáns halmon áll a település római katolikus temploma. A Tarna eredeti vízfolyása által körbefolyt domb eredetileg a bronzkori Hatvani kultúra tell telepe volt.¹⁹³ A domb körüli esetleges erődített-ségre nincs adat, de nem zárható ki, hogy a hatvani kultúra más telepeihez hasonlóan ez is erődített volt.

¹⁹³ KALICZ N., 1969. 25.; TOMBOR I., 1978b. 607.

Tarnaörs – kastély

Tarnaörs központjában állt a 18. sz. elején épített Orczy-kastély, amelyet először Bél Mátyás ismertetett. Leírása szerint a patak partján várkastély formájában épült, négyszárnyú, középen négyzetes udvart bezáró épületegyüttest árok veszi körül az esetleges támadás elleni védekezés céljából. A délkeleti szárny közepén fallal övezett magas torony

állt, melynek kapuja fölött elhelyezett építési felirat szerint Orczy István építette 1722-ben.¹⁹⁴ Balássy Ferenc 1868. évi monográfiája szerint a kastély helyén kisebb vár volt, melyet a törökök Egerrel együtt sokig bírtak, és ebből épült a török után az Orczy kastély.¹⁹⁵ Később Pásztor József utalt az egykori vár eredetére, melyet a Tarna két ága vett körül.¹⁹⁶

A kastély a második világháború után súlyosan elhanyagolt állapotba került és bár az 1960-as években még látkák, az 1970-es években építőanyagát is széthordták és megsemmisült.¹⁹⁷

Az itt álló esetleges erősségről sem középkori, sem török-kori adat nem ismert. Ugyan nem zárható ki, hogy a barokk kori épület létesítésekor korábbi, esetleg ténylegesen védelmi célú épületrészeket is falhasználtak, napjainkra ezeknek értékelhető maradványai már nincsenek, ezért ezek erődített-sége továbbra is kérdéses. Csak további kutatások és helyszíni vizsgálatok adhatnak erre választ.

¹⁹⁴ BÉL M., 2001. 191,193.; TOMBOR I., 1978c. 620–624.

¹⁹⁵ BALÁSSY F., 1868. 489–490.

¹⁹⁶ PÁSZTOR J., 1913. 16.; PÁSZTOR J., 1933. 127.

¹⁹⁷ BADÁL E., 1987. 26–27, 91, 111–112.

Tarnaszentmária – templom

Tarnaszentmária központjában dombon áll, a település egyhajós, román-kori temploma.¹⁹⁸ Erődítetttségét Bartalos Gyula és Pásztor József nyomán 2000-ben Nováki Gyula és Baráz Csaba vetette fel, de ezt bizonytalanként, ellenőrzendőként jelölték meg.¹⁹⁹

A templomra és környezetére vonatkozó ismert adatok a templom erődítetttségét eddig nem igazolták.

¹⁹⁸ GERGELYFFY A., 1978. 627–632.; HMJ. 147.

¹⁹⁹ NOVÁKI GY. – BARÁZ CS., 2000. 29.

Vámosgyörk – vár

Wertner Mór a 14. századi várnagyok között egy Heves megyébe helyezett „Gyürk-i (Györk-i)” várnagyot is szerepeltetett egy 1339. február 20-án kelt oklevélre hivatkozva.²⁰⁰ Wertner alapján Havassy Péter az adatot a Heves megyei Györk (értsd: Vámosgyörk) várára vonatkoztatta.²⁰¹ Megállapítható, hogy a közölt adatok tévesek, és a Györk név téves olvasati hibaként keletkezett, mivel az eredeti oklevélben²⁰² Kompoldus fia Pál fia: Imre magister Siroki (*Syruk-i*) várnagy szerepel, aki, 1323 és 1339 között töltötte be e tisztséget.²⁰³

²⁰⁰ CD. VIII/4. 415.; WERTNER M., 1906–1907. 188.

²⁰¹ HAVASSY P., 1986. 61.

²⁰² DL 3216. = AOKl. XXIII. 96. sz.

²⁰³ ENGEL P., 1996. I. 411.

Váraszó – Heregvár (Héregvár)

Váraszó déli szélén, az országút keleti oldalán található az a 283 m tszf. magasságú magaslat, amelyet *Heregvárnak* ne-

veznek. A 10 000-es térképen ugyan már Kerek-domb néven szerepel, de a térkép tőle délkeletre a nyeregben tünteti fel a Heregvár helynevet.

Először Soós Elemér említi, majd Pásztor József is szerepelteti, de ő Erdőkövesdhez sorolja. Kalicz Nándor a hegyet, mint a rézkori Péceli kultúra magaslati települését ismer-teti, de erődítetttségére nem utal.²⁰⁴ 1970-ben a helynévvel kapcsolatosan azt közlik róla, hogy valamikor földvár volt.²⁰⁵ Várdombként említi Szabó J. Győző is, mint a péceli kultúra „védett magaslati telepét.”²⁰⁶

1996-ban Czenthe Huba azt közölte róla, hogy a 300 m hosszú keskeny hegyháton, melyet fenyőerdő borít, várnak nincs nyoma.²⁰⁷ Nováki Gyula 1996-ban járt a helyszínen, melyről megállapította, hogy egy természetes eredetű domb, melyet sűrű fenyőerdő borít, de erődítetttségnek nyomát szintén nem tapasztalta.

²⁰⁴ SOÓS E., 1889–1928. IX.; PÁSZTOR J., 1933. 7.; KALICZ N., 1969. 23. – Kalicz Nándor Váraszó – Várdomb néven említi.

²⁰⁵ PELLE B., 1970–1988. I. 41.

²⁰⁶ SZABÓ J. GY., 1983c. 290.

²⁰⁷ CZENTHE H., 1996.

Váraszó – Őr-hegy

Váraszótól délre, a Heregvártól is dél felé a Váraszó és a szomszédos Erdőkövesd községek közös határán található az *Őr-hegy*, ahol a helynévvel kapcsolatosan közlik, hogy cserépdarabok, csontok vannak rajta, valamint sarkantyút, csontot találtak itt, feltárva nincs.²⁰⁸ Az Őr-hegyet Bartalos Gyula több helyen szerepelteti.²⁰⁹ A 276,7 m tszf. magasságú hegycsúcsot a 10.000-es térkép ma Őv-hegy néven jelöli. Erődítetttségére nincs adatunk.

²⁰⁸ PELLE B., 1970–1988. I. 41.

²⁰⁹ BARTALOS GY., 1886–1900. 435.; BARTALOS GY., 1901. 45. sz.; BARTALOS GY., 1902. 8. sz.

Váraszó

A Pesty Frigyes féle helynévgyűjtés a falu nevének eredetét a közeli Heregvár alapján magyarázza.²¹⁰ Kiss Lajos szerint a település neve először *Varaszo* alakban 1280–90 körül bukkan elő. Maga a név a magyar vár 'erősség' és az aszó 'időszakos vízfolyás, szárazpatak' összetétele, ugyanakkor a falu határában két helynév is van: *Veresvár-tető*, *Heregvár*, ami vár-ra utal.²¹¹ Sem a településen, sem annak határában várról nem tudunk.

²¹⁰ PESTY F., 2005. 261.

²¹¹ KISS L., 1988. II. 733.

Váraszó – Veresvár

Váraszó északi részén, pontosabban Váraszó és a szomszédos borsodi Domaháza községek közös határán található a *Vörösvár(i) hegyese* nevű hegycsoport, amely egy gerincet alkot

és három különálló, 427–449 m közötti tszf. magasságú hegyet foglal magába. A Heves megyei helynévgyűjtés *Veres-vár-tető* néven ismer egy feltételezett várhelyet és megjegyzi róla, hogy valamikor földvár volt.²¹² A földrajzi névgyűjtésben megjelölttől keletre lévő, szintén a gerincen lévő másik hegyet tárgyalta Dobosy László, aki először 1975-ben foglalkozott a Kis- és a Nagy-Vörösvárral, de ezeken erődítésre utaló nyomokat nem talált.²¹³ Erődítettségre utaló nyomokat tehát egyik hegycsúcson sem ismerünk.

²¹² PELLE B., 1970–1988. I. 40.

²¹³ DOBOSY L., 1975. 20–23.; DOBOSY L., 1993b. 16. sz. 7.

Vécs – erődített templom

Vécs erődített templomát Tolnai Gergely szerepeltette a Heves megyei templomerődítmények között.²¹⁴ Megállapításunk szerint azonban az eredeti tanulmány, amelyre hivatkoztunk, az Abaúj megyei Vécse, ma Hernádvécse templomának 16. sz. végi megerődítéséről szól.²¹⁵ A hevesi Vécs templomának erődítettségére nincs adatunk, tehát tévesen megjelölt objektumról van szó.

²¹⁴ TOLNAI G., 2005. 35.

²¹⁵ CSORBA CS., 1980. 94.

Verpelét – Macskavár

Kisnánától északra, de már Verpelét határában a Hátsó-Tarnóca patak völgyétől északra, valamint az ebből észak felé kiágazó Száraz-völgy völgyfőjének keleti oldalán található a Macskavár helynév. E nevet már az 1886. évi térkép,²¹⁶ valamint a Mátra 1993. évi turistatérképe is itt jelöli. A hely a völgy északi oldalában nyitott kőbánya feletti területre helyezhető, de itt erődítményre utaló nyomok nem ismertek.

²¹⁶ A III. katonai felmérés Zone 14. Col. XXII. sz. térképszelvényén

Irodalom

RÖVIDÍTÉSEK

Agria = Az egri Dobó István Vármúzeum Évkönyve

B.-A.-Z. M. Lt. = Borsod–Abaúj–Zemplén Megyei Levéltár, Miskolc

DIV RA = Dobó István Vármúzeum, Eger Régészeti Adattára

H. M. Lt. = Heves Megyei Levéltár, Eger

MOL A 57 = Magyar Országos Levéltár. Magyar Kancellária Levéltára. Királyi Könyvek (Libri Regii.)

MOL E 156 (U. et C.) = Magyar Országos Levéltár. Magyar Kamara Archivuma. Urbaria et Conscriptiones.

MTA RI = Magyar Tudományos Akadémia Régészeti Intézete

AO. = *Anjoukori Okmánytár. Codex diplom. Hungaricus Andegavensis*. Szerk.: Nagy Imre, Tasnádi Nagy Gyula. I–VII. Budapest, 1878–1920. /*Monumenta Hungariae Historica Diplomataria*./

AOKl. = *Anjou-kori oklevéltár. Documenta res Hungaricas tempore regum Andegavensium illustrantia*. Szerk.: Kristó Gyula et alii. I–XXVII. Budapest–Szeged, 1990–2007.

ÁUO. = *Árpád-kori új okmánytár. Codex diplomaticus Arpadianus continuatus*. Közzéteszi: Wenzel Gusztáv. I–XII. Pest – Budapest, 1860–1874.

BABIK J., 1903–1904. = BABIK JÓZSEF: Történelmi és földrajzi nevezetes helyek az egri egyházmegye területén. In: *Egri Egyházmegyei Közlöny*. 35. 1903. 24. sz.; 36. 1904. 3. sz.

BADÁL E., 1984. = BADÁL EDE: Kérdőjelek a kastély- és kúriaépítések körül. In: *Történeti statisztikai tanulmányok*. 5. Felelős szerk.: Csahók István. Budapest, 1984. 115–152.

BADÁL E., 1987. = BADÁL EDE: *Kastélyok kúriák Pest, Heves és Nógrád megyében*. Budapest, 1987.

BALÁSSY F., 1868. = BALÁSSY FERENC: Vázlatok Heves és Kis-Szolnok egyesült vármegyék hely-történetéből. In: *Heves és Külső Szolnok törvényesen egyesült vármegyéknek leírása*. Szerk.: Albert Ferenc. Eger, 1868. 466–537.

BALÁSSY F. – SZEDERKÉNYI N., 1890–1897. = BALÁSSY FERENC – SZEDERKÉNYI NÁNDOR: *Heves vármegye története*. I–IV. kötet. Eger, 1890–1897.

BALOGH J., 1881. = BALOGH JÁNOS: *Egervár története*. Eger, 1881.

BÁN P., 1981. = *Dézmajegyzékek. 1. Heves- és Külső-Szolnok vármegye 1548*. Közzéteszi: BÁN PÉTER. Eger, 1981. /A Heves Megyei Levéltár Forráskiadványai I./

BÁNLAKY J., 1940. = BÁNLAKY JÓZSEF: *A magyar nemzet hadtörténelme. 17. kötet. Magyarország felszabadítása a török uralom alól 1683–1699*. Budapest, 1940.

BARANYAI B., 1969a. = BARANYAI BÉLÁNÉ: Detk. In: *Heves megye műemlékei*. I. Szerk.: Dercsényi Dezső – Voit Pál. Budapest, 1969. /Magyarország Műemléki Topográfiája VII./ 601–607.

BARANYAI B., 1969b. = BARANYAI BÉLÁNÉ: Domoszló. In: *Heves megye műemlékei*. I. Szerk.: Dercsényi Dezső – Voit Pál. Budapest, 1969. /Magyarország Műemléki Topográfiája VII./ 607–613.

BARANYAI B., 1978a. = BARANYAI BÉLÁNÉ: Gyöngyös. Egyházi műemlékek. In: *Heves megye műemlékei*. III. Szerk.: Dercsényi Dezső – Voit Pál. Budapest, 1978. /Magyarország Műemléki Topográfiája IX./ 25–79, 114–201.

BARANYAI B., 1978b. = BARANYAI BÉLÁNÉ: Gyöngyöspata. In: *Heves megye műemlékei*. III. Szerk.: Dercsényi Dezső – Voit Pál. Budapest, 1978. /Magyarország Műemléki Topográfiája IX./ 211–229.

BARANYAI B., 1978c. = BARANYAI BÉLÁNÉ: Gyöngyössolymos. In: *Heves megye műemlékei*. III. Szerk.: Dercsényi Dezső – Voit Pál. Budapest, 1978. /Magyarország Műemléki Topográfiája IX./ 229–238.

BARANYAI B., 1978d. = BARANYAI BÉLÁNÉ: Nagyréde. In: *Heves megye műemlékei*. III. Szerk.: Dercsényi Dezső – Voit Pál. Budapest, 1978. /Magyarország Műemléki Topográfiája IX./ 456–460.

BARÁZ CS., 1997. = BARÁZ CSABA: Bartalos Gyula (1839–1923) régészeti-történeti kutatásai. In: *Agria*. 33. 1997. 177–246.

BARÁZ CS., 2002. = BARÁZ CSABA: Attila sírja és az őrzők. Csabai Pál tálts igaz története. In: *Turán*. 32. (új évfolyam 5.) 2002. 2. sz. 103–111.

BARÁZ CS., 2003. = *Tanösvény a Bél-kőn*. (Írta: BARÁZ CSABA, HOLLÓ SÁNDOR, stb. Szerk.: Baráz Csaba.) Eger, 2003. /Tanösvények a Bükk Nemzeti Parkban – 3./

BARCSAY A. Z., 1938. = BARCSAY AMANT ZOLTÁN: *Eger vár és város régi ábrázolásai*. Eger, 1938.

BARCZA I. – VIGYÁZÓ J., 1930. = BARCZA IMRE – VIGYÁZÓ JÓZSEF: *A Mátra részletes kalauza*. Budapest, 1930.

BARTA G. – FEKETE NAGY A., 1973. = BARTA GÁBOR – FEKETE NAGY ANTAL: *Parasztháború 1514-ben*. Budapest, 1973.

BARTALOS GY., 1886–1900. = BARTALOS GYULA: Hazánk ősi honvédelmének tanulmánya 1886-tól 1900-ig teljesített feltárásaim és mások szavahihető értesítéseinek följegyzése nyomán. 1886–1900. OSzK. Kézirattár Fol. Hung. 2446. (Ismerteti: BARÁZ CS., 1997.)

BARTALOS GY., 1888. = BARTALOS GYULA: Szent-Erzsébet, Lelesz és Szent-Domonkos határnevei. In: *Adatok az egri egyházmegye történelméhez*. 2/4. 1888. 523–548.

BARTALOS GY., 1890. = BARTALOS GYULA: Gondolatok Eger ősemlekei felett. In: *Eger*. 1890. 51. sz.

BARTALOS GY., 1891. = BARTALOS GYULA: Régészeti kirándulás a tárkányi Várhegyre. 1–2. In: *Eger*. 1891. 30., 31. sz.

- BARTALOS GY., 1894. = BARTALOS GYULA: Régészet. Füzésabonytól Cserépfaluig. 1–4. In: *Egri Híradó*. 1894. 33–39. sz.
- BARTALOS GY., 1899a. = BARTALOS GYULA: Honfoglaláskori s egyéb régiségleletek Egerben és vidékén. In: *Archaeologiai. Értesítő*. 19. 1899. 353–360.
- BARTALOS GY., 1899b. = BARTALOS GYULA: *Eger látóhatára turistaszempontból*. Eger, 1899.
- BARTALOS GY., 1901–1902. = BARTALOS GYULA: (Régészeti tárgyú cikksorozat) In: *Egri Híradó*. 1901. 37. – 1902. 9. sz.
- BARTALOS GY., 1909. = BARTALOS GYULA: Heves vármegye őskora. In: *Heves vármegye*. Szerk.: Borovszky Samu. Budapest, 1909. /Magyarország vármegyéi és városai/ 432–444.
- BARTALOS GY., 1910. = BARTALOS GYULA: Történeti kincsek a Mátrában. In: *Gyöngyösi Kalendárium az 1910. évre*. Gyöngyös, 1910. 114–125.
- BARTALOS GY., 1917. = BARTALOS GYULA: Pro memoria. Bartalos Gyula dr. a kaptárkövekre és egyéb régészeti leletekre vonatkozó terjedelmes tanulmányhoz. Egri Főegyházmegyei Levéltár. Kézirat. Eger, 1917. (Ismerteti: BARÁZ CS., 1997. 246.)
- BÁRTFAI SZABÓ L., 1907. = BÁRTFAI SZABÓ LÁSZLÓ: Pata és Újvár megyék. In: *Századok*. 41. 1907. 193–218.
- BÁRTFAI SZABÓ L., 1924. = BÁRTFAI SZABÓ LÁSZLÓ: Gondolatok a Rákóczi-Aspremont levéltár rendezésekor. In: *Turul*. 38. 1924. 32–35.
- BÁRTFAI SZABÓ L., 1938. = BÁRTFAI SZABÓ LÁSZLÓ: *Pest megye történetének okleveles emlékei 1002–1599-ig. Függelékül az inárcsi Farkas, az irsai Irsay, valamint a szilasi és pilisi Szilassy családok története*. Budapest, 1938.
- BAYERLE G., 1998. = BAYERLE GUSZTÁV: *A hatvani szandzsák adóösszeírása 1570-ből. Defter mufassal-i livā Hatvan*. Hatvan, 1998. 278 p. /Hatvani Lajos Múzeum, Füzetek 14./
- BÉL M., 2001. = BÉL MÁTYÁS: *Heves megye ismertetése 1730–1735*. Eger, 2001. /A Heves Megyei Levéltár forráskiadványai 8./
- BENDA K., 1983. = BENDA KÁLMÁN: A magyarországi végvári vonal fenntartásának költségei a XVII. század elején. In: *Magyarországi végvárak a XVI–XVII. században*. (Tanulmányok) Szerk.: Bodó Sándor és Szabó Jolán. Eger, 1983. /Studia Agriensia 3./ 49–59.
- BERECZ M., 2006. = BERECZ MÁTYÁS: Eger városfalai. In: *Agria*. 42. 2006. 553–569.
- BERZEVICZY E., 1894. = BERZEVICZY EDMUND: A Tarkóciek hatalmi törekvései Sárosban a XIV., XV. és XVI. században. In: *Századok*. 28. 1894. 728–747.
- BERZEVICZY E., 1902. = BERZEVICZY EGYED: A Berzeviczy család nagylomniczi levéltárából. 1290–1527. In: *Történelmi Tár*. 25. 1902. 591–609.
- BÓNA I., 1975. = BÓNA ISTVÁN: *Die mittlere Bronzezeit Ungarns und ihre südöstliche Beziehungen*. Budapest, 1975. /Archaeologia Hungarica SN LI/
- BÓNA I., 1995. = BÓNA ISTVÁN: *Az Árpádok korai várairól*. Debrecen, 1995. /Ethnika/
- BÓNA I., 1998. = BÓNA ISTVÁN: *Az Árpádok korai várai*. Debrecen, 1998. /Ethnika/
- BÓNA I., 2001. = BÓNA ISTVÁN: Heves város településtörténete az újkőkortól az Árpád-korig. In: *Tanulmányok Hevesről*. Szerk.: Petercsák Tivadar és Szabó J. József. Heves, 2001. 7–29.
- BONFINI, A., 1995. = BONFINI, ANTONIUS: *A magyar történelem tizedei*. Fordította: Kulcsár Péter. Budapest, 1995.
- BOROVSKY S., 1909. = BOROVSKY SAMU: *Borsod vármegye története*. I. Budapest, 1909.
- BOZÓ L., 2000. = BOZÓ LÁSZLÓ: *Tarnalelesz község története*. Tarnalelesz, 2000.
- BUZÁS G., 2006. = BUZÁS GERGELY: Az egri székesegyház XIII–XIV. századi gótikus épülete. In: *Az egri vár híradója*. 38. 2006. 21–65.
- CD. = GEORGIUS FEJÉR: *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis*. I–XI. Budae, 1829–1844.
- CHIKÁN Z., 1961. = CHIKÁN ZOLTÁN: Őskori erőd a Várhegyen. In: *Az Egri Vár Híradója*. 2. 1961. 29–33.
- CZAJLIK Z., 2004a. = CZAJLIK ZOLTÁN: Légi régészeti kutatások Magyarországon. In: *Régészeti kutatások Magyarországon 2002*. Szerk.: Kisfaludi Júlia. Budapest, 2004. 161–169.
- CZAJLIK Z., 2004b. = CZAJLIK ZOLTÁN: A földvárak légi fényképezése. In: *Természet Világa*. 135. 2004. 10. sz. 447–449.
- CZENTHE H., 1996. = CZENTHE HUBA levele Nováki Gyulához. 1996. január 30.
- CZENTHE H., 2005. = CZENTHE HUBA: *Pétervására története*. Pétervására, 2005.
- CSÁNKI D., 1890. = CSÁNKI DEZSŐ: *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában*. I. köt. Budapest, 1890. /Hunyadiak kora Magyarországon VI./
- CSÁNYI K. – LUX G., 1941. = CSÁNYI KÁROLY – LUX GÉZA: Nána vár romjai. In: *Technika*. 1941. 2. sz. 81–85.
- CSEMEGI J., 1935a. = CSEMEGI JÓZSEF: Az egri várszékesegyház jelentősége a XII. században. In: *Archaeologiai Értesítő*. 48. 1935. 217–223.
- CSEMEGI J., 1935b. = CSEMEGI JÓZSEF: Fejezet az egri várszékesegyház építésének történetéből. In: *A Magyar Mérnök- és Építész-Egylet Közlönye*. 69. kötet. 1935. 11–12. szám. 65–71.
- CSÉPE A., 2007. = CSÉPE ATTILA: Ágasvár, Óvár, Cserteri vár – a nyugati Mátra három középkori vára. In: *Várak kastélyok templomok*. 3. 2007. 4. 29–31.
- CSIFFÁRY G. – Cs. SCHWALM E., 2001. = CSIFFÁRY GERGELY – Cs. SCHWALM EDIT: *Parád*. Szerk.: Bán Péter. Budapest, 2001. /Száz Magyar falu Könyvesháza/
- CSORBA CS., 1972. = CSORBA CSABA: Adattár a X–XVII. századi alföldi várakról, várkastélyokról és erődítményekről. In: *A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve*. 1972. [1974]. 177–236. + 3 térk.
- CSORBA CS., 1977. = CSORBA CSABA: *Magyarországi kirándulások*. Budapest, 1977.
- CSORBA CS., 1980. = CSORBA CSABA: *Várak a Hegyalján. Tokaj – Ónod – Szerencs*. Budapest, 1980.
- DEMÉNYI-DITTEL L. – KOVÁCS G., 1993. = DEMÉNYI-DITTEL LAJOS – KOVÁCS GÁBOR: *Szemelvények Hatvan történetéből*. Hatvan, 1993.
- DEMÉNYI-DITTEL L., 1996. = DEMÉNYI-DITTEL LAJOS: *A Hatvan-gombospusztai római katonai őrállomás emlékei, régészeti kutatások*. H.n., é.n. [Hatvan, 1996.]

- DEMKÓ K., 1914. = DEMKÓ KÁLMÁN: Felsőmagyarországi várak és várbirtokok a XVI. században. In: *Hadtörténelmi Közlemények*. 15. 1914. 210–233, 423–441, 573–638.
- DÉNES J., 1984. = DÉNES JÓZSEF: *A Mátra őskori és középkori várai*. (Kézirat. ELTE Régészeti Tanszék. Szakdolgozat.) Budapest, 1984.
- DÉNES J., 1985. = DÉNES JÓZSEF: Árpád-kori várak a Mátra déli oldalán. In: *Agria*. 21. 1985. 77–92.
- DÉNES J., 1990. = DÉNES JÓZSEF: A Mátra-hegység Árpád-kori várai. In: *Castrum Bene* 1. 1989. *Várak a 13. században*. Gyöngyös, 1990. 42–55.
- DÉNES J., 2000. = DÉNES JÓZSEF: Árpád-kori sáncvár a Muzslatetőn. In: *Mátrai Tanulmányok*. Gyöngyös, 2000. 7–11.
- DÉNES J. – NOVÁKI GY., 1995. = Óskori várak a Mátrában. In: *Mátrai Tanulmányok*. 1995. 7–28.
- DÉTSZY M., 1963–1964. = DÉTSZY MIHÁLY: Munkások és mesteremberek az egri vár építkezésein 1493 és 1596 között. I–II. In: *Agria*. 1. 1963. 173–209., 2. 1964. 151–180.
- DÉTSZY M., 1964. = DÉTSZY MIHÁLY: Az egri várszékesegyház építéstörténetének okleveles adatai. In: *Művészettörténeti Értesítő*. 13. 1964. 1–19.
- DÉTSZY M., 1967a. = DÉTSZY MIHÁLY: Az egri vár története. VII. 1596–1687. (Eger a török hódoltság korában). In: *Az Egri Vár Híradója*. 7. 1967. 9–15.
- DÉTSZY M., 1967b. = DÉTSZY MIHÁLY: Az egri külső vár lerombolása. In: *Agria*. 5. 1967. 117–124.
- DÉTSZY M. – KOZÁK K., 1964. = DÉTSZY MIHÁLY – KOZÁK KÁROLY: Az egri várban álló gótikus palota helyreállítása. In: *Magyar Műemlékvédelem 1959–1960*. Budapest, 1964. /Országos Műemléki Felügyelőség kiadványai II./ 31–72.
- DÉTSZY M. – KOZÁK K., 1967. = DÉTSZY MIHÁLY – KOZÁK KÁROLY: Az egri vár feltárása (1957–1966). IV. In: *Agria*. 5. 1967. 87–116.
- DÉTSZY M. – KOZÁK K., 1972. = DÉTSZY MIHÁLY – KOZÁK KÁROLY: Eger vára. In: *Heves megye műemlékei*. II. Szerk.: Dercsényi Dezső – Voit Pál. Budapest, 1972. /Magyarország Műemléki Topográfia VIII./ 77–159.
- DÉTSZY M. – VOIT P., 1969. = DÉTSZY MIHÁLY – VOIT PÁL: Bükkszenterzsébet. In: *Heves megye műemlékei*. I. Szerk.: Dercsényi Dezső – Voit Pál. Budapest, 1969. /Magyarország Műemléki Topográfia VII./ 578–581.
- DEZSÉRI BACHÓ L., 1938. = DEZSÉRI BACHÓ LÁSZLÓ: *Gyöngyös város Rákóczi idejében*. Gyöngyös, 1938.
- DEZSÉRI BACHÓ L., 1941. = DEZSÉRI BACHÓ LÁSZLÓ: *Gyöngyös város a török hódoltság idejében*. Gyöngyös, 1941.
- DEZSÉRI BACHÓ L., 1943. = DEZSÉRI BACHÓ LÁSZLÓ: *Gyöngyös város története 1526-ig*. Gyöngyös, 1943.
- DEZSÉRI BACHÓ L., 1944. = DEZSÉRI BACHÓ LÁSZLÓ: *A gyöngyösi templomok története*. Gyöngyös, 1944.
- DL. DF. = *Collectio Diplomatica Hungarica. A középkori Magyarország digitális levéltára. A Magyar Országos Levéltárban (MOL) a Mohács előtti gyűjteményhez 1874–2008 között készült levéltári segédletek és oklevelek elektronikus feldolgozása (DL–DF 4.3.)*. Szerk.: Ráczy György. [DVD-ROM]. Budapest, 2008.
- DOBOSY L., 1975. = DOBOSY LÁSZLÓ: *Várak, várhelyek és őrhelyek Ózd környékén*. Miskolc, 1975. /Borsodi Kismonográfiák 1./
- DOBOSY L., 1993a. = DOBOSY LÁSZLÓ 1993. évi levele Nováki Gyulához.
- DOBOSY L., 1993b. = DOBOSY LÁSZLÓ: Várak, várhelyek környékünkön. In: *Ózdi Vasas. Területi Hetilap*. 26. évf. 1993. 15–42. szám
- DOMBORÓCZKI L., 2004. = DOMBORÓCZKI LÁSZLÓ: Szilvás-vár, Török-sánc. In: *Régészeti kutatások Magyarországon 2002*. Szerk.: Kisfaludi Júlia. Budapest, 2004. 276–277.
- DOMOKOS GY., 2000. = DOMOKOS GYÖRGY: Ottavio Baldigara. Egy itáliai várfundáló mester Magyarországon. Budapest, 2000. /A Hadtörténeti Intézet és Múzeum millenniumi könyvtára 2./
- DOMOKOS GY., 2001. = DOMOKOS GYÖRGY: Az egri vár számítógépes rekonstrukciójának tapasztalatai. In: *Hadtörténelmi Közlemények*. 114. 2001. 4. 640–641.
- DRASKÓCZY I., 1984. = DRASKÓCZY ISTVÁN: Gyöngyös település- és birtoklástörténete a középkorban. In: *Tanulmányok Gyöngyösről*. Szerk.: Havassy Péter – Kecskés Péter. Gyöngyös, 1984. 91–128.
- DRASKÓCZY I., 1988. = DRASKÓCZY ISTVÁN: Bene vára és a település története a XIII–XV. században az írott források tükrében. In: *Agria*. 24. 1988. 57–79.
- ÉBLE G., 1909a. = ÉBLE GÁBOR: A Debrő-Parádi hitbizományi uradalom. In: *Heves vármegye*. Szerk.: Borovszky Samu. Budapest, 1909. /Magyarország vármegyéi és városai/ 235–244.
- ÉBLE G., 1909b. = ÉBLE GÁBOR: *A debrői uradalom birtoklási története*. Budapest, 1909. 61 p.
- ENGEL P., 1977. = ENGEL PÁL: *Királyi hatalom és arisztokrácia viszonya a Zsigmond-korban (1387–1437)*. Budapest, 1977. /Értekezések a történeti tudományok köréből. 83./
- ENGEL P., 1996. = ENGEL PÁL: *Magyarország világi archontológiája 1301–1457*. I–II. Budapest, 1996. /História Könyvtár. Kronológiák, adattárak. 5./
- ENGEL P., 2001. = ENGEL PÁL: *Magyar középkori adattár. Magyarország világi archontológiája 1301–1457, Középkori magyar genealógia*. [CD-ROM]. Budapest, 2001.
- ENGEL P., 2002. = *Magyarország a középkor végén*. [CD-ROM] Szerk.: Engel Pál. Budapest, [2002.]
- ERDEY GY. – HUBAY J. – VIGYÁZÓ J., 1932. = ERDEY GYULA – HUBAY JÓZSEF – VIGYÁZÓ JÁNOS: *Bükk*. Budapest, 1932. /Részletes magyar úti kalauzok 11./
- EVLIA CS., 1904–1908. = *Evlia Cselebi török világutazó magyarországi utazásai*. Fordította és jegyzetekkel kísérte karácson Imre. I–II. köt. Budapest, 1904–1908. /Török-magyarországi történelmi emlékek. Második osztály: írók. Török történetírók. 3., 4./
- FÁY A., 1819. = FÁY ANDRÁS: Parád leírása több tekintetből. In: *Tudományos Gyűjtemény*. VI. 1819. 3–285.
- FEHÉR G. – ÉRY K. – KRALOVÁNSZKY A., 1962. = FEHÉR GÉZA – ÉRY KINGA – KRALOVÁNSZKY ALÁN: *A Közép-Duna-medence magyar honfoglalás- és kora Árpád-kori sírletei. Leletkataszter*. Budapest, 1962. /Régészeti Tanulmányok 2./
- FEHÉR M., 1978. = FEHÉR MIKLÓS: *Mátra. Útikalauz*. Negyedik, átdolgozott és bővített kiadás. Budapest, 1978.
- FEKETE L., 1932–1933. = FEKETE LAJOS: Gyöngyös város levéltárának török iratai. 1–2. In: *Levéltári Közlemények*. 10. 1932. 287–318., 11. 1933. 93–140.
- FEKETE L., 1968. = FEKETE LAJOS: *A batvani szandzsák 1550. évi adóösszeírása*. Jászberény, 1968. /Jászszági Füzetek 4./

- FELD I., 1983. = FELD ISTVÁN: A Mátraderecskei Kanászvár és az éllel ellátott henger alakú tornyok. In: *Agria*. 19. 1982–1983. (1983.) 111–133.
- FELD I., 1994a. = FELD ISTVÁN: Szilvásvár – Éleskő. In: *KMTL*. 1994. 185.
- FELD I., 1994b. = FELD ISTVÁN: Domoszló – Oroszlánkővár. In: *KMTL*. 1994. 509.
- FELD I., 1994c. = FELD ISTVÁN: Der Beginn der Adelsburg im mittelterlichen Königreich Ungarn. In: *Chateau Gaillard*. 16. 1994. 189–205.
- FELD I., 2002. = FELD ISTVÁN: Várkultusz és műemlékvédelem. In: *Agria*. 38. 2002. 255–273.
- FELD I., 2006. = FELD ISTVÁN: Árpád-kori lakótorony az egri püspökvárban? In: *Az egri vár híradója*. 38. 2006. 8–20.
- FELD I., 2007. = FELD ISTVÁN: A motték kérdése Magyarországon. In: *Savaria. A Vas Megyei Múzeum Értéktárája*. 31/2. 2007. 217–245.
- FÉNYES E., 1851. = FÉNYES ELEK: *Magyarország geographiai szótára, melyben minden város, falu és pusztá, betűrendben körülményesen leíratik*. I–IV. Pesten, 1851. (Reprint: 1984.)
- FODOR F. I., 1978. = FODOR F. ISTVÁN: Magyarország A-tól Z-ig. Heves megye. I. rész. In: *Turista Magazin*. 30. 1978. 10. sz. 19–26.
- FODOR L., 1990. = FODOR LÁSZLÓ: Eger, külső-vár falainak kutatása. In: *Az Egri vár híradója*. 21–22. 1990. 88.
- FODOR L., 1998. = FODOR LÁSZLÓ: Előzetes beszámoló jelentés az egri vár területén a román kori székesegyház déli oldalán az 5. sz. kápolnában (rotunda) 1998-ban végzett leletmentő régészeti kutatásról. In: *Az Egri vár híradója*. 29–30. 1997–1998. [1998]. 28–29.
- FODOR L., 2001. = FODOR LÁSZLÓ: Heves a XIII–XV. században. Történeti, régészeti adatok a várról és a városról. In: *Tanulmányok Hevesről*. Szerk.: Petercsák Tivadar és Szabó J. József. Heves, 2001. 57–82.
- FODOR L., 2003. = FODOR LÁSZLÓ: Az egri vár északi külső falának kutatása 2002-ben. A régi középkori kiskapu körüli munka. In: *Agria*. 39. 2003. 225–239.
- FODOR L., 2004. = FODOR LÁSZLÓ: Gyöngyöspata, Várhegy 2004. évi régészeti kutatása. In: *Az Egri Vár Híradója*. 36. 2004. 48–54.
- FODOR L., 2005. = FODOR LÁSZLÓ: *Eger, vár*. H.n., é.n. (Budapest, 2005.) /Tájak Korok Múzeumok Kiskönyvtára 710./
- FODOR L., 2006. = FODOR LÁSZLÓ: A egri vár gótikus palotája keleti oldalán végzett régészeti falkutatások, vizsgálatok 2005-ben. In: *Agria*. 42. 2006. 519–529.
- FODOR L. – KOZÁK K., 1972. = FODOR LÁSZLÓ – KOZÁK KÁROLY: Leletegyüttesek a román kori székesegyház környékéről. In: *Agria*. 8–9. 1972. 147–199.
- FOLTINY J., 1870a. = FOLTINY JÁNOS: Archaeologiai levelek. IX. In: *Archaeologiai. Értéktár*. 4. 1870. 75–77.
- FOLTINY J., 1870b. = FOLTINY JÁNOS: A szihalmi Árpád-vár, vagy Földvár halom ásátásának s az ott lelt tárgyaknak ismertetése. In: *Századok*. 4. 1870. 442–455.
- FOLTINY J., 1873. = FOLTINY JÁNOS: A szihalmi Árpád-vár, vagy Földvár halom ásátásának s az ott lelt tárgyaknak ismertetése. In: *Ipolyi Arnold magyar műtörténelmi tanulmányai*. Budapest, 1873. /Ipolyi Arnold Kisebb Munkái 1./ 532–546.
- FORGÁCS F., 1929. = FORGÁCS FERENC: Gyöngyös története. In: *A gyöngyösi állami Koháry István–Reálgimnázium értéktárája az 1928–29. iskolai évről*. Gyöngyös, 1929. 3–80.
- FÖLDI E., 1980. = *Magyarország Földrajzinév-tára II. Heves megye*. Szerk.: FÖLDI ERVIN. Budapest, 1980.
- FRAKNÓI V., 1899. = *Oklevéltár a magyar királyi kegyúri jog történetéhez*. Közl.: FRAKNÓI VILMOS. Budapest, 1899.
- FÜGEDI E., 1977. = FÜGEDI ERIK: *Vár és társadalom a 13–14. századi Magyarországon*. Budapest, 1977. /Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat 82./
- FÜLÖP A., 2004. = FÜLÖP ANDRÁS: Adatok a síroki vár építéstörténetéhez. In: *Agria*. 40. 2004. 137–162.
- GÁBRIEL A., 1979. = GÁBRIEL ANDRÁS: Végig az Óbükön. In: *Turista Magazin*. 31. (90.) 1979. 4. sz. 16–17.
- GÁL-MLAKÁR V., 2009. = GÁL-MLAKÁR VIKTOR: A Miskolc nemzetség és vára: Szilvásvár–Éleskő. In: *Várak, kastélyok, templomok*. 5. 2009. 1. 14–17.
- GALVÁN K., 1955. = GALVÁN KÁROLY: Jelentés a szihalmi kiszállásról. Kézirat. MNM Adattár 343. Sz. VI. 1955.
- GALVÁN K., 1958a. = GALVÁN KÁROLY: Tódebrő – aldebrői vár. In: *Az 1956. év régészeti kutatásai*. Budapest, 1958. /Régészeti Füzetek. Ser. I. No. 9./ 55.
- GALVÁN K., 1958b. = GALVÁN KÁROLY: *Az egri vár*. Budapest, 1958. /Műemlékeink./
- GÁRDONYI NAGY G., 1914. = GÁRDONYI NAGY GÉZA: A magyarországi halmok kérdéséhez. In: *Archaeologiai Értéktár*. 34. 1914. 381–398.
- GENTHON I., 1961. = GENTHON ISTVÁN: *Magyarország művészeti emlékei*. 2. Duna–Tisza köze, Tiszántúl, Felsővidék. Budapest, 1961.
- GERECZE P., 1906. = *A műemlékek helyrajzi jegyzéke és irodalma*. Összeáll.: GERECZE PÉTER. Budapest, 1906. /Magyarország műemlékei II. A Műemlékek Országos Bizottságának Kiadványai II./
- GERGELYFFY A., 1972. = GERGELYFFY ANDRÁS: Feldebrő. In: *Heves megye műemlékei*. II. Szerk.: Dercsényi Dezső – Voit Pál. Budapest, 1972. /Magyarország Műemléki Topográfia VIII./ 714–729.
- GERGELYFFY A., 1978. = GERGELYFFY ANDRÁS: Tarnaszentmária. In: *Heves megye műemlékei*. III. Szerk.: Dercsényi Dezső – Voit Pál. Budapest, 1978. /Magyarország Műemléki Topográfia IX./ 626–634.
- GERŐ L., 1954. = SZABÓ ERZSÉBET – ENTZ GÉZA – GERŐ LÁSZLÓ – HÉJJ MIKLÓS: Hasznos. In: *Nógrád megye műemlékei*. (Írták: GENTHON ISTVÁN, AGGHÁZY MÁRIA stb.) Budapest, 1954. /Magyarország Műemléki Topográfia III./ 209–212. [A vonatkozó rész Gerő László munkája]
- GERŐ L., 1955. = GERŐ LÁSZLÓ: *Magyarországi várépítészet*. Budapest, 1955.
- GERŐ L., 1957. = GERŐ LÁSZLÓ: *Eger*. Budapest, 1957. /Magyar Műemlékek /
- GERŐ L., 1968. = GERŐ LÁSZLÓ: *Magyar várak*. Budapest, 1968.
- GIBER M., 2006. = GIBER MIHÁLY: Az egri püspöki rezidencia a középkor végén. Szakdolgozat az ELTE Magyar Középkori és Kora Újkori Régészeti Tanszékén. Budapest, 2006.
- GIBER M., 2008a. = GIBER MIHÁLY: Az egri várbeli késő középkori püspöki palota. In: *Castrum*. 7. 2008. 1. sz. 49–88.

- GIBER M., 2008b. = GIBER MIHÁLY: Adatok az egri püspök-vár középkori építéstörténetéhez. In: *Agria*. 44. 2008. 37–80.
- GÖMÖRI J., 1970. = GÖMÖRI JÁNOS: Heves – Fácános. In: *Az 1969. év régészeti kutatásai*. Budapest, 1970. /Régészeti Füzetek. Ser. I. No. 23./ 83–84.
- GÖMÖRI J., 2001. = GÖMÖRI JÁNOS: Adatok a hevesi vár kérdéséhez. In: *Tanulmányok Hevesről*. Szerk.: Petercsák Tivadar és Szabó J. József. Heves, 2001. 31–56.
- GOROVE L., 1876. = GOROVE LÁSZLÓ: *Eger városának története*. Eger, 1876.
- GRÜZ J., 1969. = GRÜZ JÁNOS: *Heves története*. Heves, 1969.
- GYÖRFFY GY., 1986. = GYÖRFFY GYÖRGY: *A magyarok elődeiről és a honfoglalásról. Kortársak és krónikások híradásai*. 3. kiadás. (Budapest), 1986. /Nemzeti Könyvtár. Történelem/
- GYÖRFFY GY., 1987–1998. = GYÖRFFY GYÖRGY: *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza*. I³–IV. Budapest, 1987–1998.
- HANÁK K., 1909. = HANÁK KOLOS: Mátravidék. In: *Gyöngyösi Kalendárium az 1909. évre*. Gyöngyös, 1909. 57–68.
- HAMPEL J., 1886–1896. = HAMPEL JÓZSEF: *A bronzkor emlékei Magyarhonban*. I–III. Budapest, 1886–1896.
- P. HARTYÁNYI, B. – NOVÁKI, GY., 1975. = P. HARTYÁNYI, BORBÁLA – NOVÁKI, GYULA: Samen- und Fruchtfunde in Ungarn von der Neusteinzeit bis zum 18. Jahrhundert. In: *Agrártörténeti Szemle*. 17. 1975. Supplementum 1–88.
- HAVASI K., 2003. = HAVASI KRISZTINA: „1200 körüli” faragványcsoport töredékei a középkori egri székesegyházból. In: *Agria*. 39. 2003. 113–188.
- HAVASSY P., 1986. = HAVASSY PÉTER: *Heves megye középkori tisztségviselői*. Eger, 1986. /Studia Agriensia 6./
- HAVASSY P., 1993. = HAVASSY PÉTER: Az Aba-nembeli Kompolti-család története. In: *Archivum. Supplementum ad honorem Béla Kovács dedicatum. A Heves megyei Levéltár közleményei. Különszám*. Eger, 1993. 109–128.
- HECKENAST G., 2005. = HECKENAST GUSZTÁV: *Ki kicsoda a Rákóczi-szabadságharcban? Életrajzi adattár*. Budapest, 2005. /História Könyvtár. Kronológiák, Adattárak 8./
- HEGYI K., 2001. = HEGYI KLÁRA: Heves a török forrásokban. In: *Tanulmányok Hevesről*. Szerk.: Petercsák Tivadar és Szabó J. József. Heves, 2001. 103–128.
- HEGYI K., 2007. = HEGYI KLÁRA: *A török bódoltság várai és várkatonasága*. I–III. Budapest, 2007. /História Könyvtár. Kronológiák, adattárak 9./
- B. HELLEBRANDT M., 2002. = B. HELLEBRANDT MAGDOLNA: Régészeti kultúrák és lelőhelyek I. In: *A Bükk Nemzeti Park. Hegyek, erdők, emberek*. Szerk.: Baráz Csaba. Eger, 2002. 341–356.
- HERMAN R., 2004. = HERMAN RÓBERT: *Az 1848–1849-es szabadságharc nagy csatái*. Budapest, 2004.
- HMJ. = *Magyarország műemlékjegyzéke. Heves megye*. Szerk.: Bardoly István, Haris Andrea. Budapest, 2005.
- HORNYIK J., 1866. = HORNYIK JÁNOS: *Kecskemét város története oklevélattal*. IV. kötet. Kecskemét, 1866.
- HORVÁTH R., 2009. = HORVÁTH RICHÁRD: Hunyadi Mátyás uralkodói itineráriuma. Kézirat. Budapest, 2009.
- IPOLYI A., 1865. = IPOLYI ARNOLD: Az egri egyházmegye Szent János apostol- és evangelistáról nevezett régi székesegyháza az egri várban. In: *Emkékkönyv kis-apponyi Bartalkovics Béla egri érsek aranymiséjének ünnepére*. Eger, 1865. 93–171.
- IPOLYI A., 1870a. = IPOLYI ARNOLD: A szihalmi magyar pogánykorinak vélt leletek. In: *Századok*. 4. 1870. 431–442.
- IPOLYI A., 1870b. = IPOLYI ARNOLD: Utószó. A szihalmi ásatásoknak eredménye nemzeti műveltségtörténetünkre nézve. In: *Századok*. 4. 1870. 455–459.
- IPOLYI A., 1873. = IPOLYI ARNOLD: A szihalmi Árpád-vári magyar pogánykorinak vélt leletek. In: *Ipolyi Arnold magyar műtörténelmi tanulmányai*. Budapest, 1873. /Ipolyi Arnold Kisebb Munkái 1./ 513–532, 546–553.
- JANKOVICH B. D., 2008. = JANKOVICH BÉSAN DÉNES: Nováki Gyula – Sárközy Sebestyén – Feld István: Borsod-Abaúj-Zemplén megye várai az őskortól a kuruc korig. Budapest–Miskolc, 2007. [Könyvismertetés.] In: *Castrum*. 8. 2008. 2. sz. 177–180.
- SZ. KÁLLAY Á., 1986. = SZ. KÁLLAY ÁGOTA: Gyöngyös-Mátrafüred – Dobogóhegy. In: *Az 1985. év régészeti kutatásai*. Budapest, 1986. /Régészeti Füzetek. Ser. I. No. 39./ 12.
- KALICZ N., 1960. = KALICZ NÁNDOR: Védett telepek, erődítések problémája Észak és Kelet-Magyarországon a bronzkor kezdetéig. In: *Régészeti Dolgozatok*. 2. 1960. 33–44.
- KALICZ N., 1968. = KALICZ NÁNDOR: *Die Frühbronzezeit in Nordostungarn*. Budapest, 1968.
- KALICZ N., 1969. = KALICZ NÁNDOR: Heves megye régészeti emlékei I. In: *Heves megye műemlékei*. I. Szerk.: Dercsényi Dezső – Voit Pál. Budapest, 1969. /Magyarország Műemléki Topográfia VII./ 15–39.
- KALICZ N., 1984. = KALICZ, NÁNDOR: Die Makó-Kultur. In: *Kulturen der Frühbronzezeit des Karpatenbeckens und Nordbalkan*. Herausgegeben von Nikola Tasič. Beograd, 1984. 93–107.
- KÁLNICZKY L., 1982. = KÁLNICZKY LÁSZLÓ: Várnagyok és várkapitányok a Hunyadiak korában. In: *Tudományos Diákköri Füzetek*. 11. *Tanulmányok a bölcsészettudományok köréből*. Budapest, 1982. 65–164.
- KANDRA K., 1871. = KANDRA KABOS: Régészeti és történeti levelek megyénkről. In: *Borsod*. 5. 1871. aug. 3., 10., 17., szept. 7., 14., 21., 28., okt. 5., 12., 19.
- KANDRA K., 1876. = KANDRA KABOS: Borsod az őskorban s újabb kőkori leletei. In: *Archaeologiai Értesítő*. 10. 1876. 46–50.
- KANDRA K., 1885. = KANDRA KABOS: *Adatok az Egri Egyházmegye történelméhez*. 1. füz. Eger, 1885.
- KANDRA K., 1887. = KANDRA KABOS: *Adatok az Egri Egyházmegye történelméhez*. 3. füz. Eger, 1887.
- KANDRA K., 1890. = KANDRA KABOS: *Bene vára a Mátrában*. Eger, 1890.
- KANDRA K., 1892. = KANDRA KABOS: Az Aba-származású Debrei-család. In: *Turul*. 10. 1892. 183–186.
- KARÁCSONYI J., 1995. = KARÁCSONYI JÁNOS: *A magyar nemzetségek a XIV. század közepéig*. Reprint kiadás. Budapest, 1995.

- KÁROKL. = *A nagy-károlyi gróf Károlyi család oklevéltára. Codex diplomaticus comitum Károlyi de Nagy-Károly*. Szerk.: Géresi Kálmán. I–V. Budapest, 1882–1897.
- KÁRPÁTI J., 1990. = KÁRPÁTI JÁNOSNÉ: Kozák Károly egri vonatkozású művei. In: *Az Egri vár híradója*. 21–22. 1990. 6–9.
- KÁRPÁTI J., 1991. = KÁRPÁTI JÁNOS: A külső vár mérete és kiterjedése. In: *Az Egri vár híradója*. 23. 1991. 47–64.
- KÁRPÁTI J., 2004. = KÁRPÁTI JÁNOS: *Az egri vár „titkos” föld alatti világa*. Eger, 2004.
- KASSA A., 2009. = KASSA ANDRÁS: A hatvani vár nyomai a mai városképben. In: *Hatvani Kalendárium 2009*. Hatvan, 2009. 91–99.
- KEMENCZEI T., 1963. = KEMENCZEI TIBOR: Adatok Észak-Magyarország későbronzkori történetéhez. In: *Archaeologiai Értesítő*. 90. 1963. 169–186.
- KEMENCZEI T., 1966. = KEMENCZEI TIBOR: Bronzkori fejszék a miskolci múzeumban. In: *A Miskolci Herman Ottó Múzeum Közleményei*. 7. 1966. 7–11.
- KEMENCZEI T., 1967. = KEMENCZEI TIBOR: Die Zagypapálfa-Gruppe der Piliny-Kultur. In: *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae*. 19. 1967. 229–305.
- KEMENCZEI T., 1968. = KEMENCZEI TIBOR: Őskori bronztárgyak a miskolci múzeumban. In: *A Herman Ottó Múzeum Évkönyve*. 7. 1968. 19–46.
- KEMENCZEI T., 1970. = KEMENCZEI TIBOR: A Kyjatice-kultúra Észak-Magyarországon. In: *A Herman Ottó Múzeum Évkönyve*. 9. 1970. 17–48.
- KEMENCZEI T., 1984. = KEMENCZEI TIBOR: *Die Spätbronzezeit Nordostungarns*. Budapest, 1984. /*Archaeologia Hungarica* LI./
- KISS G., 1984. = KISS GÁBOR: *Várak, várkastélyok, várhelyek Magyarországon*. Budapest, 1984. /*Utazások a múltban és a jelenben*/
- KISS L., 1988. = KISS LAJOS: *Földrajzi nevek etimológiai szótára*. Negyedik, bővített és javított kiadás. I–II. Budapest, 1988.
- KMTL. = *Korai magyar történeti lexikon (9–14. század)*. Főszerk.: Kristó Gyula – Engel Pál. Budapest, 1994.
- KOLLER B., 2007. = KOLLER BEÁTA: Bene vára a Mátrában. In: *Várak kastélyok templomok*. 3. 2007. 2. 4–7.
- KOLLER B., 2008. = KOLLER BEÁTA: Castrum Bene – eine mittelalterliche Adelsburg in Ungarn. In: *ARX – Burgen und Schlösser in Bayern, Österreich und Südtirol*. 30. 2008. 4. 242–246.
- KOPPÁNY T., 1999. = KOPPÁNY TIBOR: *A középkori Magyarország kastélyai*. (Budapest, 1999.) /*Művészettörténeti Füzetek* 26./
- KOVÁCS B., 1966. = KOVÁCS BÉLA: Elpusztult középkori kolostorok Heves megyében. In: *Agria*. 4. 1966. 71–94.
- KOVÁCS B., 1972. = KOVÁCS BÉLA: Nagytálya középkori templomának feltárása. In: *Agria*. 10. 1972. 119–158.
- KOVÁCS B., 1973. = KOVÁCS BÉLA: Középkori váмок és vásáros helyek Heves megyében. In: *Archivum. A Heves Megyei Levéltár Közleményei* 1. 1973. 15–30.
- KOVÁCS B., 1974. = KOVÁCS BÉLA: A gyöngyöspatai vár ásatása. In: *Archaeologiai. Értesítő*. 101. 1974. 235–243.
- KOVÁCS B., 1975. = KOVÁCS BÉLA: Sirok. In: *Várpépítészetiünk*. Szerk. Gerő László. Budapest, 1975. 250–254.
- KOVÁCS B., 1978. = KOVÁCS BÉLA: Sirok. Vár. In: *Heves megye műemlékei*. III. Szerk.: Dercsényi Dezső – Voit Pál. Budapest, 1978. /*Magyarország Műemléki Topográfiája IX.*/ 555–558.
- KOVÁCS B., 1991. = KOVÁCS BÉLA: *Magyarország történeti statisztikai helységnévtára*. 1. Heves megye. Budapest, 1991.
- KOVÁCS B., 1996. = KOVÁCS BÉLA: *Bélapátfalva története*. Bélapátfalva. 1996.
- KOVÁCS B., 2006. = KOVÁCS BÉLA: *Agria recuperata. A töröktől visszafoglalt Eger újjáépítésének első évei*. Eger, 2006.
- KOVÁCS T., 1965. = KOVÁCS TIBOR: Poroszló–Aponhát. In: *Az 1964. év régészeti kutatásai*. Budapest, 1965. /*Régészeti Füzetek*. Ser. I. No. 17./ 17.
- KOVALOVSKZI J., 1993. = KOVALOVSKZI JÚLIA: Árpád-kori bronzöntő műhely Feldebrőn. In: *Entz Géza nyolcvanadik születésnapjára. Tanulmányok*. Szerk.: Valter Ilona. Budapest, 1993. 87–97.
- KOVALOVSKZI J., 1994–1995. = KOVALOVSKZI JÚLIA: Bronzenschmelzofen und Gießerei von der Arpaden-Zeit (Visegrád, Feldebrő). In: *Communicationes Archaeologicae Hungariae*. 1994–1995. 225–254.
- KOVALOVSKZI J., 1994. = KOVALOVSKZI JÚLIA: Feldebrő. In: *KMTL*. 1994. 216.
- KOZÁK K., 1963. = KOZÁK KÁROLY: Az egri vár feltárása (1957–1962). I. In: *Agria*. 1. 1963. 119–171.
- KOZÁK K., 1964. = KOZÁK KÁROLY: Az egri vár feltárása (1957–1963). II. In: *Agria*. 2. 1964. 221–271.
- KOZÁK K., 1965. = KOZÁK KÁROLY: Az egri vár középkori palotájának gótikus és reneszánsz kályhái. In: *Agria*. 3. 1965. 95–118.
- KOZÁK K., 1966. = KOZÁK KÁROLY: Az egri vár feltárása (1957–1965). III. In: *Agria*. 4. 1966. 97–152.
- KOZÁK K., 1968. = KOZÁK KÁROLY: Az egri vár feltárása (1957–1967). V. In: *Agria*. 6. 1968. 115–153.
- KOZÁK K., 1969. = KOZÁK KÁROLY: Az egri vár feltárása (1957–1968). VI. In: *Agria*. 7. 1969. 179–208.
- KOZÁK K., 1972. = KOZÁK KÁROLY: Az egri várszékesegyház feltárása. I. In: *Agria*. 10. 1972. [1973]. 159–190.
- KOZÁK K., 1973. = KOZÁK KÁROLY: Az egri vár. Budapest, 1973.
- KOZÁK K., 1974. = KOZÁK KÁROLY: Az egri várszékesegyház feltárása. II. In: *Agria*. 11–12. 1973–1974. [1974]. 131–158.
- KOZÁK K., 1975a. = KOZÁK KÁROLY: Az egri várszékesegyház feltárása. III. In: *Agria*. 13. 1975. 81–99.
- KOZÁK K., 1975b. = KOZÁK KÁROLY: Eger. In: *Várpépítészetiünk*. Szerk.: Gerő László. Budapest, 1975. 139–149.
- KOZÁK K., 1976. = KOZÁK KÁROLY: Az egri székesegyház román-kori kőfaragványai. In: *Agria*. 14. 1976. 113–131.
- KOZÁK K., 1978a. = KOZÁK KÁROLY: Markaz, Várrom. In: *Heves megye műemlékei*. III. Szerk.: Dercsényi Dezső – Voit Pál. Budapest, 1978. /*Magyarország Műemléki Topográfiája IX.*/ 407–408.
- KOZÁK K., 1978b. = KOZÁK KÁROLY: Mátraderecske, Kanázs-vár. In: *Heves megye műemlékei*. III. Szerk.: Dercsényi Dezső – Voit Pál. Budapest, 1978. /*Magyarország Műemléki Topográfiája IX.*/ 418–419.

- KOZÁK K., 1978c. = KOZÁK KÁROLY: Szarvaskő. Vár. In: *Heves megye műemlékei*. III. Szerk.: Dercsényi Dezső – Voit Pál. Budapest, 1978. /Magyarország Műemléki Topográfia IX./ 568–570.
- KOZÁK K., 1978d. = KOZÁK KÁROLY: Szilvásvár. Éleskő és Gerenna vára. In: *Heves megye műemlékei*. III. Szerk.: Dercsényi Dezső – Voit Pál. Budapest, 1978. /Magyarország Műemléki Topográfia IX./ 589–590.
- KOZÁK K., 1978e. = KOZÁK KÁROLY: Hatvan. Vár, település. In: *Heves megye műemlékei*. III. Szerk.: Dercsényi Dezső – Voit Pál. Budapest, 1978. /Magyarország Műemléki Topográfia IX./ 273–277.
- KOZÁK K., 1978f. = KOZÁK KÁROLY: Mátrafüred. Benevár. In: *Heves megye műemlékei*. III. Szerk.: Dercsényi Dezső – Voit Pál. Budapest, 1978. /Magyarország Műemléki Topográfia IX./ 155–157.
- KOZÁK K., 1979. = KOZÁK KÁROLY: *Az egri vár*. Eger, 1979.
- KOZÁK K., 1980. = KOZÁK KÁROLY: Az egri vár Árpád-kori temetőjének feltárása. I. In: *Agria*. 16–17. 1980. 157–172.
- KOZÁK K., 1981a. = KOZÁK KÁROLY: Az egri vár Árpád-kori temetőjének feltárása. II. In: *Agria*. 18. 1981. 5–46.
- KOZÁK K., 1981b. = KOZÁK KÁROLY: Az egri és a pécsváradi vár (kolostor) XV–XVI. századi kemencéi. In: *Iparrégészet*. I. Szerk.: Gömöri János. Veszprém, 1981. 133–141.
- KOZÁK K., 1981c. = KOZÁK KÁROLY: *Az egri vár története. Vezető a gótikus palota állandó kiállításához*. Eger, 1981.
- KOZÁK K., 1983. = KOZÁK KÁROLY: Árpád-kori falu maradványainak feltárása az egri várban. I. In: *Agria*. 19. 1982–1983. [1983]. 75–110.
- KOZÁK K., 1984a. = KOZÁK KÁROLY: Árpád-kori műhelyek és egy középkori fűtőkemence az egri várban. In: *Iparrégészet*. II. Szerk.: Gömöri János. Veszprém, 1984. 205–215.
- KOZÁK K., 1984a. = KOZÁK KÁROLY: Közép-Európa centrális templomai (IX–XI. század). In: *Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei*. 17. 1984. 107–144.
- KOZÁK K., 1986. = KOZÁK KÁROLY: Az egri vár Árpád-kori temetőjének feltárása. III. In: *Agria*. 22. 1986. 5–34.
- KOZÁK K., 1987. = KOZÁK KÁROLY: Leletmentés az egri várban. I. (1985–1986.) In: *Agria*. 23. 1987. 413–429.
- KOZÁK K., 1990. = KOZÁK KÁROLY: Az egri vár feltárása. VII. (1957–1988). Anyagközlés, kiállítás, leletmentés, tanulmányok. In: *Agria*. 25–26. 1989–1990. [1990]. 317–377.
- KOZÁK K. – SEDLMAYR J., 1972. = KOZÁK KÁROLY – SEDLMAYR János: Az egri vár tömlő- és földbástyájának helyreállítása. In: *Magyar Műemlékvédelem 1969–1970*. Budapest, 1972. /Országos Műemléki Felügyelőség kiadványai VI./ 245–267.
- KOZÁK K. – SEDLMAYR J., 1987. = KOZÁK KÁROLY – SEDLMAYR János: *Az egri vár középkori kőtára*. Eger, 1987.
- KÖNYÖKI J., 1905. = KÖNYÖKI JÓZSEF: *A középkori várak, különös tekintettel Magyarországra*. Budapest, 1905.
- KRISTÓ Gy., 1988. = KRISTÓ GYULA: *A vármegyék kialakulása Magyarországon*. Budapest, 1988.
- KUBINYI F., 1903. = KUBINYI FERENC: A Záh és Zák nemzetségek. In: *Turul*. 21. 1903. 12–29., 70–76.
- LADÁNYI M., 1936. = *Hevesvármegyei ismertető és adattár*. Főszerk.: Ladányi Miksa. Budapest, 1936. /Magyar városok és vármegyék monográfiája XX./
- LÉNÁRT A., 1976. = LÉNÁRT ANDOR: Történeti adatok az egri vár feltárásának ötvenedik évfordulójához. In: *Az egri vár bínádója*. 12. 1976. 8–19.
- LÉNÁRT A., 1982. = LÉNÁRT ANDOR: *Az egri vár feltárásának története 1949-ig*. Eger, 1982. /Studia Agrensia 2./
- LÉNÁRT A., 1983. = LÉNÁRT ANDOR: Eszterházy Károly püspök XVIII. század végi építkezéseinek háttérparáról. In: *Agria*. 19. 1982–1983. (1983.) 187–217.
- LESZIH A., 1908. = LESZIH ANDOR: A borsodmegyei kelta pénzkekről. In: *Numizmatikai Közöny*. 7. 1908. 97–101.
- y- [MAGYARY K.], 1889. = -y- [MAGYARY KORNÉL]: Tarmahegyi ásatás (Heves m.) In: *Archaeologiai Értesítő*. 9. 1889. 378–379.
- MAJOR J. – PALOVICS L., 1981. = MAJOR JENŐ – PALOVICS LAJOS: Településtörténeti áttekintés. In: *Heves településcsoport általános rendezési terve*. Szerk.: Laboda Zsigmond. Budapest, 1981. 44–62.
- MAKKAY J., 1959. = MAKKAY JÁNOS: Adatok őskori állatplasztikák déli kapcsolataihoz. In: *Archaeologiai Értesítő*. 86. 1959. 123–136.
- MAKSAY F., 1990. = *Magyarország birtokviszonyai a 16. század közepén*. 1–2. Szerk.: Maksay Ferenc. Bp., 1990. /A Magyar Országos Levéltár Kiadványai II. Forráskiadványok 16./
- D. MATUZ E., 1984. = D. MATUZ EDIT: Felsőtárkány–Várhegy neolitikus telepe. In: *Agria*. 20. (1984.) 13–44.
- D. MATUZ E., 1988. = D. MATUZ EDIT: Rómer Flóris kéziratot hagyatékának Heves megyére vonatkozó adatai. In: *Agria*. 24. 1988. 89–105.
- D. MATUZ E., 1992. = D. MATUZ EDIT: A Kyjatice-kultúra földvára Felsőtárkány–Várhegyen. In: *Agria*. 27–28. (1991–1992). Eger, 1992. 5–84.
- D. MATUZ E., 1997. = D. MATUZ EDIT: Késő bronzkori és kora vaskori háztípusok és rekonstrukciós kísérleteik. In: *Budapest Régiségei*. 31. 1997. 211–226.
- D. MATUZ E., 1998. = D. MATUZ EDIT: Ein spätbronzezeitliche Erdwall in Nordungarn. In: *Das Altertum*. 44. 1998. 113–122.
- D. MATUZ E. – SZ. KÁLLAY Á., 1994. = D. MATUZ EDIT – SZ. KÁLLAY ÁGOTA: Későbronzkori–koravaskori településrészlet Mátraszentimre–Ágasváron. In: *Agria*. 29–30. (1993–1994). Eger, 1994. 43–65.
- D. MATUZ, E. – NOVÁKI, Gy., 2002. = D. MATUZ, EDIT – NOVÁKI, GYULA: *Spätbronzezeitliche, frühisenzeitliche Erdwälle in Nordungarn*. Budapest, 2002. /Inventaria Praehistorica Hvgariae X./
- D. MEZEY A. – HARIS A., 1991. = D. MEZEY ALICE – HARIS ANDREA: „Kastélyt” építette Grassalkovich (I.) Antal Hatvanban? In: *Műemlékvédelmi Szemle*. [1.] 1991. 1. 9–15.
- MEZŐ A., 2003. = MEZŐ ANDRÁS: *Patrocíniumok a középkori Magyarországon*. Budapest, 2003. /METEM Könyvek 40./

- MIKLÓS Zs., 1982. = MIKLÓS ZSUZSA: *A Gödöllői dombvidék várai*. Aszód, 1982. /Múzeumi Füzetek 21. szám/
- MIKLÓS Zs., 1994. = MIKLÓS ZSUZSA: Ágasvár. In: *KMTL*. 1994. 31.
- MIKLÓS Zs., 2006. = MIKLÓS ZSUZSA: Légi régészeti kutatások 2005-ben. In: *Régészeti kutatások Magyarországon 2005*. Szerk.: Kisfaludi Júlia. Budapest, 2006. 161–170.
- MIKLÓS Zs., 2007. = MIKLÓS ZSUZSA: *Tolna megye várai*. Budapest, 2007. /*Varia Archaeologica Hungarica XXII.*
- MÓCSY A., 1990. = MÓCSY ANDRÁS: Római erődítmények a barbarikumban. In: *Pannonia régészeti kézikönyve*. Szerk.: Mócsy András, Fritz Jenő. Budapest, 1990. 107–108.
- MOLNÁR J., 1992a. = MOLNÁR JÓZSEF: Gyöngyöspüspöki története. I. In: *Prés*. 1992. április. 18–19.
- MOLNÁR J., 1992b. = MOLNÁR JÓZSEF: Gyöngyöspüspöki története. II. In: *Prés*. 1992. augusztus. 18–19.
- MOZSOLICS, A., 1952. = MOZSOLICS, AMÁLIA: Die Ausgrabungen in Tószeg im Jahre 1948. In: *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae*. 2. 1952. 35–68.
- NAGY Á., 1973a. = NAGY ÁRPÁD: Abasár – Bolttető. In: *Az 1972. év régészeti kutatásai*. Budapest, 1973. /Régészeti Füzetek. Ser. I. No. 26./ 78.
- NAGY Á., 1973b. = NAGY ÁRPÁD: Pétervására–Vár. In: *Az 1972. év régészeti kutatásai*. Budapest, 1973. /Régészeti Füzetek. Ser. I. No. 26./ 84–85.
- NAGY B. – OROSZ E., 1909. = NAGY BÉNI – OROSZ ERNŐ: Heves vármegye története. In: *Heves vármegye*. Szerk.: Borovszky Samu. Budapest, 1909. /Magyarország vármegyéi és városai/, 1909. 445–644.
- NAGY I., 1857–1868. = NAGY IVÁN: *Magyarország családai czímerekkel és nemzedékrendi táblákkal*. I–XII. + Pótlékkötet. Pest, 1857–1868.
- NAGY G. B., 2000. = NAGY GÉZA BALÁZS: Az egri Szűz Mária prépostság története. I. In: *Agria*. 36. 2000. 47–63.
- NAGY G. B., 2004. = NAGY GÉZA BALÁZS: 1580 előtti adatok az egri püspöki vár történetéhez. In: *Agria*. 40. 2004. 163–185.
- NAGY G. B., 2006. = NAGY GÉZA BALÁZS: Gondolatok Imre király és az egri püspökök sírjairól. In: *Az egri vár bínádója*. 38. 2006. 99–109.
- NÉMETI G., 2005. = NÉMETI GÁBOR: *Hatvan város története*. Szerk.: Bacsa Tibor. Hatvan, 2005.
- NOVÁKI GY., 1975. = NOVÁKI GYULA: Várépítészetünk kezdete. In: *Várépítészetünk*. Szerk.: Gerő László. Budapest, 1975. 45–61.
- NOVÁKI GY., 1988. = NOVÁKI GYULA: Várépítészet Magyarországon a X–XI. században. In: *Szent István és kora*. Szerk.: Glatz Ferenc, Kardos József. Budapest, 1988. 145–150.
- NOVÁKI GY., 1997. = NOVÁKI GYULA: Középkori várak új felmérése a Mátrában. In: *Mátrai Tanulmányok 1997*. (Gyöngyös, 1997.) 7–20.
- NOVÁKI GY., 2002. = NOVÁKI GYULA: Őskori várak. In: *A Bükk Nemzeti Park. Hegyek, erdők, emberek*. Szerk.: Baráz Csaba. Eger, 2002. 357–364.
- NOVÁKI GY., 2003. = NOVÁKI GYULA: Poroszló, Vár. In: *Régészeti kutatások Magyarországon 2000*. Szerk.: Kisfaludi Júlia. Budapest, 2003. 194.
- NOVÁKI GY. – BARÁZ Cs., 2000. = NOVÁKI GYULA – BARÁZ CSABA: Őskori és középkori erődített telepek, várak Heves megye Mátrán kívüli területén. In: *Agria*. 36. (2000.) 5–46.
- NOVÁKI GY. – SÁNDORFI GY., 1981. = NOVÁKI GYULA – SÁNDORFI GYÖRGY: Untersuchung der Struktur und des Ursprungs der Schanzen der frühen ungarischen Burgen. In: *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae*. 33. 1981. 133–160.
- NOVÁKI GY. – SÁNDORFI GY., 1992a. = NOVÁKI GYULA – SÁNDORFI GYÖRGY: *A történeti Borsod megye várai (az őskortól a kuruc korig)*. Die Burgen des Historischen Komitats Borsod (von der Urzeit bis zur Kurutzenzeit). Budapest – Miskolc, 1992.
- NOVÁKI GY. – SÁNDORFI GY., 1992b. = NOVÁKI GYULA – SÁNDORFI GYÖRGY: Nógrád megye középkori várai III. A megye középső része és a Mátra északi lejtője. In: *Műemlékvédelem*. 36. 1992. 147–154.
- NOVÁKI GY. – SÁNDORFI GY. – MIKLÓS Zs., 1979. = NOVÁKI GYULA – SÁNDORFI GYÖRGY – MIKLÓS ZSUZSA: A Börzsöny hegység őskori és középkori várai. Budapest, 1979. /*Fontes Archaeologici Hungariae*/
- NOVÁKI GY. – SÁRKÖZY S. – FELD I., 2007. = NOVÁKI GYULA – SÁRKÖZY SEBESTYÉN – FELD ISTVÁN: *Borsod–Abaúj–Zemplén megye várai az őskortól a kuruc korig*. Szerk.: Sárközy Sebestyén. Budapest–Miskolc, 2007. /Magyarország várainak topográfiája 1. – Borsod–Abaúj–Zemplén megye régészeti emlékei 5./
- PÁMER N., 1970. = PÁMER NÓRA: A kishánai vár feltárása. In: *Magyar Műemlékvédelem 1967–1968*. Budapest, 1970. /Országos Műemléki Felügyelőség kiadványai V./ 295–313.
- PÁMER N., 1975. = PÁMER NÓRA: Kishána. In: *Várépítészetünk*. Szerk.: Gerő László. Budapest, 1975. 182–189.
- PÁMER N., 1978. = PÁMER NÓRA: Kishána. Vár. In: *Heves megye műemlékei*. III. Szerk.: Dercsényi Dezső – Voit Pál. Budapest, 1978. /Magyarország Műemléki Topográfiája IX./ 358–363.
- PÁMER N., 1998. = PÁMER NÓRA: *Kishána, várrom*. H.n., é.n. (Budapest, 1998.) /Tájak Korok Múzeumok Kiskönyvtára 581./
- PARÁDI N., 1960. = PARÁDI NÁNDOR: Hatvan. In: *Az 1959. év régészeti kutatásai*. Budapest, 1960. /Régészeti Füzetek. Ser. I. No. 13./ 73.
- PARÁDI N., 1961. = PARÁDI NÁNDOR: Hatvan. In: *Az 1960. év régészeti kutatásai*. Budapest, 1961. /Régészeti Füzetek. Ser. I. No. 14./ 111.
- PARÁDI SÉTÁK X. = PARÁDI SÉTÁK X. In: *Dívatcsarnok*. 2. 1854. 52. sz.
- PÁRDUZ M., 1963. = PÁRDUZ MIHÁLY: Felsőtárkány–Várhegy. In: *Az 1962. év régészeti kutatásai*. Budapest, 1963. /Régészeti Füzetek. Ser. I. No. 16./ 22–23.
- PÁRDUZ M., 1965. = PÁRDUZ MIHÁLY: Felsőtárkány–Várhegy. In: *Az 1964. év régészeti kutatásai*. Budapest, 1965. /Régészeti Füzetek. Ser. I. No. 18./ 9.
- PÁSZTOR J., 1910/1911. = PÁSZTOR JÓZSEF: Hevesmegye várai. I–XV. In: *Gyöngyösi Újság*. 14. (1910) 52. sz. – 15. (1911) 22. sz.
- PÁSZTOR J., 1912. = PÁSZTOR JÓZSEF: Hevesmegye régiségei. In: *Turisták Lapja*. 24. 1912. 229–234.

- PÁSZTOR J., 1913. = PÁSZTOR JÓZSEF: Gyöngyössolymos. Monográfia. In: *A Gyöngyösi Magyar Királyi Állami Főgimnázium értesítője az 1912–1913. iskolai évről*. Gyöngyös, 1913. 10–70.
- PÁSZTOR J., 1928. = PÁSZTOR JÓZSEF: *Hevesmegye várai*. Gyöngyös, 1928.
- PÁSZTOR J., 1929. = PÁSZTOR JÓZSEF: *A Mátra. Útikalauz*. Budapest, 1929.
- PÁSZTOR J., 1930. = PÁSZTOR JÓZSEF: *Hevesmegye várai*. (*A Mátra útjelzésével*.) H.n. [Gyöngyös], 1930.
- PÁSZTOR J., 1933. = PÁSZTOR JÓZSEF: *Hevesmegye várai*. Gyöngyös, 1933.
- PATAKI V., 1934. = PATAKI VIDOR: *Az egri vár élete*. Különlenyomat a ciszterci rend egri Szent Bernát Gimnáziumának 1933–34. évi értesítőjéből. Eger, 1934.
- PATAKI V., 1964. = PATAKI VIDOR: Az egri vár. A hazai műemlékvédelem történetéből I–II. In: *Műemlékvédelem*. 8. 1964. 137–141., 222–226.
- PATAKI V., 1972. = PATAKI V. JÁNOS: A vár. (Történeti áttekintés.) In: *Heves megye műemlékei*. II. Szerk.: Dercsényi Dezső – Voit Pál. Budapest, 1972. /Magyarország Műemléki Topográfiája VIII./ 59–75.
- PATAY P., 1976. = PÁL, PATAY: Vorbericht über die Ausgrabung zu Poroszló-Aponhát. In: *Folia Archaeologica*. 27. 1976. 193–201.
- PATEK E., 1964. = PATEK ERZSÉBET: Szilvásvár – Töröksánc. In: *Az 1963. év régészeti kutatásai*. Budapest, 1964. /Régészeti Füzetek. Ser. I. No. 15./ 25–26.
- PATEK E., 1970. = PATEK ERZSÉBET: Szilvásvár – Töröksánc. In: *Mitteilungen der Archeologischen Institut*. 1. 1970. 131–132.
- PATEK E., 1973. = PATEK ERZSÉBET: Bericht über die Ausgrabungen des spätbronzezeitlichen Burgwalles von Töröksánc bei Szilvásvár im Jahr 1963. In: *Mitteilungen der Archeologischen Institut*. 4. 1973. 25–30.
- PELLE B., 1970–1988. = *Heves megye földrajzi nevei*. I–IV. Közzétette: PELLE BÉLÁNÉ. Budapest, 1970–1988. /A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 125, 144, 145, 181. szám/
- PESTY F., 1880. = PESTY FRIGYES: *Az elünt régi vármegyek*. I–II. Budapest, 1880.
- PESTY F., 1882. = PESTY FRIGYES: *A magyarországi várispánságok története különösen a XIII. században*. Budapest, 1882.
- PESTY F., 1988. = PESTY FRIGYES: *Borsod vármegye leírása 1864-ben*. Sajtó alá rendezte és a bevezető tanulmányt írta: Tóth Péter. Miskolc, 1988. /Documentatio Borsodiensis V./
- PESTY F., 2005. = PESTY FRIGYES: *Heves vármegye helynévtára (1864.)* Sajtó alá rendezte, a bevezető tanulmányt írta, a jegyzeteket és a helységnévazonosítót készítette: Csiffáry Gergely. Eger, 2005.
- PLÁNER L., 2008. = PLÁNER LAJOS: *A kisházi vár*. H.n., 2008.
- RA. = *Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke*. *Regesta regum stirpis Arpadianae critico-diplomatica*. Szerk.: Szentpétery Imre – Borsa Iván. I–II. Budapest, 1923–1987.
- RÉCSEY V., 1890. = RÉCSEY VIKTOR: A Borsod-harsányi őskori leletről. In: *Archaeologiai Értesítő*. 10. 1890. 62–66.
- REGŐS J., 2000. = REGŐS JÓZSEF: *Szilvásvár és környékének története. Az őskortól a honfoglalásig*. (Szilvásvár), 2000.
- REISZIG E., 1909. = REISZIG EDE, IFJ.: Heves vármegye községei. Heves. In: *Heves vármegye*. Szerk.: Borovszky Samu. Budapest, 1909. /Magyarország vármegyéi és városai/ 16–93, 153–159.
- REISZIG E., 1941. = REISZIG EDE: A Kanizsaiak a XV. században. In: *Turul*. 55. 1941. 22–31, 71–81.
- REISZIG E. – HARASZTHY L., 1909. = REISZIG EDE, IFJ. – HARASZTHY LAJOS: Hatvan. In: *Heves vármegye*. Szerk.: Borovszky Samu. Budapest, 1909. /Magyarország vármegyéi és városai/ 144–152.
- RÓMER F., 1878. = RÓMER FLÓRIS: Résultats généraux du mouvement archéologique en Hongrie. Avant la VIII. session du congrès international d'anthropologie et d'archéologie préhistoriques à Budapest 1876. In: *Compte-Rendu de la huitième session*. II. Budapest, 1878. 1–187.
- RÓZSA GY., 1972. = RÓZSA GYÖRGY: Eger ábrázolásai. In: *Heves megye műemlékei*. II. Szerk.: Dercsényi Dezső – Voit Pál. Budapest, 1972. /Magyarország Műemléki Topográfiája VIII./ 35–57.
- SALAMON Á., 1963. = SALAMON ÁGNES: Szilvásvár – Töröksánc. In: *Az 1962. év régészeti kutatásai*. Budapest, 1963. /Régészeti Füzetek. Ser. I. No. 14./ 23.
- SÁNDORFI GY., 1979. = SÁNDORFI GYÖRGY: A magyar várépítészet korai szakaszáról irodalmi adatok és terepbejárások alapján. In: *Archaeologiai Értesítő*. 106. 1979. 244–254.
- SÁNDORFI GY., 1980. = SÁNDORFI GYÖRGY: Motte-típusú várak a történeti Borsod vármegyében. In: *A Herman Ottó Múzeum Évkönyve*. 19. 1980. 9–39.
- SEBŐK L., 1880. = (ETHEI) SEBŐK LÁSZLÓ: *Gyöngyös és vidéke története*. Gyöngyös, 1880.
- SEREG J., 1983. = SEREG JÓZSEF: Benevár. In: *Hevesi Szemle*. 11. 1983. 2. sz. 44–48.
- SOMOGYVÁRI Á., 1982. = SOMOGYVÁRI ÁGNES: Novaj – Földvár. In: *Az 1981. év régészeti kutatásai*. Budapest, 1982. /Régészeti Füzetek. Ser. I. No. 35./ 16–17.
- SOÓS E., 1889–1928. = SOÓS ELEMÉR: Magyarország várai. (Anyaggyűjtés és tanulmányrészletek.) 1889–1928. Országos Széchényi Könyvtár, Kézirattár. I–XL. Kötet. Fol. Hung. 3105. [Heves vármegye: IX. kötet]
- SOÓS E., 1910. = SOÓS ELEMÉR: Gyöngyös. In: *Gyöngyösi Kalendárium*. 2. 1910. 55–81.
- SOÓS E., 1911a. = SOÓS ELEMÉR: Bene. In: *Gyöngyösi Kalendárium 1912. évre*. [4.] Gyöngyös, 1911. 44–52. (Különlenyomatban is)
- SOÓS E., 1911b. = SOÓS ELEMÉR: Hatvan. In: *Gyöngyösi Kalendárium 1912. évre*. [4.] Gyöngyös, 1911. 89–123. (Különlenyomatban is)
- SOÓS E., 1913. = SOÓS ELEMÉR: A hevesi várispánság. In: *Gyöngyösi Kalendárium*. 5. 1913. 47–56.
- SOÓS I., 1975. = SOÓS IMRE: *Heves megye községei 1867-ig*. Eger, 1975.
- SOÓS I., 1978a. = SOÓS IMRE: Gyöngyös város története. In: *Heves megye műemlékei*. III. Szerk.: Dercsényi Dezső – Voit Pál. Budapest, 1978. /Magyarország Műemléki Topográfiája IX./ 13–25.

- Soós I., 1978b. = Soós Imre: Hatvan város története. In: *Heves megye műemlékei*. III. Szerk.: Dercsényi Dezső – Voit Pál. Budapest, 1978. /Magyarország Műemléki Topográfia IX./ 250–259.
- Soós I., 1985. = Soós Imre: *Az egri egyházmegyei plébániák történetének áttekintése*. Budapest, 1985. /Az Egeri Főegyházmegye Sematizmusa II./
- Soproni S., 1968. = Soproni Sándor: Hatvan – Gombospusztá. In: *Az 1967. év régészeti kutatásai*. Budapest, 1968. /Régészeti Füzetek. Ser. I. No. 21./ 25.
- Soproni S., 1969. = Soproni Sándor: Hatvan – Gombospusztá. In: *Az 1968. év régészeti kutatásai*. Budapest, 1969. /Régészeti Füzetek. Ser. I. No. 22./ 30.
- Soproni S., 1970. = Soproni Sándor: Késő római katonai őrlomás Hatvan–Gombospusztán. In: *Dolgozatok Heves megye múltjából*. Szerk.: Szabó János Győző. Eger, 1970. 17–29.
- Sugár I., 1969. = Sugár István: Eger város falainak és kapuinak története. In: *Agria*. 6. 1969. 177–204.
- Sugár I., 1971. = Sugár István: *Az egri vár viadala*. Budapest, 1971.
- Sugár I., 1984a. = Sugár István: *Bornemissza Gergely deák élete*. Eger, 1984. /Studia Agriensia 4./
- Sugár I., 1984b. = Sugár István: *Az egri püspökök története*. Budapest, 1984. /Az Egeri Főegyházmegye Schematizmusa I./
- Sugár I., 1985. = Sugár István: A török végvárrendszer Északkelet-Magyarországon (Heves, Külső-Szolnok, Borsod vármegyék és a Jászság). In: *Magyar és török végvárak (1663–1684)*. Szerk.: Bodó Sándor és Szabó Jolán. Eger, 1985. /Studia Agriensia 5./ 229–305.
- Sugár I., 1987a. = Sugár István: *Heves megye és Eger visszafoglalása a töröktől*. Eger, 1987. /Studia Agriensia 8./
- Sugár I., 1987b. = Sugár István: *Adatok Hatvan település-történetéhez*. Megemlékezésül a Szépészeti és Építési Bizottság 1874-ben való felállítására. H.n. [Hatvan], 1987. /Hatvani Füzetek XI./
- Sugár I., 1991. = Sugár István: *Az egri vár históriája*. Budapest, 1991.
- Sugár I., 1992. = Sugár István: Az egri török vilájet várai. I. In: *Az egri vár híradója*. 24. 1992. 17–63.
- Szabó G., 2007. = Szabó Gábor: Szilvásvár, Kelemen-széke. In: *Régészeti kutatások Magyarországon 2006*. Szerk.: Kisfaludi Júlia. Budapest, 2007. 289.
- Szabó G., 2008. = Szabó Gábor: Szilvásvár, Kelemen-széke. In: *Régészeti kutatások Magyarországon 2007*. Szerk.: Kisfaludi Júlia. Budapest, 2008. 286–287.
- Szabó J. Gy., 1971. = Szabó János Győző: Gótikus pártárok a kishánai vár temetőjéből. In: *Agria*. 8–9. 1970–1971. [1971]. 57–90.
- Szabó J. Gy., 1974a. = Szabó János Győző: Gyöngyöspata – Póc-tető. In: *Az 1973. év régészeti kutatásai*. Budapest, 1974. /Régészeti Füzetek. Ser. I. No. 27./ 72–73.
- Szabó J. Gy., 1974b. = Szabó János Győző: Árpád-kori falu és temetője Sarud határában I. In: *Agria*. 11–12. 1974. 21–73.
- Szabó J. Gy., 1975. = Szabó János Győző: Gyöngyöspata – Póc-tető. In: *Az 1974. év régészeti kutatásai*. Budapest, 1975. /Régészeti Füzetek. Ser. I. No. 28./ 94–95.
- Szabó J. Gy., 1976. = Szabó János Győző: Diskussion zur Burg Pata. In: *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae*. 28. 1976. 436–437.
- Szabó J. Gy., 1977. = Szabó János Győző: Az egyház és a reformáció Egerben (1552–1595). In: *Agria*. 15. 1977. 103–165.
- Szabó J. Gy., 1979. = Szabó János Győző: Poroszló – Földvár u. In: *Az 1978. év régészeti kutatásai*. Budapest, 1979. /Régészeti Füzetek. Ser. I. No. 32./ 132.
- Szabó J. Gy., 1982. = Szabó János Győző: Az egri vár főkapitányainak rövid életrajza. In: *Az Egeri Vár Híradója*. 17. 1982. 5–33.
- Szabó J. Gy., 1983a. = Szabó János Győző: Felsőmagyarország eltűnt végvárai. In: *Az Egeri Vár Híradója*. 18. 1983. 26–45.
- Szabó J. Gy., 1983b. = Szabó János Győző: A végvári szervezet Eger tükrében. In: *Magyarországi végvárak a XVI–XVII. században*. (Tanulmányok) Szerk.: Bodó Sándor és Szabó Jolán. Eger, 1983. /Studia Agriensia 3./ 133–146.
- Szabó J. Gy., 1983c. = Szabó János Győző: A Bükk emberföldrajza az újkőkortól a magyar honfoglalásig. In: *Bükk Nemzeti Park*. Szerk. Sándor András. Budapest, 1983. 285–303.
- Szabó J. Gy., 1984a. = Szabó János Győző: Adatok a patai főesperesség korai történetéhez. In: *Tanulmányok Gyöngyösről*. Szerk.: Havassy Péter – Kecskés Péter. Gyöngyös, 1984. 21–89.
- Szabó J. Gy., 1984b. = Szabó János Győző: Poroszló – Földvár. In: *Az 1983. év régészeti kutatásai*. Budapest, 1984. /Régészeti Füzetek. Ser. I. No. 37./ 93.
- Szabó J. Gy., 1985. = Szabó János Győző: Bükkszék – Pósváralja. In: *Az 1984. év régészeti kutatásai*. Budapest, 1985. /Régészeti Füzetek. Ser. I. No. 38./ 94.
- Szabó J. J., 1984. = Szabó J. József: Benevár feltárásának jelenlegi helyzete. In: *Tanulmányok Gyöngyösről*. Szerk. Havassy Péter – Kecskés Péter. Gyöngyös, 1984. 129–145.
- Szabó J. J., 1986. = Szabó J. József: Az 1985. évi gyöngyösmátrafüred-benevári ásatások tapasztalatai. In: *A Miskolci Herman Ottó Múzeum Közleményei*. 24. 1986. 34–35.
- Szabó J. J., 1988. = Szabó J. József: Mészégető kemence maradványai a mátrafüredi Benevár mellett. In: *Agria*. 24. 1988. 81–88.
- Szabó J. J., 1990. = Szabó J. József: Régészeti ásatások a gyöngyös-mátrafüredi Benevárban 1982–1989. In: *Castrum Bene 1. 1989. Várak a 13. században*. Gyöngyös, 1990. 163–172.
- Szabó J. J. – Dénes J., 1984. = Szabó J. József – Dénes József: Gyöngyös-Mátrafüred – Muzslatető. In: *Az 1983. év régészeti kutatásai*. Budapest, 1984. /Régészeti Füzetek. No. 37./ 90.
- V. Szabó G., 2004. = V. Szabó Gábor: Ház, település és településszerkezet a késő bronzkori (BD, HA, HB periódus) Tisza-vidéken. In: *Őskoros kutatók II. összefüggésének konferenciakötete*. Debrecen, 2000. november 6–8. Debrecen, 2004. 137–168.
- Szádeczky-Kardoss G., 2005. = Szádeczky-Kardoss Géza: *Várak (és helynevek) a Mátrában*. H.n., É.n.(2005.)

- SAKÁLY F., 1984. = SAKÁLY FERENC: Gyöngyös gazdasági és társadalmi változásai a török korban. In: *Tanulmányok Gyöngyösről*. Szerk.: Havassy Péter – Kecskés Péter. Gyöngyös, 1984. 147–178.
- SZÁNTÓ I., 1980. = SZÁNTÓ IMRE: *A végvári rendszer kiépítése és fénykora Magyarországon 1541–1593*. Budapest, 1980.
- SZENDREI J., 1883. = SZENDREI JÁNOS: Borsod megye őstelepei. In: *Archaeologiai Értesítő*. (17) Új folyam. 3. 1883. 109–137.
- SZENDREI J., 1886–1911. = SZENDREI JÁNOS: *Miskolcz város története és egyetemes helyirata*. I–IV. Miskolcz, 1886–1911.
- SZENDREI J., 1888. = SZENDREI JÁNOS: Az Országos Régészeti és Embertani Társulat 1888. szept. 25-i ülése. In: *Archaeologiai Értesítő*. (22.) Új folyam. 8. 1888. 372–379.
- SZENDREI J., 1892. = SZENDREI JÁNOS: Az Országos Régészeti és Embertani Társulat 1892. szept. 22-i ülése. In: *Archaeologiai Értesítő*. 12. 1892. 367–372.
- SZENDREI J., 1908. = SZENDREI JÁNOS: Magyarország középkori várai. In: *Múzeumi és Könyvtári Értesítő*. 2. 1908. 192–197.
- SZENDREI J., 1927. = SZENDREI JÁNOS: A diósgyőri vár története. In: *Hadtörténelmi Közlemények*. 28. 1927. 265–351.
- SZEPES B., 1940. = SZEPES (SCHÜTZ) BÉLA: *Hatvan hevesmegyei község története*. Budapest, 1940.
- SZEPESI P., 1994. = SZEPESI PÁL: *Noszvaj. Műemlékek, látnivalók*. H.n., é.n. (Budapest, 1994.) /Tájak Korok Múzeumok Kiskönyvtára 504./
- SZMODISNÉ ESZLÁRY É., 1969. = SZMODISNÉ ESZLÁRY ÉVA: Apc. In: *Heves megye műemlékei*. I. Szerk.: Dercsényi Dezső – Voit Pál. Budapest, 1969. /Magyarország Műemléki Topográfiája VII./ 493–497.
- TAGÁNYI K., 1895. = TAGÁNYI KÁROLY: Szarvaskő várának bevételei és kiadásai 1448-ból. In: *Magyar Gazdaságtörténeti Szemle*. 2. 1895. 211–215.
- TANNER J., 1961. = TANNER JÓZSEF: *Egerszalók a szabadsáig*. Budapest, 1961.
- TINÓDI S., 1884. = TINÓDI SEBESTYÉN: *Krónika*. Sajtó alá rendezte: Sugár István. Budapest, 1884. /Bibliotheca Historica/
- TOLNAI G., 2001. = TOLNAI GERGELY: *Templomvárak, erőd-templomok Magyarországon*. Esztergom, 2001. /Az Esztergomi Vármúzeum Füzetei 1./
- TOLNAI G., 2005. = TOLNAI GERGELY: Újabb adatok a magyarországi erődített templomok adattárához. In: *Castrum*. 2. 2005. 2. sz. 31–50.
- TOMBOR I., 1978a. = TOMBOR ILONA: Heves. In: *Heves megye műemlékei*. III. Szerk.: Dercsényi Dezső – Voit Pál. Budapest, 1978. /Magyarország Műemléki Topográfiája IX./ 282–296.
- TOMBOR I., 1978b. = TOMBOR ILONA: Tarnaméra. In: *Heves megye műemlékei*. III. Szerk.: Dercsényi Dezső – Voit Pál. Budapest, 1978. /Magyarország Műemléki Topográfiája IX./ 607–615.
- TOMBOR I., 1978c. = TOMBOR ILONA: Tarnaörs. In: *Heves megye műemlékei*. III. Szerk.: Dercsényi Dezső – Voit Pál. Budapest, 1978. /Magyarország Műemléki Topográfiája IX./ 615–626.
- TOMPA, F., 1934–1935. = TOMPA, FERENC: 25 Jahre Urgeschichtsforschung in Ungarn 1912–1936. In: *Bericht der Römisch-Germanischen Kommission*. 24–25. 1934–1935. 27–127.
- TOMPA F., 1953. = TOMPA FERENC: Bronzkori lakótelep Hatvanban. In: *Archaeologiai Értesítő*. Ú.f. 48. 1953. 16–34.
- TÓTH S., 2005. = TÓTH SÁNDOR: *A tárkányi vár története*. Felsőtárkány, 2005
- TÓTH S., 2006. = TÓTH SÁNDOR: *A őszajlai Attila-balom mondája*. H.n., É.n. (Eger, 2006.)
- TÓTH-SZABÓ P., 1917. = TÓTH-SZABÓ PÁL: *A cseh-buszita mozgalmak és uralom története Magyarországon*. Budapest, 1917.
- TÖRÖK K., 1909. = TÖRÖK KÁLMÁN: Gyöngyös. In: *Heves vármegye*. Szerk.: Borovszky Samu. Budapest, 1909. /Magyarország vármegyéi és városai/ 111–143.
- VAHOT I., 1853. = VAHOT IMRE: Régi templomaink, különösen a patai és szokolai. In: *Magyarország és Erdély képekben*. II. Szerk.: Kubinyi Ferencz és Vahot Imre. Pest, 1853. 129–132.
- VÁLYI A., 1796–1799. = VÁLYI ANDRÁS: *Magyar Országnak leírása*. I–III. Buda, 1796–1799.
- VARGHA T., 1911. = VARGHA TIVADAR: Sirok vára. In: *Gyöngyösi Kalendárium 1912. évre*. [4.] Gyöngyös, 1911. 135–146.
- VARGHA T., 1913. = VARGHA TIVADAR: Mátrai várak. 1. In: *Turisták Lapja*. 25. 1913. 185–190.
- K. VÉGH K., 1970. = K. VÉGH KATALIN: Honfoglalás- és kora Árpád-kori sírleletek a miskolci múzeumban. In: *A Herman Ottó Múzeum Évkönyve*. 9. 1970. 79–107.
- VIRÁGOS G., 2006. = VIRÁGOS GÁBOR: *The Social Archaeology of Residential Sites*. Oxford, 2006. /BAR International Series 1583./
- VÍSY ZS., 1989. = VÍSY ZSOLT: *A római limes Magyarországon*. H.n., é.n. [Budapest, 1989.]
- VK. = *Vártúrák kalauza (I.) Észak-magyarországi, alföldi várak és vartúra-útvonalak*. 2. javított kiadás. (Írta: DÉNES GYÖRGY, FEHÉR MIKLÓS stb.) Budapest, 1975.
- VOIT P., 1969a. = VOIT PÁL: Aldebrő. In: *Heves megye műemlékei*. I. Szerk.: Dercsényi Dezső – Voit Pál. Budapest, 1969. /Magyarország Műemléki Topográfiája VII./ 478–482.
- VOIT P., 1969b. = VOIT PÁL: Bükkszék. In: *Heves megye műemlékei*. I. Szerk.: Dercsényi Dezső – Voit Pál. Budapest, 1969. /Magyarország Műemléki Topográfiája VII./ 572–578.
- VOIT P., 1969c. = VOIT PÁL: Andornaktálya. In: *Heves megye műemlékei*. I. Szerk.: Dercsényi Dezső – Voit Pál. Budapest, 1969. /Magyarország Műemléki Topográfiája VII./ 482–493.
- VOIT P., 1969d. = VOIT PÁL: Bátor. In: *Heves megye műemlékei*. I. Szerk.: Dercsényi Dezső – Voit Pál. Budapest, 1969. /Magyarország Műemléki Topográfiája VII./ 513–518.
- VOIT P., 1969e. = VOIT PÁL: Bodony. In: *Heves megye műemlékei*. I. Szerk.: Dercsényi Dezső – Voit Pál. Budapest, 1969. /Magyarország Műemléki Topográfiája VII./ 563–569.
- VOIT P., 1972a. = VOIT PÁL: Egerszalók. In: *Heves megye műemlékei*. II. Szerk.: Dercsényi Dezső – Voit Pál. Budapest, 1972. /Magyarország Műemléki Topográfiája VIII./ 660–678.

- VOIT P., 1972b. = VOIT PÁL: Erdőkövesd. In: *Heves megye műemlékei*. II. Szerk.: Dercsényi Dezső – Voit Pál. Budapest, 1972. /Magyarország Műemléki Topográfiája VIII./ 686–693.
- VOIT P., 1972c. = VOIT PÁL: Erdőtelek. In: *Heves megye műemlékei*. II. Szerk.: Dercsényi Dezső – Voit Pál. Budapest, 1972. /Magyarország Műemléki Topográfiája VIII./ 694–700.
- VOIT P., 1972d. = VOIT PÁL: Eger város műemlékei. In: *Heves megye műemlékei*. II. Szerk.: Dercsényi Dezső – Voit Pál. Budapest, 1972. /Magyarország Műemléki Topográfiája VIII./ 185–627.
- VOIT P., 1978a. = VOIT PÁL: Maklártálya [Maklár – Nagytálya]. In: *Heves megye műemlékei*. III. Szerk.: Dercsényi Dezső – Voit Pál. Budapest, 1978. /Magyarország Műemléki Topográfiája IX./ 391–405.
- VOIT P., 1978b. = VOIT PÁL: Pétervására. In: *Heves megye műemlékei*. III. Szerk.: Dercsényi Dezső – Voit Pál. Budapest, 1978. /Magyarország Műemléki Topográfiája IX./ 504–520.
- VOIT P., 1978c. = VOIT PÁL: Tarnalelesz. In: *Heves megye műemlékei*. III. Szerk.: Dercsényi Dezső – Voit Pál. Budapest, 1978. /Magyarország Műemléki Topográfiája IX./ 603–606.
- VOIT P., 1978d. = VOIT PÁL: Noszvaj. In: *Heves megye műemlékei*. III. Szerk.: Dercsényi Dezső – Voit Pál. Budapest, 1978. /Magyarország Műemléki Topográfiája IX./ 468–481.
- VOIT P., 1978e. = VOIT PÁL: Tófalu. In: *Heves megye műemlékei*. III. Szerk.: Dercsényi Dezső – Voit Pál. Budapest, 1978. /Magyarország Műemléki Topográfiája IX./ 657–659.
- VOIT P., 1978f. = VOIT PÁL: Poroszló. In: *Heves megye műemlékei*. III. Szerk.: Dercsényi Dezső – Voit Pál. Budapest, 1978. /Magyarország Műemléki Topográfiája IX./ 520–533.
- VOIT P., 1978g. = VOIT PÁL: Szarvaskő. In: *Heves megye műemlékei*. III. Szerk.: Dercsényi Dezső – Voit Pál. Budapest, 1978. /Magyarország Műemléki Topográfiája IX./ 563–572.
- VOIT P., 1978h. = VOIT PÁL: Mátraballa. In: *Heves megye műemlékei*. III. Szerk.: Dercsényi Dezső – Voit Pál. Budapest, 1978. /Magyarország Műemléki Topográfiája IX./ 410–415.
- VOIT P., 1978i. = VOIT PÁL: Sirok. In: *Heves megye műemlékei*. III. Szerk.: Dercsényi Dezső – Voit Pál. Budapest, 1978. /Magyarország Műemléki Topográfiája IX./ 551–560.
- WERTNER M., 1906–1907. = WERTNER MÓR: Adalékok a XIV. századi magyar világi archontológiához. In: *Történelmi Tár*. 29–30. (Új. f. 7–8.) 1906. 583–609., 1907. 1–69., 161–198., 327–354.
- Z. = *A zichi és vásonkeői gróf Zichy-család idős ágának okmánytára*. Codex diplomaticus domus senioris comitum Zichy de Zich et Vásonkeő. Szerk. Nagy Imre, Nagy Iván stb. I–XII. Pest – Budapest, 1871–1931.
- ZOLTAI L., 1921. = ZOLTAI LAJOS: *Jelentések Debreczen szabad királyi város múzeumának 1918., 1919. és 1920. évi működéséről és állapotáról*. Debreczen, 1921.
- ZsO. = *Zsigmondkori oklevéltár*. Összeáll.: Mályusz Elemér, Borsa Iván, C. Tóth Norbert. I–X. Budapest, 1951–2007. /A Magyar Országos Levéltár Kiadványai II. Forráskiadványok./
- ZSOLDOS A., 2007. = ZSOLDOS ATTILA: *Családi ügy*. IV. Béla és István ifjabb király viszálya az 1260-as években. Budapest, 2007. /História Könyvtár. Monográfiák 24./

EGYÉB RÖVIDÍTÉSEK

ha = hektár

tszf. = tengerszint feletti [magasság]

Földrajzi nevek mutatója

A, Á

Abasár 13, 14, 87
 Abaúj 101, 103
 Adács 87
 Ágasvár 46, 47, 48
 Ágyú-hely 65, 66
 Ágyúhely 100, 101
 Akasztó-halom 18
 Alatka-pusztta 16
 Aldebrő 71, 92
 Áldozóvár 88, 97, 98
 Alsó-Nagy-verő 63
 Andornaktálya 87
 Apc 15, 87
 Apon-hát 54
 Árpád-vár 61
 Atkár 15

B

Bácsó-Bükk 66
 Bácsó-kő 65, 66
 Bagjos-tető 44
 Baglyas 44
 Baglyos 92
 Bagolyvár 92
 Bátor 95
 Bátor 88, 91
 Bél-kő 88
 Belpátfalva 88, 101
 Benevár 28, 29, 30
 Boconád 16
 Bócsa-Újtelep 42
 Bodony 88, 89, 98
 Boja-bérc 98
 Boldog 16
 Bolt-tető 87
 Bolya vára 100
 Borsod 87, 91, 101
 Bükkszék 17
 Bükkszenterzsébet 18, 82, 89

C, Cs

Csák-kő 37
 Csáki-tető 37
 Csalavár 92
 Csalaváralja-pusztta 71
 Csány 18, 89
 Cserepes-tető 90
 Cser-tó 66
 Cseres-völgy 66
 Csere-lápa 83
 Cserpadja 99
 Csontos-hegy 66
 Csontos-kő 66
 Csörgő-patak 48

D

Darázs-patak 89
 Darnó-hegy 99
 Darnóvár 99
 Debrő 71, 72
 Debrői vár 71
 Dédesvár 64
 Detk 89
 Dezsővár 35
 Diósgyőr 77
 Domaháza 102
 Domszló 19, 56, 87,
 90, 96, 97

E, É

Eger 20, 22, 23, 24, 55,
 56, 60, 63, 72, 75,
 76, 77, 87, 90, 91,
 92, 93, 97, 100
 Egerbakta 88, 91
 Egerszalók 25, 91
 Egerszólát 91
 Éleskővár 63
 Erdőkövesd 91, 92, 102
 Erdőtelek 92
 Eremény 35, 36
 Eremény-tető 35, 36
 Erk 92

F

Fácános 94
 Feldebrő 26, 71, 92
 Felnémet 91
 Felsőtárkány 26
 Fésűs-halom 66
 Földvár 55, 61, 67, 87, 99
 Földvár-tető 87
 Föld Vár 55
 Füzesabony 94

G, Gy

Galyatető 38
 Gerennavár 64, 65
 Gombospusztta 41
 Gosztónyi-kúria 89
 Gulyavár 98
 Gulyásvár 98
 Gunyhó-tető 91
 Gyöngyös 28, 29, 30, 31,
 32, 37, 72, 73, 92
 Gyöngyösoroszi 92, 93
 Gyöngyöspata 33, 93
 Gyöngyöspüspöki 32, 92
 Gyöngyössolymos 35, 36, 37,
 38, 48, 93, 94
 Gyöngyöstarján 39, 40, 94
 Györke-tető 99
 Gyulya-bérc 98

H

Hajnács-kő 13
 Halom 49
 Halom-hegy 90
 Halomi-dűlő 15
 Halomvár 68
 Haluskás-tisztás 37
 Hátsó-Tarnóca 103
 Hatvan 33, 40, 41, 74,
 75, 76, 94
 Havas 93
 Hegyes-tető 44
 Heréd 40
 Heregvár 102
 Héregvár 102
 Heves 71, 75, 76, 77, 79,
 82, 83, 87, 89, 91,
 92, 93, 94, 95, 96,
 97, 98, 102, 103
 Hevesaranyos 95
 Hevesvezekény 95
 Horotna-völgy 66
 Hort 18
 Hóstya 91

I, Í

Ilona-völgy 50
 Imány 77
 Ivád 52
 Ivádi-patak 52

J

Jánosvár 93
 János vára 93, 94

K

Kanászvár 46
 Károlyvár 92
 Kékes 13, 14, 28, 30
 Kelemen széke 65, 66
 Kele-pallag 65
 Kenyérvár 87
 Kenyérvár-dűlő 87
 Kenyérvári-tanya 87
 Kerek-halom 40, 41
 Kerekvár 88, 98
 Kettős-Györke 99
 Kis-Eged 90
 Kis-Galya 93
 Kis-hegy 36, 37
 Kis-Heves 94
 Kis-Kuruc-lápa 91
 Kis-Várhegy 58
 Kis- és Nagy-Vörösvár 103
 Kisgalya 35
 Kisgyőr 68
 Kis-hegy 36, 37
 Kisnána 42, 90, 96

Kistálya 87
 Kis-Galyavár 93
 Kolibiszka 90
 Kompolt 20
 Kőbőlvár 67
 Kőgyevár 94
 Középső-hegy 87
 Kukucsó-cseres 66
 Kunyhós-völgy 90

L

Lajosháza 37
 Lőrincvár 90

M

Macskavár 90, 96, 103
 Maklár 44
 Maklyán 26
 Maklyánvár 25
 Marhád 50
 Marhádvár 50
 Markaz 44, 45
 Markazi vár 44
 Mátra 26, 38, 46, 48, 57,
 88, 89, 93, 94, 103
 Mátraalja 28, 42
 Mátraderecske 46
 Mátrafüred 28, 29, 30, 31, 36
 Mátraszentimre 46, 48
 Muzsla 32

N

Nádasitánya 87
 Nagy-Eged 90
 Nagy-halom 95, 100
 Nagy-kő 18
 Nagy-Kuruc-lápa 91
 Nagy-legelő 16
 Nagy-Szék-tető 100
 Nagy-Várhegy 58
 Nagy-völgy 35
 Nagyberek 88
 Nagygombos 41
 Nagy-kő 89
 Noszvaj 77
 Novaj 49
 Nyesettvár 38
 Nyilazó-tető 18, 89

O, Ó

Oroszlánvár 19, 20
 Oroszvár 88, 91
 Óvár 38, 46, 48

Ö, Ő

Őr-hegy 102
 Öv-hegy 102
 Őztörő 88

P

Pál-kilátó 99
 Palánk-tető 90, 97
 Parád 50, 51, 89, 90, 97, 98
 Parádfürdő 51, 99
 Parádsasvár 51, 88, 97, 98
 Pata 34, 35
 Patavár 34
 Pest 16, 17
 Pétervására 17, 52, 53, 82, 92, 98
 Póc-tető 34
 Pogányvár 88, 90
 Pókosvár 89, 101
 Poroszló 54, 55, 56
 Póstornyaalja 17
 Pósvár 17

R

Rábca 91
 Rábca-völgy 91
 Recsk 46, 56, 97, 99
 Rédei-Nagy-patak 15
 Remete-tető 52
 Rima-patak 44
 Rókalyuk-orom 65
 Rónya-bérc 13, 14

S, Sz

Sánc-tető 91
 Sáncz rét 87
 Sas(-vár)-hegy 95
 Sas-hegy 91, 95
 Sás-tó 36
 Sasvár 91, 95
 Simon vára 88, 101
 Sirok 57, 58, 99, 102
 Somlyó 15
 Sós-cseri-tető 98
 Strázsa-hegy 41
 Szajla 100
 Szamár-kő 47
 Száraz-völgy 103
 Szarvas-völgy 67
 Szarvaskő 59
 Szederjes-tető 56
 Székivár 88, 97, 98
 Szent-völgy 52
 Szentdomonkos 60, 100, 101
 Szihalom 61
 Szilvásvár 63, 64, 65, 100, 101
 Szúcs 100, 101
 Szuhár-patak 38

T, Ty

Tábor-hegy 93
 Tar-kő 90
 Tardos-bérc 59
 Tarna 92, 98, 99, 101, 102

Tarna-patak 58
 Tarnalelesz 67, 82, 83, 89,
 100, 101
 Tarnaörs 101
 Tarnaszentmária 67, 78
 Tarnóca 103
 Tatárszállás 97
 Tekeres-kő 13
 Tekeres-völgy 13, 14
 Temető-domb 92
 Tiba 90
 Tisza 41, 54, 55
 Tiszafüred 54
 Tófalu 71
 Töröksánc 65, 66

U, Ú

Újvár 95

V

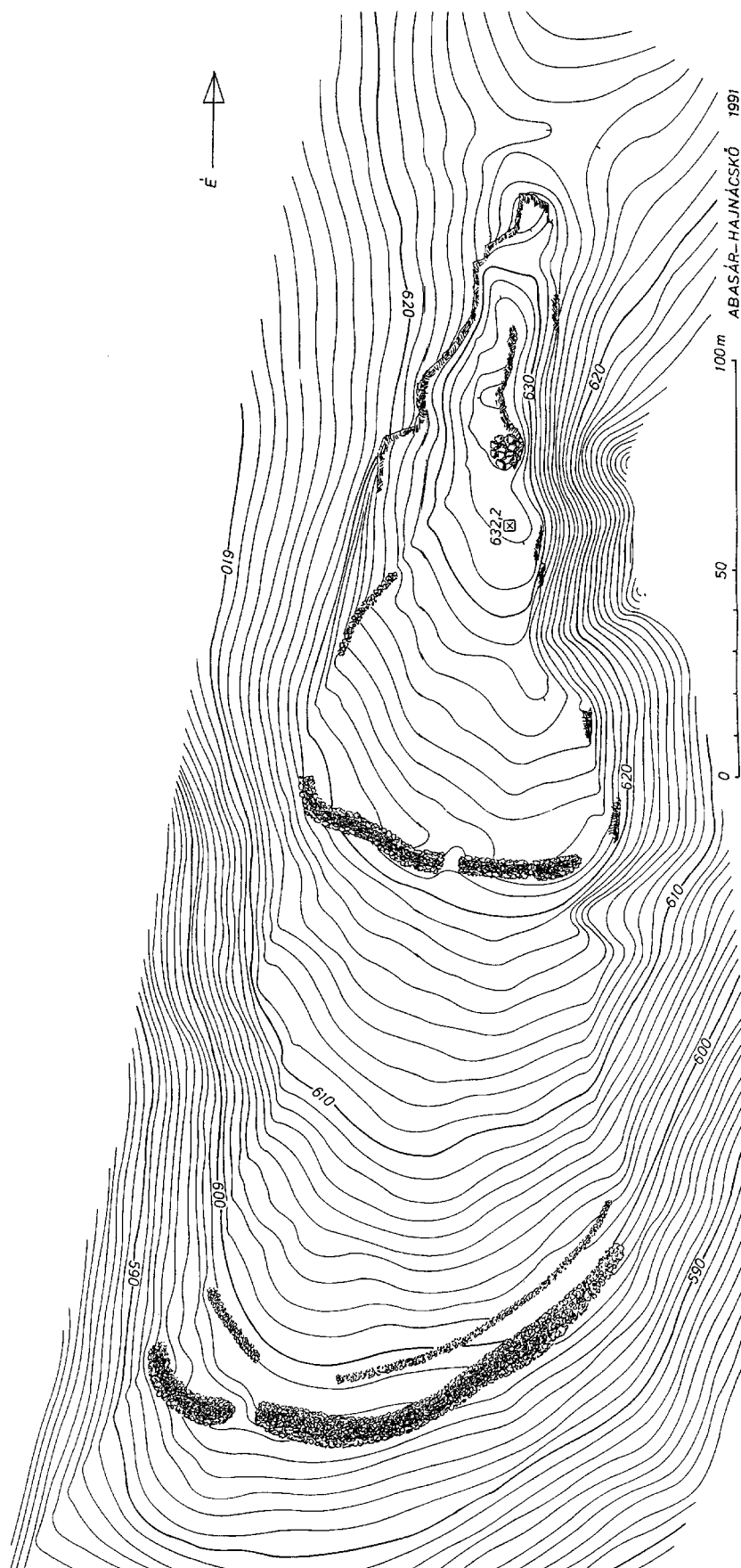
Vadalmás 99
 Vajda-rét 16
 Vajdavár 60
 Vámosgyörk 15
 Vár-magasa 89
 Vár-völgy 88
 Váraszó 102
 Várberc 28, 44
 Várhegy 26, 27, 33, 34, 35,
 44, 51, 58, 78, 88, 89,
 90, 91, 95, 96, 99
 Vécs 103
 Vercel 95
 Verczel 95
 Veres-vár-tető 103
 Veresvár 51, 101, 102
 Verpelét 67, 68, 103
 Vezekény 95
 Világosvár 39, 40
 Virágosvár 100, 101
 Virágvár 100, 101
 Virág vára 100
 Visonta 83
 Vörösvár 102

Z, Zs

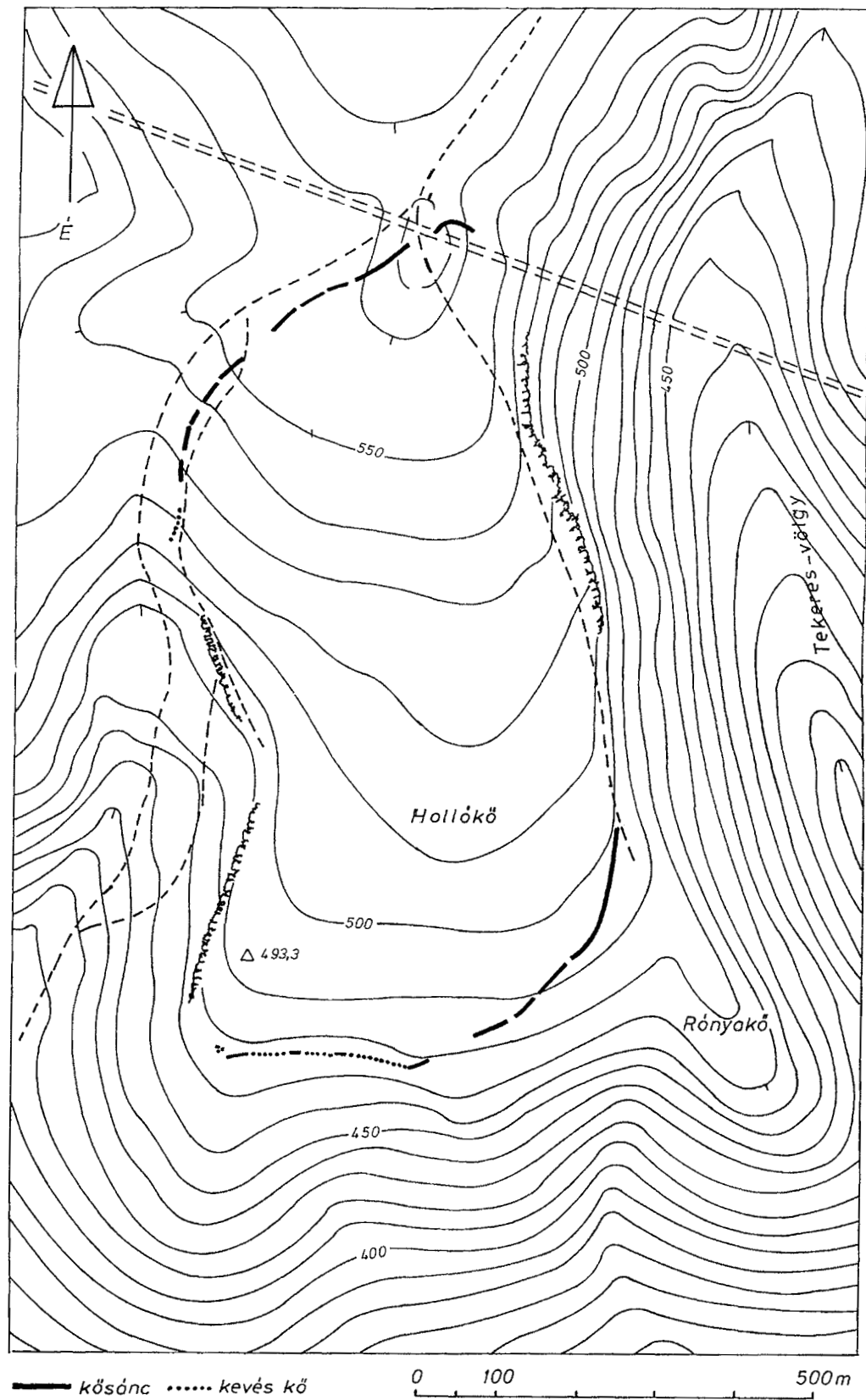
Zagyva 74, 76
 Zala 89
 Závó-völgy 90
 Zsibrik-völgy 93

VI.

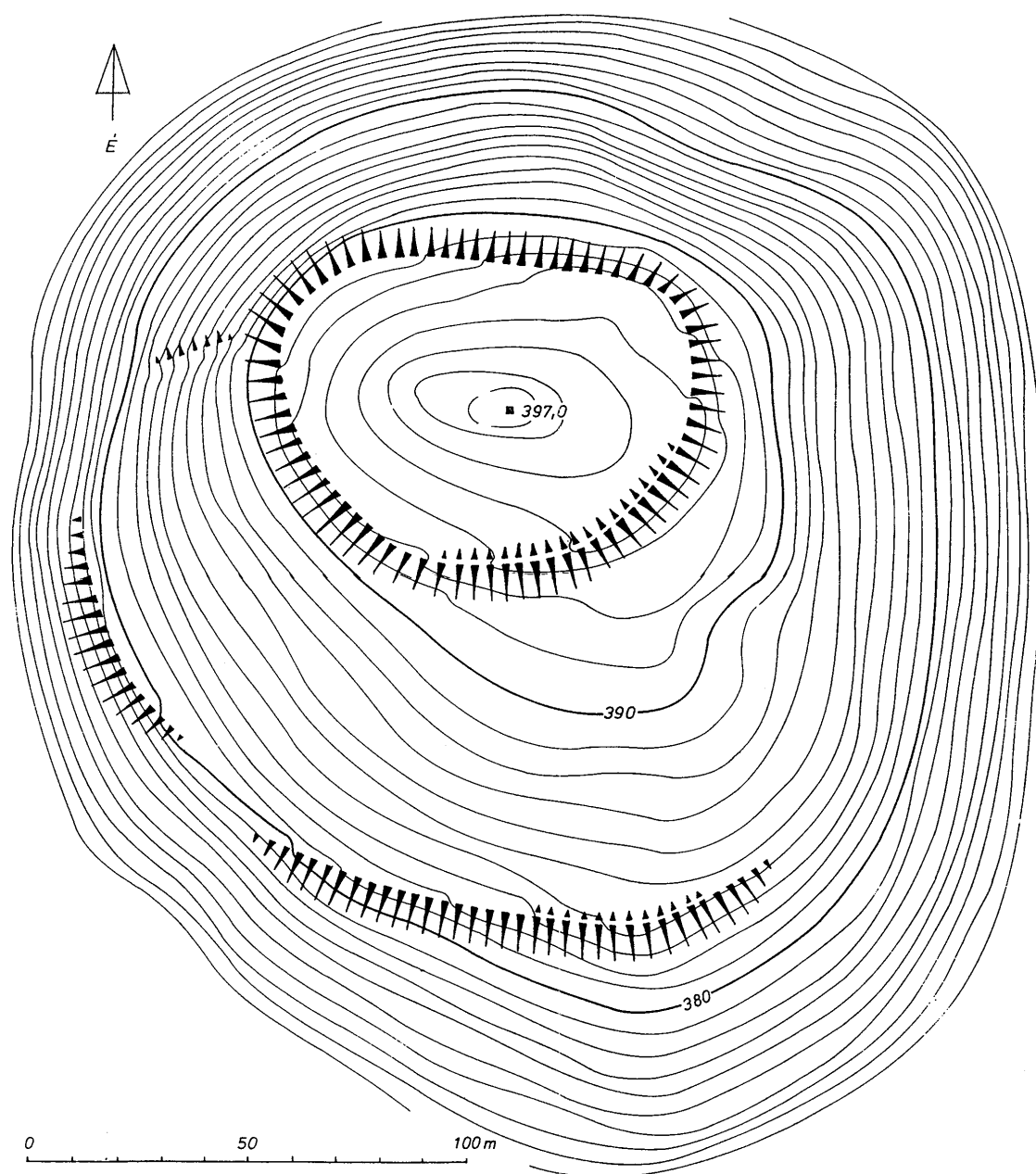
Felmérések, alaprajzok

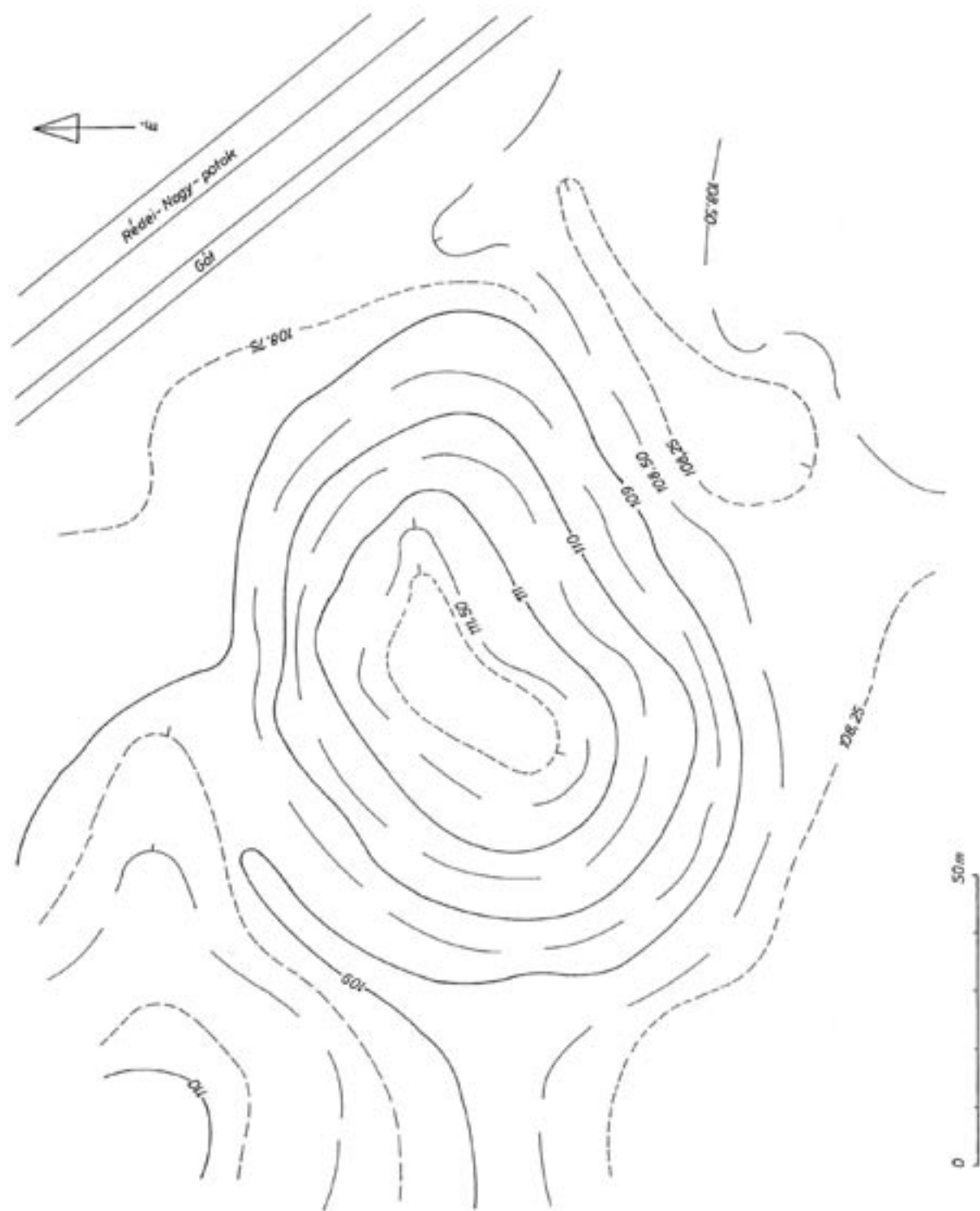
1. ábra. Abasár – Hajnácskő (Nováki Gyula felmérése 1991)

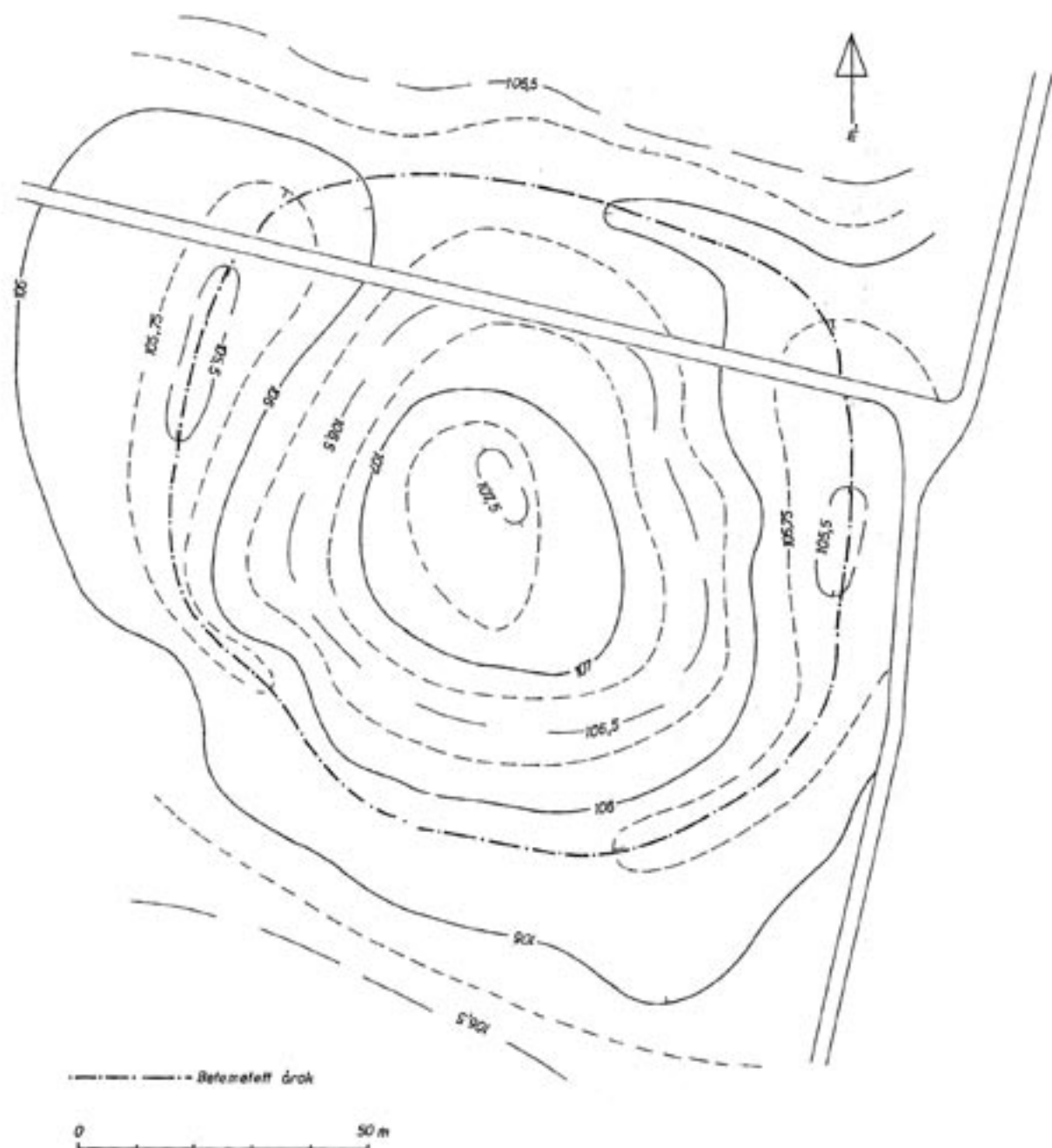
2. ábra. Abasár – Rónya-bérc (Nováki Gyula felmérése 1991)

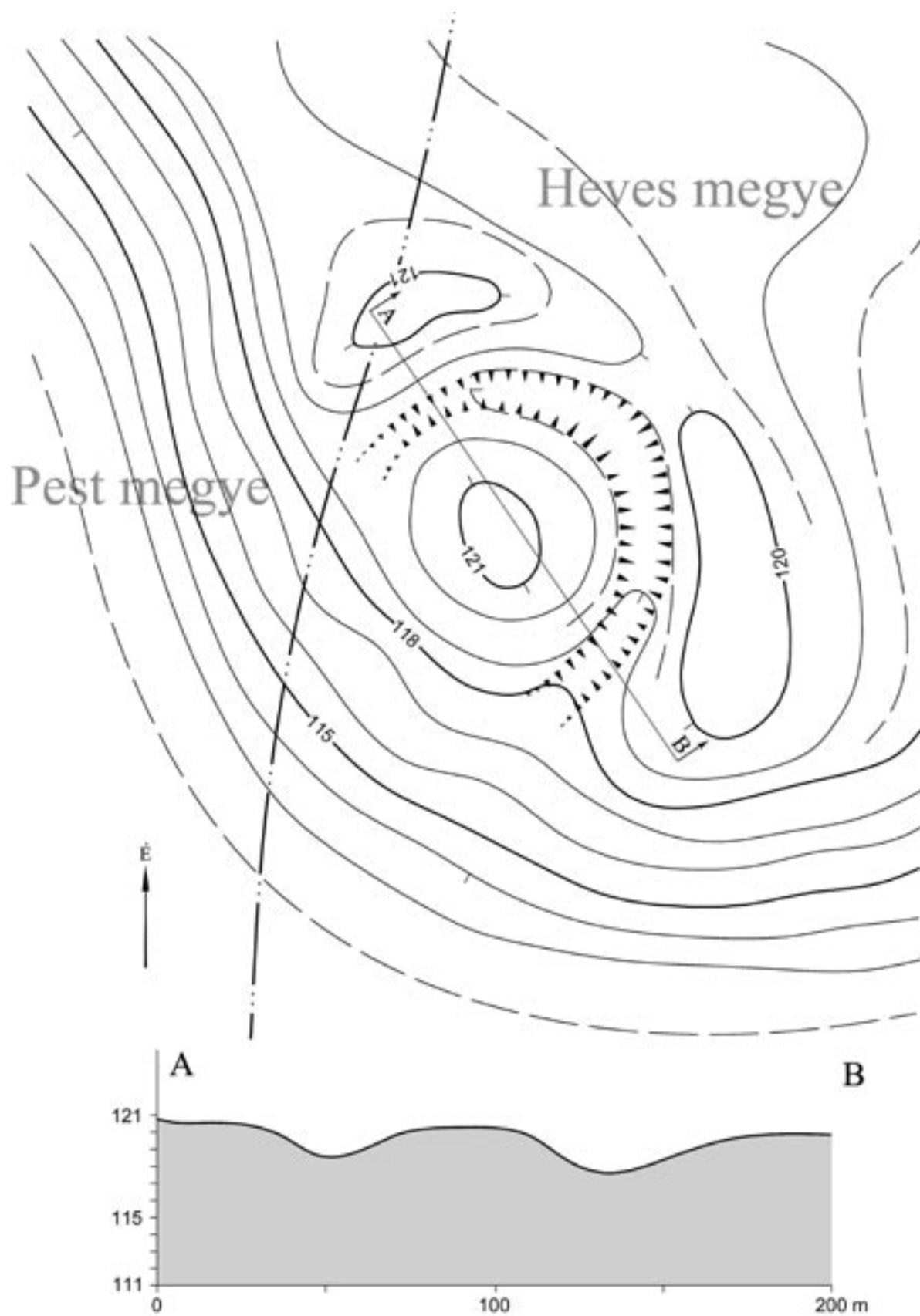
3. ábra. Apc – Somlyó (Nováki Gyula felmérése 1993)

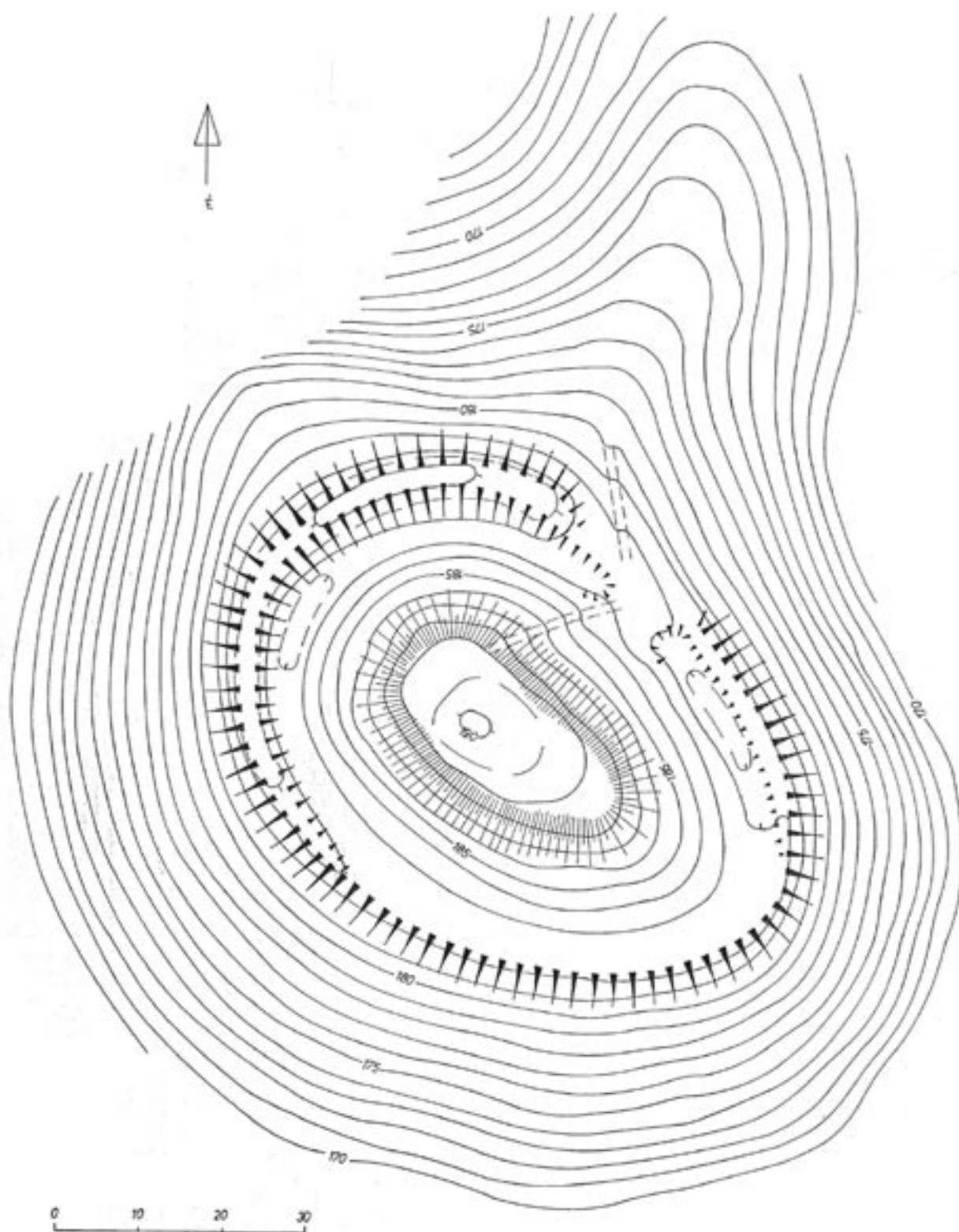
4. ábra. Atkár – Halomi-dűlő (Nováki Gyula felmérése 1999)

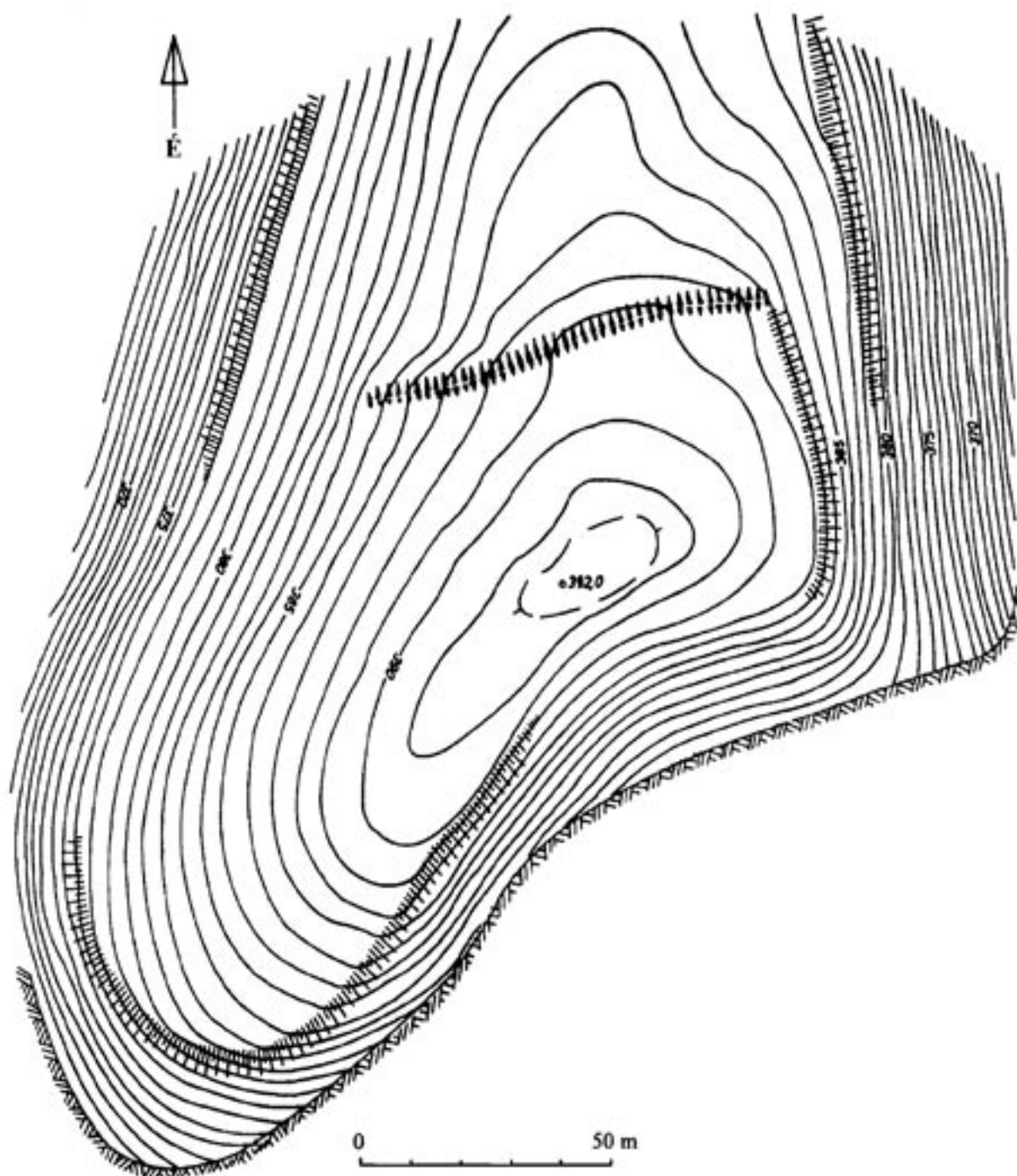
5. ábra. Boconád–Alatka pusztá – Nagy legelő (Nováki Gyula és Baráz Csaba felmérése 1999)

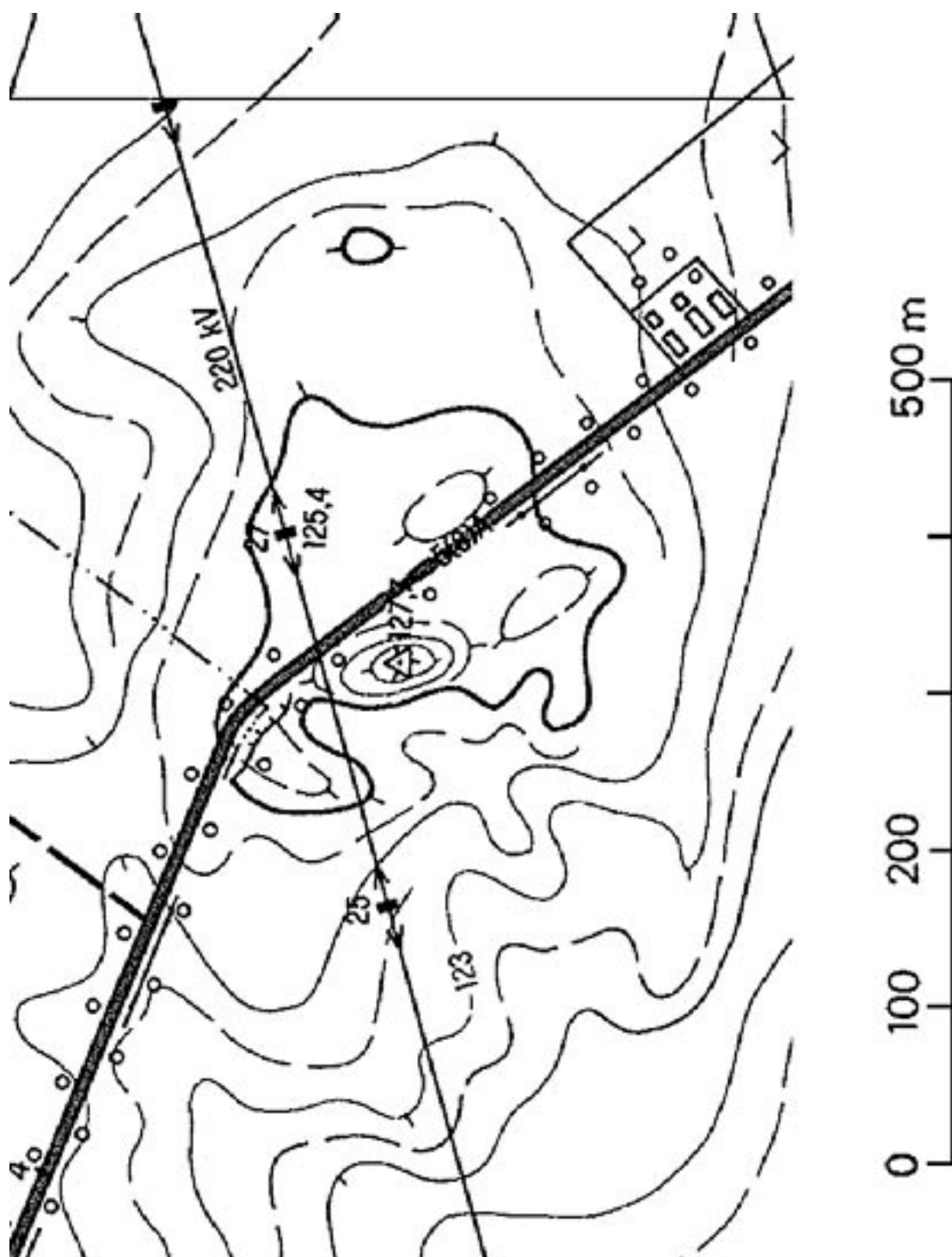
6. ábra. Boldog – Vajdarét (Virágh Dénes felmérése 1982)

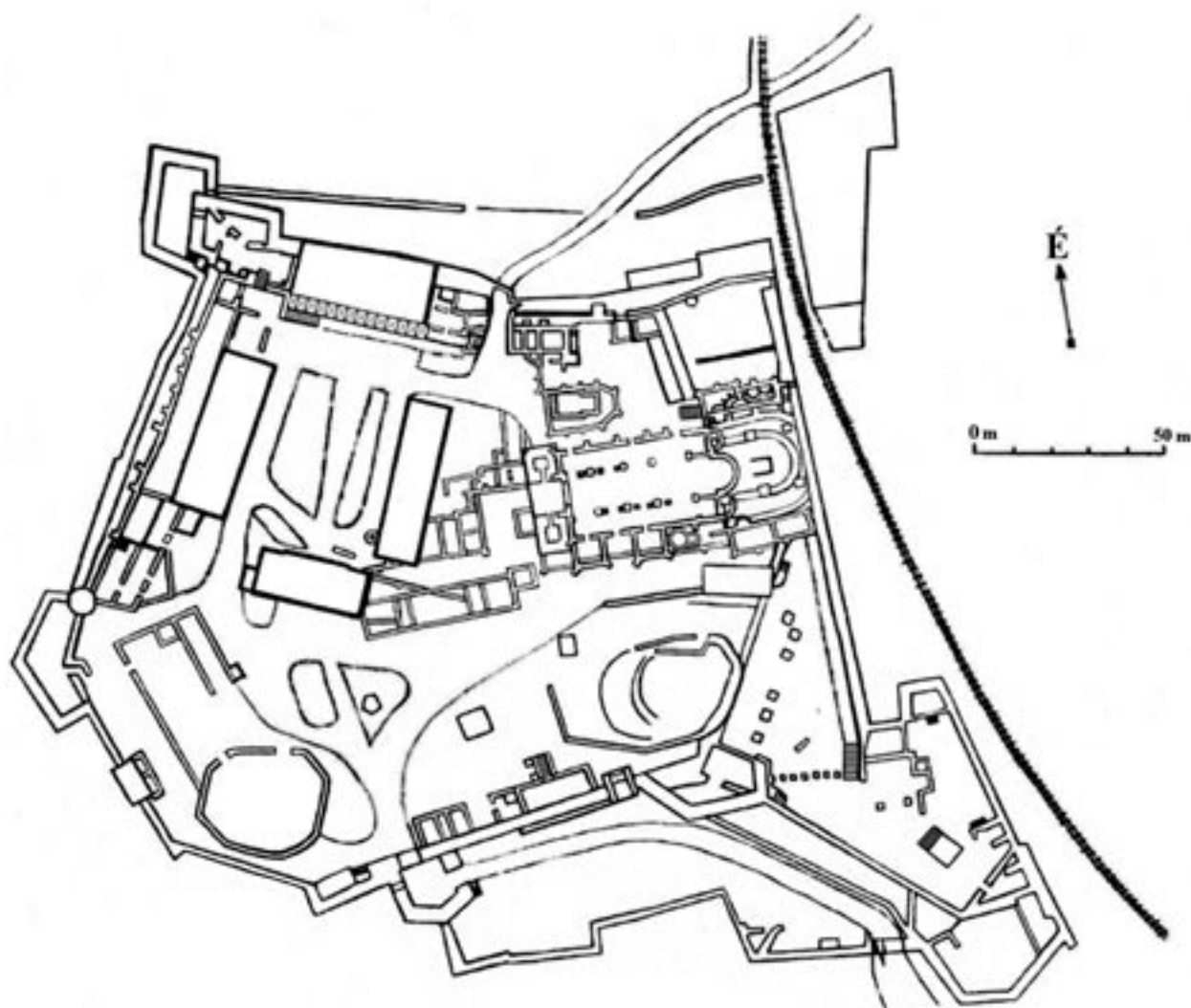
7. ábra. Bükksezék – Pósvár (Nováki Gyula és Baráz Csaba felmérése 1997)

8. ábra. Bükkszenterzsébet – Nagy-kő (Nováki Gyula és Baráz Csaba felmérése 1997)

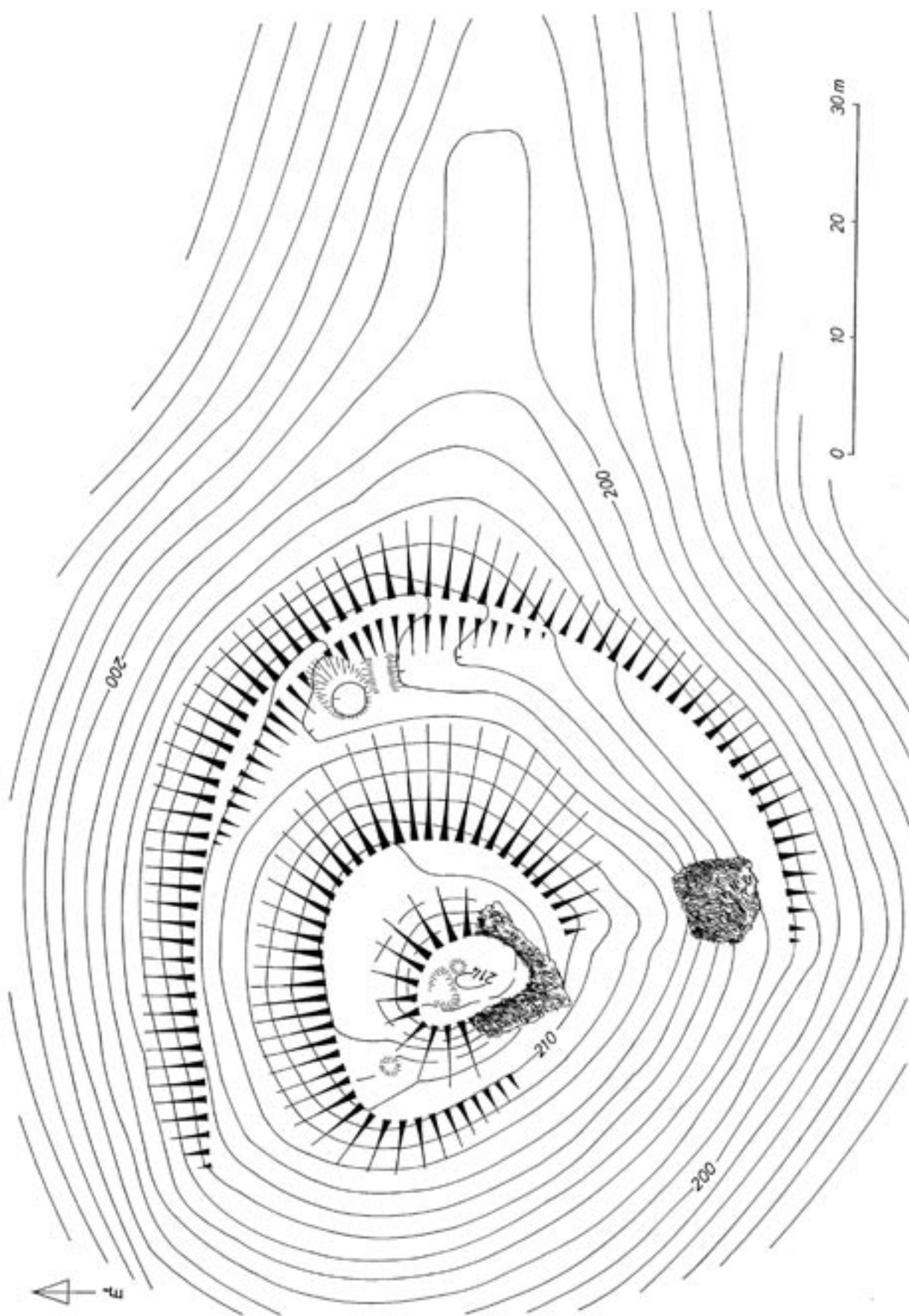
9. ábra. Csány – Akasztó halom (EOV – 10.000-es térkép, 76-434 és 76-443 szelvényei alapján)

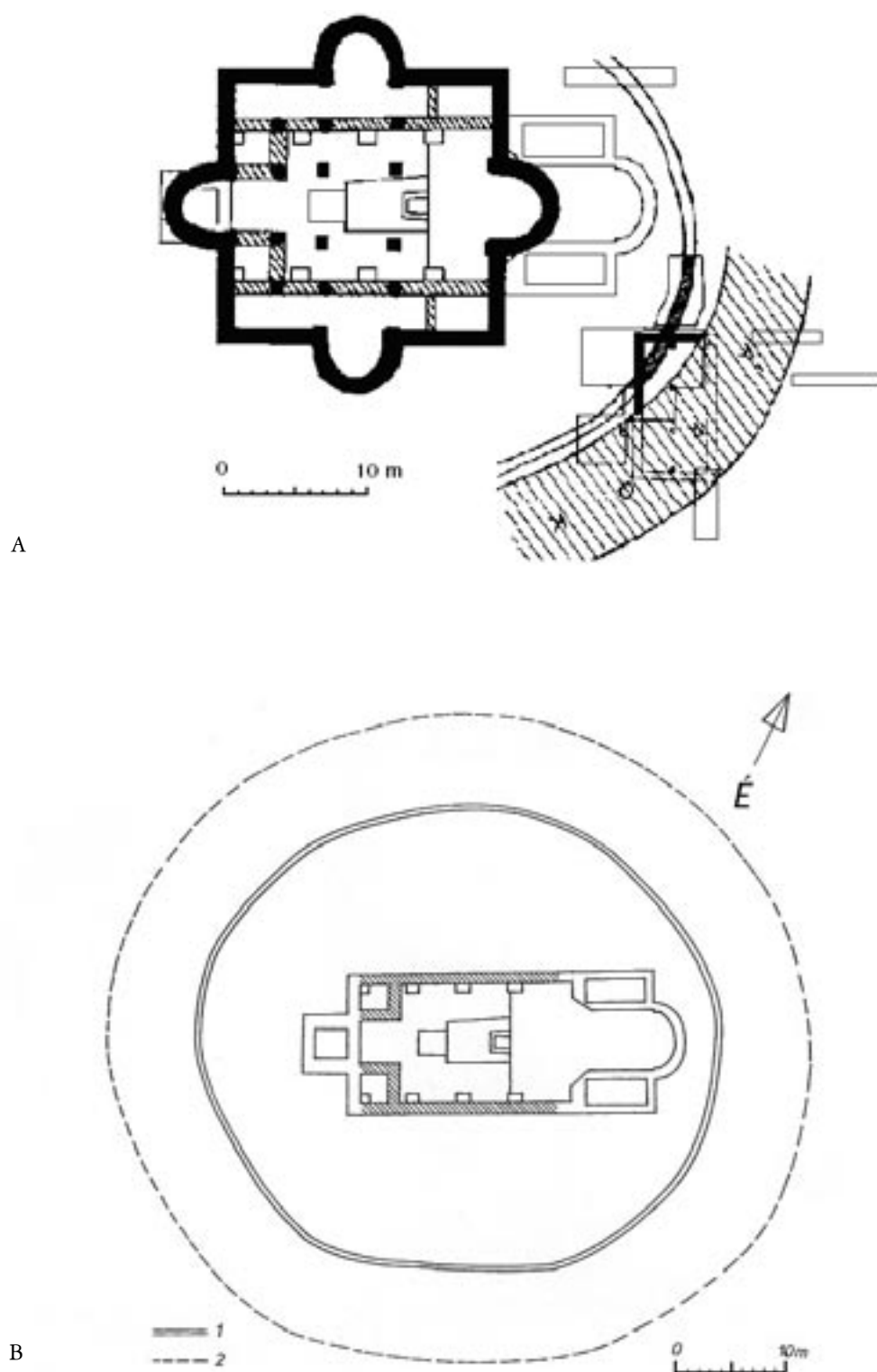
11. ábra. Eger – vár, a ma álló és feltárt épületek (Giber Mihály rajza)

12. ábra. Eger – városerődítés [Hazel Hugó 1753. H. M. Lt. Térképgyűjtemény 1143. sz. Érseki gazdasági térképek 125. sz.] (Kovács B., 2006. térképmelléklete nyomán)

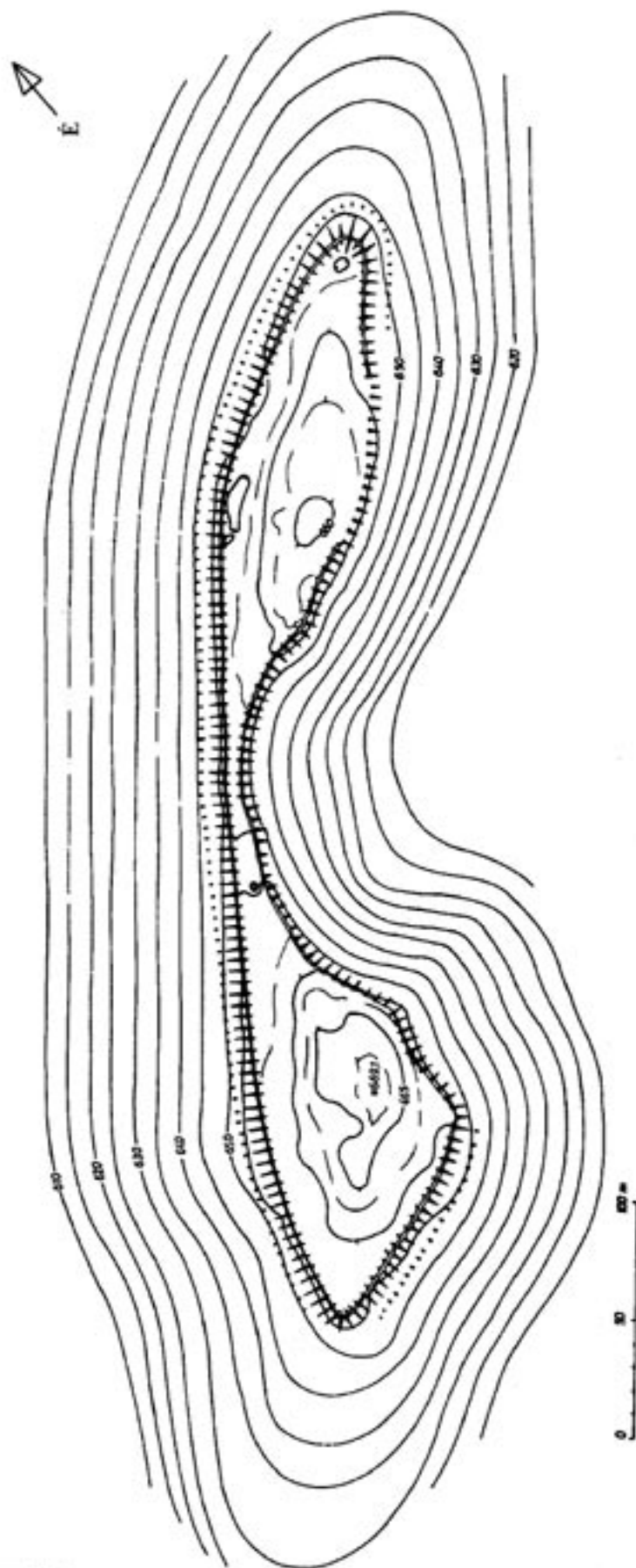
13. ábra. Egerszalók – Maklyánvár (Nováki Gyula felmérése 1993)

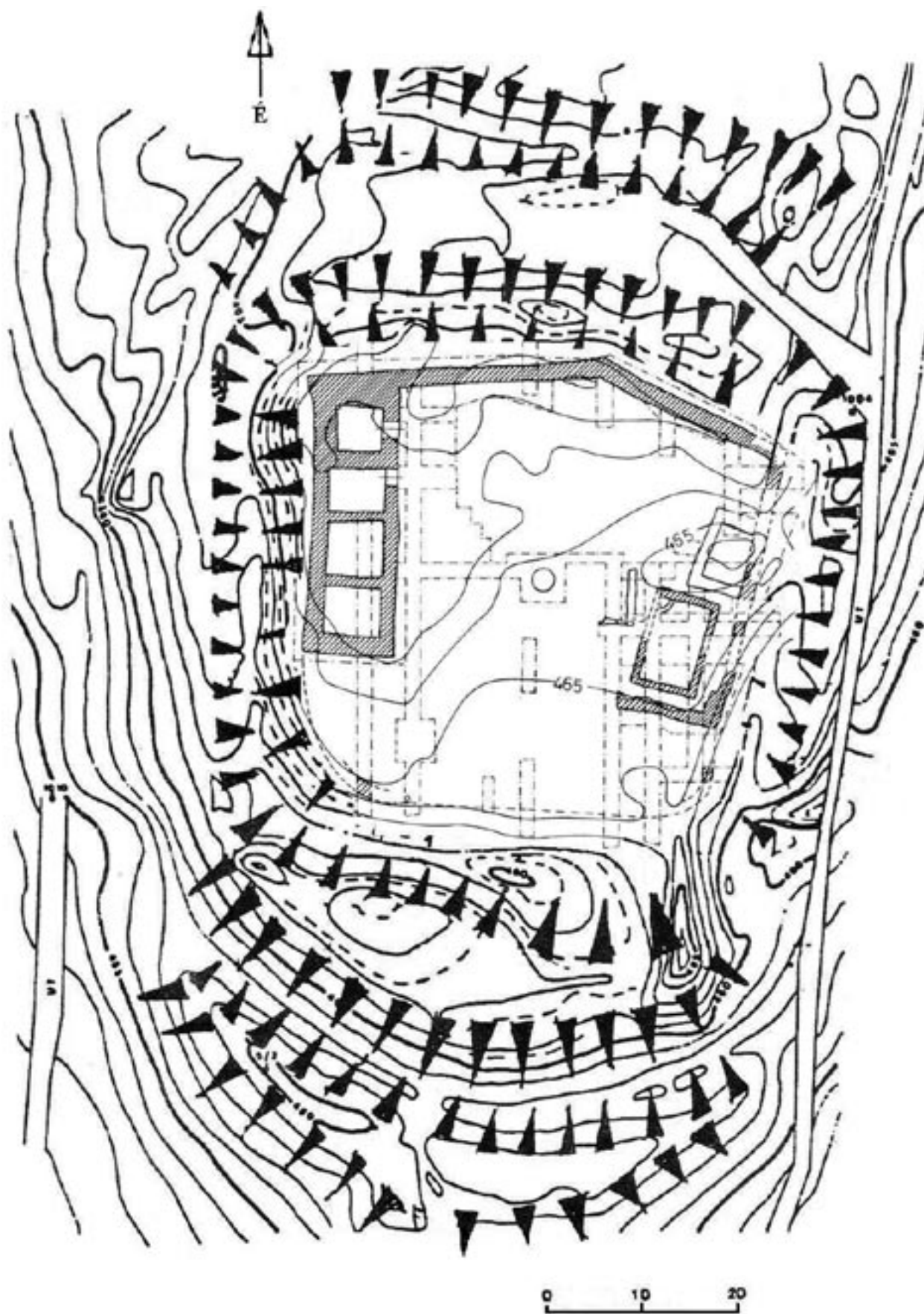
14. ábra. Feldebrő – r. k. templom

A – Az ásatás összesítő rajza (KOVALOVSKI J., 1993. nyomán).

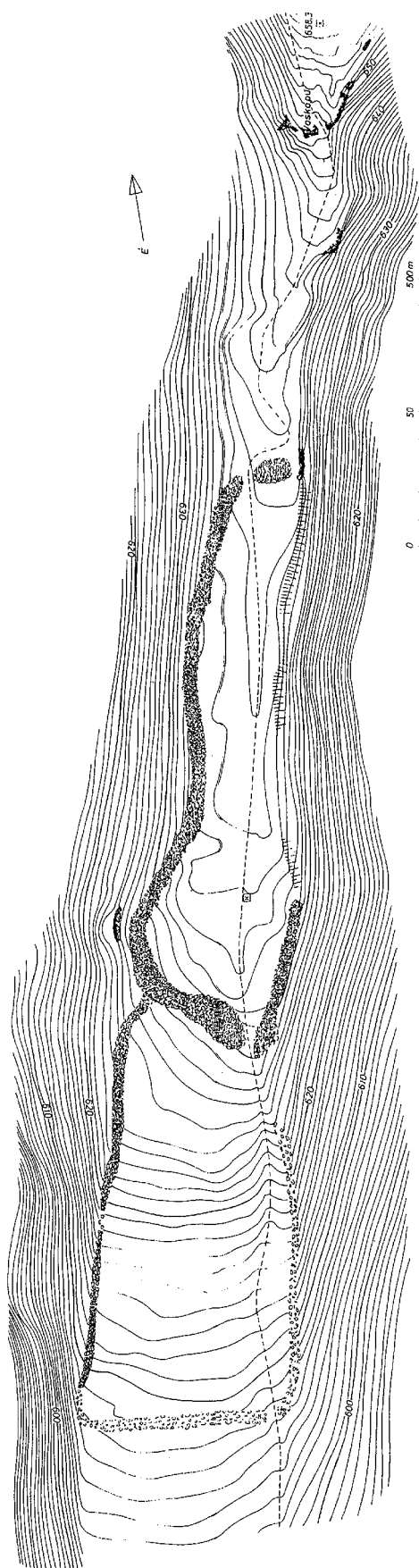
B – A 12–13. századi templom a körárokcal. 1 = A cinterem kőfala. 2 = Az árok külső szélé

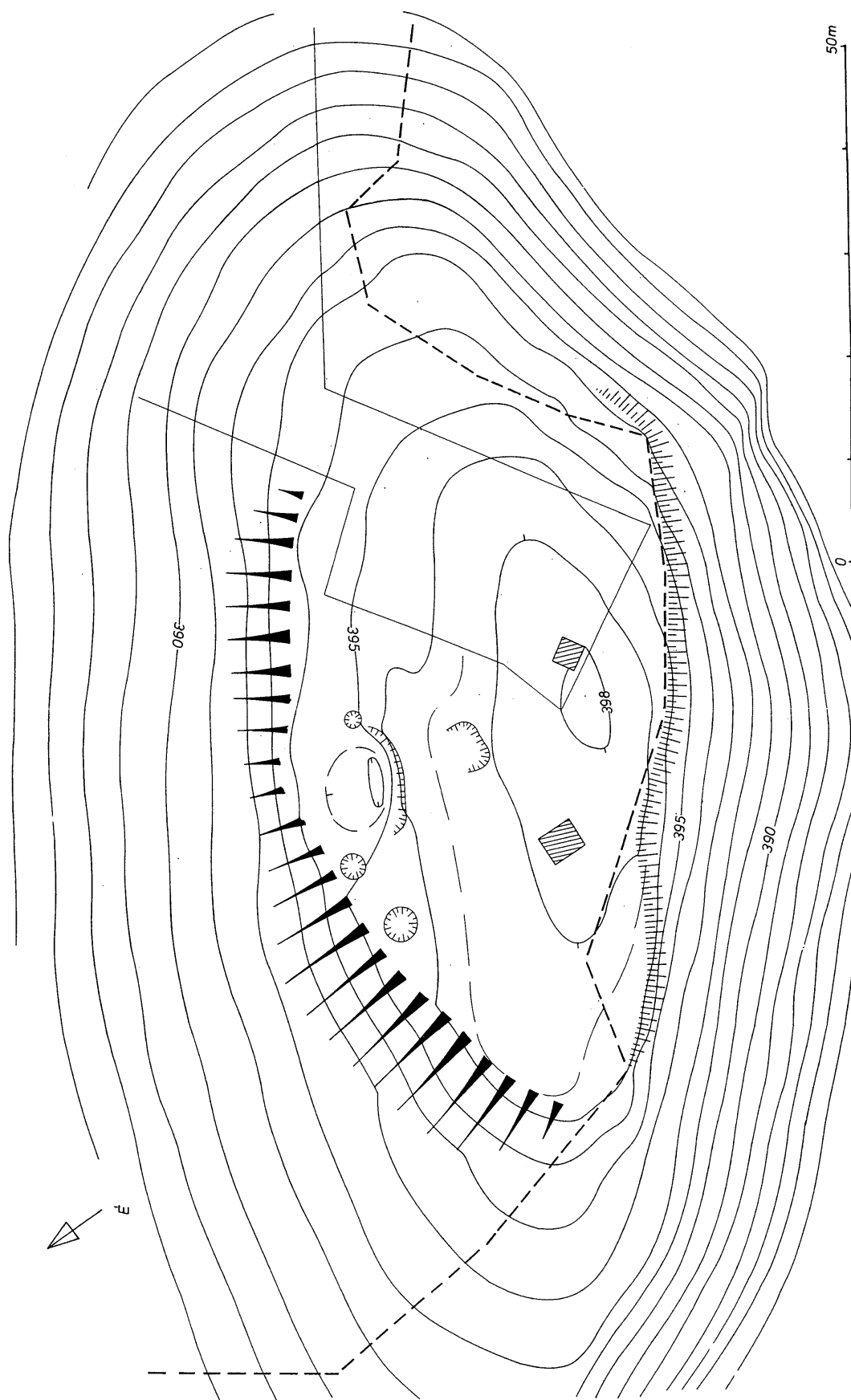
15. ábra. Felsőtárkány – Várhegy (D. MATUZ E., 1992. nyomán, Nováki Gyula 1999. évi kiegészítése)

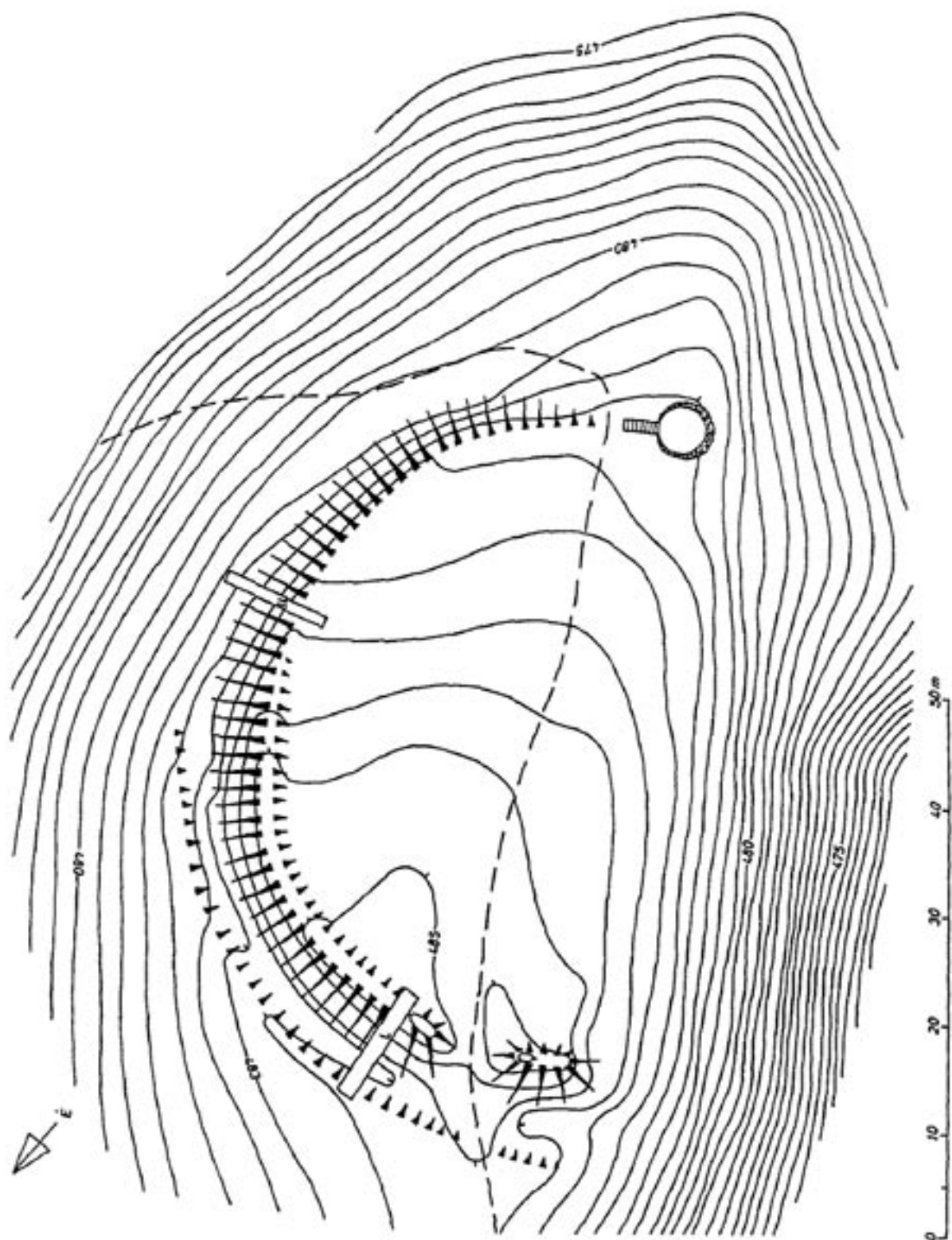
16. ábra. Gyöngyös-Mátrafüred – vár (SZABÓ J. J., 1990. és FELD I., 1994c. nyomán szerkesztette Feld István Márton)

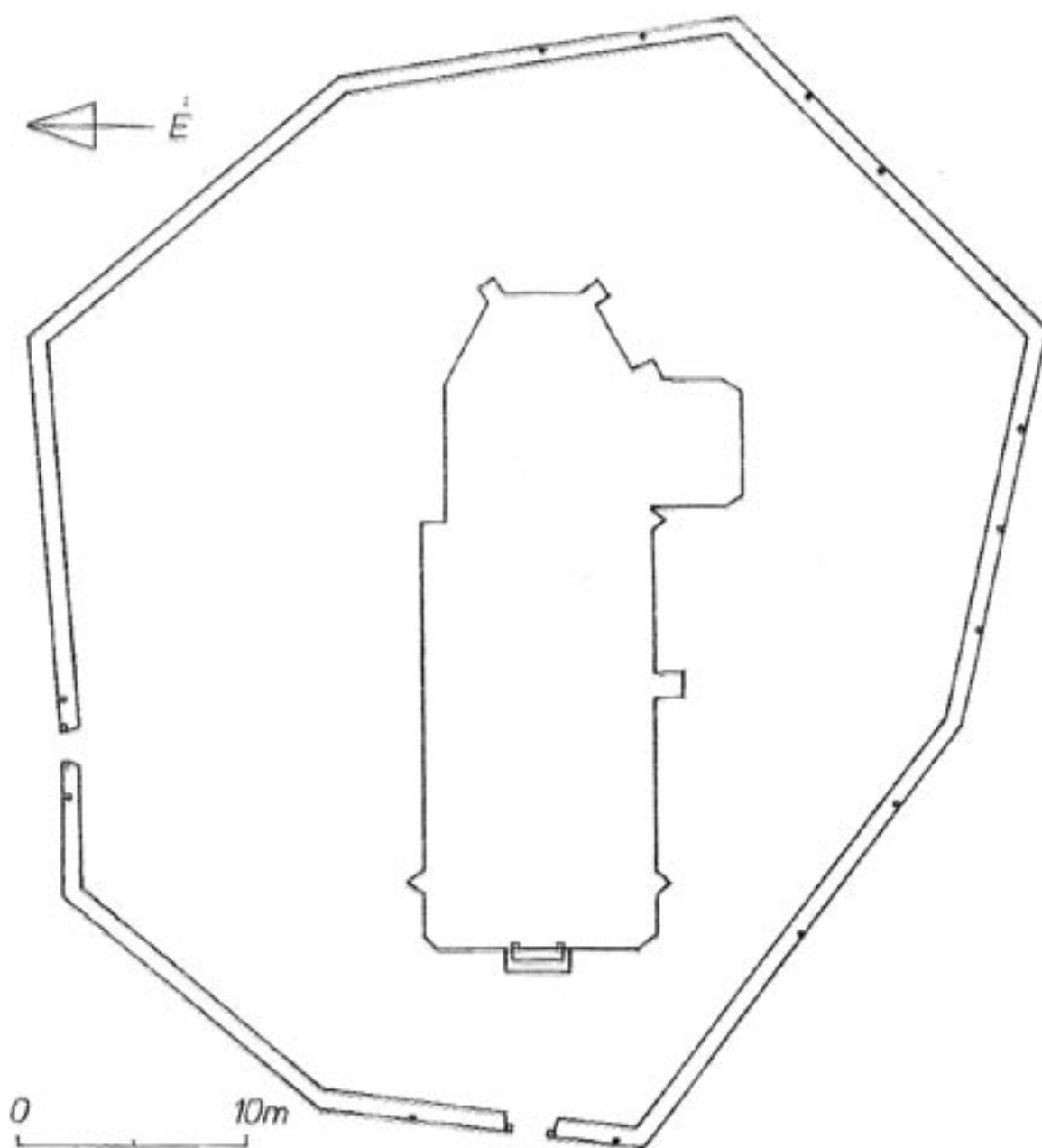
17. ábra. Gyöngyös-Mátrafüred – Benevár-bérc (Nováki Gyula felmérése 1992)

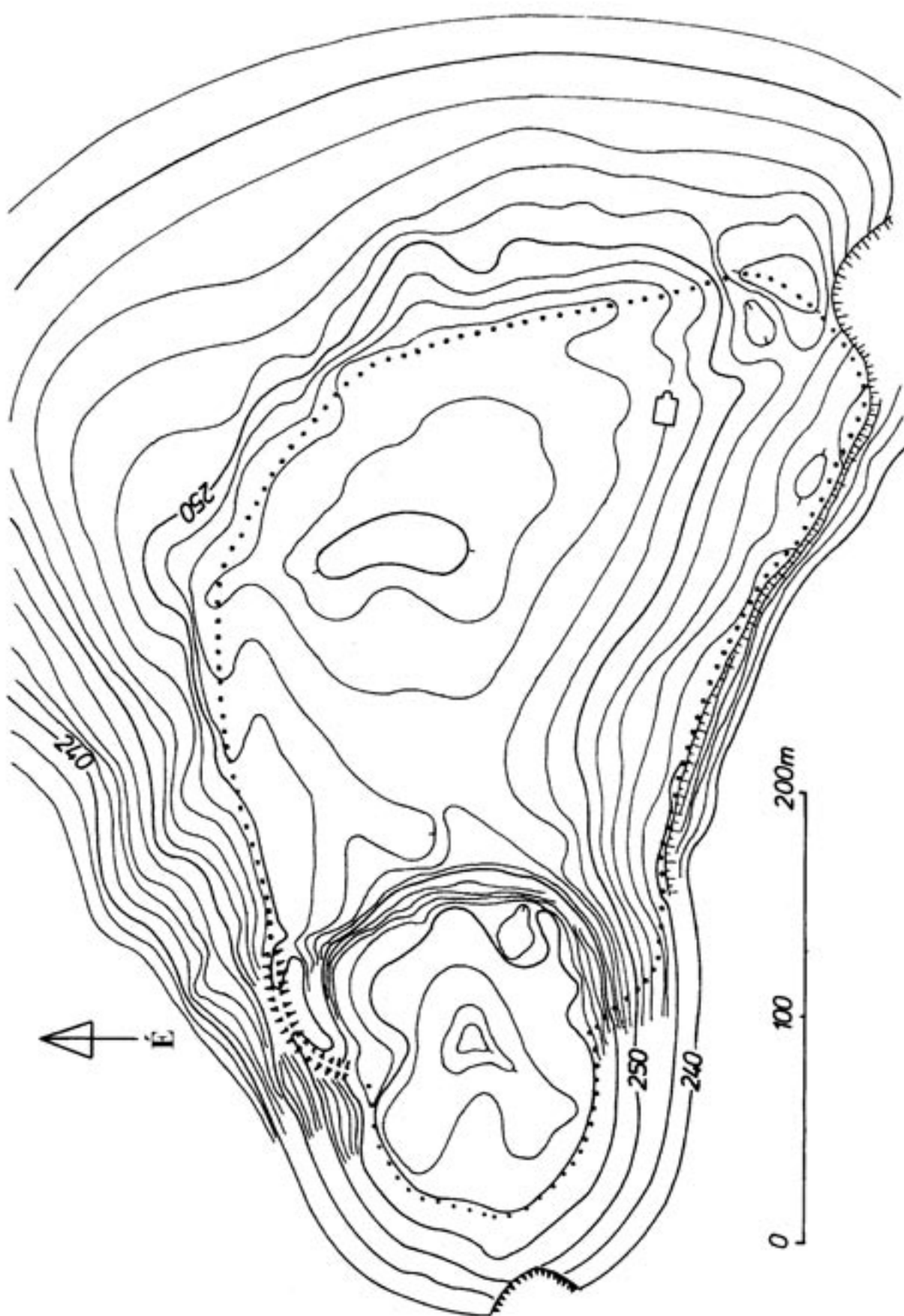
18. ábra. Gyöngyös-Mátrafüred – Dobogó (Nováki Gyula felmérése 1992)

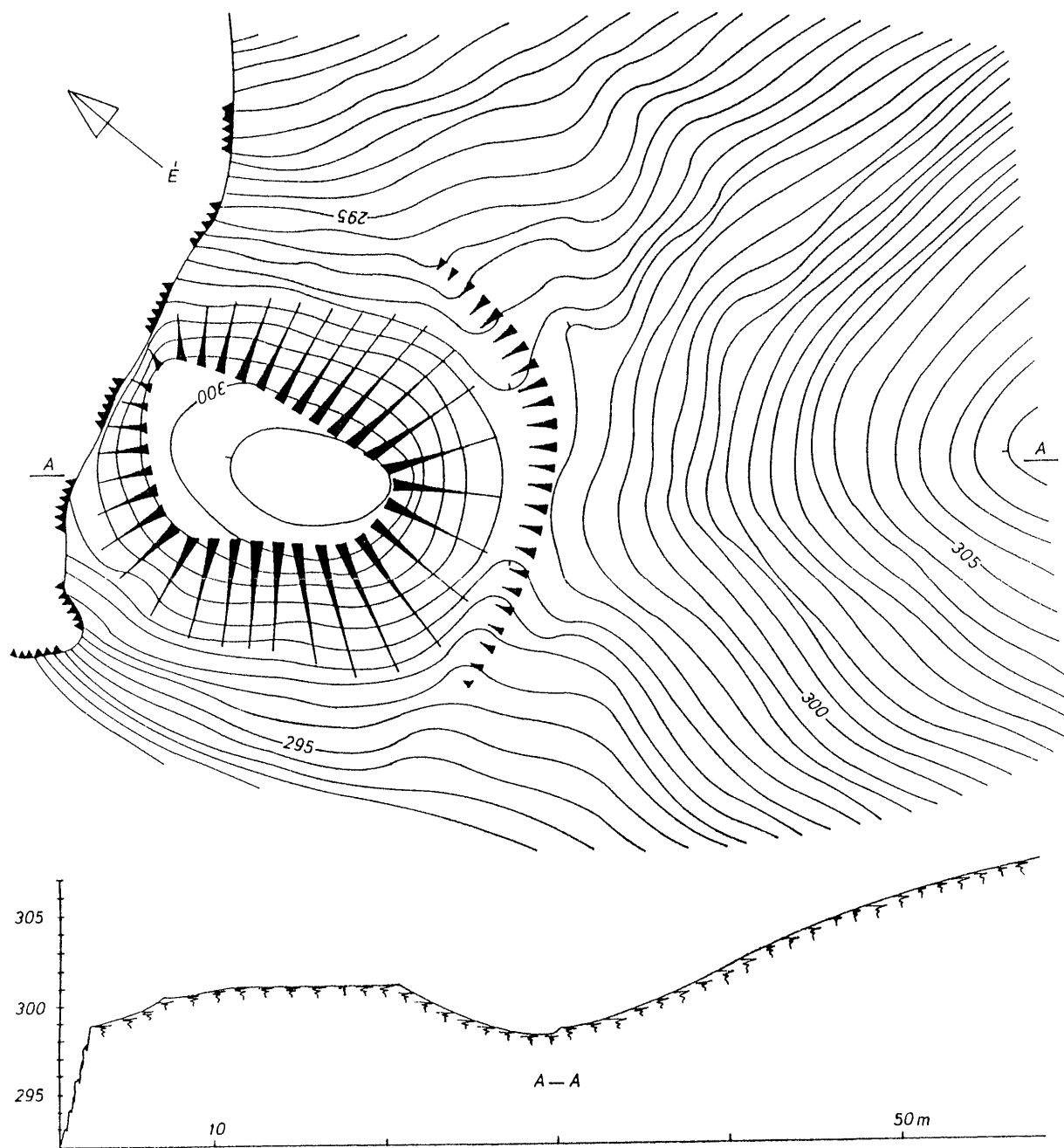
19. ábra. Gyöngyös-Mátrafüred – Muzsla-tető (Nováki Gyula felmérése 1991)

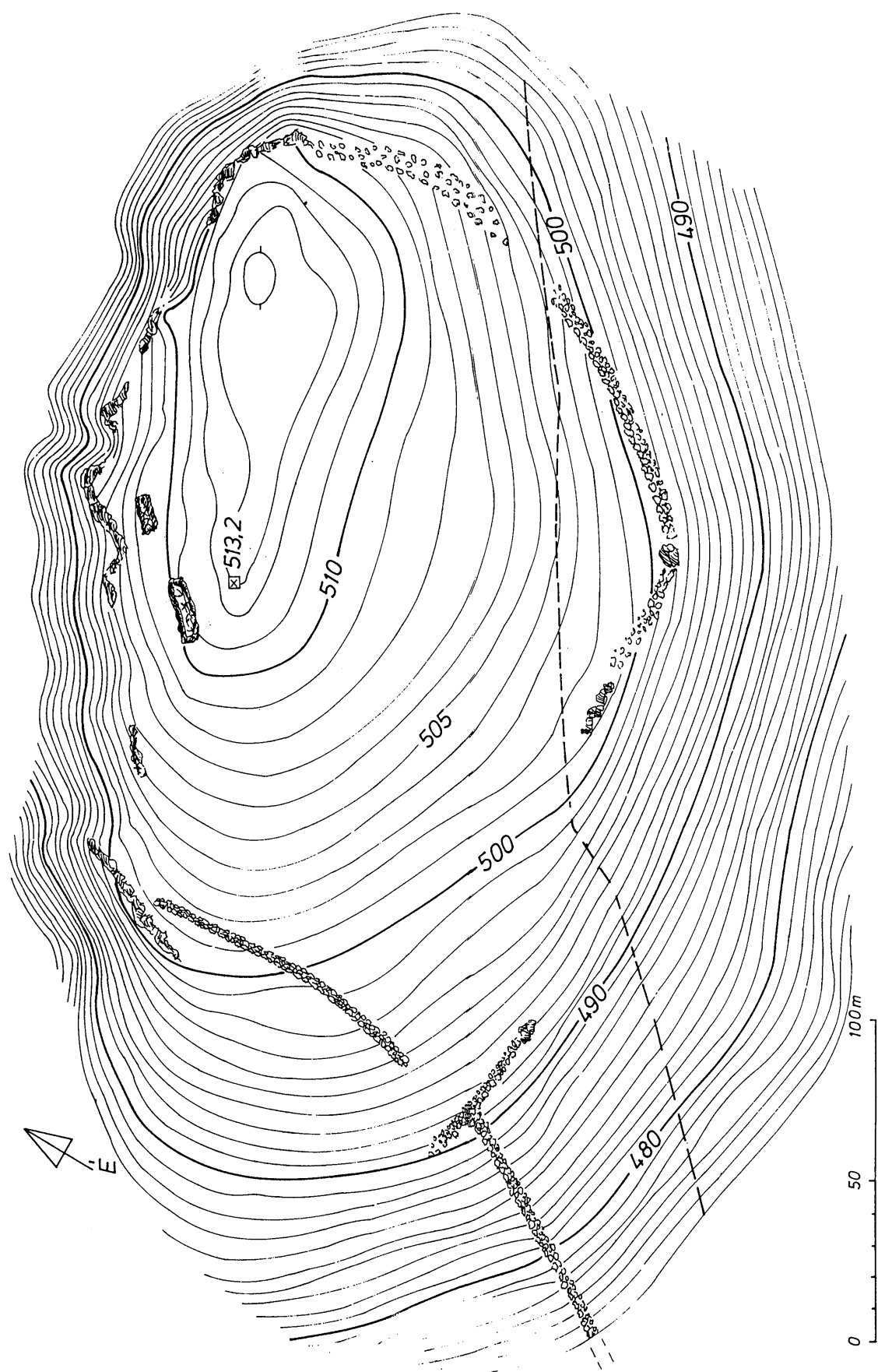
20. ábra. Gyöngyös-Gyöngyöspüspöki r. k. templom erődítménye (Nováki Gyula és Sárközy Sebestyén felmérése 2008)

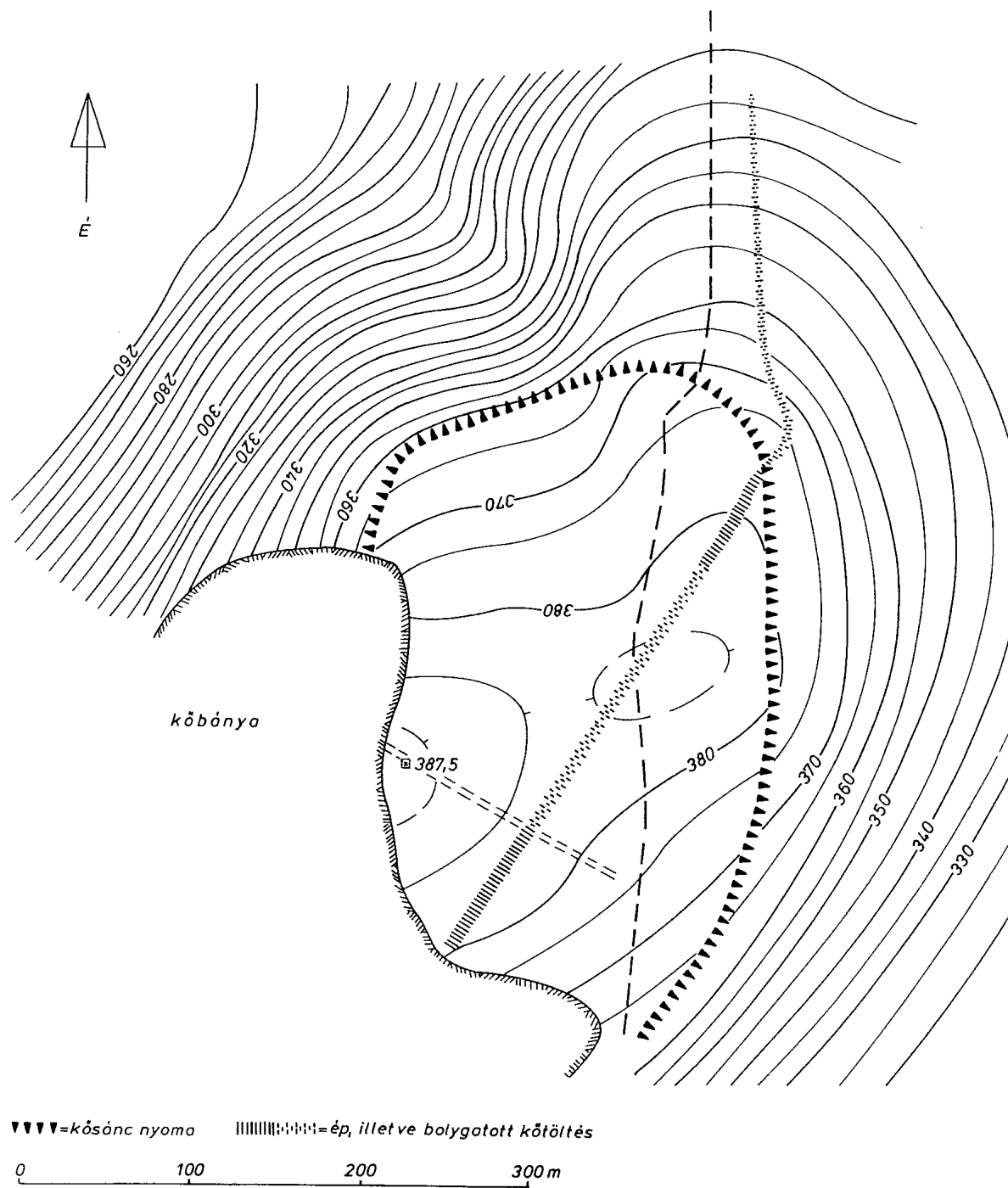
21. ábra. Gyöngyöspata – Várhegy (Sándorfi György felmérése 1973)

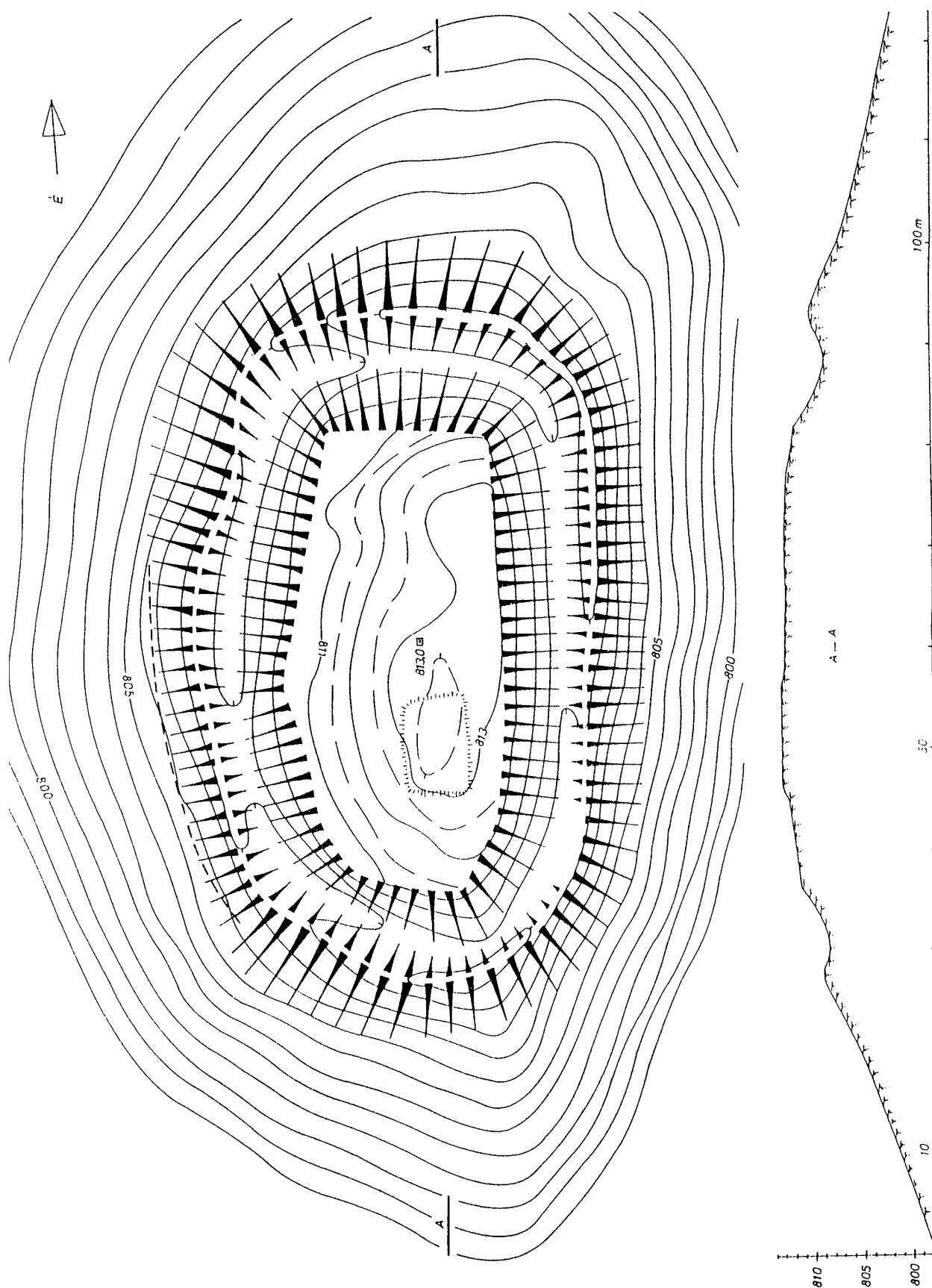
22. ábra. Gyöngyössolymos – Dezsővár (Nováki Gyula felmérése 1991)

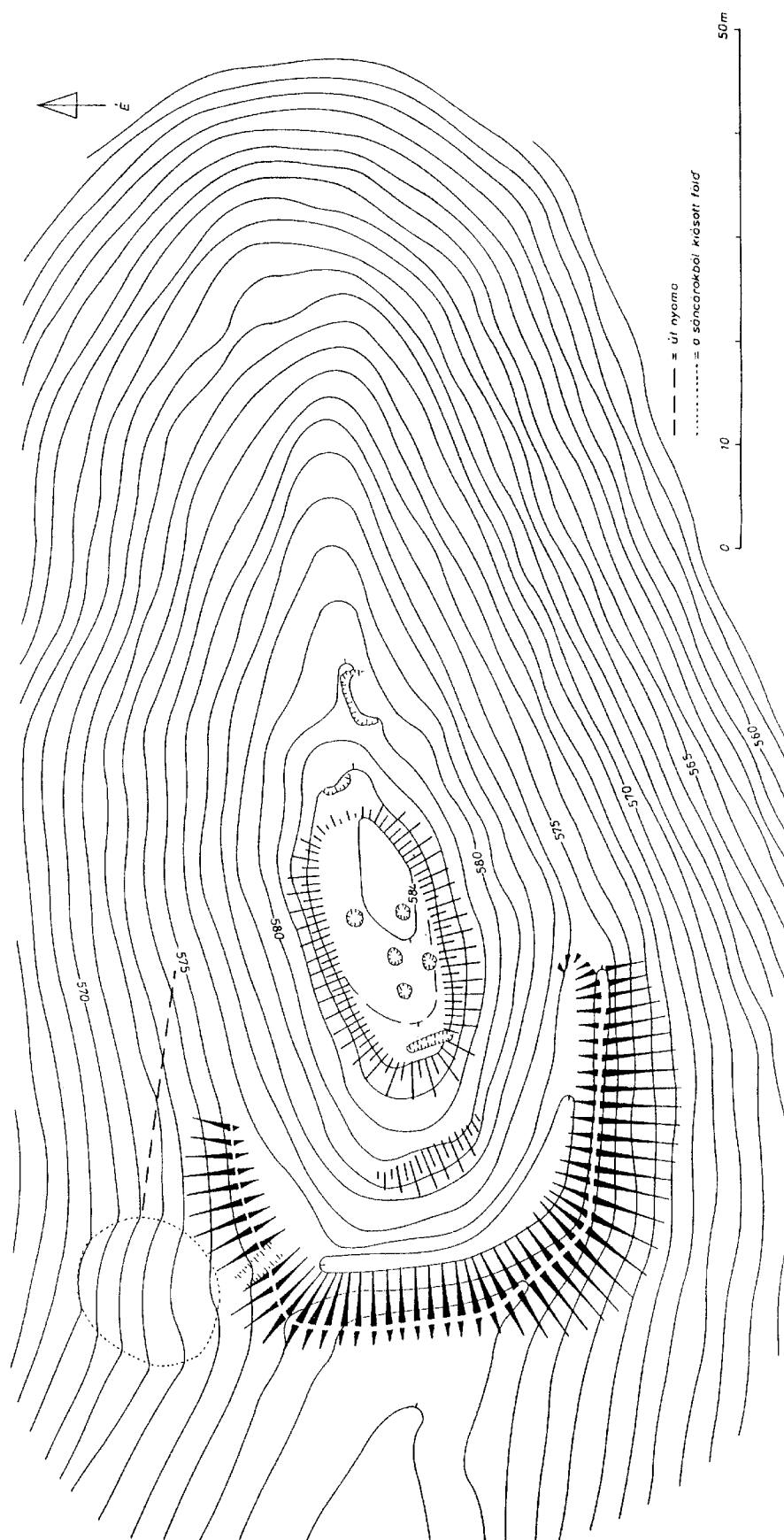
23. ábra. Gyöngyössolymos – Eremény-tető (Nováki Gyula felmérése 1993)

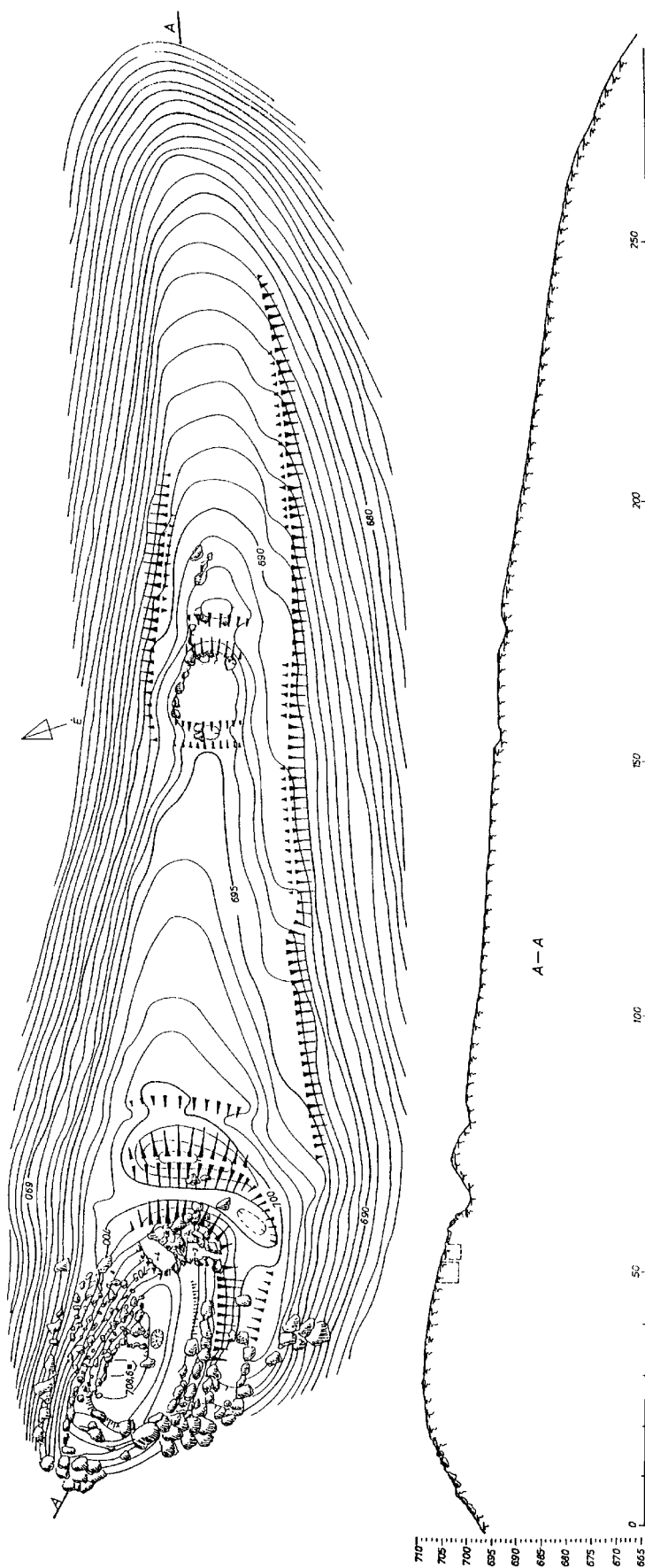
24. ábra. Gyöngyössolymos – Kishegy (Nováki Gyula felmérése 1992)

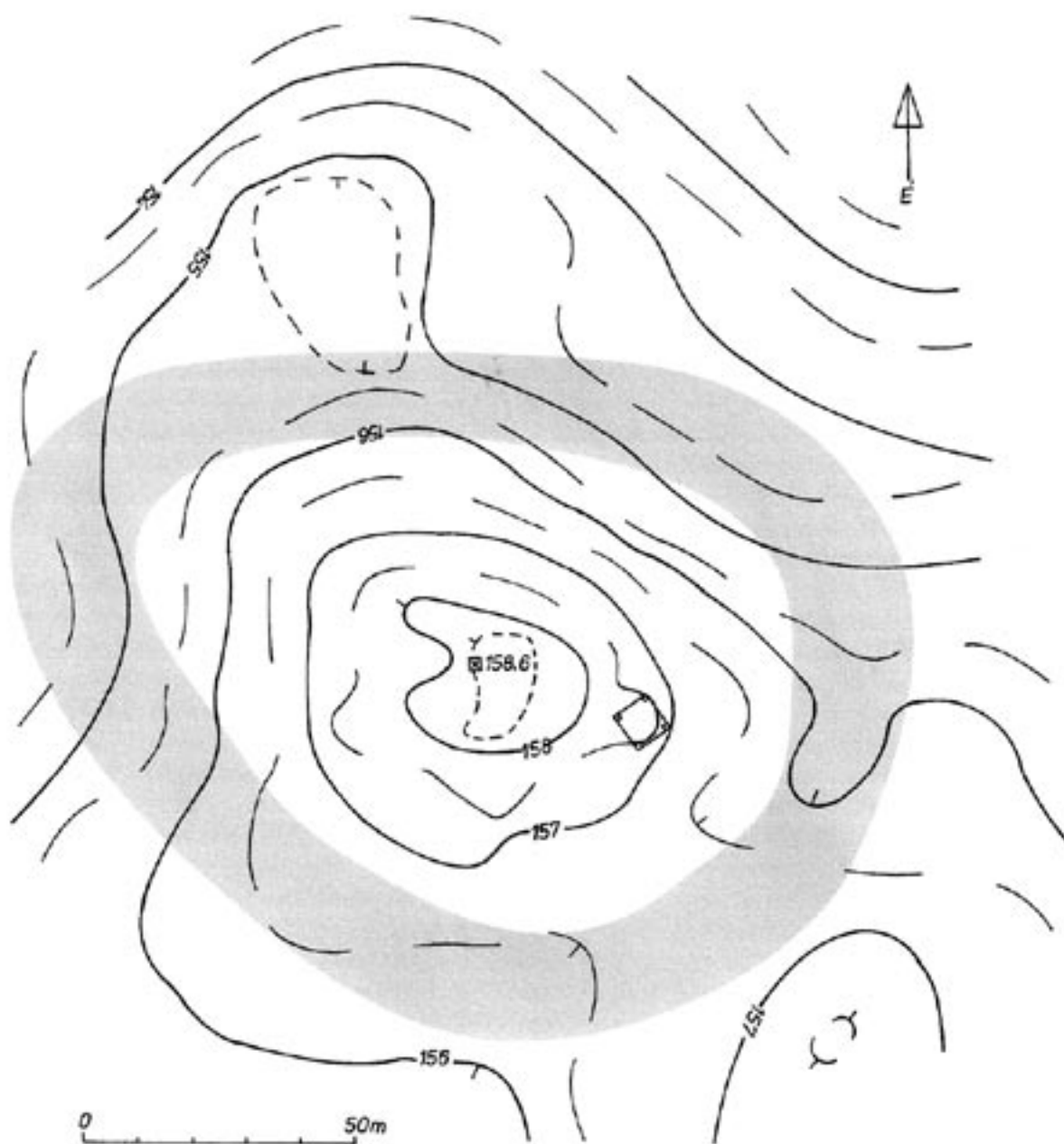
25. ábra. Gyöngyössolymos – Nyestetvár (Nováki Gyula felmérése 1991)

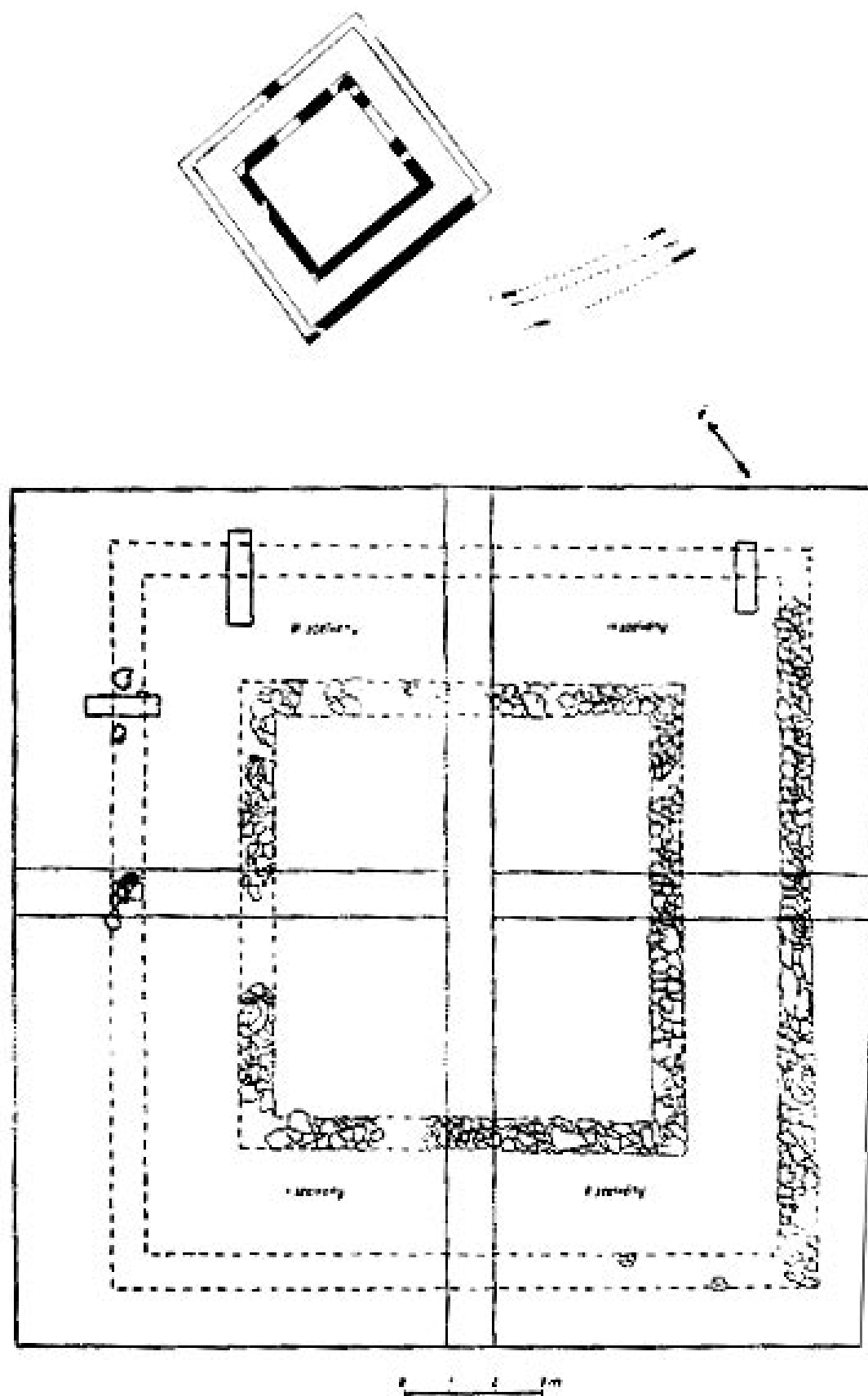
26. ábra. Gyöngyössolymos – Óvár (Nováki Gyula felmérése 1991)

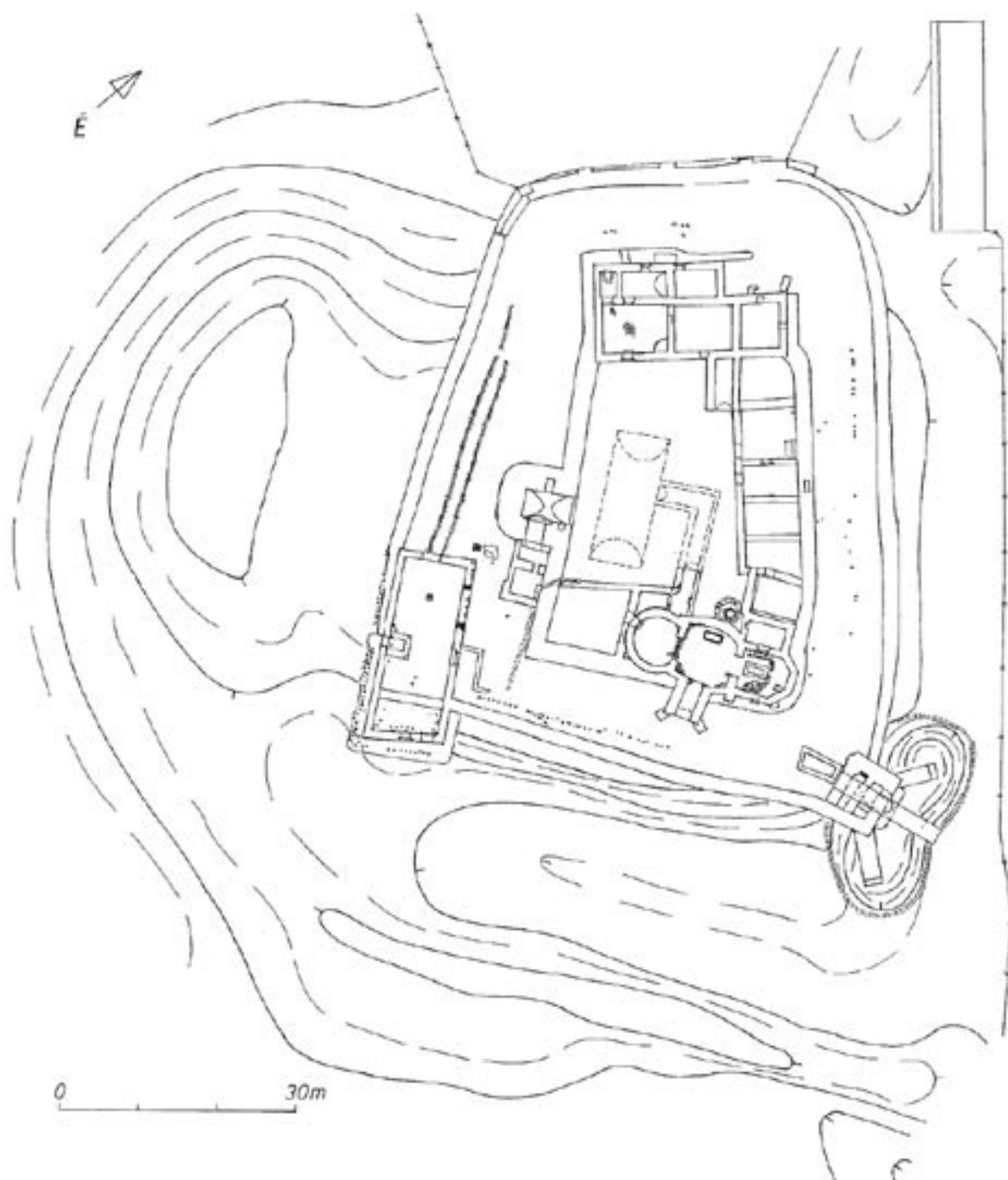
27. ábra. Gyöngyöstarján – Világosvár (Nováki Gyula felmérése 1993)

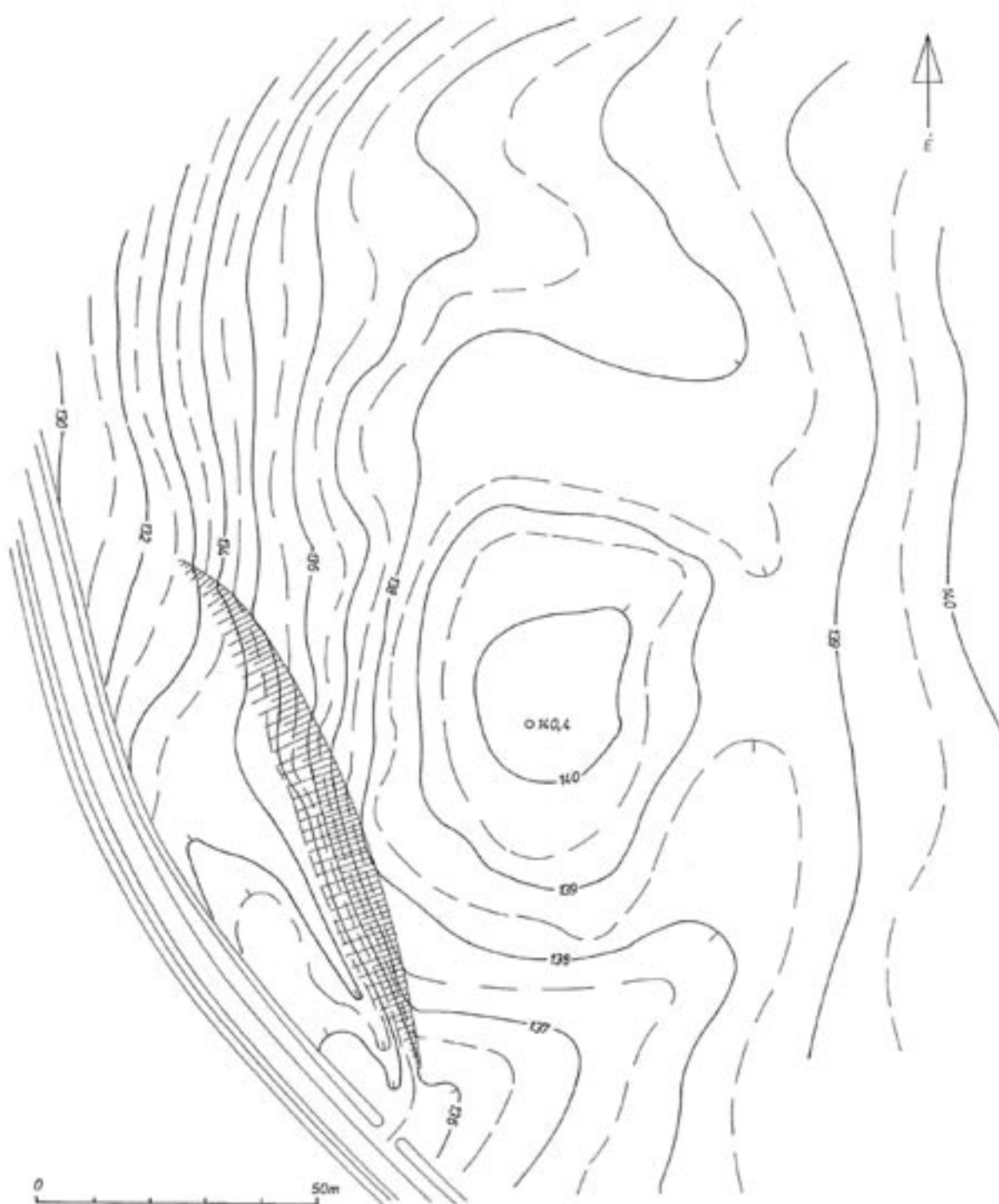
28. ábra. Hatvan – Kerek-halom (Nováki Gyula felmérése 2008. A felmérést a Google-légifotó felhasználásával egyesítette Réti Zsolt)

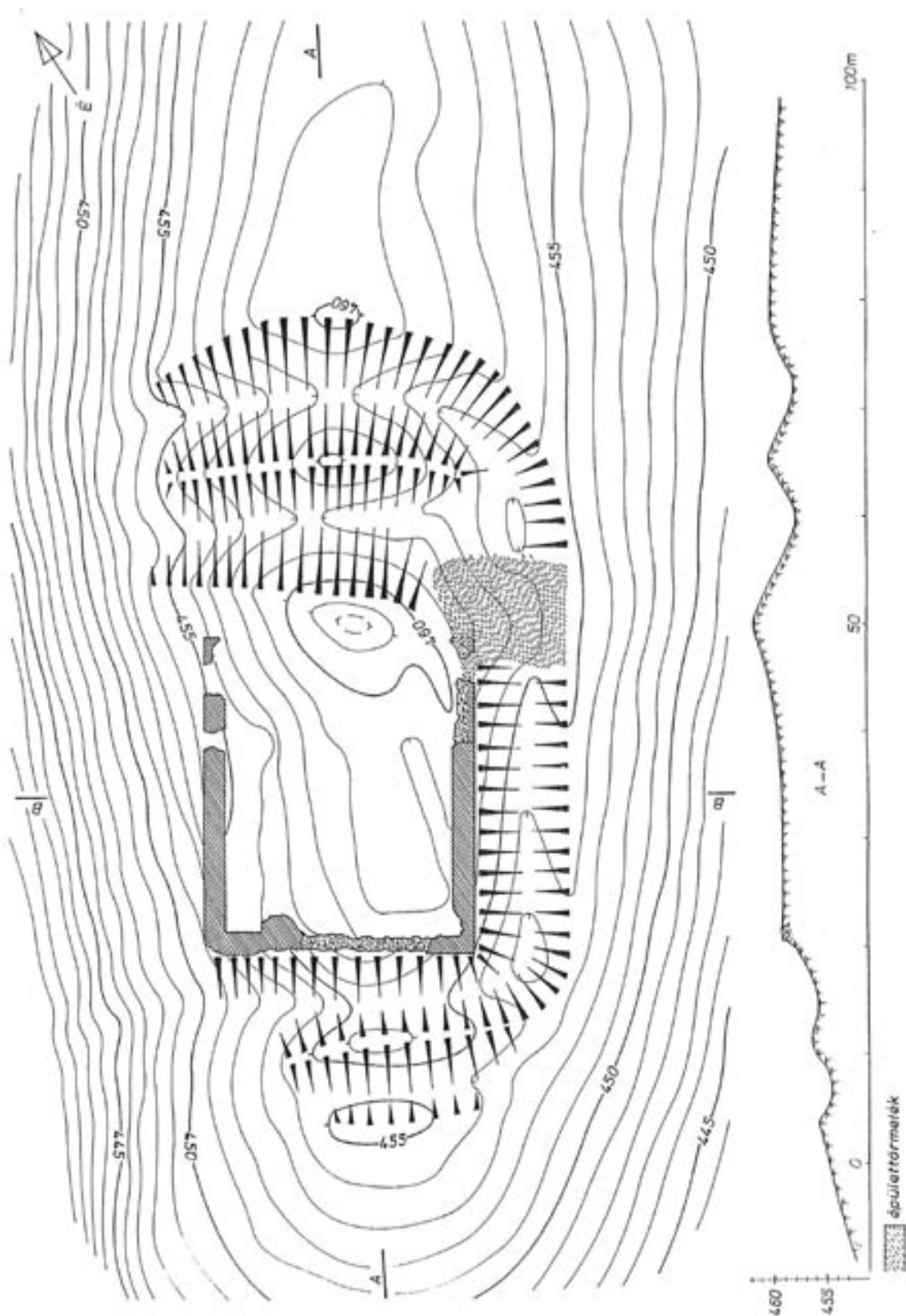
29. ábra. Hatvan – Nagyombos (SOPRONI S., 1970. nyomán)

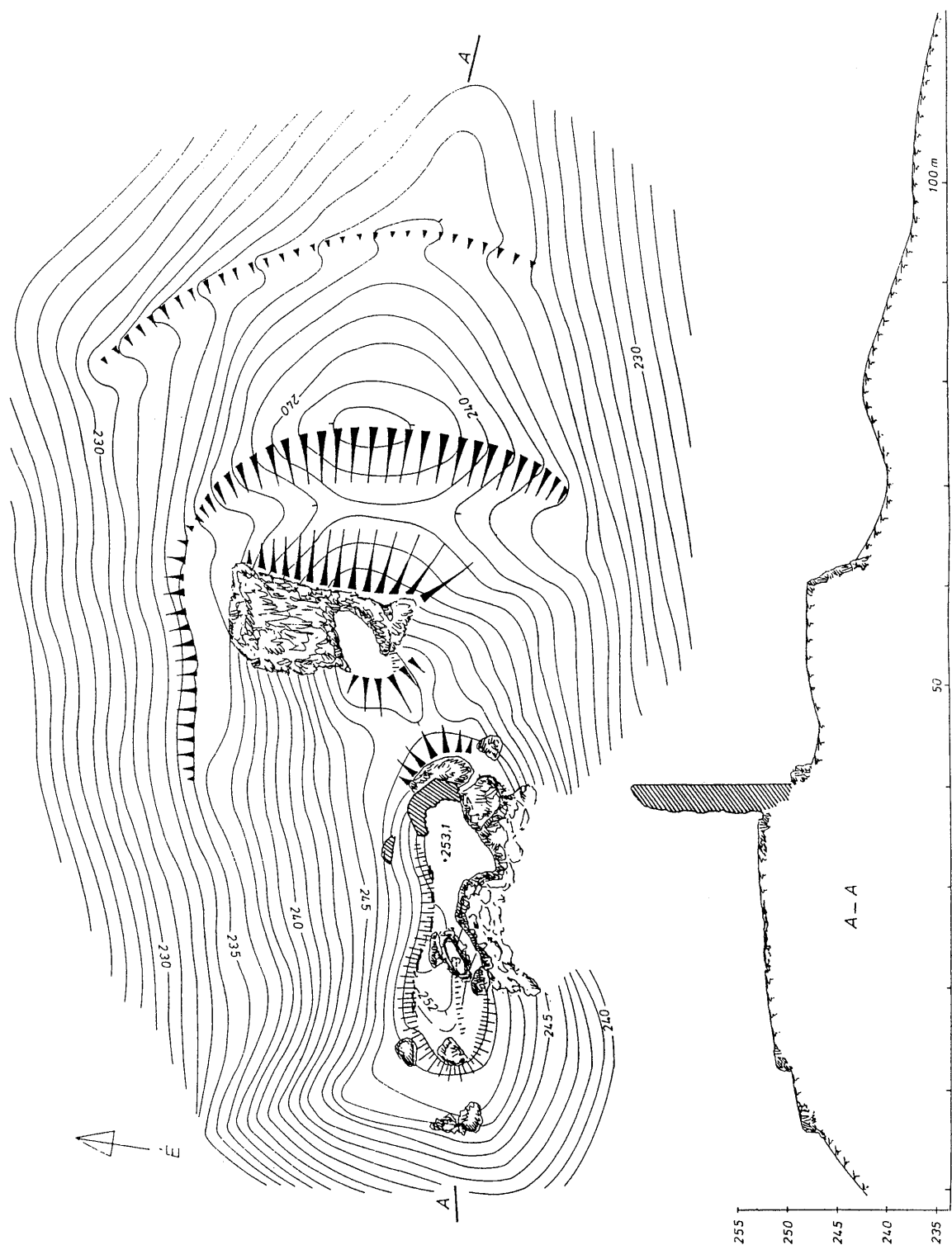
30. ábra. Kisnána – vár (PÁMER N., 1970. nyomán, Nováki Gyula 2008. évi kiegészítése)

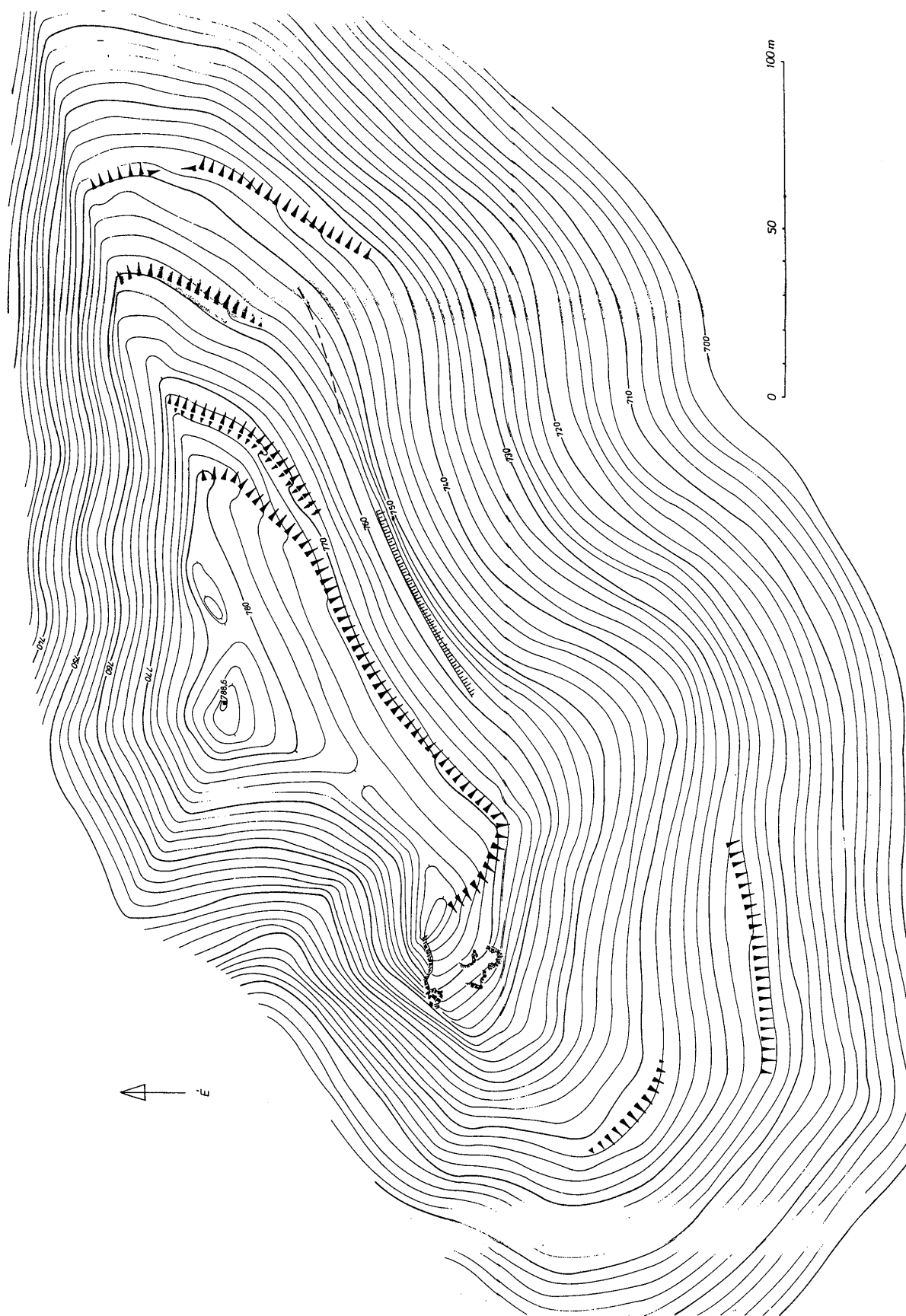
31. ábra. Maklár – Baglyas (Nováki Gyula és Baráz Csaba felmérése 1997)

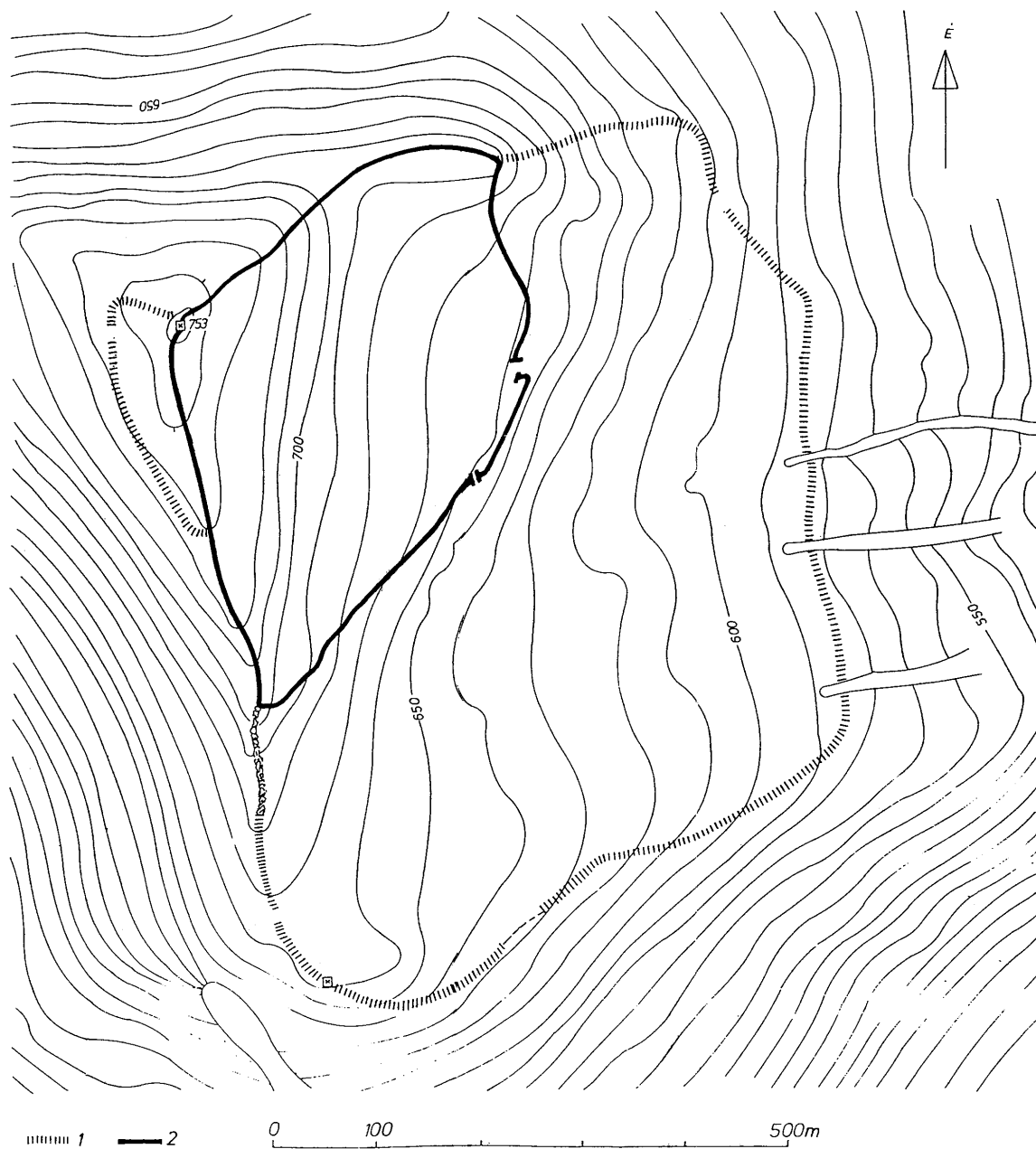
32. ábra. Markaz – Markazi vár (Nováki Gyula felmérése 1992)

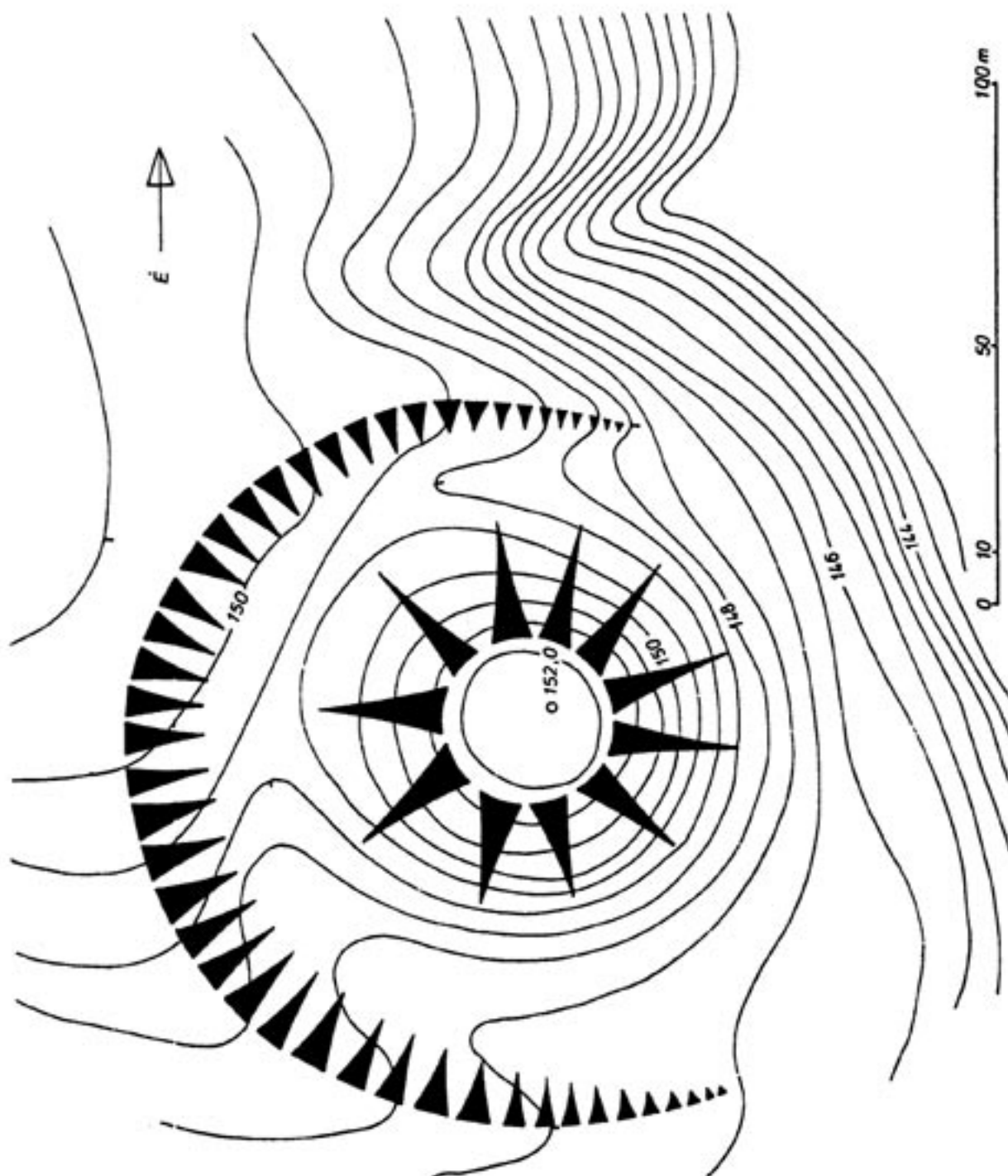
33. ábra. Mátraderecske – Kanászvár (Nováki Gyula felmérése 1993)

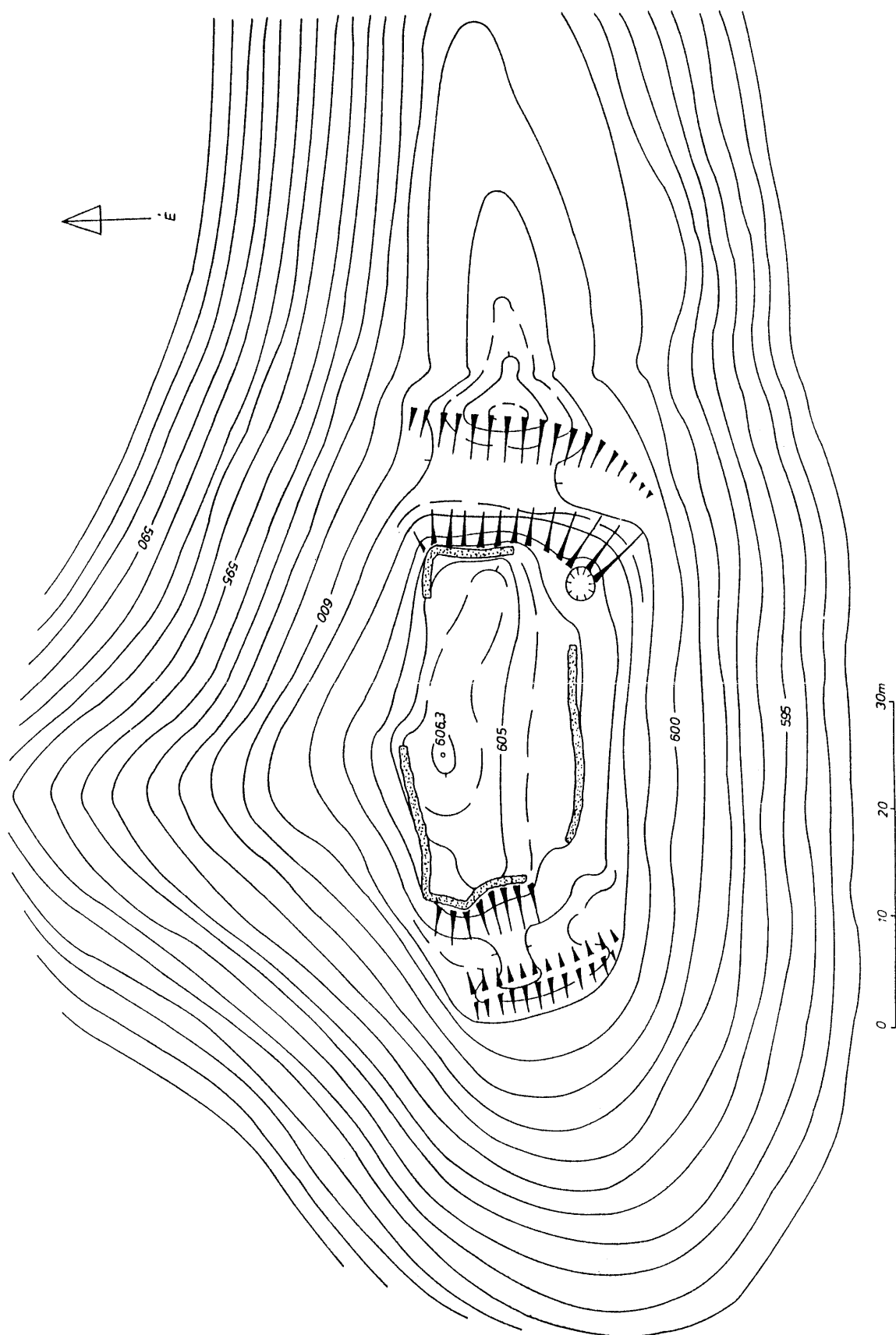
34. ábra. Mátraszentimre – Ágasvár (Nováki Gyula felmérése 1990)

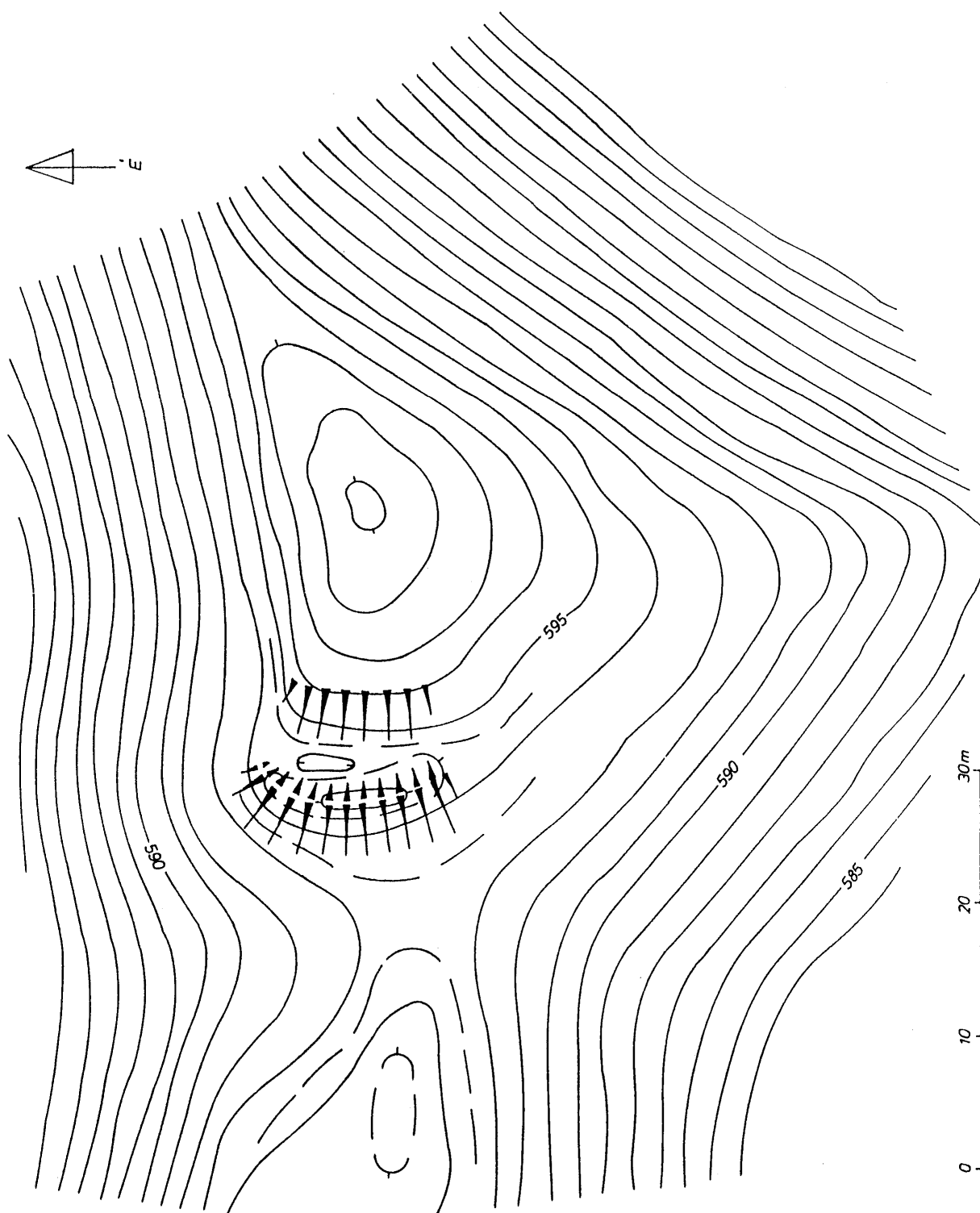
35. ábra. Mátraszentimre – Óvár (Sándorfi György felmérése 1982, 1990)

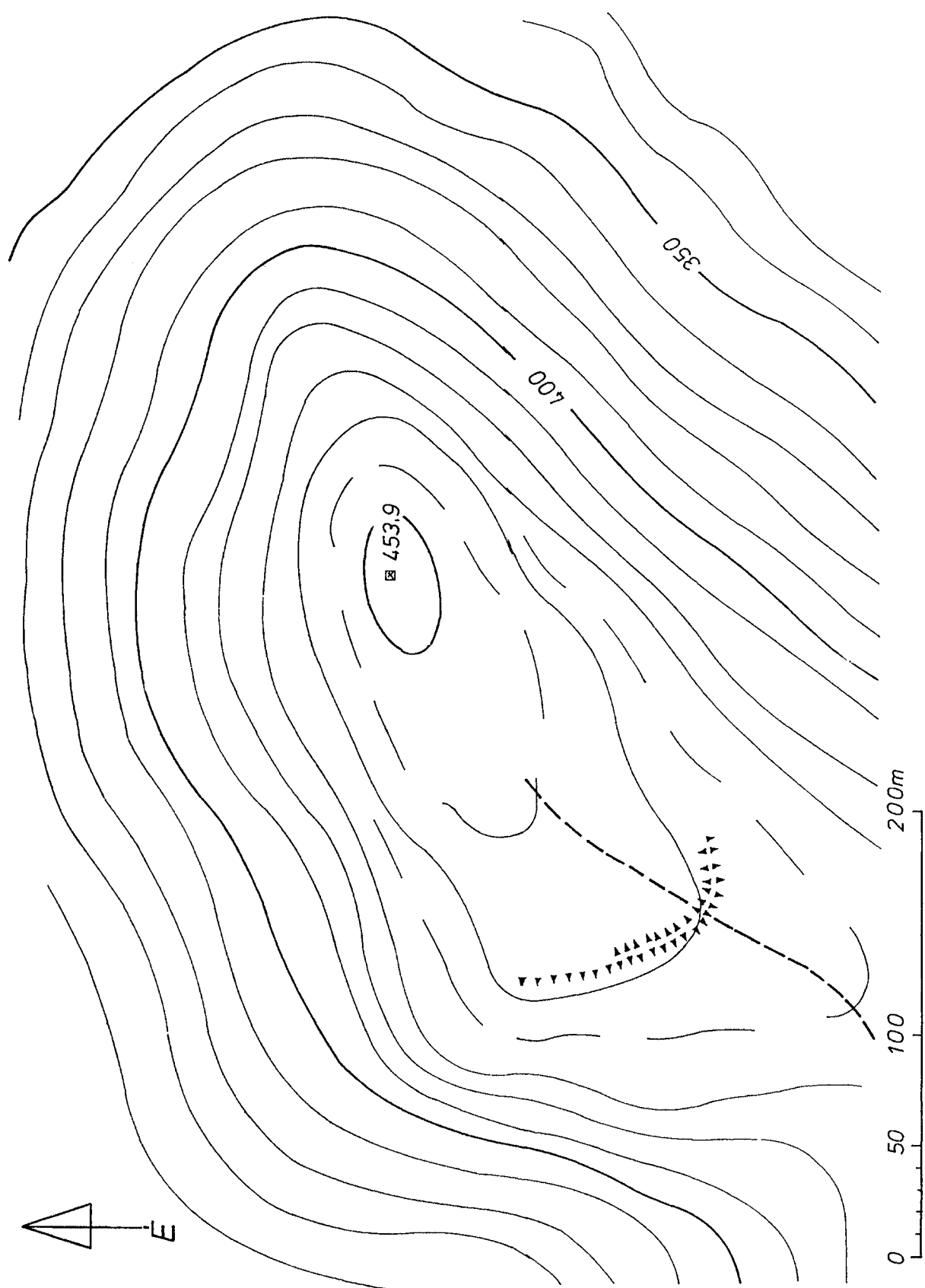
36. ábra. Novaj – Földvár (Sándorfi György és Nováki Gyula felmérése 1980)

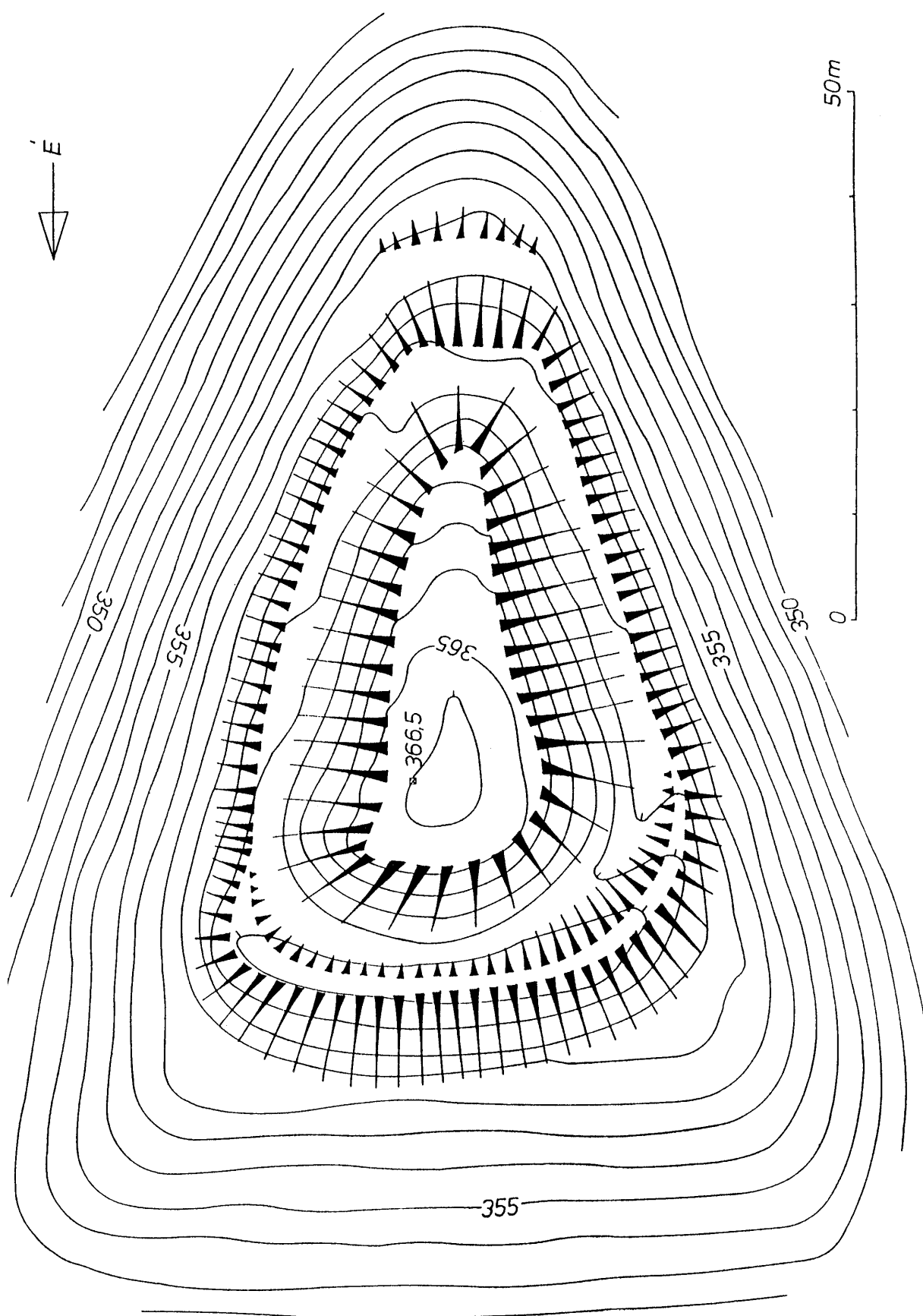
37. ábra. Parád – Marhádvár I. (Nováki Gyula felmérése 1993)

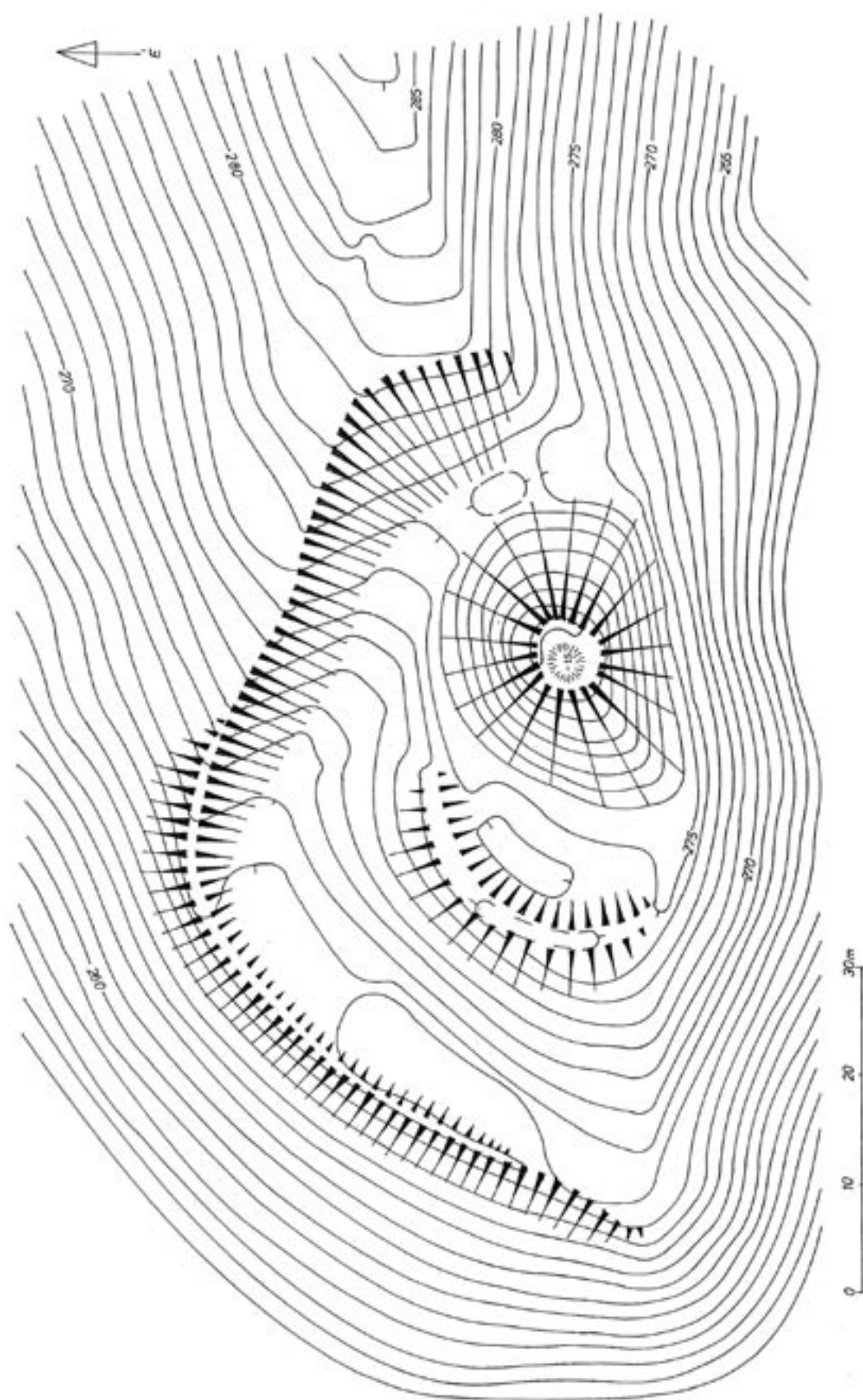
38. ábra. Parád – Marhádvár II. (Nováki Gyula felmérése 1993)

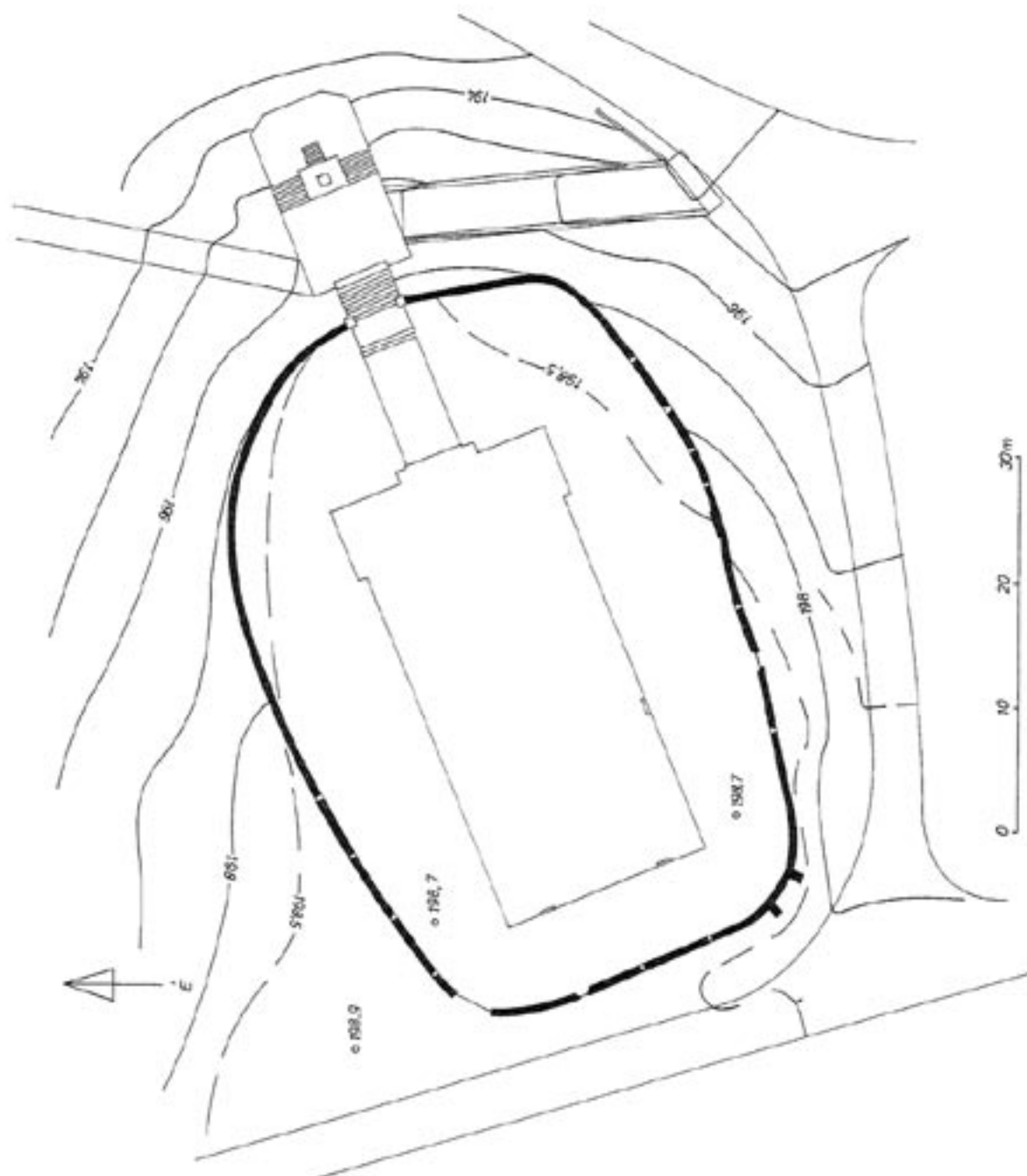
39. ábra. Parád – Várhegy (Nováki Gyula felmérése 1993)

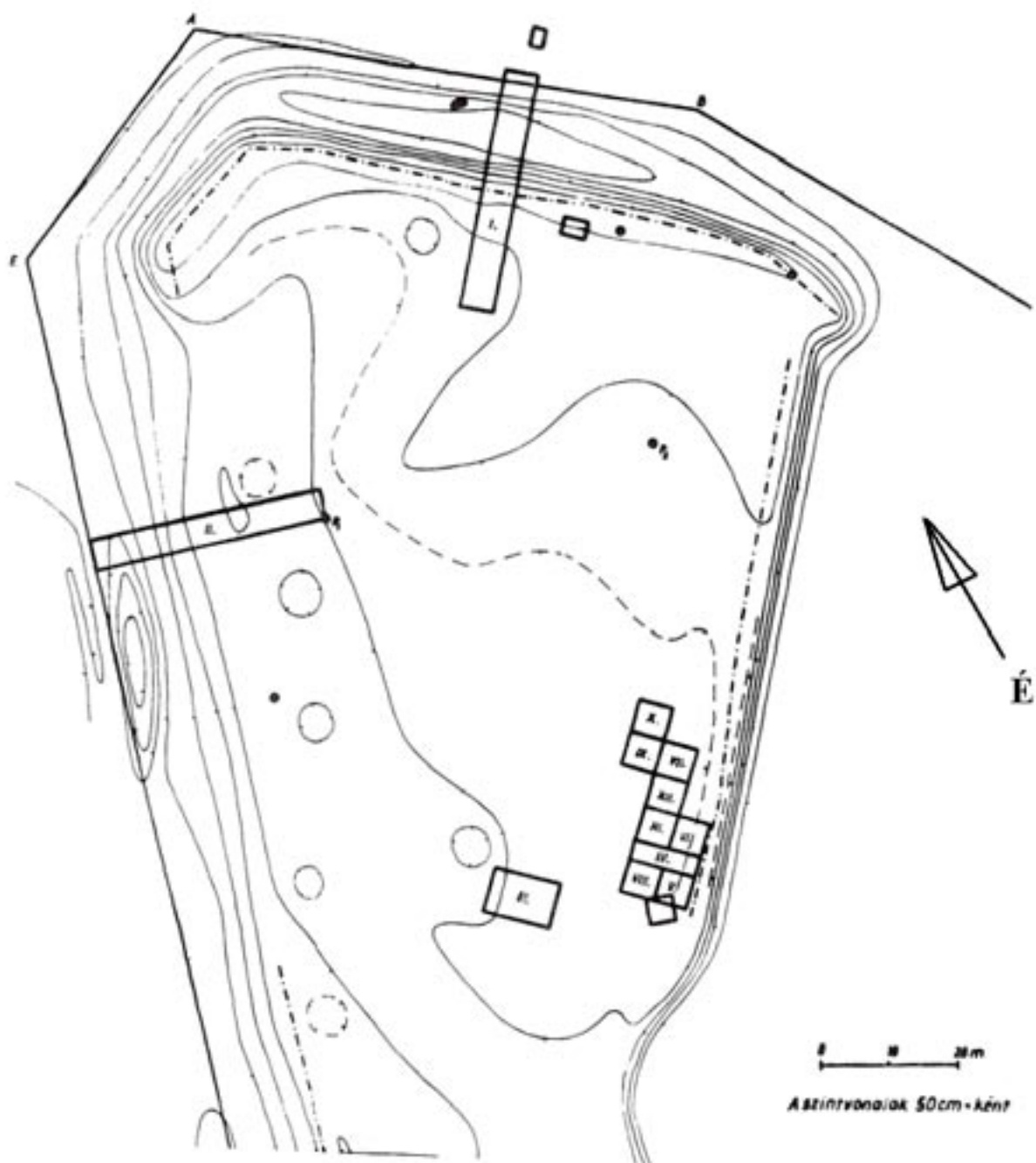
40. ábra. Parád – Veresvár (Nováki Gyula felmérése 1993)

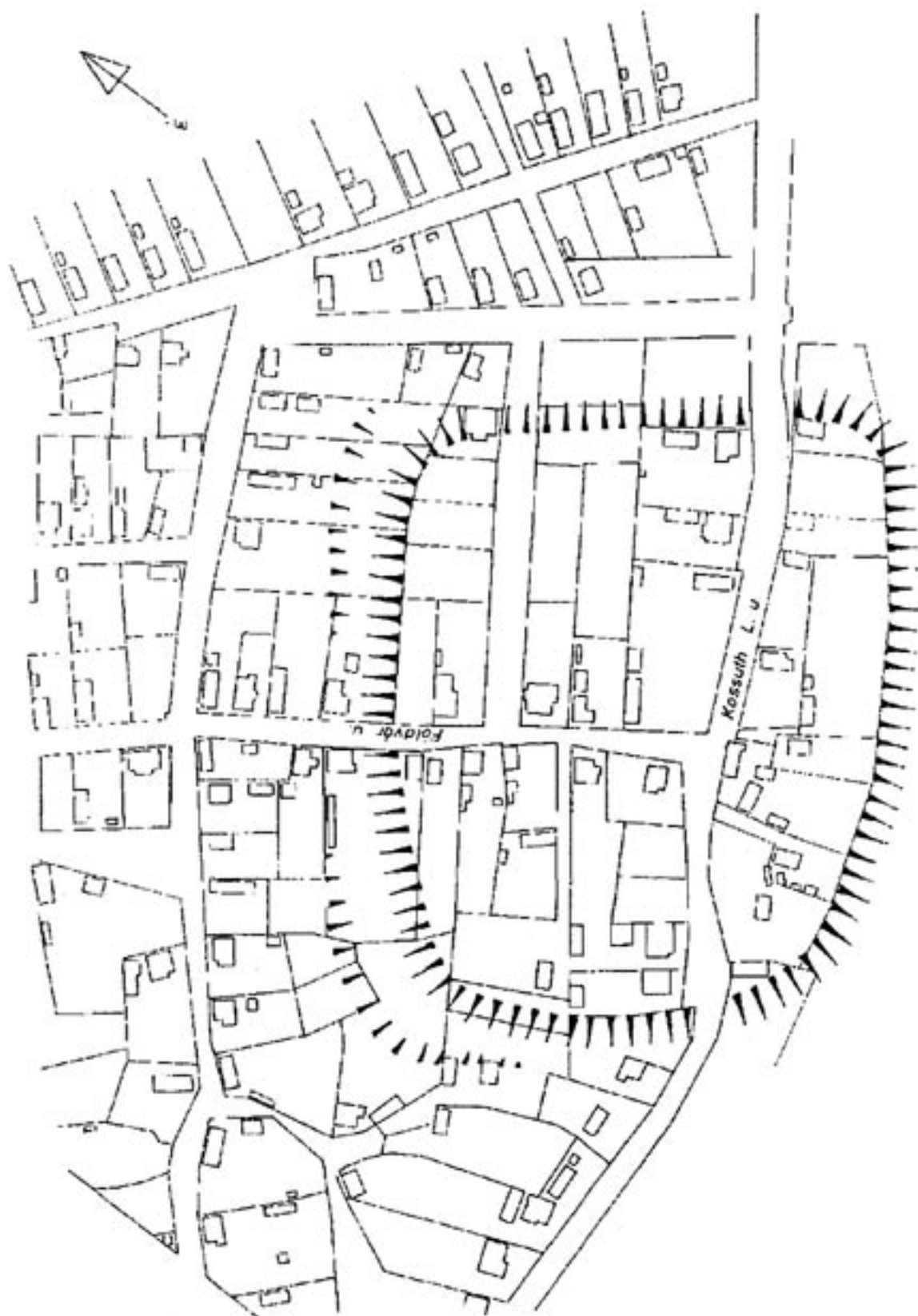
41. ábra. Pétervására (Ivád) – Remete-tető (Nováki Gyula felmérése 1996)

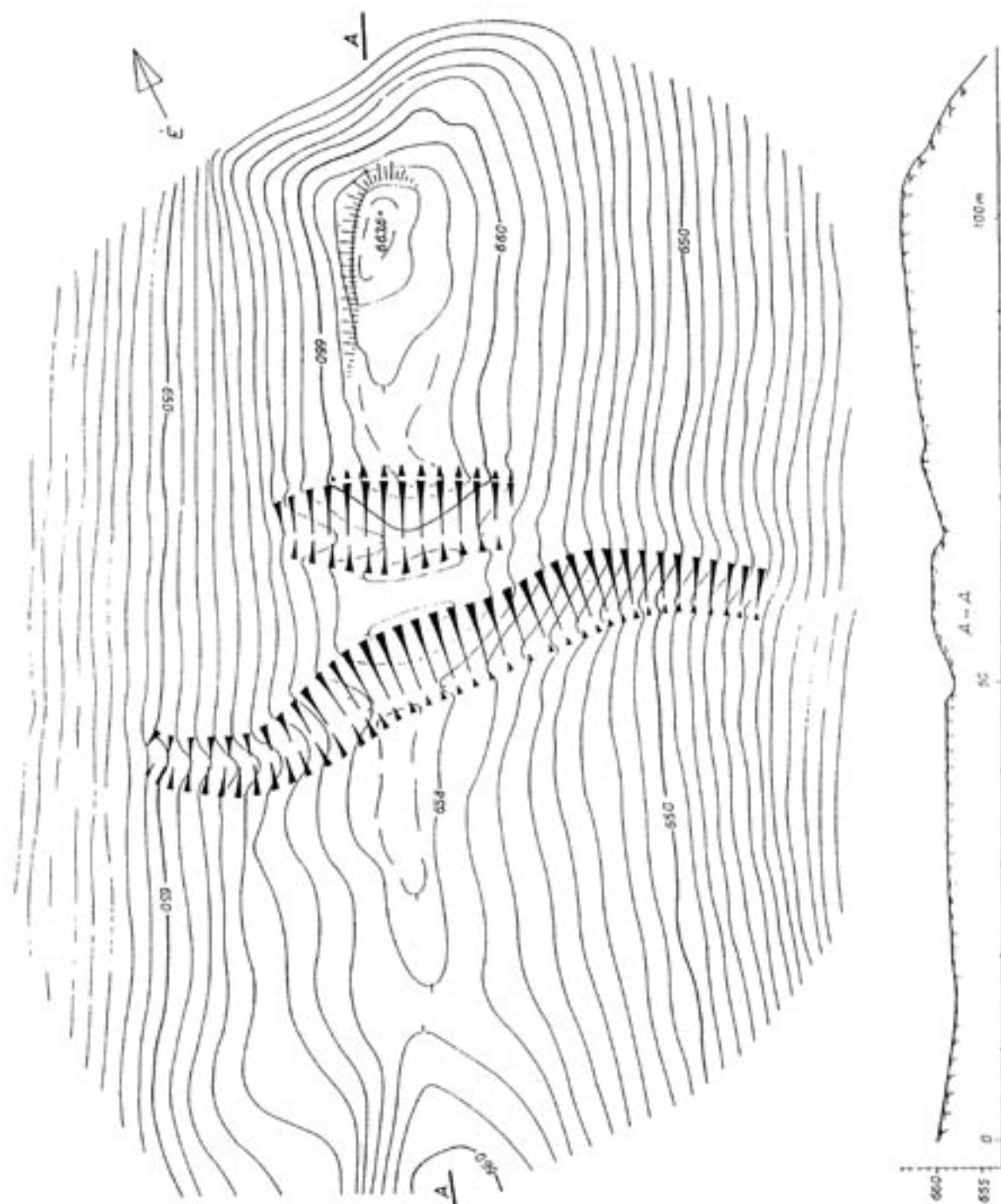
42. ábra. Pétervására – r. k. templom erődfala (Nováki Gyula felmérése 1996)

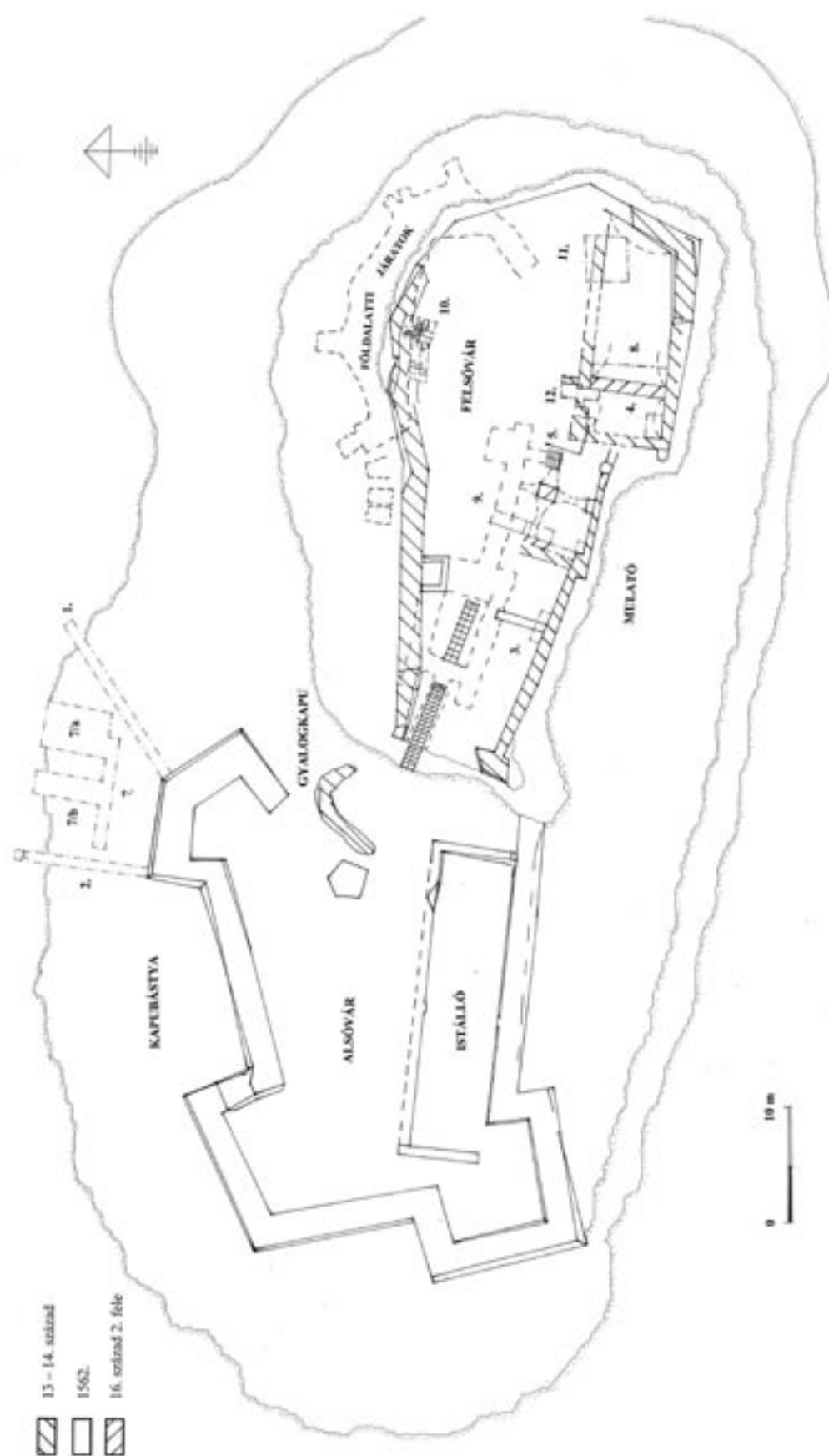
43. ábra. Poroszló – Apon-hát (Patay Pál felmérése 1969)

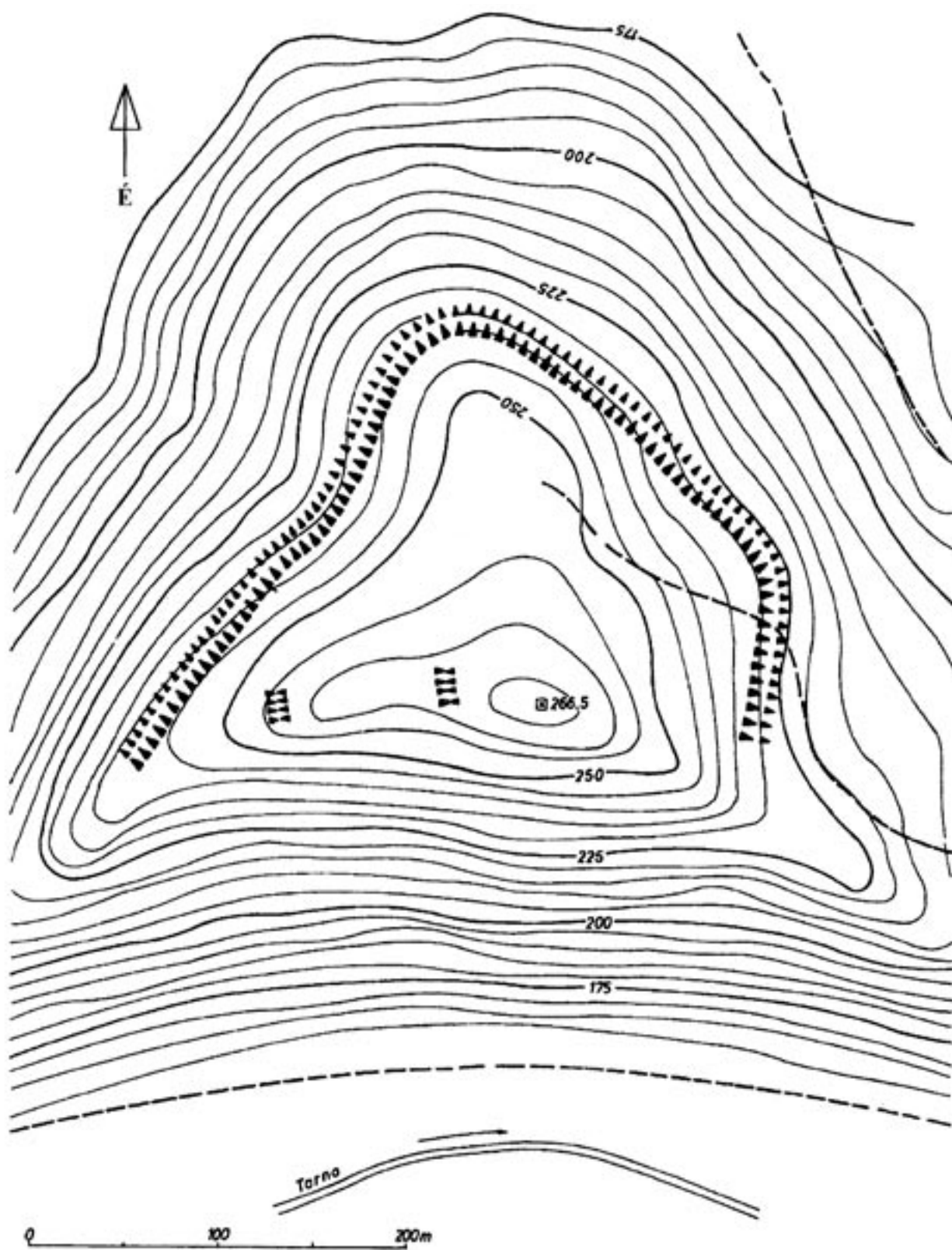
44. ábra. Poroszló – Földvár (Nováki Gyula felmérése 2000)

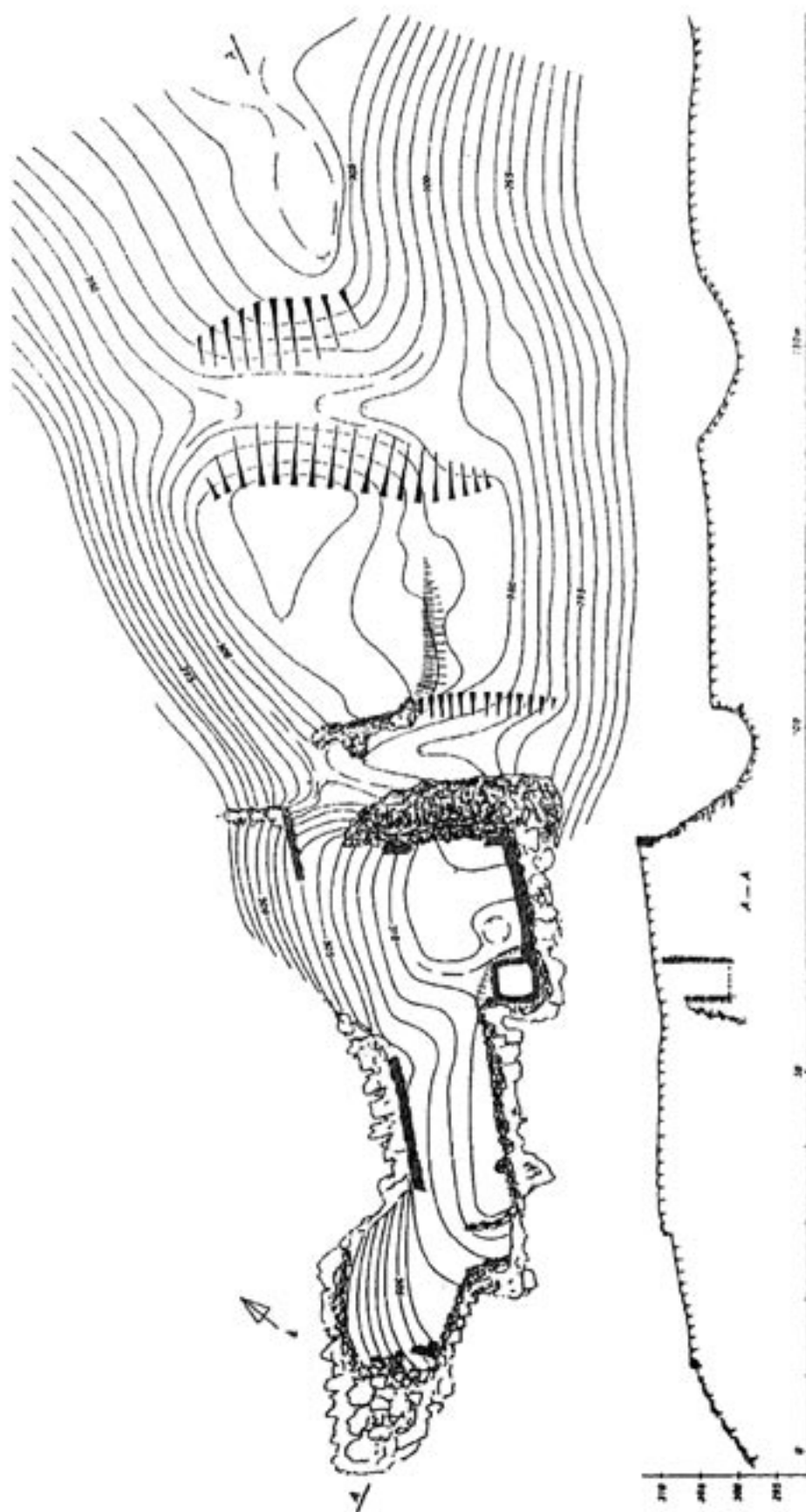
45. ábra. Recsk – Szederjes-tető (Nováki Gyula felmérése 1993)

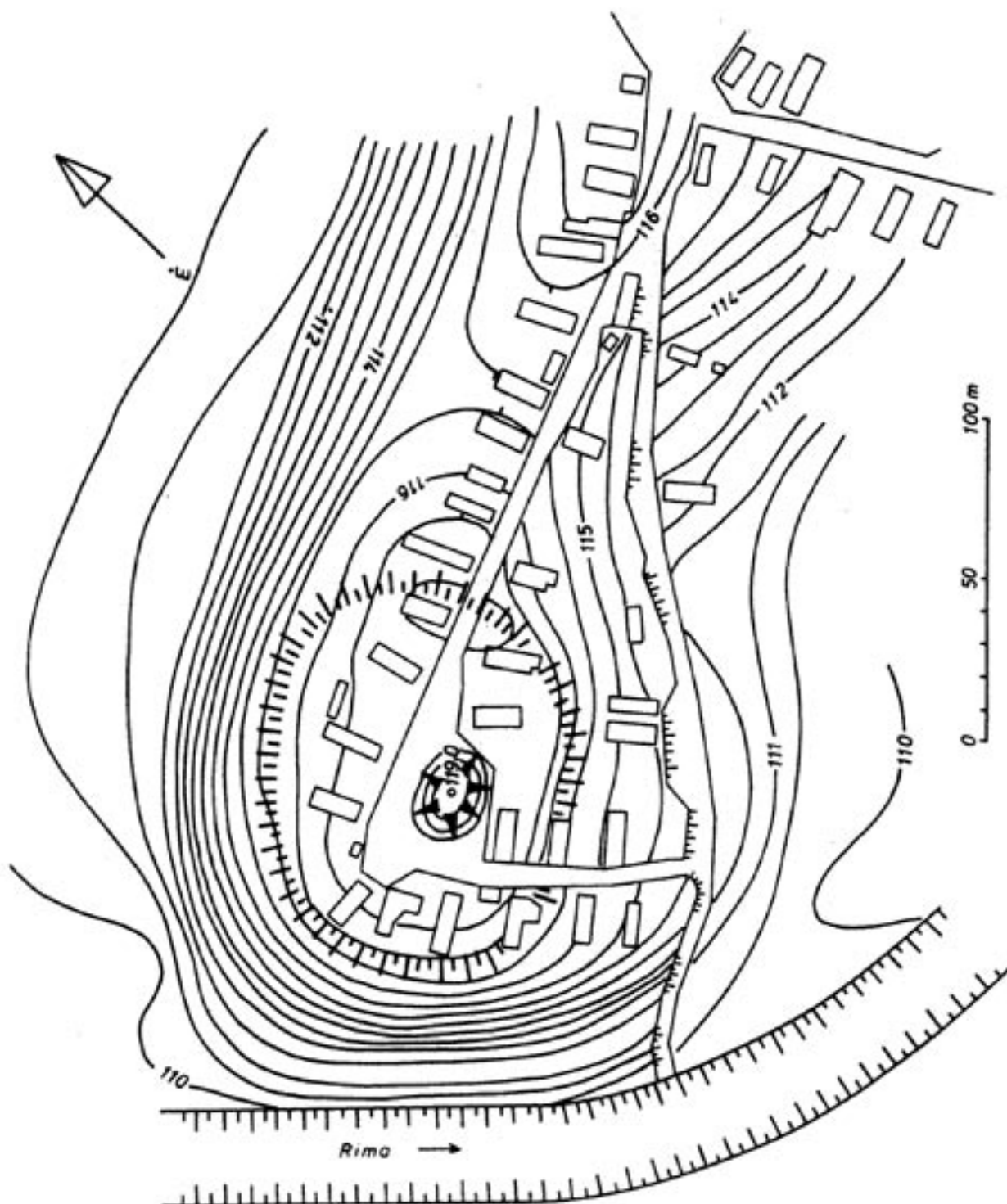
46. ábra. Sirok – vár (FÜLÖP A., 2004. nyomán)

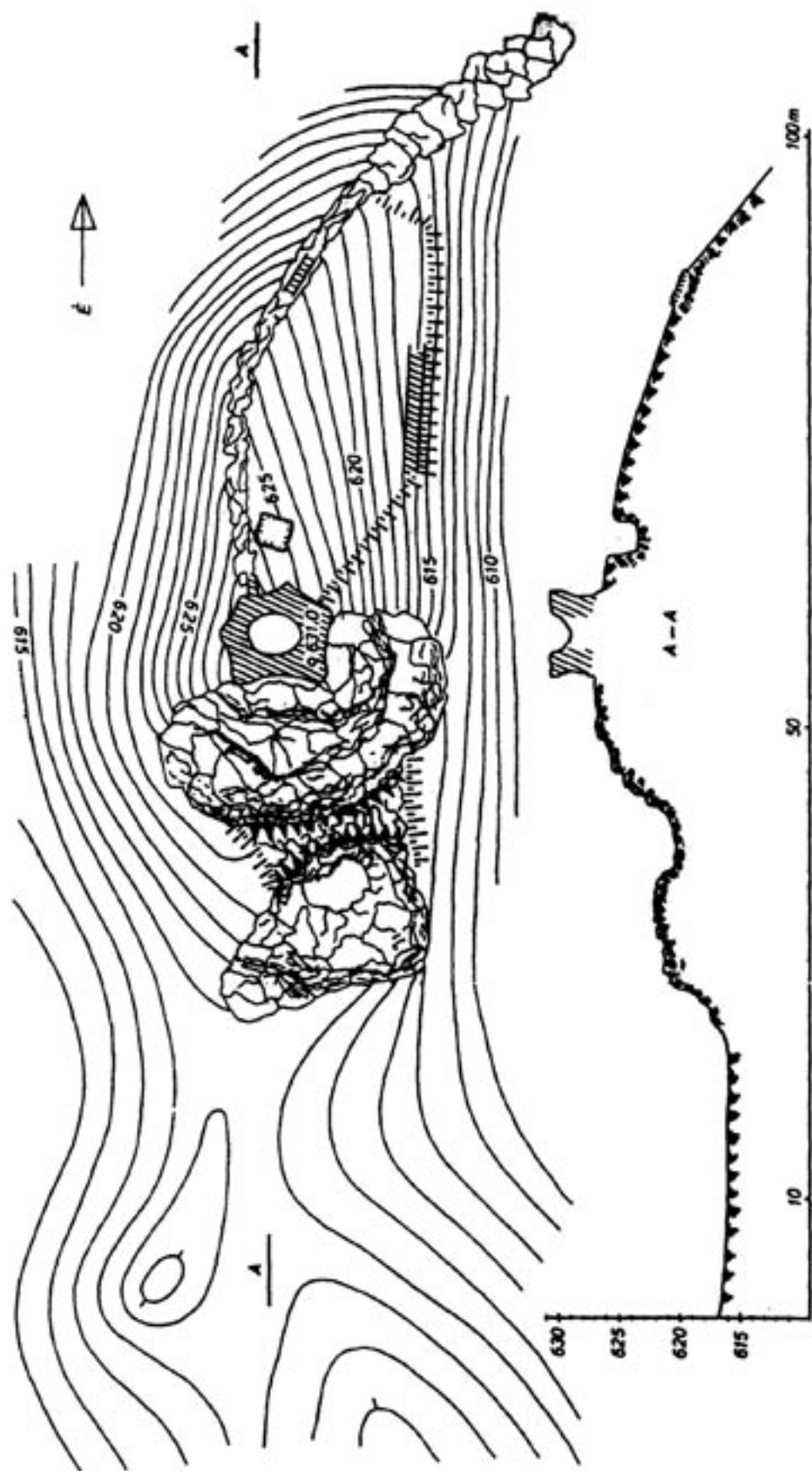
47. ábra. Sirok – Kis-Várhegy (Nováki Gyula felmérése 1993)

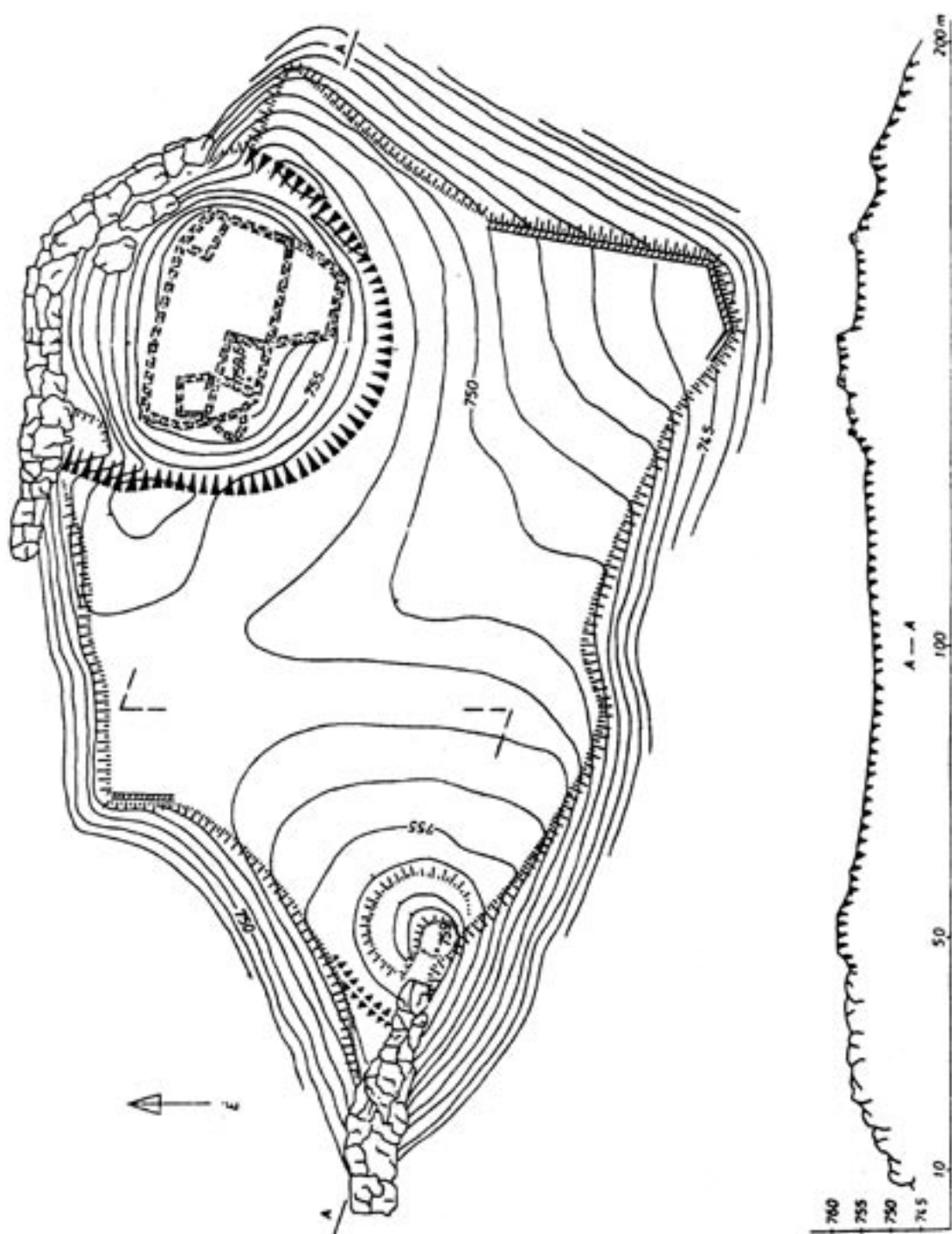
48. ábra. Szarvaskő – vár (Nováki Gyula felmérése 1993)

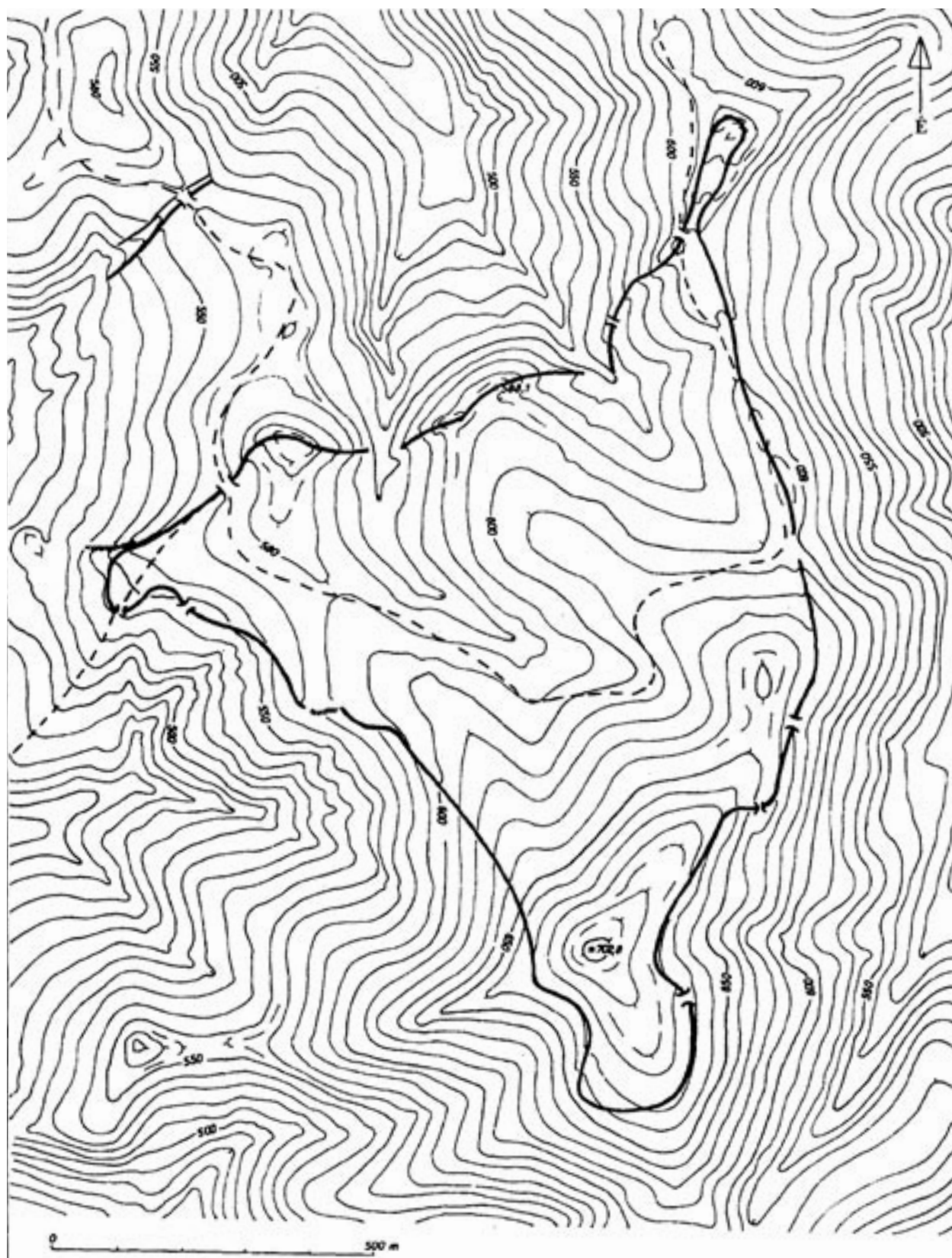
49. ábra. Szihalom – Földvár (Sándorfi György és Nováki Gyula felmérése 1979)

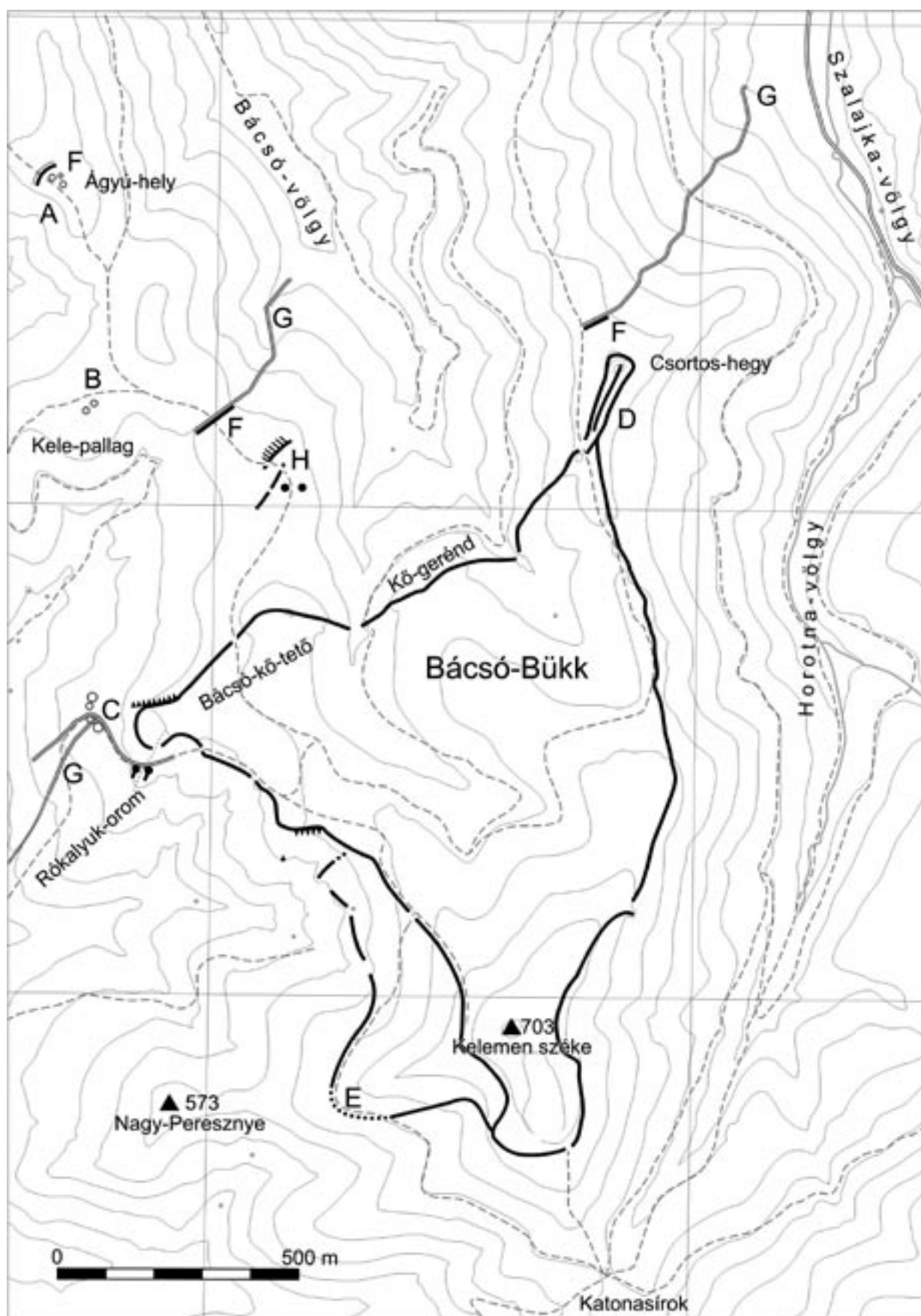
50. ábra. Szilvásvárad – Éleskővár (Sándorfi György és Nováki Gyula felmérése 1982)

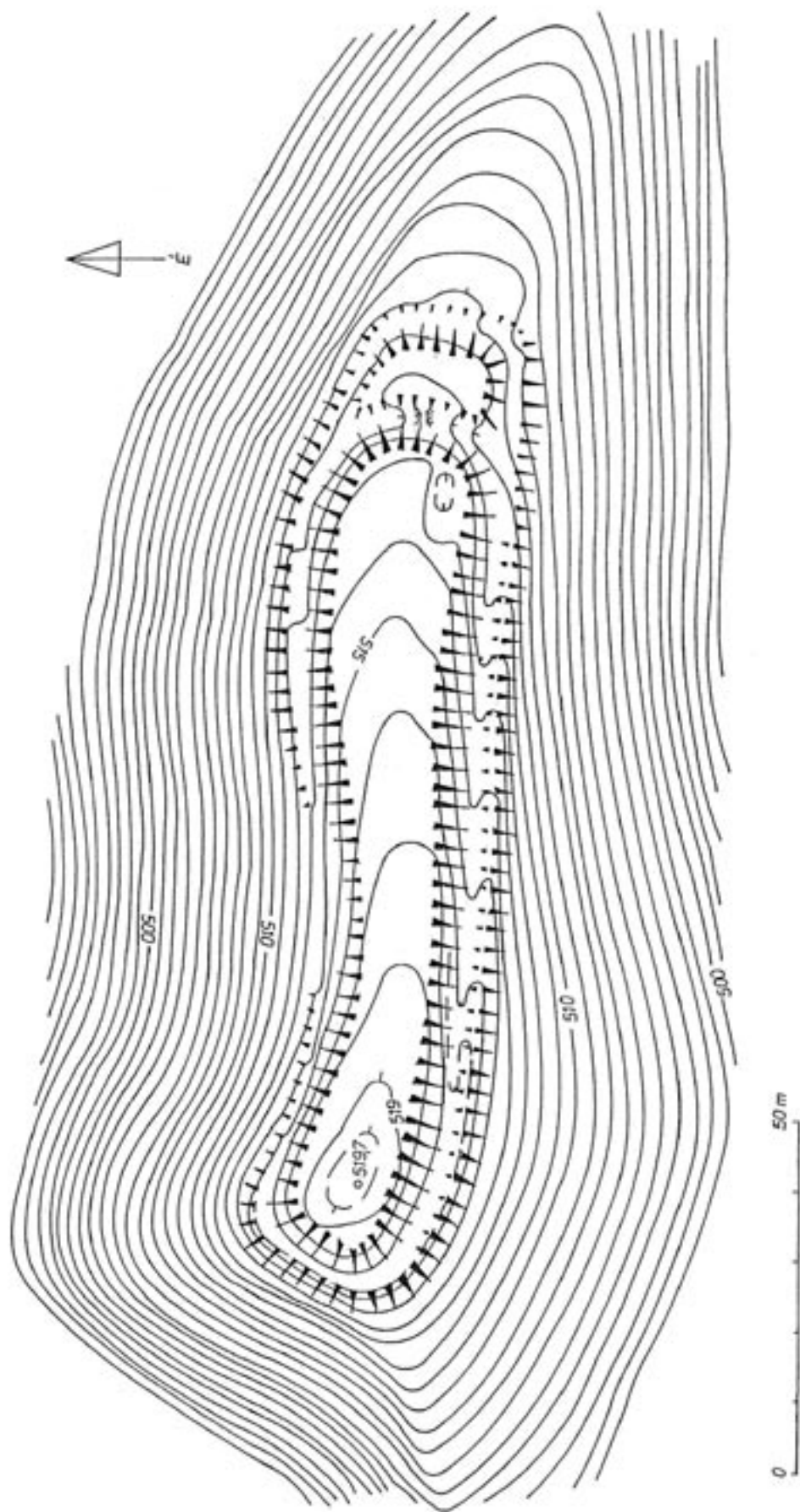
51. ábra. Szilvásvár – Gerennavár (Sándorfi György és Nováki Gyula felmérése 1982)

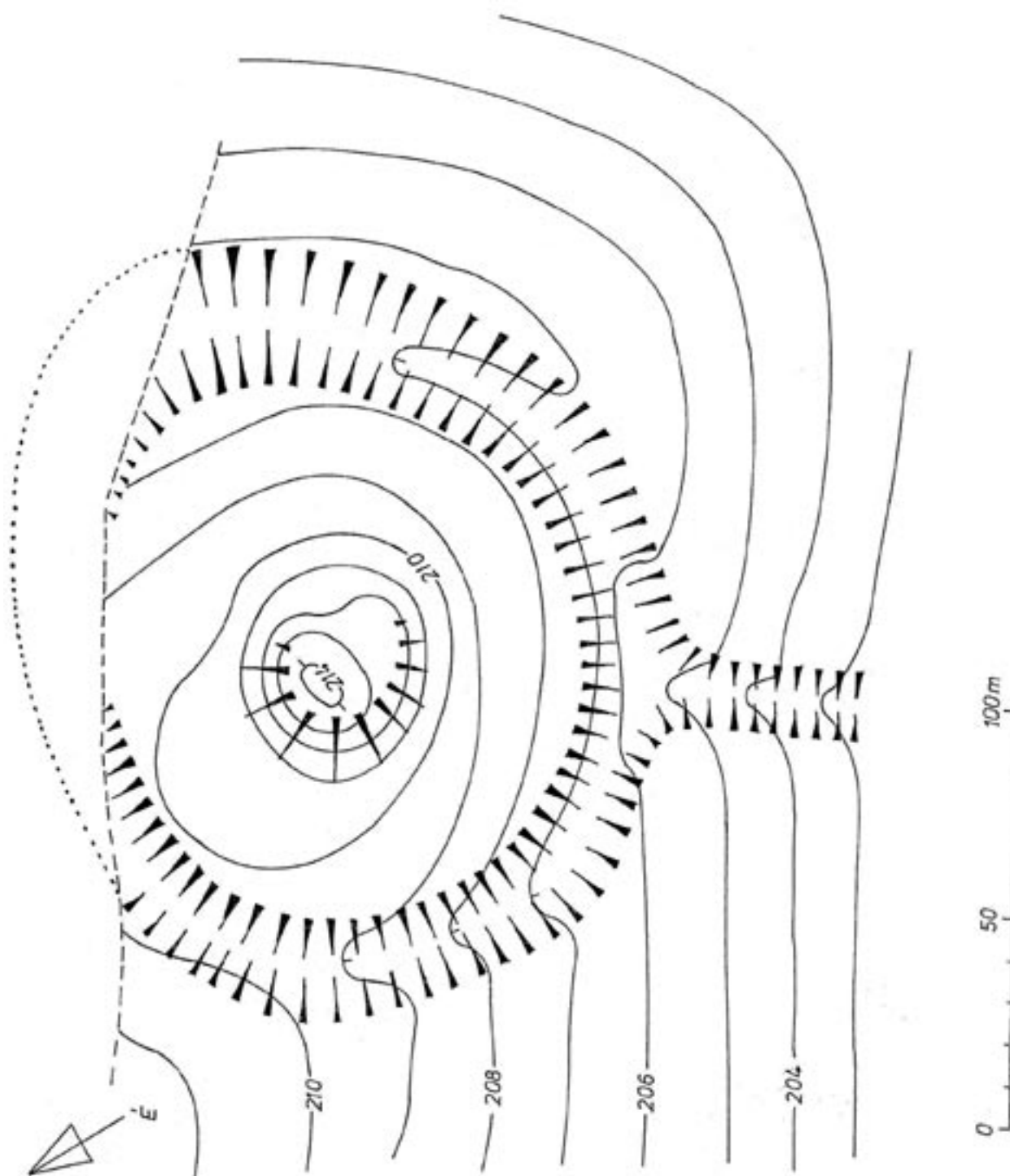
52/a ábra. Szilvásvár – Kelemen széke (Nováki Gyula és Baráz Csaba felmérése 1998–1999.)

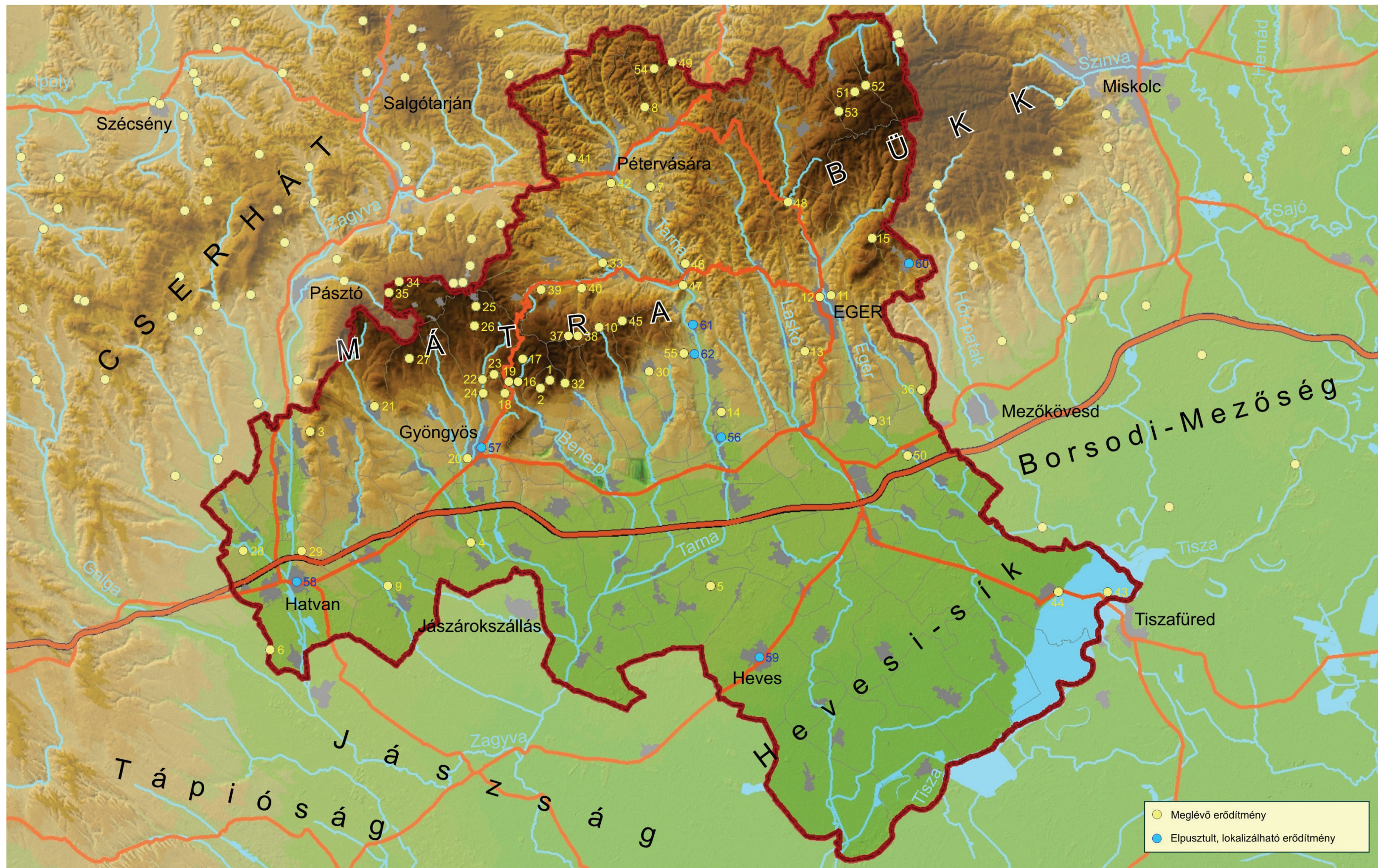
52/b. ábra. Szilvásvárad – Kelemen széke (Töröksánc) és környékének áttekintő vázlata. A, B, C – halomcsoportok; D – „fellegrvár”; E – külső sánc; F – elősáncok; G – árkok; H – a „fésűs halom” és a környező földtöltések, halmok (Szerkesztette: Baráz Csaba, Pelikán Pál és Regős József megfigyeléseinek felhasználásával)

53. ábra. Tarnalelesz – Kőbőlvár (Nováki Gyula felmérése 1996)

54. ábra. Verpelét – Földvár (Sándorfi György és Dénes József felmérése 1983)

Heves megye várai, erődítményei

(A térképet a Bükki Nemzeti Park Igazgatóság földvárkataszterének és digitális térképeinek felhasználásával készítette: Baráz Csaba és Ludányi Csaba)

Meglévő erődítmény:

1. Abasár – Hajnácskő
2. Abasár – Rónya-bérc
3. Apc – Somlyó
4. Atkár – Halomi dűlő
5. Boconád-Alatka-pusztá – Nagy-legelő
6. Boldog – Vajda-rét
7. Bükkszék – Pósvár
8. Bükkszenterzsébet – Nagy-kő
9. Csány – Akasztó-halom
10. Domoszló – Oroszlánvár
11. Eger – vár
12. Eger – településerődítés
13. Egerszalók – Maklyánvár
14. Feldebrő – r. k. templom körüli árok
15. Felsőtárkány – Várhegy
16. Gyöngyös-Mátrafüred – Benevár
17. Gyöngyös-Mátrafüred – Benevár-bérc (Vár-bérc)
18. Gyöngyös-Mátrafüred – Dobogó-hegy
19. Gyöngyös-Mátrafüred – Muzsla-tető
20. Gyöngyös-Gyöngyöspüspöki r. k. templom erődítménye
21. Gyöngyöspata – Várhegy
22. Gyöngyössolymos – Dezsővár
23. Gyöngyössolymos – Eremény-tető
24. Gyöngyössolymos – Kis-hegy (Csáki-tető)
25. Gyöngyössolymos – Nyezettvár
26. Gyöngyössolymos – Óvár
27. Gyöngyöstarján – Világosvár
28. Hatvan – Kerek-halom
29. Hatvan – Nagygombos
30. Kislána – vár
31. Maklár – Baglyas
32. Markaz – Markazi vár
33. Mátraderecske – Kanázsvár
34. Mátraszentimre – Ágasvár
35. Mátraszentimre – Óvár
36. Novaj – Halom
37. Parád – Marhádvár 1.
38. Parád – Marhádvár 2.
39. Parád – Várhegy
40. Parád – Veresvár
41. Pétervására (Ivád) – Remete-tető
42. Pétervására – r. k. templom erődfala
43. Poroszló – Aponhát
44. Poroszló – Földvár
45. Recsk – Szederjes-tető
46. Sirok – vár
47. Sirok – Kis-Várhegy
48. Szarvaskő – vár
49. Szentdomonkos – Vajdavár
50. Szihalom – Földvár (Árpád-vár)
51. Szilvásvárad – Éleskővár
52. Szilvásvárad – Gerennavár
53. Szilvásvárad – Kelemen széke (Töröksánc)
54. Tarnalelesz – Kőbőlvár
55. Verpelét – Földvár

Elpusztult, lokalizálható erődítmény:

56. Aldebrő – Debrői vár (Csalavár)
57. Gyöngyös – településerődítés
58. Hatvan – vár és településerődítés
59. Heves – vár
60. Noszvaj – castellum (Imány?)
61. Tarnaszentmária – Dobivár
62. Tarnaszentmária – Várhegy

1. kép. Abasár – Ajnácskő. A nyugati kőszánc részlete (Fotó: Baráz Cs.)

2. kép. Abasár – Rónya-bérc. Az északi kőszánc egy szakasza (Fotó: Baráz Cs.)

3. kép. Bükkszék – Pósvár (Fotó: Civertan)

4. kép. Domoszló – Oroszlánvár (Fotó: Civertan)

5. kép. Eger – vár (Fotó: Czajlik Z.)

6. kép. Eger – vár (Fotó: Civertan)

7. kép. Eger – városfal. A városerődítés egyik megmaradt részlete a Bródy Sándor utca és a Városfal utca kereszteződésétől északra (Fotó: Baráz Cs.)

8. kép. Egerszalók – Maklyánvár (Fotó: Civertan)

9. kép. Felsőtárkány – Várhegy (Fotó: Civertan)

10. kép. Felsőtárkány – Várhegy. A habarccsal kötött kőfal részlete a délnyugati saroknál (Fotó: Baráz Cs.)

11. kép. Gyöngyös-Mátrafüred – Benevár (Fotó: Civertan)

12. kép. Gyöngyös-Mátrafüred – Benevár. Az északnyugati épület részlete dél felől (Fotó: Baráz Cs.)

13. kép. Gyöngyöspata – Várhegy (Fotó: Civertan)

14. kép. Gyöngyöspata – Várhegy (Fotó: Civertan)

15. kép. Gyöngyössolymos – Nyesettvár (Fotó: Civertan)

16. kép. Gyöngyössolymos – Nyesettvár. A sánc és az árok nyugati része (Fotó: Baráz Cs.)

17. kép. Gyöngyöstarján – Világosvár (Fotó: Civertan)

18. kép. Kishána – vár (Fotó: Civertan)

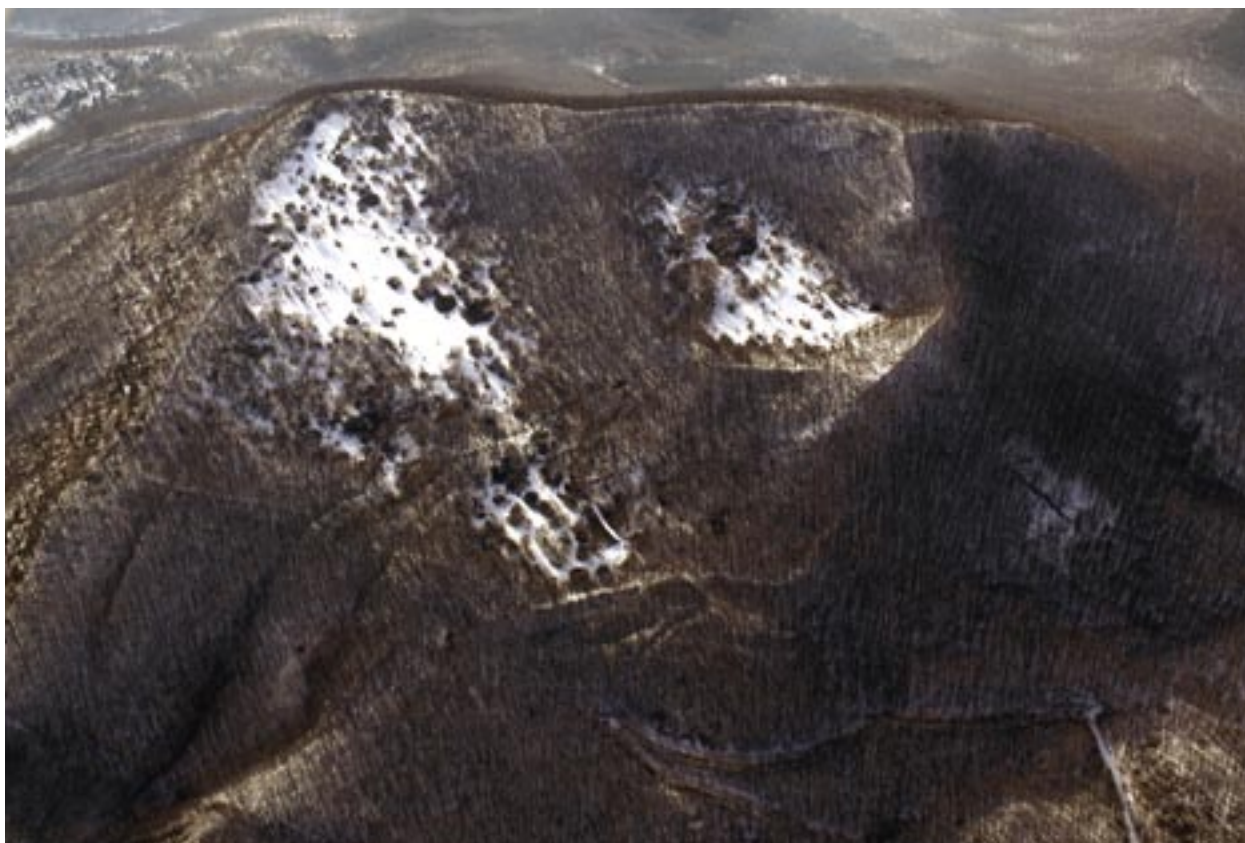
19. kép. Kishána – vár. A romok délkelet felől (Fotó: Feld I.)

20. kép. Markaz – vár (Fotó: Civertan)

21. kép. Mátraderecske – Kanászvár (Fotó: Civertan)

22. kép. Mátraszentimre – Óvár (Fotó: Czajlik Z.)

23. kép. Mátraszentimre – Óvár. A felső várrész északnyugati sáncszakasza habarcsos kőfalra utaló nyomokkal (Fotó: Baráz Cs.)

24. kép. Parád – Marhádvár I. A déli oldal nyugati falszakasza (Fotó: Baráz Cs.)

25. kép. Sirok – vár (Fotó: Civertan)

26. kép. Sirok – vár. A szalkőzetből kifaragott kapuépítmény részlete és a felsővárba felvezető sziklába vágott folyosó bejárata (Fotó: Baráz Cs.)

27. kép. Szarvaskő – vár (Fotó: Civertan)

28. kép. Szilvásvárad – Éleskővár (Fotó: Civertan)

29. kép. Szilvásvárad – Gerennavár (Fotó: Civertan)

30. kép. Szilvásvárad – Kelemen széke. Sánchrészlet a Kelemen széke (703 m) nevű hegytetőtől nyugatra (Fotó: Baráz Cs.)

31. kép. Verpelét – Földvár (Fotó: Civertan)

